

નમો અરિહંતાણં
નમો સિદ્ધાણં
નમો આયરિયાણં
નમો ઉવજઝાયાણં
નમો લોએ સવ્વ સાહૂણં
એસો પંચ નમુકકારો
સવ્વ પાવપ્પાણાસણો
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં
પઢમં હવઈ મંગલં

જિનાગમ પ્રકાશન યોજના

પ. પૂ. આચાર્યશ્રી ઘાંસીલાલજી મહારાજ સાહેબ
કૃત વ્યાખ્યા સહિત

DVD No. 1
(Full Edition)

:: યોજનાના આયોજક ::

શ્રી ચંદ્ર પી. દોશી - પીએચ.ડી.

website : www.jainagam.com

PART : 03

શ્રી જમ્બુદિપ પ્રજ્ઞપ્તિ સૂત્ર : ભાગ- ૦૩

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-
विरचितया प्रकाशिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं
हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्

॥ श्री जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिसूत्रम् ॥

(तृतीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी महाराजः

प्रकाशकः

कोटडानिवासि-श्रेष्ठिश्रीमूलचंद्र जेठालाल महेता
प्रदत्त-द्रव्यसाहाय्येन
अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखःश्रेष्ठि-
श्रीशान्तिलाल मङ्गलदासभाई-महोदयः
मु० अहमदाबाद-१.

प्रथम-आवृत्तिः

प्रत १२००

वीर-संवत्

२५०४

विक्रम-संवत्

२०३४

ईसवीसन्

१९७८

मूल्यम्-रु० ३०-००

સ્વાધ્યાય માટે ખાસ સૂચના

- (૧) આ સૂત્રના મૂલપાઠનો સ્વાધ્યાય દિવસ અને રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે તથા ચોથા પ્રહરે કરાય છે.
- (૨) પ્રાતઃઉષાકાળ, સન્ધ્યાકાળ, મધ્યાહ્ન, અને મધ્યરાત્રિમાં બે-બે ઘડી (૪૮ મિનિટ) વંચાય નહીં, સૂર્યોદયથી પહેલાં ૨૪ મિનિટ અને સૂર્યોદયથી પછી ૨૪ મિનિટ એમ બે ઘડી સર્વત્ર સમજવું.
- (૩) માસિક ધર્મવાળાં સ્ત્રીથી વંચાય નહીં તેમજ તેની સામે પણ વંચાય નહીં. જ્યાં આ સ્ત્રીઓ ન હોય તે ઓરડામાં બેસીને વાંચી શકાય.
- (૪) નીચે લખેલા ૩૨ અસ્વાધ્યાય પ્રસંગે વંચાય નહીં.
 - (૧) આકાશ સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય કાલ.
 - (૧) ઉલ્કાપાત—મોટા તારા ખરે ત્યારે ૧ પ્રહર (ત્રણ કલાક સ્વાધ્યાય ન થાય.)
 - (૨) દિગ્દાહ—કોઈ દિશામાં અતિશય લાલવર્ણ હોય અથવા કોઈ દિશામાં મોટી આગ લગી હોય તો સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૩) ગર્જરવ—વાદળાંનો ભયંકર ગર્જરવ સંભળાય. ગાજવીજ ઘણી જણાય તો ૨ પ્રહર (૯ કલાક) સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૪) નિર્ધાત—આકાશમાં કોઈ વ્યંતરાદિ દેવકૃત ઘોરગર્જના થઈ હોય, અથવા વાદળો સાથે વીજળીના કડાકા બોલે ત્યારે આઠ પ્રહર સુધી સ્વાધ્યાય ન થાય.
 - (૫) વિદ્યુત—વિજળી ચમકવા પર એક પ્રહર સ્વાધ્યાય ન થા.
 - (૬) યૂપક—શુક્લપક્ષની એકમ, બીજ અને ત્રીજના દિવસે સંધ્યાની પ્રભા અને ચંદ્રપ્રભા મળે તો તેને યૂપક કહેવાય. આ પ્રમાણે યૂપક હોય ત્યારે રાત્રિમાં પ્રથમા ૧ પ્રહર સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૭) યક્ષાદીપ્ત—કોઈ દિશામાં વીજળી ચમકવા જેવો જે પ્રકાશ થાય તેને યક્ષાદીપ્ત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૮) દ્યુમિક કૃષ્ણ—કારતકથી મહા માસ સુધી ધૂમાડાના રંગની જે સૂક્ષ્મ જલ જેવી ધૂમ્મસ પડે છે તેને ધૂમિકાકૃષ્ણ કહેવાય છે. તેવી ધૂમ્મસ હોય ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૯) મહિકાશ્વેત—શીતકાળમાં શ્વેતવર્ણવાળી સૂક્ષ્મ જલરૂપી જે ધુમ્મસ પડે છે. તે મહિકાશ્વેત છે ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.
 - (૧૦) રજઉદ્ઘાત—ચારે દિશામાં પવનથી બહુ ધૂળ ઉડે. અને સૂર્ય ઢંકાઈ જાય. તે રજઉદ્ઘાત કહેવાય. ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨) ઔદારિક શરીર સંબંધી ૧૦ અસ્વાધ્યાય

(૧૧-૧૨-૧૩) હાડકાં-માંસ અને રૂધિર આ ત્રણ વસ્તુ અગ્નિથી સર્વથા બળી ન જાય, પાણીથી ધોવાઈ ન જાય અને સામે દેખાય તો ત્યારે સ્વાધ્યાય ન કરવો. ફૂટેલું ઈંડુ હોય તો અસ્વાધ્યાય.

(૧૪) મળ-મૂત્ર—સામે દેખાય, તેની દુર્ગન્ધ આવે ત્યાં સુધી અસ્વાધ્યાય.

(૧૫) સ્મશાન—આ ભૂમિની ચારે બાજુ ૧૦૦/૧૦૦ હાથ અસ્વાધ્યાય.

(૧૬) ચંદ્રગ્રહણ—જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૮ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૭) સૂર્યગ્રહણ—જ્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય ત્યારે જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૬ મુહૂર્ત અસ્વાધ્યાય જાણવો.

(૧૮) રાજવ્યુદ્ગત—નજીકની ભૂમિમાં રાજાઓની પરસ્પર લડાઈ થતી હોય ત્યારે, તથા લડાઈ શાન્ત થયા પછી ૧ દિવસ-રાત સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૧૯) પતન—કોઈ મોટા રાજાનું અથવા રાષ્ટ્રપુરુષનું મૃત્યુ થાય તો તેનો અગ્નિસંસ્કાર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય કરવો નહીં તથા નવાની નિમણુંક ન થાય ત્યાં સુધી ઊંચા અવાજે સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૦) ઔદારિક શરીર—ઉપાશ્રયની અંદર અથવા ૧૦૦-૧૦૦ હાથ સુધી ભૂમિ ઉપર બહાર પંચેન્દ્રિયજીવનું મૃતશરીર પડ્યું હોય તો તે નિર્જીવ શરીર હોય ત્યાં સુધી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૧થી ૨૮) ચારે મહોત્સવ અને ચાર પ્રતિપદા—આષાઢ પૂર્ણિમા, (ભૂતમહોત્સવ), આસો પૂર્ણિમા (ઈન્દ્ર મહોત્સવ), કાર્તિક પૂર્ણિમા (સ્કંધ મહોત્સવ), ચૈત્ર પૂર્ણિમા (યક્ષમહોત્સવ, આ ચાર મહોત્સવની પૂર્ણિમાઓ તથા તે ચાર પછીની કૃષ્ણપક્ષની ચાર પ્રતિપદા (એકમ) એમ આઠ દિવસ સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૨૯થી ૩૦) પ્રાતઃકાલે અને સન્ધ્યાકાળે દિશાઓ લાલકલરની રહે ત્યાં સુધી અર્થાત્ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તની પૂર્વે અને પછી એક-એક ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

(૩૧થી ૩૨) મધ્ય દિવસ અને મધ્ય રાત્રિએ આગળ-પાછળ એક-એક ઘડી એમ બે ઘડી સ્વાધ્યાય ન કરવો.

ઉપરોક્ત અસ્વાધ્યાય માટેના નિયમો મૂલપાઠના અસ્વાધ્યાય માટે છે. ગુજરાતી આદિ ભાષાંતર માટે આ નિયમો નથી. વિનય એ જ ધર્મનું મૂલ છે. તેથી આવા આવા વિકટ પ્રસંગોમાં ગુરુની અથવા વડીલની ઈચ્છાને આજ્ઞાને જ વધારે અનુસરવાનો ભાવ રાખવો.

स्वाध्याय के प्रमुख नियम

- (१) इस सूत्र के मूल पाठ का स्वाध्याय दिन और रात्री के प्रथम प्रहर तथा चौथे प्रहर में किया जाता है ।
- (२) प्रातः ऊषा-काल, सन्ध्याकाल, मध्याह्न और मध्य रात्री में दो-दो घड़ी (४८ मिनट) स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, सूर्योदय से पहले २४ मिनट और सूर्योदय के बाद २४ मिनट, इस प्रकार दो घड़ी सभी जगह समझना चाहिए ।
- (३) मासिक धर्मवाली स्त्रियों को स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, इसी प्रकार उनके सामने बैठकर भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए, जहाँ ये स्त्रियाँ न हों उस स्थान या कक्ष में बैठकर स्वाध्याय किया जा सकता है ।
- (४) नीचे लिखे हुए ३२ अस्वाध्याय-प्रसंगों में वाँचना नहीं चाहिए—

(१) आकाश सम्बन्धी १० अस्वाध्यायकाल

- (१) **उल्कापात**—बड़ा तारा टूटे उस समय १ प्रहर (तीन घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२) **दिग्दाह**—किसी दिशा में अधिक लाल रंग हो अथवा किसी दिशा में आग लगी हो तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (३) **गर्जांश्व**—बादलों की भयंकर गडगडाहट की आवाज सुनाई देती हो, बिजली अधिक होती हो तो २ प्रहर (छ घण्टे) तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (४) **निर्घात**—आकाश में कोई व्यन्तरादि देवकृत घोर गर्जना हुई हो अथवा बादलों के साथ बिजली के कडाके की आवाज हो तब आठ प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (५) **विद्युत्**—बिजली चमकने पर एक प्रहर तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (६) **यूपक**—शुक्ल-पक्ष की प्रथमा, द्वितीया और तृतीया के दिनों में सन्ध्या की प्रभा और चन्द्रप्रभा का मिलान हो तो उसे यूपक कहा जाता है । इस प्रकार यूपक हो उस समय रात्री में प्रथमा १ प्रहर स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (७) **यक्षादीप्त**—यदि किसी दिशा में बिजली चमकने जैसा प्रकाश हो तो उसे यक्षादीप्त कहते हैं, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (८) **धूमिका कृष्ण**—कार्तिक से माघ मास तक धूँए के रंग की तरह सूक्ष्म जल के जैसी धूमस (कोहरा) पड़ता है उसे धूमिका कृष्ण कहा जाता है इस प्रकार की धूमस हो उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

- (९) **महिकाश्वेत**—शीतकाल में श्वेत वर्णवाली सूक्ष्म जलरूपी जो धूमस पड़ती है वह महिकाश्वेत कहलाती है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१०) **रजोद्घात**—चारों दिशाओं में तेज हवा के साथ बहुत धूल उड़ती हो और सूर्य ढँक गया हो तो रजोद्घात कहलाता है, उस समय स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२) ऐतिहासिक शरीर सम्बन्धी १० अस्वाध्याय—

- (११,१२,१३) हाड-मांस और रुधिर ये तीन वस्तुएँ जब-तक अग्नि से सर्वथा जल न जाएँ, पानी से धुल न जाएँ और यदि सामने दिखाई दें तो स्वाध्याय नहीं करना चाहिए । फूट हुआ अण्डा भी हो तो भी अस्वाध्याय होता है ।
- (१४) **मल-मूत्र**—सामने दिखाई हेता हो, उसकी दुर्गन्ध आती हो तब-तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१५) **श्मशान**—इस भूमि के चारों तरफ १००-१०० हाथ तक अस्वाध्याय होता है ।
- (१६) **चन्द्रग्रहण**—जब चन्द्रग्रहण होता है तब जघन्य से ८ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १२ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१७) **सूर्यग्रहण**—जब सूर्यग्रहण हो तब जघन्य से १२ मुहूर्त और उत्कृष्ट से १६ मुहूर्त तक अस्वाध्याय समझना चाहिए ।
- (१८) **राजव्युद्गत**—नजदीक की भूमि पर राजाओं की परस्पर लड़ाई चलती हो, उस समय तथा लड़ाई शान्त होने के बाद एक दिन-रात तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (१९) **पतन**—कोई बड़े राजा का अथवा राष्ट्रपुरुष का देहान्त हुआ हो तो अग्निसंस्कार न हो तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए तथा उसके स्थान पर जब तक दूसरे व्यक्ति की नई नियुक्ति न हो तब तक ऊंची आवाज में स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२०) **औदारिक शरीर**—उपाश्रय के अन्दर अथवा १००-१०० हाथ तक भूमि पर उपाश्रय के बाहर भी पञ्चेन्द्रिय जीव का मृत शरीर पड़ा हो तो जब तक वह निर्जीव शरीर वहाँ पड़ा रहे तब तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।
- (२१ से २८) **चार महोत्सव और चार प्रतिपदा**—आषाढी पूर्णिमा (भूत महोत्सव), आसो पूर्णिमा (इन्द्रिय महोत्सव), कार्तिक पूर्णिमा (स्कन्ध महोत्सव), चैत्र पूर्णिमा (यक्ष महोत्सव) इन चार महोत्सवों की पूर्णिमाओं तथा उससे पीछे की चार, कृष्ण पक्ष की चार प्रतिपदा (ऐकम) इस प्रकार आठ दिनों तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(२९ से ३०) प्रातःकाल और सन्ध्याकाल में दिशाएँ लाल रंग की दिखाई दें तब तक अर्थात् सूर्योदय और सूर्यास्त के पहले और बाद में एक-एक घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

(३१ से ३२) मध्य दिवस और मध्य रात्री के आगे-पीछे एक-एक घड़ी इस प्रकार दो घड़ी स्वाध्याय नहीं करना चाहिए ।

उपरोक्त अस्वाध्याय सम्बन्धी नियम मूल पाठ के अस्वाध्याय हेतु हैं, गुजराती आदि भाषान्तर हेतु ये नियम नहीं है । विनय ही धर्म का मूल है तथा ऐसे विकट प्रसंगों में गुरु की अथवा बड़ों की इच्छा एवं आज्ञाओं का अधिक पालन करने का भाव रखना चाहिए ।

जम्बुद्वीपप्रज्ञप्ति भाग तीसरे की विषयानुक्रमशिका

अनुक्रमंङ	विषय	पाना नं
सातवा वक्षस्कार		
१	यन्द्रसूर्यादिग्रहविशेषों की संख्या का इथन	१
२	सूर्यमन्डलका निरूपण	२
३	मेरुमंडल के अषाढाद्वार का निरूपण	५
४	मन्डल के आयामादि वृद्धिहानिद्वार का निरूपण	८
५	मुहूर्तगति का निरूपण	११
६	दिनरात्रि वृद्धिहानि का निरूपण	१८
७	तापक्षेत्र का निरूपण	२४
८	दुरासन्नादि द्वार का निरूपण	३१
९	प्रकारान्तर से तापक्षेत्र का निरूपण	४०
१०	घन्द्र के व्यवन के द्वारकी व्यवस्था का इथन	४२
११	यन्द्रमन्डल की संख्या आदि का निरूपण	४५
१२	प्रथमादिमंडल की अषाढा का निरूपण	४८
१३	सर्वाभ्यन्तरमन्डल के आयामादि का निरूपण	५१
१४	मुहूर्तगति का निरूपण	५४
१५	नक्षत्राधिकार का निरूपण	५८
१६	सूर्य के उदयास्तमन का निरूपण	६८
१७	संवत्सरों के भेदों का निरूपण	७८
१८	ऐकसंवत्सर में मानसंख्या का निरूपण	८७
१९	इराणों की संख्यादि का निरूपण	९१
२०	संवत्सर की आदि का इथन	९३
२१	नक्षत्राधिकार का निरूपण	९६
२२	नक्षत्रों के देवताओं का निरूपण	१००
२३	नक्षत्रों के गोत्र का इथन	१०३

२४	चन्द्र सूर्य के योगद्वार का निरूपण	१०६
२५	नक्षत्रों के कुलद्वार का निरूपण	१०८
२६	मासपरिसमापकनक्षत्र का निरूपण	१२६
२७	सोलहद्वारों के विषयार्थ संग्रह	१३३
२८	चन्द्रसूर्यादि के ताराविमान उनका उच्यत्वादि का निरूपण	१३४
२९	नक्षत्रों की गति का निरूपण	१३८
३०	चन्द्रसूर्य के विमानवाहक देवों की संख्या का निरूपण	१४०
३१	ग्रहादि के शीघ्रगत्यादि का निरूपण	१४८
३२	चन्द्र के अग्रमहिषी के नामादि का निरूपण	१५०
३३	चन्द्रसूर्यादि के अल्पवृत्त्व का निरूपण	१५५
३४	जम्बुद्वीप के आयामादि का निरूपण	१५८
३५	जम्बुद्वीप षड् प्रकार के नामकहने के कारण का निरूपण	१६३

समाप्त

ચન્દ્રસૂર્યાદિગ્રહવિશેષો કી સંખ્યા કા કથન

સમમવક્ષસ્કાર નો પ્રારંભ

જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં જ્યોતિષક દેવો રહે છે. તેઓ ચર છે. આ અભિપ્રાયથી સૂત્રકાર જ્યોતિષકાધિકારનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓશ્રી આમાં સર્વપ્રથમ પ્રસ્તાવના નિમિત્તે ચન્દ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, મહાગ્રહ અને તારા એ સર્વની સંખ્યા-વિષયક પ્રશ્નોત્તર રૂપસૂત્ર કહે છે-
'જંબુદ્વીવેળં મંતે ! દીવે કઙ્ક ચંદા પમાસિંસુ પમાસંતિ' इत्यादि

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર વડે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'જંબુદ્વીવેળં મંતે ! દીવે કઙ્કચંદા પમાસિંસુ પમાસંતિ પમાસિસ્સંતિ' હે ભદ્રંત ! આ જંબુદ્વીપ નામક મધ્ય દ્વીપમાં કેટલા ચન્દ્રો પહેલાં ભૂતકાળમાં ઉદ્યોત આપનારા થયા છે ! વર્તમાનકાળમાં કેટલા ચન્દ્રમાએ ઉદ્યોત આપે છે ? અને ભવિષ્યત્ કાલમાં કેટલા ચન્દ્રો ઉદ્યોત આપશે ? આ પ્રમાણે 'કઙ્કસરિયા તવઈંસુ, તવેંતિ તવિસ્સંતિ' કેટલા સૂર્યો ભૂતકાળમાં આતપપ્રદાન કરનારા

થયા છે ? વર્તમાનકાળમાં કેટલા સૂર્યો આતપપ્રદાન કરે છે ? અને ભવિષ્યત્કાળમાં કેટલા સૂર્યો આતપપ્રદાન કરશે ? 'કેવઙ્કયા નક્ષત્રા જોગં જોઈંસુ જોઅંતિ, જોઈંસંતિ' કેટલા નક્ષત્રોએ અશ્વિની, ભરિણી કૃત્તિકા વગેરે નક્ષત્રોએ-યોગ સંબંધ-વિશેષ પ્રાપ્ત કરેલ છે ? સ્વયં નિયત મંડળચરણ શીલતા હોવા છતાંએ અનિયત અનેક મંડલો ઉપર ચાલવાના સ્વભાવવાળા એવા પોતાના મંડળ ઉપર આવેલા ગ્રહોની સાથે તેમણે સંબંધ વિશેષ રૂપ યોગને અતીતકાળમાં પ્રાપ્ત કર્યો છે ? વર્તમાનકાળમાં એવા યોગને કેટલા નક્ષત્રો પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે ? અને ભવિષ્યત્ કાલમાં એવા યોગને કેટલા નક્ષત્રો પ્રાપ્ત કરશે ? 'કેવઙ્કયા મહગ્ગહા ચારં ચરિંસુ' તેમજ કેટલા મહાગ્રહોએ-મંગળ વગેરે મહાગ્રહોએ-મંડળ ક્ષેત્ર પર પરિભ્રમણ રૂપ ચારને અતીતકાળમાં આચરિત કરેલ છે ? વર્તમાનકાળમાં કેટલા મહાગ્રહો

ચારનું આચરણ કરે છે ? અને ભવિષ્યત્કાળમાં કેટલા મહાગ્રહો ચારનું આચરણ કરશે ? જોકે સમસ્ત જ્યોતિષક દેવોની-કે જે સમય ક્ષેત્રની અંદર જ પરિભ્રમણ કરે છે-ગતિને 'ચાર' શબ્દ વડે અભિહિત કરવામાં આવી છે. તો પછી આહીં શા કારણથી મહાગ્રહોની ગતિને જ 'ચાર' શબ્દ વડે અભિહિત કરવામાં આવી છે ? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે એમની ગતિના સંબંધમાં અન્ય શબ્દો વડે વિશેષ વ્યપદેશ થયેલો નથી તેમજ એમની જે ગતિ છે તે સ્વભાવતઃ વાજ્ઞ છે. એથી એમની ગતિમાં જ સામાન્યતઃ ચાર શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે, અને એ જ શબ્દને લઈને પ્રશ્ન અને તેનો જવાબ આપવામાં આવેલ છે. તેમજ 'કેવઙ્કયા તારાગણકોઢાકોઢીઓ સોમિંસુ સોમંતિ સંમિસ્સંતિ' કેટલા તારાગણોની કોટાકોટી અતીતકાલમાં શોભિત થઈ છે ? વર્તમાનકાળમાં તે કેટલી શોભિત થઈ રહી છે ? અને ભવિષ્યત્કાળમાં તે કેટલી શોભિત થશે ? ચંદ્રમંડળને જે પ્રકાશ છે તેનું નામ ઉદ્યોત છે. ઉદ્યોત નામકર્મનો ઉદય ચન્દ્રમંડળ ગત જીવોને થાય છે. એ અનુષ્ઠુ સ્પર્શવાળો હોય છે. આતપનામકર્મના ઉદયથી સૂર્યમંડળ ગત જીવોને

આતપ હોય છે અને આ ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો હોય છે. આ પ્રશ્નવાચક સૂત્રોમાં વિકલ્પાર્થક 'વા' શબ્દ પ્રયુક્ત થયેલ નથી. છતાં એ અપ્રયુક્ત થયેલા તે વિકલ્પાર્થક 'વા' શબ્દનો પ્રયોગ અહીં થયેલો છે એવું સમજી લેવું જોઈએ. આ બધા પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. 'ગોચમા ! દો ચંદા પમાસિસુ પમાસંતિ, પમાસિસ્સંતિ' હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ નામક આ મધ્ય દ્વીપમાં પૂર્વકાળમાં બે ચન્દ્રમાઓએ પ્રકાશ આપેલો છે. અત્યારે પણ તેઓ પ્રકાશ આપી રહ્યા છે અને ભવિષ્યત્કાળમાં પણ પ્રકાશ આપશે કેમકે જંબૂદ્વીપ ક્ષેત્રમાં સૂર્યદ્વયથી આકાન્ત બે દિશાઓથી ભિન્ન-ભિન્ન દિગ્દ્વયમાં બે ચન્દ્રો પ્રકાશિત થાય છે. બ્યારે એક ભાગમાં સૂર્ય અસ્ત થાય છે ત્યારે તેના બીજા ભાગમાં સૂર્ય ઉદય પામે છે. એના સિવાય દિગ્દ્વયમાં બે ચન્દ્રમાંએનો પ્રકાશ થાય છે. આ પ્રમાણે આ જંબૂદ્વીપમાં અતીતકાળમાં બે સૂર્યોએ તાપ પ્રદાન કર્યું છે. વર્તમાનમાં પણ એટલાજ સૂર્યો તાપ

આપી રહ્યા છે અને ભવિષ્યત્કાળમાં પણ એટલા જ સૂર્યો અહીં તાપ આપશે આ પ્રમાણે ચન્દ્રદ્વયથી આકાન્ત બે દિશાઓ શિવાય શેષ બે દિશાઓમાંથી બે સૂર્યો દ્વારા તાપ મળતો રહે છે. 'છપ્પમં ણક્ખત્તા જોગં જોહંસુ જોહંતિ, જોહસ્સંતિ' ૫૬ નક્ષત્રોએ અહીં પૂર્વકાળમાં યોગ પ્રાપ્ત કરેલ છે, વર્તમાનકાળમાં એટલા જ નક્ષત્રો અહીં યોગ પ્રાપ્ત કરે છે અને ભવિષ્યત્કાળમાં એટલા જ નક્ષત્રો અહીં યોગ પ્રાપ્ત કરશે. ૫૬ નક્ષત્રો અહીં એટલા માટે કહેવામાં આવેલા છે કે એક-એક ચન્દ્રમંડળના ૨૮-૨૮ નક્ષત્રો હોય છે. છાવત્તરં મહગ્ગહસયં ચારં ચારિંસુ, ચરંતિ ચરિસ્સંતિ' આ પ્રમાણે ૧૭૬ મહાઅહોએ અહીં પૂર્વકાળમાં ગતિ કરી છે, વર્તમાનમાં પણ તેઓ આટલી જ સંખ્યામાં ગતિ કરે છે. અને આગામી કાળમાં પણ તેઓ આટલી જ સંખ્યામાં ગતિ કરતા રહેશે. 'एगंच सयस-हस्सं तेत्तीसं खलु भवे सहस्साइं णव य सया पण्णासा तारागणकोडि कोडीणं' ૧૩૩૯૫૦ તારાગણોની કોટાકોટીએ પૂર્વકાળમાં અહીં શોભા કરી છે, વર્તમાનમાં પણ તેઓ આટલી જ સંખ્યામાં શોભિત થઈ રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેઓ આટલી જ સંખ્યામાં શોભિત થશે. એક-એક ચન્દ્રમંડળના પરિવારમાં ૬૬૬૭૫ તારાગણોની કોટા-કોટી છે. એથી બન્ને ચન્દ્રમંડળના પરિવારમાં એ તારાગણોની પૂર્વોક્ત પરિવાર સંખ્યા કોટાકોટી રૂપમાં આવી જ જાય છે. ॥સૂત્ર-૧૧॥

સૂર્યમન્ડલકા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર પ્રથમોદ્દિષ્ટ ચન્દ્રમંડળના સંદર્ભમાં કથનાપેક્ષયા સૂર્યમંડળની વક્તવ્યતા અધિક હોવાને લીધે તેઓશ્રી તેની વક્તવ્યતાના સંદર્ભમાં ૧૫ અનુયોગ દ્વારાનું કથન કરે છે. તે ૧૫ અનુયોગ દ્વારા આ પ્રમાણે છે-૧ મંડળ સંખ્યા, ૨-મંડળ ક્ષેત્ર, ૩ મંડલાન્તર, ૪ બિંબાયામ, ૫ વિષ્કંભાદિ, બે મેરુમંડળ ક્ષેત્રોની અબાધા, ૬ મંડળા-યામાદિ વૃદ્ધિ હાનિ, ૭ મુહૂર્તગતિ, ૮ દિવસ-રાત્રિ વૃદ્ધિ-હાનિ, ૯ તાપક્ષેત્ર સંસ્થાનાદિ, ૧૦

દૂરાસન્નાદિ દર્શનમાં લોકપ્રતીતિ ની ઉપપત્તિ, ચાર ક્ષેત્ર, ના સંબંધમાં અતીતાદિથી સંબંધ પ્રશ્ન, ૧૨ તે સ્થળે જ ક્રિયા વિષે પ્રશ્ન, ૧૩ ઉર્વાદિ દિશાઓમાં પ્રકાશ યોજન સંખ્યા, ૧૪ મનુષ્ય ક્ષેત્રવર્તી જ્યોતિષક સ્વરૂપ ૧૫, ઇન્દ્રાદિભાવમાં સ્થિતિ પ્રકલ્પ.

મંડળ સંખ્યાની વક્તવ્યતામાં પ્રથમ સૂત્ર-‘કર્ણ મંતે ! સૂરમંડલા પળ્ણત્તા’ ઇત્યાદિ’

ટીકાર્થ-ગૌતમે આ સૂત્ર વડે પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘કર્ણ મંતે ! સૂરમંડલા પળ્ણત્તા’ હે ભદ્રંત ! સૂર્યમંડળો કેટલા કહેવામાં આવેલા છે ? દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ કરનારા બે સૂર્યોનું પ્રતિપાદનનું જે ભ્રમિક્ષેત્ર સ્વરૂપ સ્વપ્રમાણ ચક્રવાસ વિષ્કંભ છે તેજ મંડળ શબ્દથી કહેવામાં આવેલ છે. આનું કારણ આ ક્ષેત્રનું મંડલવત્ થવું છે. ખરેખર આહીં મંડળતા નથી કેમકે મંડળના પ્રથમાક્ષપામાં જે ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય છે તે તે સમશ્રેણિમાં થઈને આગળના ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે. તો વારતવિક રૂપમાં તેમાં મંડળતા આવી શકે છે. આ જાતની મંડળતા તેમાં આવવાથી પૂર્વમંડળની અપેક્ષાએ જે ઉત્તરમંડળના યોજન દ્વયનું અંતર પ્રતિપાદિત થનાર છે તો પછી તે બનશે નહિ. એથી મંડળની જેમ જ આહીં મંડળ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ જાણી લેવું જોઈએ. વાસ્તવિક રૂપમાં મંડલતા જાણવી જોઈએ નહિ. એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ઇમે ચરસીએ મંડલસણ પળ્ણત્તે’ હે ગૌતમ ! ૧૮૪ સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલા છે. એ કેવી રીતે સંભવી શકે તેમ છે ? આ વાતનું કથન સૂત્રકાર અંતર દ્વારમાં સ્વયમેવ કરનાર છે.

હવે એજ મંડળોને ક્ષેત્ર વિલાગપૂર્વક બે પ્રકારથી વિલક્ષ્ત કરીને ઉક્ત સંખ્યાના સંદર્ભમાં પ્રશ્ન કરતાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કરે છે કે ‘જંબૂદ્વીવેણં મંતે ! દીવે કેવદ્યં ઓગાહિત્તા કેવદ્યા સૂરમંડલા પળ્ણત્તા’ હે ભદ્રંત ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા સૂર્યમંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. ‘ગોયમા ! જંબૂદ્વીવેણં દીવે અસીયં જોયણસયં ઓગાહિત્તા ઇત્થ ણં પળ્ણટ્ઠી સૂરમંડલા

પળ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને આગત ક્ષેત્રમાં ૬૫ સૂર્યમંડળો કહેવામાં આવેલા છે. ‘લવણેણં મંતે ! સમુદ્દે કેવદ્યં ઓગાહિત્તા કેવદ્યા સૂરમંડલા પળ્ણત્તા’ હે ભદ્રંત ! લવણસમુદ્રમાં કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા સૂર્યમંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! લવણસમુદ્દે તિણ્ણિ તીસે જોયણસણ ઓગાહિત્તા ઇત્થ ણં ઇગૂણવીસે સૂરમંડલસણ પળ્ણત્તે’ હે ગૌતમ ! લવણસમુદ્રમાં $3 \times \frac{100}{4}$ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને આવેલ સ્થાનમાં ૧૧૯ સૂર્યમંડળો આવેલા છે. આહીં ૬૫ સૂર્યમંડળો દ્વારા ૧૭૯ $\frac{1}{4}$ યોજન પૂરા થઈ જાય છે, પણ જંબૂદ્વીપમાં અવગાહ ક્ષેત્રમાં ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ છે. આથી અવશિષ્ટ જે પચાસભા ભાગ છે તે ૬૬ માં સૂર્યમંડળોનો હોય છે. એમ જાણવું જોઈએ. આહીં ૬૫ સૂર્યમંડળોના વિષય વિલાગની વ્યવસ્થામાં પ્રાચીન આચાર્યોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મેરુપર્વતની

દક્ષિણદિશામાં નિષધ પર્વતના મસ્તક ઉપર ૬૩ મંડળો છે અને હરિવર્ષની જીવાકોટિ પર બે મંડળો છે. મેરુના દ્વિતીય પાર્શ્વમાં નીલપર્વતની ચોટી પર ૬૩ સૂર્યમંડળો છે અને રમ્યકની જીવાકોટી ઉપર બે સૂર્યમંડળો છે. આ પ્રમાણે જંબૂદ્વીપગત સૂર્યમંડળ ૬૫ અને લવણસમુદ્રગત ૧૧૯ મંડળો નેડવાથી ૧૮૪ સૂર્યમંડળો થઈ જાય છે. એજ વાત 'एवामेव सपुष्पावरेण जंबुद्वीवे दीवे लवणे समुद्रे एगो चूलसीए सूरमंडलसए भवंतीति मकखायं' આ સૂત્રપાઠ વડે કહેવામાં આવેલી છે. આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય મંડળ દ્વાર છે.

હવે જે તૃતીય મંડળ ક્ષેત્રદ્વાર છે તે આ પ્રમાણે છે. 'सव्वाचमंतराओ णं भंते ! सूरमंडलाओ केवइयाए अबाहाए सव्वबाहिरिए सूरमंडले पन्नत्ते' હે ભદ્રંત ! સર્વાભ્યંતર પ્રથમ સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલ છે ? જે સૂર્યમંડળ પછી કોઈ ખીણું સૂર્યમંડળ નથી. એવું સૂર્યમંડળ થી કેટલા અંતર પછી સૂર્યમંડળોથી બાહ્ય સૂર્યમંડળ અહીં બાહ્ય શબ્દ વડે ગૃહીત થયેલ છે. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. 'गोयमा ! पंचदसुत्तरे जोयणसए अबाहाए सव्वबाहिरिए सूरमंडलसए पन्नत्ते' હે ગૌતમ ! ૫૧૦ યોજનના અંતરથી સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલું છે. આ સૂત્રમાં અકથિતર્કક લાગ યોજન અત્રે ગ્રહણ કરી લેવા નોઈએ. કેમકે 'ससिरविणो लवणंमि य जोयणसयाइं तिण्णि तीस अहियाइं' લવણસમુદ્રમાં ૩૩૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને બાદ કરીને એવું આચાર્યોતું વચન છે. જો આ પ્રમાણે માનવામાં આવે નહિ તો યથોક્ત સંખ્યાવાળા મંડળોનું કથન પ્રમાણિત થઈ શકશે નહિ તો પછી આ કથન કેવી રીતે પ્રમાણિત થશે ? જો આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવે તો સાંભળો, હું તમને આનો જવાબ આપું છું. સૂર્યના સર્વ મંડળો ૧૮૪ કહેવામાં આવેલા છે. એમાં એક-એક મંડળનો વિષ્કંભ એક યોજનના ૬૧ ભાગો કરવાથી ૪૮ ભાગ પ્રમાણ છે. હવે ૧૮૪ ને ૪૮ થી ગુણા કરવાથી ૮૮૩૨ ભાગ થાય છે. એના યોજન બનાવવા માટે એમાં ૬૧ નો ભાગાકાર કરવાથી ૧૪૪ યોજન આવી જાય છે. શેષ ૪૮ ભાગ વધે છે. ૧૮૪ મંડળોના અંતરાળ ૧૮૩ થાય છે. સર્વત્ર અંતરાળ ૧ કમ હોય છે. એ અમારી ચાર આંગળીઓના ત્રણ અંતરાળો પરથી જ્ઞાત થાય છે.

એક-એક મંડળનું અંતરાળ બે યોજન પ્રમાણ જેટલું છે. ૧૮૩ અંતરાળોની સાથે બે યોજનનો ગુણાકાર કરવાથી ૩૬૬ આવે છે. એમાં ૧૪૪ ને નેડવાથી ૫૧૦ યોજન થાય છે અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૪૮ ભાગ થાય છે. એથી સૂર્યમંડળનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ થાય છે. સર્વાભ્યંતર અને સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળો વડે વ્યાપ્ત થયેલા આકાશનું નામ મંડળ ક્ષેત્ર છે. આ ચક્રવાલ વિષ્કંભથી જ્ઞાતવ્ય છે. દ્વિતીય મંડળ ક્ષેત્ર વડે સમાપ્ત તૃતીય મંડલાન્તર દ્વાર આ પ્રમાણે છે. આમાં ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે- 'सूरमंडलस णं भंते ! सूरमंडलस केवइयं अबाहाए अंतरे पणत्ते' હે ભદ્રંત ! એક સૂર્યમંડળનું ખીણ સૂર્યમંડળથી અવ્યવધાનની અપેક્ષાએ કેટલું અંતર કહેવામાં આવેલું છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'गोयमा ! दो जोयणाइं अबाहाए अंतरे

પન્નત્તે' હે ગૌતમ ! એક સૂર્યમંડળથી બીજા સૂર્યમંડળનું અંતર અવ્યવધાનની અપેક્ષાએ બે યોજન જેટલું કહેવામાં આવેલું છે. વિશેષાર્થમાં પણ અંતર શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. ભેમ કે-‘ઉમયોર્મહદન્તરમ્’ એ બન્નેમાં ઘણી જ વિશેષતા છે. આ બંનેની અત્રે કોઈને આશંકા થાય નહિ તે માટે અહીં ‘અબાધા’ આ પદ મૂકવામાં આવેલ છે. એથી આ પ્રશ્નનો અર્થ આ છે કે એક સૂર્યમંડળથી બીજું સૂર્યમંડળ કેટલે દૂર છે ? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલ છે કે પૂર્વ સૂર્યમંડળથી અપર સૂર્યમંડળ બે યોજન દૂર છે. તૃતીય મંડલાન્તર દ્વારા સમાપ્ત.

ચતુર્થબિંબાયામ વિષ્કંભાદિ દ્વારા કથન.

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ બંનેનો પ્રશ્ન કરેલ છે કે-સૂર્યમંડલેણં મંતે ! કેવદ્વયં આયામવિક્લ્વભેણં' હે ભદન્ત ! સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલું છે ? એટલે કે સૂર્યમંડળના આયામ અને વિષ્કંભો કેટલા છે ? અને 'કેવદ્વયા પરિક્લેવેણં' તેનો પરિક્લેપ કેટલો છે ? તેમજ 'બાહલ્લેણં કેવદ્વયં પન્નત્તે' બાહુલ્ય-ઉંચાઈમાં આ કેટલું છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! અહચાલીસં ઇગસદ્વિભાઈ જોયણસ્સ આયામવિક્લ્વભેણં' હે ગૌતમ ! એક યોજનના ૬૧ ભાગ કરવાથી તેમાંથી ૪૮ ભાગ પ્રમાણુ એક સૂર્યમંડળના આયામ-વિષ્કંભો છે. ‘તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્લેવેણં’ તથા ૪૮ ને ત્રણ ગણા કરવાથી ૧૪૪ એકસો ચુમાળીસ ભાગ યોજન પ્રમાણુ આવે છે. એમાં ૨ યોજન અને ૨૨ ભાગ શેષ રહે છે. તો આ પ્રમાણુ કંઈક વધારે ૨૨૨૨ યોજન જેટલો પરિક્લેપ કહેવામાં આવેલ છે. ‘ચત્તવીસં ઇગસદ્વિભાઈ જોયણસ્સ બાહલ્લેણં પળ્લત્તે’ તેમજ આની ઉચ્ચતા એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી કંઈક અધિક ૨૪ ભાગ પ્રમાણુ કહેવામાં આવેલ છે. કેમકે વિમાનથી આની અર્ધિ જાંચાઈ કહેવામાં આવેલી છે. ચતુર્થ બિંબાયામ વિષ્કંભનામનું દ્વારા સમાપ્ત ॥૨૧॥

મેરુમંડલ કે અબાધાદ્વારા કા નિરૂપણ

પાંચમા બન્ને મેરુમંડળના અબાધા દ્વારાનું કથન-

‘જંબુદ્વીવેણં મંતે ! દ્વીવે મંદ્રસ્સ પવ્વયસ્સ કેવદ્વયાઈ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ બંનેનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદન્ત ! આ જંબુ-દ્વીપ નામક દ્વીપમાં ‘મંદ્રસ્સ પવ્વયસ્સ કેવદ્વયા અબાધયા સવ્વટ્થમંતરે સૂર્યમંડલે પન્નત્તે’ સ્થિત

મંદરપર્વતથી કેટલે દૂર સર્વાભ્યંતર-બધા સૂર્યોદી અભ્યંતર સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ચોયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં અદુ ય વીસે જોયણસણ’ હે ગૌતમ ! અબાધાની અપેક્ષાએ સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળ ૪૪૮૨૦ યોજન કહેવામાં આવેલ છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. મેરુપર્વતથી જંબૂદ્વીપનો વિષ્કંભ ૪૫૦૦૦ યોજન પ્રમાણ છે અને મંડળ જગતીથી દ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન ઉપસંક્રમમાં થાય છે. ૪૫૦૦ યોજન પ્રમાણ દ્વીપ વિષ્કંભમાંથી ૧૮૦ યોજનને બાદ કરવાથી ૪૪૮૨૦ યોજન પ્રમાણ અબાધા પૂરી થઈને સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળ આવી જાય છે. આ ચક્રવાલ વિષ્કંભની અપેક્ષાએ છે. હવે દરેક મંડળમાં સૂર્ય દૂર-દૂર જતો રહે છે. એથી અબાધાની અપેક્ષાએ અબાધા પ્રમાણ નિયત નથી. આ સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ એવી રીતે

પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘જંબુદ્વીવેણં મંતે ! દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ કેવહ્યાણ અબાહાણ સવ્વમંતરણં તરે સૂરમંડલે પણ્ણત્તે’ હે ભદ્રંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતથી કેટલે દૂર એક સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળથી ખીજું સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ચોયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં અદુ ય વાવીસે જોયણસણ અહયાલીસં ચ ણ્ણસદ્ધિમાણ જોયણસ્સ અબાહાણ સવ્વમંતરણંતરે સૂરમંડલે પણ્ણત્તે’ હે ગૌતમ ! ૪૪૮૨૨ યોજન અને એક એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૪૮ ભાગ પ્રમાણ દૂર પ્રથમ સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળથી અનંતર દ્વિતીય સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલ છે.

તૃતીય સૂર્યમંડળને જાણવા માટે આ સંદર્ભમાં પ્રશ્ન કરતાં ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પૂછે છે-‘જંબુદ્વીવેણં મંતે ! દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ કેવહ્યાણ અબાહાણ અવ્વમંતરત્તચ્ચં સૂરમંડલં પન્નત્તં’ હે ભદ્રંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત સુમેરુપર્વતથી કેટલે દૂર તૃતીય સૂર્યમંડળ સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળથી કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ચોયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં અદુ ય પળવીસે જોયણસણ અહયાલીસં ચ ણ્ણસદ્ધિયાણ જોયણસ્સ અબાહાણ અવ્વમંતરણંતરે સૂરમંડલે પણ્ણત્તે’ હે ગૌતમ ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત સુમેરુપર્વતથી ૪૪૮૨૫ યોજન તેમજ એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૪૮ ભાગ પ્રમાણ દૂર તૃતીય સૂર્યમંડળ સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળથી સ્થિત કહેવામાં આવેલ છે. આ ક્રમથી જો પ્રતિમંડળનું દૂરપણું પ્રકટ કરવામાં આવે તો અન્યકલેવર મહદ્ પ્રમાણમાં થાય એવી શક્યતા રહેલી છે. એથી અન્યકલેવર વધે નહિ, આ વિચારથી પ્રતિમંડળનું અંતર જાણવાની ઇચ્છા ધરાવતા લોકોને સમજાવવા માટે સૂત્રકાર અતિદેશ વાક્ય દ્વારા કહે છે-‘एवं खलु एणं उवाएणं !’ આ મંડળમાં પ્રદર્શિત પ્રકારથી એટલે કે દરેક દિવસ-રાતમાં એક-એક મંડળના પરિત્યાગ રૂપ આ ઉપાયથી ‘નિક્ખમમાણે સૂરિણ’ લવણુસમુદ્ર તરફ મંડળોને ખતાવતો, સૂર્ય અર્થાત્ લવણુસમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરતો સૂર્ય

‘તયનંતરાઓ મંડલાઓ તયનંતરં મંડલં સંકમમાણે સંકમમાણે દો દો જોયણાઈ અડયાલીસં ચ
 ઇગસટ્ટિમાણે જોયણસસ ઇગમેણે મંડલે આવાહા બુદ્ધિં અભિવદ્ધેમાણેર સત્ત્વવાહિરં મંડલં ઉવસં-
 કમિત્તા ચારં ચરહં’ વિવક્ષિત પૂર્વમંડળથી વિવક્ષિત ઉત્તરમંડળ પર સંક્રમણ કરે છે. તે
 બધા મંડળોમાંથી દરેક મંડળનું પ્રમાણ બખખે યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગો-
 માંથી ૪૮ ભાગ છે. એવા એક-એક મંડળ પર ઉત્તરોત્તર અબાધાથી દૂર અભિવૃદ્ધિ
 કરતો સૂર્ય સર્વ બાહ્ય મંડળ પર પહોંચીને ગતિ કરે છે. જેમ પૂર્વાનુપૂર્વી વ્યાખ્યાનનું
 અંગ છે, તે પ્રમાણે પશ્ચાત્તુપૂર્વી પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ કહેવાય છે. એથી હવે ચરમ-
 મંડળથી માંડીને બન્ને મેરુમંડળની અબાધાના દૂરપણાને બતાવવા માટે સૂત્રકાર કથન
 કરે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે-‘જંબુદીવેણં મંતે! દીવે

મંદરસસ પત્ત્વયસસ કેવહ્યાણે અવાહાણે સત્ત્વવાહિરેણ સૂરમંડલે પળ્લત્તે’ હે ભદ્રંત! જંબુદ્રીપ
 નામક દ્રીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતથી કેટલે દૂર સર્વ બાહ્યમંડળ કહેવામાં આવેલ છે?
 એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા! પળ્યાલીસં જોયણસહસ્સાઈ તિળ્ણિય તીસે જોયણસણ
 અવાહાણે સત્ત્વવાહિરેણ સૂરમંડલે પળ્લત્તે’ હે ગૌતમ! ૪૫૩૩૦ યોજન જેટલે દૂર સર્વ બાહ્ય
 સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળનું કથન છે.

હવે બાહ્ય સૂર્યમંડળની પૃચ્છામાં દ્વિતીય બાહ્ય સૂર્યમંડળનું કથન આ પ્રમાણે છે.

‘જંબુદીવેણં મંતે! દીવે મંદરસસ પત્ત્વયસસ કેવહ્યાણે અવાહાણે સત્ત્વવાહિરાણંતરે સૂરમંડલે
 પળ્લત્તે’ હે ભદ્રંત! જંબુદ્રીપ નામક દ્રીપમાં સ્થિત સુમેરુપર્વતથી કેટલે દૂર સર્વ બાહ્ય
 સૂર્યમંડળથી પશ્ચાત્તુપૂર્વી મુજબ દ્વિતીય બાહ્ય સૂર્યમંડળ આવેલ છે? એના જવાબમાં

પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા! પળ્યાલીસં જોયણસહસ્સાઈ તિળ્ણિય સત્તાવીસે જોયણસણ’ હે ગૌતમ!
 ૪૫૩૨૭ યોજન અને એક યોજન ૬૧ ભાગોમાંથી ૧૩ ભાગ પ્રમાણ દૂર સર્વ બાહ્ય
 સૂર્યમંડળ કહેવામાં આવેલ છે. ‘જંબુદીવેણં મંતે! દીવે મંદરસસ પત્ત્વયસસ કેવહ્યાણે
 અવાહાણે સર્વવાહિરે તત્ત્ત્વે સૂરમંડલે પળ્લત્તે’ હે ભદ્રંત! આ જંબુદ્રીપ નામક દ્રીપમાં સ્થિત
 સુમેરુપર્વતથી કેટલે દૂર પર પશ્ચાત્તુપૂર્વી મુજબ સર્વબાહ્ય સૂર્યનું તૃતીયમંડળ કહેવામાં
 આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા! પળ્યાલીસં જોયણસહસ્સાઈ તિળ્ણિય
 ચત્ત્ત્ત્વીસે જોયણસણ’ હે ગૌતમ! ૪૫૩૨૪ યોજન અને ‘છત્ત્ત્વીસં ચ ઇગસટ્ટિમાણે
 જાયણસસ અવાહાણે વાહિરત્ત્ત્ત્ત્વે સૂરમંડલે પળ્લત્તે’ એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી

૨૬ ભાગ પ્રમાણની દૂર પર બાહ્ય તૃતીય સૂર્યમંડળ પશ્ચાદાનુપૂર્વી મુજબ કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે સૂર્યમંળ ત્રયમાં અબાધા-દૂરતું પ્રમાણ સ્પષ્ટ કરીને ઉક્તા-વશિષ્ટ મંડળોમાં અબાધાના માપને બતાવવા માટે અતિદેશરૂપ વાક્યનું કથન કરે છે-‘એવં એણં ઉવાણં પવિસમાણે સૂરિણ તયાણંતરાઓ મંડલાઓ તયાણંતરે મંડલે સંકમ-માણે ૨ દો દો જોયણાં અહયાલીસ ચ એગસટ્ટિયાણે જોયણસ્સ એગમેને મંડલે અબાહા-બુદ્ધ ણિબુદ્ધેમાણે ૨ સવ્વઢમંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરહ’ પૂર્વોક્તરીતિ મુજબ આ ઉપાયથી અહોરાત્ર મંડળના પરિત્યાગરૂપ ઉપાયથી જંબૂદ્વીપમાં પ્રવિષ્ટ થતો સૂર્ય તદનંતર મંડળથી તદનંતર મંડળ પર સંક્રમણ કરતો કરતો બે યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૪૮ ભાગ પ્રમાણ એક-એક મંડળ પર અબાધાની બુદ્ધિને અદ્ય-અદ્ય કરતો સર્વાભ્યંતર મંડળ પર પહોંચીને ગતિ કરે છે. ‘ણિબુદ્ધેમાણે’ એની છાયા ‘નિવ-દ્ધયન્’ આ રીતે સમવાયાંગની વૃત્તિ મુજબ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે તેો આનો અર્થ ‘અદ્ય-અદ્ય કરતો એવોજ થાય છે. સ્થાનાંગવૃત્તિ મુજબ તેો ‘નિવુદ્ધયન્-નિવુદ્ધયન્’ એવી સંસ્કૃત છાયા થાય છે. આનો અર્થ પણ ‘અદ્ય-અદ્ય કરતો’ એવો થાય તેમજ સૂર્ય-પ્રજ્ઞપિત મુજબ ‘નિવેષ્ટયન્-નિવેષ્ટયન્’ એવી છાયા થાય છે. આનો પણ અર્થ પૂર્વોક્ત અર્થ મુજબ જ છે. અબાધા દ્વાર-સમાપ્ત-સૂત્ર ૧૧૩૧

મન્ડલ કે આયામાદિ વૃદ્ધિહાનિદ્વાર કા નિરૂપણ

મંડલાયામાદિ વૃદ્ધિ હાનિદ્વાર કથન-

‘જંબુદીવે દીવે સવ્વઢમંતરેણં મંતે ! સૂરમંડલે’ इत्यादि

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર વડે ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આ બાતનેા પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘જંબુદીવે ણં મંતે ! દીવે સવ્વઢમંતરે સૂરમંડલે કેવહ્યં આયામવિક્લંભેણં, કેવહ્યં પરિવેક્લેવેણં પણ્ણત્તે’ હે ભદંત ! આ જંબૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળો કહેવામાં આવ્યો છે. તેમજ પરિક્ષેપની અપેક્ષાએ તે કેટલા પરિક્ષેપવાળો કહેવામાં આવેલ છે ! એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે.-‘ગોયમા ! ણવ ણવ-હં જોયણસહસ્સાં છચ્ચ ચત્તાલે જોયણસણ આયામવિક્લંભેણં પણ્ણત્તે’ હે ગૌતમ ! જંબૂ-દ્વીપ નામક દ્વીપમાં સર્વાભ્યંતર મંડળ ૯૯૬૪૦ યોજન પ્રમાણ આયામ-વિષ્કંભવાળો કહેવામાં આવેલ છે. ‘તિણિણ ય જોયણસહસ્સાં પણ્ણરસ ય જોયણસહસ્સાં એગૂણણહંચ જોયણાં કિંચિ વિસેસાહિયાં પરિક્લેવેણં પન્નત્તે’ તેમજ ત્રણ લાખ ૧૫ હજાર ૮૯ યોજન કરતાં કંઈક વિશેષાધિક પરિક્ષેપવાળો કહેવામાં આવેલ છે. આયામ અને વિષ્કંભની

ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે. જંબુદ્વીપનું પ્રમાણ એક લાખ યોજન જેટલું છે. આમાં ૧૮૦ યોજનને દ્વિગુણિત કરવાથી અને તેમાંથી એછા કરવાથી ૯૯૬૪૦ યોજન આયામ-વિષ્કંભ પ્રમાણ થાય છે. તેમજ પરિક્ષેપનું પ્રમાણ ૧૮૦ યોજનને દ્વિગુણિત કરવાથી ૩૬૦ યોજન થાય છે. તે એમને તેમજ ૧૧૩૮ યોજનને જંબુદ્વીપના પરિક્ષેપમાંથી એછા કરવાથી ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૮૯ યોજનની પરિધિનું પ્રમાણ આવી જાય છે. 'અઞ્મંતરાણંતરેણં મંતે ! સૂરમંડલે કેવઙ્ગયં આયામવિક્લંભેણં કેવઙ્ગયં પરિક્ષેવેણં પન્નત્તે' હે ભદ્રંત ! દ્વિતીય અભ્યંતરાનન્તર સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળા છે ? તેમજ પરિધિની અપેક્ષાએ કેટલી પરિધિવાળા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! ણવણંઙ્ગ જોયણસહસ્સાંઙ્ગ છચ્ચ પળયાલે જોયણસણ પળતીસંચ ઇગસઠ્ઠિયાણ જોયણસસ આયામવિક્લંભેણં' હે ગૌતમ ! દ્વિતીય અભ્યંતરાનન્તર

સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ ૯૯૬૪૫૩૫ યોજન જેટલા છે. 'તિણિણ જોયણસહસ્સાંઙ્ગ પળ્ણરસ ય જોયણસહસ્સાંઙ્ગ ઇગસત્તુત્તરં જોયણસયં પરિક્ષેવેણં પન્નત્તે' અને આની પરિધિનું પ્રમાણ ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૧૦૭ યોજન જેટલું છે. આ કથનનું તાપ્તર્યં આ પ્રમાણે છે કે દ્વિતીય સૂર્યમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ ૯૯૬૪૫૩૫ યોજન જેટલા છે. આ પ્રમાણે સરવાળો કહેવામાં આવેલ છે. તે આ દ્વિતીય સૂર્યમંડળ એક તરફ સર્વાભ્યંતર મંડળગત ૪૮ ભાગોના તેમજ અપાન્તરાલના છે યોજનોને બાદ કરીને સ્થિત છે. બીજી તરફ ૫ યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ પૂર્વમંડળ વિષ્કંભમાંથી આ મંડળના વિષ્કંભમાં અભિવર્ધિત થઈ જાય છે. તેમજ આ સર્વાભ્યંતર દ્વિતીય સૂર્યમંડળનો પરિક્ષેપ ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૧૦૭ યોજનનો આ પ્રમાણે છે. પૂર્વ મંડળથી દ્વિતીય મંડળના વિષ્કંભમાં પાંચ યોજન

અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ શેષ રહે છે. ૩૫ સંખ્યક એક-એક ભાગ અધિક પાંચ યોજનોનો પરિક્ષેપ ૧૭ યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૮ ભાગ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ વ્યવહારથી પરિપૂર્ણ ૧૮ યોજન કહેવામાં આવે છે. એ જ્યારે પૂર્વમંડળના પરિક્ષેપમાં અધિક પ્રક્ષિપ્ત થઈ જાય છે. ત્યારે યથોક્ત દ્વિતીય મંડળનું પરિક્ષેપ પ્રમાણ થઈ જાય છે. 'અઞ્મંતરત્તચ્ચેણં મંતે ! સૂરમંડલે કેવઙ્ગયં આયામવિક્લંભેણં કેવઙ્ગયં પરિક્ષેવેણં પળ્ણત્તે' હે ગૌતમ ! આ સૂત્ર વડે એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદ્રંત ! અભ્યંતર જે તૃતીય સૂર્યમંડળ છે. તે આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળા છે ? તેમજ 'કેવઙ્ગયં પરિક્ષેવેણં પળ્ણત્તે' પરિક્ષેપનું પ્રમાણ આનું કેટલું છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! ણવણંઙ્ગ જોયણસહસ્સાંઙ્ગ છચ્ચ ઇકાવળ્ણે જોયણસણ ણવય ઇગસઠ્ઠિયાણ જોયણસસ આયામવિક્લંભેણં'

હે ગૌતમ ! આશ્ચર્યંતર તૃતીય સૂર્યમંડળના આયામ વિષ્કંભ ૯૯૬૫૧ યોજન જેટલા છે અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૯ ભાગ પ્રમાણ છે, તેમજ 'તિણિય જોયણસયસ-હસ્સાઈ પળ્ણરસ જોયણસહસ્સાઈ' એગંચ પળ્ણવીસં જોયણસયં પરિક્ષેવેણં' તેમજ આની પરિધિકાનું પ્રમાણુ ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૧ સૌ ૨૫ યોજન જેટલું છે. જ્યારે પૂર્વમંડળના આયામ અને વિષ્કંભનું પ્રમાણુ ૯૯૬૪૫૩૫ માં આ મંડળની વૃદ્ધિમાં ૫૩૫ નોડવામાં આવે છે, ત્યારે પૂર્વોક્ત પ્રમાણુ આવી જાય છે. હવે અહીં ઉક્તાતિરિક્ત મંડળોના આયામ વિષ્કંભાદિના પરિજ્ઞાન નિમિત્તે અતિદેશ વાક્યનું કથન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે, 'એવં એણં ઉવાણં ણિક્કલમમાણે સૂરિણ તયાણંતરાઓ મંડલાઓ તયાણંતરં મંડલં ઉવસં-કમમાણે ૨૦' આ પ્રમાણુ મંડળ ત્રયના સંબંધમાં પ્રદર્શિત રીતિ મુજબ ઉપાયથી નીકળતો સૂર્ય તદનંતર મંડળથી પરે જતાં જતાં પાંચ-પાંચ યોજન અને એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ પ્રમાણુની એક-એક મંડળ પર વિષ્કંભની વૃદ્ધિ કરતો-કરતો અને પ્રતિમંડળ પર ૧૮-૧૮ યોજન જેટલી પરિણેપ વૃદ્ધિને અધિકાધિક બનાવતો 'સવ્વવાહિરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરઈ' સર્વ બાહ્ય મંડળોને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે-સર્વાન્તિમમંડળ પર્યંત ગતિ કરે છે.

હવે પ્રકારાન્તરથી સૂત્રકાર આ કથિત અર્થને સમજાવવા માટે પશ્ચાદાનુપૂર્વી દ્વારા પ્રશ્ન અને ઉત્તર રૂપમાં કથન કરે છે- 'સવ્વવાહિરણં સૂરમંડલે કેવઈયં આયામવિક્કલં-ભેણં કેવઈય પરિક્ષેવેણં પન્નત્તે' હે ભદંત ! સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળ કેટલા આયામ યુક્ત લંબાઈ યુક્ત અને વિસ્તાર યુક્ત-ચોડાઈવાળો છે ? તેમજ આનો પરિણેપ કેટલો છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! એગં જોયણસયસહસ્સં છચ્ચ સદ્દે જોયણસણ' હે ગૌતમ ! સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળ એક લાખ ૬ સો ૬૦ યોજન જેટલો લાંબો અને પહોળો છે. આમ

આ જંબુદ્વીપ એક લાખ યોજન જેટલો છે. એની બંને તરફ ૩૩૦ યોજન ૩૩૦ યોજન સ્થાન છોડીને આગળ લવણસમુદ્ર આવેલ છે. આ પ્રમાણુ આના યથોક્ત આયામ અને વિષ્કંભનું ૧૦૦૬૬૦ યોજન જેટલું પ્રમાણુ થઈ જાય છે. 'તિણિય જોયણસયસહ-સ્સાઈ અંટારસ સહસ્સાઈ' તિણિય પળ્ણરસુત્તરે જોયણસણ પરિક્ષેવેણં' તેમજ ૩ લાખ ૧૮ હજાર ૩ સો ૧૫ યોજન જેટલો આનો પરિણેપ છે.

'વાહિરાણંતરં મંતે ! સૂરમંડલે કેવઈયં આયામવિક્કલંભેણં કેવઈયં પરિક્ષેવેણં પળ્ણત્તે' હે ભદંત ! દ્વિતીય જે સર્વ બાહ્ય સૂર્યમંડળ છે તે કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળો છે ? તથા 'કેવઈયં પરિક્ષેવેણં પન્નત્તે' કેટલો આનો પરિણેપ છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! એગં જોયણસયસહસ્સં છચ્ચ ચડવન્ને જોયણસણ છવ્વીસં ચ એગસટ્ઠિમાણ જોય-ણસ આયામવિક્કલંભેણં' હે ગૌતમ ! સર્વ બાહ્ય સૂર્ય પછી જે દ્વિતીય સૂર્યમંડળ છે

તેના આયામ વિષ્કંભો ૧ લાખ ૬ સો ૪૮૫૩ યોજન જેટલા છે. ‘તિણિય જોયણ સય-સહસ્તાઈ’ દોણિય અઝુણાસીઈ જોયણસઈ પરિવેણેણ’ તેમજ આનો પરિણેપ પ્રમાણ ૩ લાખ ૧૮ હજાર ૨ સો ૭૬ યોજન જેટલું છે. હવે શેષ બાહ્ય સૂર્યમંડળોના આયા માદિના પ્રમાણને અતિદેશ વાક્ય દ્વારા પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર ‘एवं खलु एणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए’ આ પૂર્વોક્ત કથિત પદ્ધતિ મુજબ પ્રવેશ કરતો સૂર્ય તદનંતર

મંડળથી તદનંતર મંડળ પર જતો-જતો એક મંડળથી બીજા મંડળ પર સંક્રમણ કરતો-કરતો ‘पंच पंच जोयणाइं पणतीसं च एगसट्टिभाए जोयणस्स एगमेगे मंडले विक्खंभवुद्धिं णिवुद्धेमाणे २’ પાંચ-પાંચ યોજન અને એક-એક યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૩૫ ભાગ પ્રમાણ એક-એક મંડલમાં વિષ્કંભ યુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરતો-કરતો. ‘अट्टारस २ जोयणाइं परिरयवुद्धिं णिवुद्धेमाणे २’ તેમજ ૧૮-૧૮ યોજનની પરિણેપ યુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરતો-કરતો ‘सव्वच्चमंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ’ સર્વાભ્યંતર મંડલ પર પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

આયામાદિ વૃદ્ધિ હાનિ દ્વાર સમાપ્ત

મુહૂર્તગતિ કા નિરૂપણ

સાતમા મુહૂર્ત ગતિ દ્વારનું વર્ણન.

‘जयाणं मंते ! सूरिए सव्वच्चमंतरं मंडलं’ इत्यादि

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામી એ આ સૂત્ર વડે આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે-‘जयाणं मंते ! सूरिए सव्वच्चमंतरं मंडलं’ હે ભદ્રંત ! જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યંતર સર્વ મંડળની અપેક્ષાએ આભ્યંતર મંડળને ‘उवसंकमिता चारं चरइ’ પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે, ‘तयाणं’ એ સમયે ‘एग-मेगेणं मुहुत्तेणं’ એક-એક મુહૂર્તમાં ‘केवइयं खेत्तं गच्छइ’ કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં ગતિ કરે છે? ગૌતમસ્વામીના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે-‘गोयमा ! हे गौतम ! पंच-पंच जोयणसहस्साइ’ પાંચ પાંચ હજાર યોજન ‘दोणिय एगावणे जोयणसए’ બસો

એકાવન યોજન અર્થાત્ પાંચ હજાર બસો એકાવન (અને સાઠિયા ઓગણત્રીસ ભાગ) દરેક મુહૂર્તમાં જાય છે. ‘एगूणतीसंच सट्टिभाए जोयणस्स’ એક યોજનના સાઠિયા ઓગ-ત્રીસમે ભાગ ‘एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छइ’ એક એક મુહૂર્તમાં અર્થાત્ પ્રત્યેક મુહૂર્તમાં જાય છે.

આ પ્રમાણે કેવી રીતે થાય છે? તે બતાવે છે-અહીંયાં સંપૂર્ણ મંડળ એક રાત્રિ દિવસમાં સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. દરેક સૂર્યના અહોરાત્રની ગણનામાં વાસ્તવિક બે અહોરાત્ર જ થઈ જાય છે. બે અહોરાત્રમાં ૬૦ સાઠ મુહૂર્ત થાય છે. પછી મંડળ પરિણેપનો ૬૦ સાઠની સંખ્યાથી ભાગાકાર કરવાથી જે આવે છે એજ મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ છે. તે આ રીતે સમજવું-સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળનો પરિણેપ (પરિરય) ૩૧૫૦૮૬ ત્રણ લાખ પંદર હજાર નેવાસી થાય છે. તે સંખ્યાને સાઠથી ભાગવાથી શેષ જે આવે છે.

પરપ૧૨૬૬ તેજ મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણુ છે. 'તયાણં ઇહ ગયસ્સ મણુસસ્સ' તે સમયે આ ક્ષેત્રમાં અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોના (યત્ તત્) શબ્દનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી જ્યાં યત્ શબ્દ હોય ત્યાં અવશ્ય જ તત્ શબ્દ હોય છે. એટલે અહીં પણ યત્ શબ્દનો સંબંધ આવે છે. તેનાથી જ્યારે સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં આટલા પરપ૧૨૬૬ પ્રમાણુવાળા ક્ષેત્રની ગતિ કરે છે ત્યારે સર્વાભ્યન્તર મંડળ એક જ કાળમાં અહીં રહેલા મનુષ્યોના 'સીયાલીસાણ જોયણસહસ્સેહિ' ૪૭ સુડતાલીસ હજાર યોજનથી 'દોહિય તેવટ્ટેહિં જોયણ સર્હિં' ૨૬૩ ખસો ત્રેસઠ યોજન 'એકવીસાણ ય જોયણસ્સ સટ્ટિમાર્હિં' એક યોજનના સાઠિયા એકવીસ ભાગ $\frac{૨૬૩}{૪૭}$ અર્થાત્ એક યોજનના સાઠ ભાગની કલ્પના કરવી એ સાઠ ભાગોમાંથી એકવીસમાં ભાગના 'સૂરિણ' ઉગતો એવો સૂર્ય 'ચક્ખુપ્પાસં હવ્વમાગચ્છઈ' લોકોની દૃષ્ટિમાં આવે છે. અહીંયા સ્પર્શ શબ્દ ઇદ્રિયોના વિષયોના સંનિકર્ષજનક નથી, કારણ કે જૈનદર્શનમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી માનેલા હોવાથી વિષયોની સાથે તેના સંયોગનો અભાવ છે. પરંતુ ચક્ષુ સંબંધી વિષયતાપરક છે. આ કથનનો ભાવ એ છે કે-અર્ધા દિવસમાં જેટલા પ્રમાણુવાળું ક્ષેત્ર વ્યાપ્ત થાય છે એટલા ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિતપણે સૂર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેને જ

લોકમાં ઉદય પામતો સૂર્ય એ પ્રમાણુનો વ્યવહાર થાય છે. સર્વાભ્યન્તર મંડળનાં તે દિવસનું પ્રમાણુ અઢાર મુહૂર્તનું હોય છે. એ અઢાર મુહૂર્તના અર્ધા નવ મુહૂર્ત થાય છે. એક એક મુહૂર્તમાં ગતિ કરતો સૂર્ય પાંચ હજાર ખસો પંચાવન યોજન અને એક યોજનના સાઠિયા ઓગણત્રીસમે ભાગ ગમન કરે છે. આટલું મુહૂર્ત ગતિનું પરિમાણ જ્યારે નવ મુહૂર્તથી ગુણવામાં આવે ત્યારે પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા સંબંધી પરિમાણ થઈ જાય છે. દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા ચક્ષુઃ સ્પર્શ પુરૂષરચાયા આ શબ્દો સરખા અર્થવાળા છે. તે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં તુલ્ય પ્રમાણુવાળા જ છે. તેથી ખમણું તાપક્ષેત્ર ઉદય અને અસ્તાન્તર પણ સમાનાર્થક છે. સર્વ બાહ્યાભ્યન્તર મંડળથી પશ્ચાનુપૂર્વીથી ગણવાથી ૧૮૩ એકસો વ્યાસી થાય છે પ્રતિમંડળ અને અહોરાત્રની ગણના કરવાથી અહોરાત્ર પણ ૧૮૩ એકસો વ્યાસી થાય છે. તેથી તે ઉત્તરાયણનો છેલ્લો દિવસ થાય છે. એજ સૂર્ય વર્ષનો છેલ્લો દિવસ છે. કારણ સંવત્સરની સમાપ્તિ ઉત્તરાયણમાં થાય છે.

હવે નવા સંવત્સરના પ્રારંભનો પ્રકાર બતાવવા માટે સૂત્રકાર કહે છે- 'સે ણિક્કસ્વમ- માણે સૂરિણ' હવે નિષ્ક્રમણ કરતો સૂર્ય અભ્યંતર મંડળમાંથી નીકળીને જંબૂદ્વીપની અંદર પ્રવેશ કરવામાં એક લાખ એંસી યોજન પ્રમાણુવાળા ક્ષેત્રમાં અન્તિમ આકાશપ્રદેશનો સ્પર્શ કરવાથી (બીજા સમયમાં બીજા મંડળાભિમુખ ખસતો) સૂર્ય 'નવં સંવચ્છરં અચ- માણે' નવા આગામી કાળ સંબંધી સંવત્સર અર્થાત્ અહોરાત્રના કૂટસ્વરૂપને એટલે કે વર્ષને કરતો સૂર્ય 'પઢમંસિ અહોરત્તંસિ' સૌથી પહેલા અહોરાત્રમાં 'સવ્વબ્મંતરાણંતરં મંડલ' સર્વાભ્યંતર મંડળથી બીજા મંડળને 'ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરઈ' પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે. આ અહોરાત્ર દક્ષિણાયન સંવત્સરનો પહેલો દિવસ છે. કારણ કે-સંવત્સર દક્ષિણાયનાદિપણાવાળો છે. અહીંયા સૂર્યની ગતી કેવી હોય છે? એ બતાવવા માટે પ્રશ્ન

દ્વારા કથન કરે છે-‘જયાણં મંતે ! સૂરિ’ હે ભગવન્ ! જ્યારે સૂર્ય ‘અઘંતરાણંતરં મંડલં ઉવસંકમિતા ચારં ચરઈ’ સર્વાભ્યંતર મંડળથી બીજા મંડળમાં અર્થાત્ દક્ષિણાય- નની અપેક્ષાથી પડેલા મંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે, ‘તયાણં ઇમમેગેણં મુહુતેણં’ એ સમયે એક સમયમાં એક એક મુહૂર્તથી ‘કેવદ્યં લેતં ગચ્છઈ’ કેટલા પ્રમાણુવાળા ક્ષેત્રમાં જાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહાવીર પ્રભુશ્રી કહે છે-‘ગોયમા !’ હે ગૌતમ ! ‘પંચ પંચ જોયણસહસ્સાઈ’ પાંચ હજાર યોજન ‘દોણિય ઇવાવણે જોયણસઈ’ ૨૫૧ બસો એકાવન યોજન ‘સોયાલીસંચ સટ્ટિમાઈ જોયણસ’ એક યોજનનો સાઠિયા સુડતાલીસમે ભાગ એક મુહૂર્તમાં ગમન કરે છે. આ કથનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે આ મંડળમાં પરિક્ષેપ-પરિધિનું પરિમાણ ત્રણ લાખ પંદર હજાર એકસો સાત પૂરા વ્યવહારની અપે-

ક્ષાથી છે. તથા નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી કંઈક કમ ૩૧૫૧૦૬ કહેલ છે. તેમાં પૂર્વોક્ત યુક્તિથી ૬૦ ની સંખ્યાથી ભાગ કરવાથી આ મંડળમાં યથોક્ત મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ ૫૨૫૧૫૦ મળી જાય છે. અથવા પૂર્વમંડળની પરિધીના પ્રમાણથી આની પરિધીના પ્રમાણમાં વ્યવહારથી પૂરા અઠાર યોજન વધે છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો કંઈક ઓછા અઠાર યોજનને સાઠથી ભાગવાથી યોજનનો અઠારમે ભાગ મળી જાય છે, તે ભાગ પડેલાની મંડળગત મુહૂર્ત ગતિના પરિમાણમાં અધિકપણથી ઓડવામાં આવે છે. તેથી એ મંડળમાં મુહૂર્તગતિનું પ્રમાણ યથોક્તપણથી થઈ જાય છે અહીંયા પણ વિષયને દૃષ્ટિગોચર કરવાવાળા પરિમાણ બતાવવા માટે કહે છે-‘તયાણં ઇહગયસ મણુસસ’ જ્યારે સર્વાભ્યંતરના બીજા મંડળમાં સૂર્ય ગતિ કરે છે. એ સમયમાં આ મનુષ્યલોકમાં રહેનારા અર્થાત્ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોને ‘સોયાલીસાઈ જોયણસહસ્સોઈ’ સુડતાલીસ હજાર યોજન ‘ઈગૂણાસાઈ જોયણસઈ’ અગન્યાસીસો યોજન અર્થાત્ એકસો ઓગણસોસી

યોજન ‘સતાવણં ચ સટ્ટિમાઈહિ જોયણસ’ એક યોજનનો સાઠિયા સતાવનમે ભાગ ‘સટ્ટિમાગં ચ ઇકસટ્ટિમા છેતા’ એક યોજનના સાઠમા ભાગને એકસઠથી છેદીને અર્થાત્ એકસઠ ભાગ કરીને આ એકસઠમાં ભાગને ‘ઈગૂણવીસાઈ ચુણિયામાગેઈહિ’ ઓગણીસ ચૂર્ણિકા ભાગથી અર્થાત્ એક યોજનનો જે સાઠમે ભાગ તેના એક ભાગનો જે ઓગણીસમે ભાગ તે ભાગથી ‘સૂરિ’ સૂર્ય ‘ચક્ષુષ્ફાસં હવ્વમાગચ્છઈ’ નેત્રના વિષયને શીઘ્ર પ્રાપ્ત થાય છે. આ કથનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-સર્વાભ્યંતરના બીજા અંતર મંડળમાં દિવસનું પ્રમાણ જે એકસાઠ ભાગથી ઓછું અઠાર મુહૂર્તનું છે. એ અઠાર મુહૂર્તના અડધા નવ મુહૂર્ત થાય છે. તે એક એક સાઠીયા ભાગથી થાય છે. પછી બધાનો એકસાઠમે ભાગ કરવા નવ મુહૂર્તને એકસાઠની સંખ્યાથી ગુણવામાં આવે છે. તેમાંથી એકસાઠ ભાગ લેવાથી શેષ એકસઠ ભાગ પાંચસો એકતાળીસ રહે છે. પ્રસ્તુત મંડળની મુહૂર્ત ગતિ ૫૨૫૧ યોજન^{૫૦} આ રાશી ૬૦ સાઠિથી છેદાત્મક છે. યોજન રાશીને સાઠની સંખ્યાથી

ગુણવાથી ૩૧૫૧૦૭ થાય છે. આજ રાશી કરણવિભાવનામાં પરિધિ રાશી કહીને ખતાવેલ છે. સક્ષેપ કરવા માટે લાઠ્યરાશિનું જે લખ્ય છે તેનો લાઠ્યક રાશી સાથે ગુણાકાર કરવાથી મૂળ રાશી જ લખ્ય થઈ જાય છે. આ રાશિને એકસો અડતાલીસની સંખ્યાથી જ્યારે ગુણવામાં આવે છે ત્યારે સત્તરકરોડ છવીસલાખ અઠ્યોતેર હજાર છસો છત્રીસ ૧૭૨૬૭૮૬૩૬ આ સંખ્યાલાગ લાગાત્મક હોવાથી યોજન કહેલ નથી. આ રીતે એકસઠને સાઠથી ગુણવાથી જેટલી રાશિ થાય તેનાથી ભાગ કરવામાં આવે છે. આ ગણિત પ્રક્રિયા સંક્ષેપાર્થ ખતાવેલ છે. નહિંતર આ રાશિને એકસઠથી ભાગવાથી સાઠ ભાગ લખ્ય થાય છે, તેનો સાઠઠની સંખ્યાથી ભાગ કરવાથી યોજનની સંખ્યા આવે છે, તે ગૌરવ જેવું થઈ જાય છે. એકસઠને સાઠની સંખ્યાથી ગુણવાથી છત્રીસસોસાઠઠ ૩૬૬૦ થાય છે તેનાથી ભાગવાથી સુડતાલીસહજાર એકસો એાગણ્યાસી ૪૭૧૭૯ આવે છે. શેષ ૩૪૯૬થી છેદ

રાશીને સાઠઠથી અપવર્તના કરવાથી એકસઠ થાય છે. તેનાથી શેષ રાશીનો ભાગ કરવાથી સાઠિયા $\frac{૫૭}{૬૦}$ ભાગ મળી જાય છે. સાઠઠ ભાગના એાગણીસમે ભાગ સત્ક એક સાઠિયા ભાગ $\frac{૫૭}{૬૦}$ હવે અભ્યન્તરના ત્રીજા મંડળની ગતિ પૂછવાના હેતુથી કહે છે—‘સે ણિક્લમમાણે સૂરિય’ બીજા મંડળની ગતિ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી ગમન કરતો સૂર્ય ‘દોચ્ચંસિ અહોરત્તંસિ’ બીજા અહોરાત્રમાં અર્થાત્ પ્રસ્તુત અચનની અપેક્ષાથી બીજા મંડળમાં ‘અઠ્ઠમંતરં તચ્ચં મંડલં ઉવસંકમિતા’ અભ્યન્તરના ત્રીજા મંડળમાં જઈને ‘ચારં ચરઈ’ ગતિ કરે છે. ‘જયાણં મંતે! સૂરિય’ હે ભગવન્! જ્યારે સૂર્ય ‘અઠ્ઠમંતરતચ્ચં મંડલં ઉવસંકમિતા ચારં ચરઈ’ અભ્યન્તરના ત્રીજા મંડળમાં જઈને ગતિ કરે છે. ‘તયા ણં ઇમમેણેણ મુહુતેણં કેવડયં સ્વેતં ગચ્છઈ’ એ સમયે અર્થાત્ ત્રીજા મંડળના સંક્રમણ કાળમાં એક એક મુહૂર્તમાં કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા!’ હે ગૌતમ! ‘પંચ પંચ જોયણસહસ્સાઈ’ પાંચ પાંચ હજાર યોજન ‘દોણિય વાવણે

જોયણસણ’ ખસો ખાવન યોજન ‘પંચય સટ્ટિમાણ જોયણસ્સ’ યોજનનો પાંસઠમે ભાગ ‘ઇમમેણેણ મુહુતેણં ગચ્છઈ’ એક મુહૂર્તમાં જાય છે. ‘તયા ણં ઇહ ગયસ્સ મણુસસ્સ’ ઉપરોક્ત સંખ્યાથી એક એક મુહૂર્તમાં ગમન કરે ત્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં રહેવાવાળા મનુષ્યોને ‘સીયાલીસાણ જોયણસહસ્સેહિં’ સુડતાલીસ હજાર યોજનથી ‘છણ્ણણુડાણ જોયણેહિં’ છન્નુ યોજનથી ‘તેત્તીસાણ સટ્ટિમાણેહિં જોયણસ્સ’ યોજનનો સાઠિયા તેત્રીસમે ભાગ ‘સટ્ટિમાણં ચ ઇમસટ્ટિવા હેતા’ સાઠઠ ભાગને એકસાઠઠથી છેદીને ‘દોહિં ચુણિયામાણેહિં’ બે ચૂણિકા ભાગથી ‘સૂરિય ચક્કલુપ્પાસં’ હવ્વમાગચ્છઈ’ સૂર્ય શીઘ્ર ચક્ષુ ગોચર થાય છે.

આ કથનનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—આ મંડળમાં દિવસનું પ્રમાણ અઠાર મુહૂર્તમાંથી એકસાઠિયા ચાર ભાગ એાછા કરાવાના છે. તેના અર્ધા નવ મુહૂર્તમાંથી એકસાઠિયા બે ભાગ એાછા છે, તેના એકસાઠઠ ભાગ કરવા માટે નવ મુહૂર્તને એકસાઠની સંખ્યાને

ગુણવામાં આવે છે. તેમાંથી એકસાઠિયા બે લાગ કહાડવાથી શેષ પાંચસો સુડતાલીસ રહે છે. પ્રસ્તુત મંડળમાં ગતિ પરપર $\frac{૧૫}{૦}$ ની છે. આ યોજનરાશીને સાઠથી ગુણીને કહેવાથી ૩૧૫૧૨૫ થાય છે. આ રાશિને ખીજે પરિધિ રાશિપણથી કહેલ છે. આ રાશિને પાંચસો સુડતાલીસથી ગુણવાથી સત્તરકરોડ તેવીસલાખ તોતેરહબર ત્રણસો પંચોતેર ૧૭૨૩૭૩૩૭૫ થાય છે. અને સાઠઠથી ગુણીને એકસાઠઠથી લાગવાથી સુડતાલીસ હબર છન્નુ ૪૭૦૯૬ થાય છે. અને શેષ વીસસો પંદર ૨૦૧૫ બચે છે. છેદ રાશિને સાઠઠની સંખ્યાથી અપવર્તના કરવાથી એકસાઠઠ થઈ જાય છે. એકસાઠથી શેષ રાશિને લાગ કરવાથી સાઠિયા તેત્રીસમો લાગ લખ્ય થાય છે. $\frac{૩૩}{૬૦}$ શેષ બે વધે છે. એકસાઠિયા એક લાગથી સત્ક એકસાઠિયા એક લાગ $\frac{૬૬}{૬૬}$ થાય છે.

હવે ચોથા મંડલાદિમાં એક એક સુદૂતમાં સૂર્ય કેટલા ક્ષેત્રમાં જાય છે? એ ખતાવવા માટે અતિદેશ દ્વારા કહે છે-‘एवं खलु’ પૂર્વોક્ત ત્રણે મંડળમાં કહેવામાં આવેલ પ્રકારથી ‘एणं उवाएणं’ આ ઉપાયથી અર્થાત્ પૂર્વોક્ત ઉપાયથી ધીરે ધીરે તેને બહારના મંડલની સન્મુખ ગમનરૂપ ‘निक्रममाणे सूरिण’ ગતિ કરતો સૂર્ય ‘तयाणंतराओ मंडलाओ’ ત્રીજા ચોથા વિ. મંડળથી ‘तयाणंतरं मंडलं’ સંક્રમણે સંક્રમણે’ પછીના જે મંડળથી ગતિ કરે છે, તેનાથી ખીજા મંડળમાં જતાં જતાં ‘अद्वारस अद्वारस सद्विभाए जोयणस्स’ એક યોજનના સાઠિયા પૂરા અઠાર લાગ વ્યવહારનયની અપેક્ષાથી અને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી કંઈક ઓછા ‘एगमेगे मंडले सुहुत्तगइ’ એક એક મંડળમાં સુદૂત ગતિને ‘अभिवुद्धेमाणे अभिवुद्धेमाणे’ વધતા વધતા ક્રમથી અધિકાધિક કરતાં કરતાં ‘चुलसीइं चुलसीइं सयाइं जोयणाइं’ ચોરાસીસો યોજનથી કંઈક ઓછા ‘पुरिसच्छायं णिवुद्धेमाणे’ પુરૂષ છાયાને વધારતા વધારતા અને ઓછા કરતાં કરતાં અર્થાત્ પહેલા પહેલાના મંડળ સંબંધી પુરૂષ

છાયાથી બાહ્ય બાહ્ય મંડળ સંબંધી પુરૂષ છાયા કંઈક ઓછા ચોર્યાસી યોજનથી ક્રમ છે. ‘सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ’ સર્વ બાહ્ય મંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે. અહીંયાં ચોર્યાસી યોજનમાં કંઈક ક્રમ એટલે કે ઉત્તરોત્તર મંડળ સંબંધી છાયામાં ક્રમ થાય છે. એમ કહેલ છે. તે સ્થૂત દૃષ્ટિથી કહેલ છે. વાસ્તવિકપણથી આ રીતે સમજવું જોઈએ ત્યાસી યોજન અને એક યોજનના સાઠિયા તેવીસમો લાગ $\frac{૩૩}{૬૦}$ તથા એક યોજનના સાઠ લાગમાંથી એકસાઠઠનો છેદ કરવાથી બેતાલીસ લાગ થાય છે. દૃષ્ટિગોચર પ્રાપ્ત વિષયમાં હાનિયુક્ત છે. ત્યાંથી સર્વાભ્યન્તર મંડળથી જે ત્રીજું મંડળ છે. ત્યાંથી આરંભ કરીને જે મંડળમાં દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા જાણવી હોય તે તે મંડળ સંખ્યાને છત્રીસની સંખ્યાથી ગુણવામાં આવે છે. જેમ કે-સર્વાભ્યન્તર મંડળથી ત્રીજા મંડળમાં એકથી ચોથા મંડળમાં બે થી પાંચમાં મંડળમાં ત્રણથી યાવત્ સર્વ બાહ્ય મંડળમાં એકસોબાસીથી ગુણીને ધ્રુવરાશિમાં ઉમેરવા તે ઉમેરવાથી જે સંખ્યા આવે તેનાથી હીન

પૂર્વમંડળ સંબંધી દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા એ વિવક્ષિત મંડળમાં દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

હવે કહેલા મંડળક્ષેત્રમાં પશ્ચાત્પૂર્વિપણુથી સૂર્યની મુહૂર્ત ગતિને બતાવે છે— 'જયાળં મંતે ! સૂરિ' હે ભગવન્ ! જે સમયે સૂર્ય 'સવ્વબાહિરમંડલં ઉવસંકમિતા ચારં ચરઙ્' સર્વ બાહ્ય મંડળમાં જઈને ગતિ કરે છે 'તયાળં એમ્મેળં એ સમયે એક એક 'મુહુત્તેળં' મુહૂર્તથી 'કેવઙ્ચ સ્વેતં ગચ્છઙ્' કેટલા પ્રમાણુવાળા ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—'ગોયમા !' હે ગૌતમ ! પંચ 'પંચ જોયણસહસ્સાઙ્' પાંચ પાંચ હજાર યોજન 'તિણ્ણય પંચુત્તરે જોયણસ' ત્રણસો પાંચ યોજન 'પન્નરસ સદ્ધિમા' જોયણસ' એક યોજનનો સાઠિયા પંદરમો ભાગ ૫૩૦૫૧/૫ 'એમ્મેળં મુહુત્તેળં ગચ્છઙ્' એક એક મુહૂર્તમાં જાય છે. આ પ્રમાણુ કેવી રીતે થાય છે ? તે બતાવે છે. આ સર્વ-બાહ્ય મંડળમાં પરિધિનું પ્રમાણુ ત્રણલાખ અઠાર હજાર ત્રણસો પંદર ૩૧૮૩૧૫ છે. તેમાં

પહેલાં કહેલ યુક્તિ પ્રમાણુ સાઠિની સંખ્યાથી ભાગવાથી આ મંડળમાં યથોક્ત મુહૂર્ત પરિમાણુ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. 'તયાળંતરં ઇહગયસ્સ મણુસસ્સ' ત્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોને 'એમ્મત્તિસા' જોયણસહસ્સેહિં' એકત્રીસ હજાર યોજન 'અટ્ટહિય એમ્મત્તિસેહિં' જાયણસ' આઠસો એકત્રીસ યોજન 'તિસા' એ સદ્ધિમા' જોયણસ' એક યોજન સાઠિયા ત્રીસ ભાગથી 'સૂરિ' સૂર્ય 'ચક્કુલુપ્પાસં હવ્વમાગચ્છઙ્' તુરત જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે આ પ્રમાણુ થાય છે. આ મંડળમાં સૂર્ય ગતિ કરે છે, ત્યારે દિવસનું પ્રમાણુ બાર મુહૂર્તનું હોય છે. દિવસના અર્ધા ભાગથી જેટલા પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં વ્યાપ્ત થાય છે, એટલી સ્થિતિથી ઉદયમાન સૂર્ય મળે છે. બાર મુહૂર્તના અરધા છ મુહૂર્ત થાય છે. ત્યારે જે આ મંડળમાં મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણુ પાંચ હજાર ત્રણસો પાંચ તથા એક યોજનના સાઠિયા પંદર ભાગ ૫૩૦૫૧/૫ થાય છે. તેને છથી ગુણવા દિવસના અર્ધાની ગુણાકાર કરવાથી જ મુહૂર્તગતિનું દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતાકરણુ થઈ જાય છે. આ રીતે આ મંડળમાં દૃષ્ટિપથ

પ્રાપ્તતાનું યથોક્ત પરિમાણુ થઈ જાય છે. યદ્યપિ ઉપાંત્ય મંડળના દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતા પરિમાણુથી પંચાસી યોજન અને એક યોજનના સાઠિયા નવ ભાગ એકસાઠનો સાઠિમો ભાગ આ રીતે રાશીને શોધિત કરવાથી આ પ્રમાણુ મળી જાય છે. આ પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે તે પણુ અહીંયાં પ્રસ્તુત મંડળના ઉત્તરાયણુ ગતમંડળની અવધિભૂત હોવાથી અન્યમંડળકરણુની નિરપેક્ષા હોવાથી કરણુનંતર કહેલ છે, આ સર્વાભ્યંતર મંડળથી પૂર્વાનુપૂર્વિથી ગુણુવાથી એકસો ત્રાસી થાય છે. દરેક મંડળના અહોરાત્ર ગણુવાથી અહોરાત્ર પણુ એકસો ત્રાસીતમ થાય છે. આ દક્ષિણાયનનો છેલ્લો દિવસ છે તે બતાવવા માટે કહે છે—'એસળં પદમે છમ્માસે' આ પહેલા છમાસ અર્થાત્ આ દક્ષિણાયન સંબંધી એકસો ત્રાસી દિવસ રૂપરાશિ પહેલા છ માસ અયનરૂપ કાળવિશેષ છ માસનો સમૂહ ૫૮માસ છે. 'એસળં પદમસ્સ છમ્માસસ્સ પજ્જવસાળે' આ પહેલા છ માસ દક્ષિણાયનના

અનતરૂપ છે 'સે સૂરિય' સર્વબાહ્ય ગતિની પછી સૂર્ય 'દોચ્ચે છમ્માસે અયમાણે' ખીબ છ માસ ગમન કરતાં 'પદ્મંસિ અહોરત્તંસિ' ઉત્તરાયણના પહેલા અહોરાત્રમાં 'બાહિરાનંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરહ્' બાહ્યાનન્તર ખીબ મંડળમાં પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે.

હવે ગન્ધાદિના જ્ઞાન માટે પ્રશ્ન કરતાં કહે છે—'જયાણં મંતે ! સૂરિય' હે ભગવન ! ન્યારે સૂર્ય 'બાહિરાનંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા' સર્વ બાહ્ય મંડળની અપેક્ષાથી ખીબ મંડળને પ્રાપ્ત કરીને 'ચારં ચરહ્' ગતિ કરે છે. 'તયાણં ઇગમેગેણં મુહુત્તેણં કેવહ્ચં લેત્તં ગચ્છહ્' ખીબ મંડળના સંક્રમણ કાળમાં એક એક મુહૂર્તમાં કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં જાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—'ગોયમા ! હે ગૌતમ ! 'પંચ પંચ જોયણસહસ્સાઈ' પાંચ

હબર યોજન તિન્નિ ય ચરુત્તરે જોયણસય' ત્રણસો ચાર યોજન 'સત્તાવન્નં ચ સટ્ઠિભાણ જોયણસસ' એક યોજનનો સાઠિયા સત્તાવનમો ભાગ 'ઇગમેગેણં મુહુત્તેણં ગચ્છહ્' એક મુહૂર્તમાં જાય છે. ૫૩૦૪૧/૭

તે આ પ્રમાણે છે—આ સર્વ બાહ્ય મંડળના ખીબ મંડળમાં પરિધિનું પરિમાણ ૧૭લાખ અઠાર હબર ખસોસત્તાણુ યોજન ૩૧૮૨૯૭નું છે. આ સંખ્યાને સાઠથી ભાગવાથી આ મંડળનું યથોક્ત મુહૂર્ત ગતિનું પ્રમાણ મળી જાય છે. અહીંયા પણ દૃષ્ટિપથમાં આવવાનું પરિમાણ કહે છે—'તયાણં હહગયસ્સ મણુસસ્સ' ત્યારે આ ભરતક્ષેત્રમાં શેલા મનુષ્યો 'ઇગતીસાણ જોયણસહસ્સેહિં' એકત્રીસ હબર યોજનથી 'નવહિણ સોલસુત્તરેહિં જોયણસણિં' નવસોસોળ યોજન 'ઇગૂણાલીસાણ ય સટ્ઠિભાણિં જોયણસસ' સાઠિયા ઓગણુયાલીસમો ભાગ 'સટ્ઠિ ભાગં ચ ઇગસટ્ઠિધા હેત્તા' એક યોજનના સાઠ ભાગને એકસઠથી છેદીને 'સટ્ઠિણ ચુણિયાભાગેહિં' સાઠ ચૂણિક ભાગથી ૩૧૯૧૬૩૬ ૬૦ 'સૂરિય ચક્કુલ્પાસં હવ્વમાગચ્છહ્' તરત જ સૂર્ય દૃષ્ટિગોચર થઈ જાય છે. જેમ કે—આ ખીબ મંડળમાં

સૂર્ય ન્યારે ગતિ કરે છે, ત્યારે દિવસ બાર મુહૂર્ત પ્રમાણનો હોય છે. એ મુહૂર્તના એકસઠ ભાગ અધિક તેના અર્ધા છ મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્તનો એકસઠમો ભાગ અધિક થઈ જાય છે. એ છએ મુહૂર્તને એકસઠથી ગુણવામાં આવે છે, ત્યારે એકસઠમા ભાગનો ત્યાં અધિકરૂપે પ્રક્ષેપ કરવાથી ત્રણસો સડસઠ આવે છે. ત્યારે આ કહેલા મંડળમાં જે પરિમાણ ત્રણ લાખ અઠાર હબર ખસોસત્તાણુ ૩૧૮૨૯૭ થાય છે તે યોજન રાશીને સાઠની સંખ્યાથી ગુણવાથી તે કહેવામાં આવેલ મુહૂર્ત ગતિ નીકળી આવે છે. આ પહેલાં પણ કહેલ છે. આ સંખ્યાને ત્રણસો છાસઠથી ન્યારે ગુણવામાં આવે છે, ત્યારે અગીયાર કરોડ અડસઠલાખ ચૌદ હબર નવસો નવ્વાણુ ૧૧૬૮૧૪૯૯૯ આવે છે. આ સંખ્યાને એકસાઠની સંખ્યાથી ગુણિને સાઠની સંખ્યાથી ભાગ કરવાથી એકત્રીસહબર નવસો સોળ ૩૧૯૧૬ આવે છે. શેષ ચોવીસસો ઓગણુયાળીસ ૨૪૩૯ રહે છે. આ રીતે યોજનની સંખ્યા

મળતી નથી તેથી સાંઠનો ભાગ લાવવા માટે એકસાંઠથી ભાગ કરવાથી સાંઠિયા ઝોગણુ-ચાળીસ ભાગ લખ થાય છે, અને એકસાંઠ ભાગનો સાંઠનો ભાગ $\frac{૧૬}{૧૬}$ થાય છે,

હવે ત્રીજા મંડળમાં સંચાર કરનાર સૂર્યની મુહૂર્તગતિનું પ્રમાણ કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે—‘સે પવિસમાણે સૂરિય’ બીજા મંડળમાં પ્રવેશ કર્યા પછી જંબુદ્વીપની સન્મુખ ગમન કરતો સૂર્ય ‘દોચ્ચંસિ અહોરત્તંસિ’ બીજા અહોરાત્રમાં ‘બાહિરતચ્ચં મંડલં ઉવસંક-મિત્તા ચારં ચરઈ’ બાહ્ય ત્રીજા મંડળમાં ગતિ કરે છે, એનાથી શું થાય છે? એ બતાવે છે—‘જયાણં મંતે ! સૂરિય બાહિરતચ્ચં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરઈ’ હે ભગવન્ ! જ્યારે સૂર્ય બાહ્ય ત્રીજા મંડળમાં જઈને ગતિ કરે છે, ‘તયાણં ઇમમેગેણં મુહુત્તેણં કેવડ્યં લેત્તં ગચ્છઈ’ ત્યારે ત્રીજા મંડળના સંક્રમણ કાળમાં એક એક મુહૂર્તમાં કેટલા પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી ગૌતમસ્વામીને કહે છે—ગોયમા! ‘પંચ પંચ જોયણ સહસ્સાઈ’ પાંચ પાંચ હજાર યોજન ‘તિન્નિય ચરુત્તરે જોયણસણ’ ત્રણસો ચાર

યોજન ‘દુગૂણાલીસં ચ સદ્ધિમાણ જોયણસ’ એક યોજનનો સાંઠિયા ઝોગણુચાળીસમો ભાગ ‘ઇમમેગેણં મુહુત્તેણં ગચ્છઈ’ એક મુહૂર્તમાં જાય છે. આ પ્રમાણે આ બાહ્ય ત્રીજા મંડળમાં પરિધિનું પરિમાણ ત્રણ લાખ અઠાર હજાર બસો અગણ્યાસી ૩૧૮૨૭૬ છે. તેને સાંઠની સંખ્યાથી ભાગવાથી પૂર્વોક્ત યથાકથિત મુહૂર્તગતિનું પ્રમાણ આ મંડળનું મળી આવે છે.

હવે દ્વિતીય પ્રાપ્તતા બતાવવાને માટે કહે છે—‘તયાણં ઇહગયસ મણુસસ’ તે સમયે આ ભરતક્ષેત્રમાં રહેલા મનુષ્યોને ‘ઇમાહિણં વત્તીસા જોયણસહસ્સેહિં’ બત્રીસ-હજાર ને એક યોજન ‘ઇમૂણપન્નાણ ય સદ્ધિમાણં જોયણસ’ એક યોજનનો સાંઠિયા ઝોગણુપચાસમો ભાગ ‘સદ્ધિમાગંચ સદ્ધિમા છિત્તા’ એક સાંઠના ભાગને સાંઠથી છેદીને ‘તેવીસાણ ચુણિયા માગેહિં’ તેવીસ ચૂણિકા ભાગ કરવાથી ‘સૂરિય’ સૂર્ય ‘ચક્કુણ્ફાસ’ હવ્વ માગચ્છઈ’ શીઘ્ર અક્ષગોચર થઈ જાય છે. તે આ પ્રમાણે છે આ બાહ્ય ત્રીજા મંડળમાં

દિવસ બાર મુહૂર્ત અને સાંઠિયા ચાર મુહૂર્ત પ્રમાણનો છે. તેના અર્ધા છ મુહૂર્ત અને સાંઠિયા બે મુહૂર્ત છે. તેના એકસાંઠ ભાગ કરવા માટે છ એ મુહૂર્તને એકસાંઠથી ગુણવામાં આવે છે, ગુણીને તેમાં એકસાંઠિયા બે ભાગનો પ્રહોપ કરવાથી ત્રણસો અડસઠ એકસાંઠ ભાગો ૩૬૮ થાય છે આ ત્રીજા મંડળમાં પરિધિનું પરિમાણ બે ત્રણ લાખ અઠારહજાર બસો અગણ્યાસી ૩૧૮૨૭૬ થાય છે તેને ૩૬૮ થી ગુણવાથી અગ્યાર કરોડ એકાંતેર લાખ છબ્વીસહજાર છસો બેંતેર ૧૧૭૧૨૬૬૭૨ થાય છે. આને એકસાંઠથી ગુણીને ૩૬૬૦ થી ભાગવાથી બત્રીસહજાર ને એક ૩૨૦૦૧ આવે છે ત્રણહજાર બાર ૩૦૧૨ શેષ વધે છે. તેનો સાંઠનો ભાગ લાવવા માટે એકસાંઠથી ભાગવાથી સાંઠિયા ઝોગણુપચાસ $\frac{૧૬}{૧૬}$ એક સાંઠના તેવીસ ચૂણિકા ભાગ લખ થાય છે.

હવે અહીંયા પણ ચોથા વિગેરે મંડલાદિમાં અતિદેશ બતાવવાને માટે કહે છે—
 ‘एवं खलु एणं उवाएणं’ ઉક્ત પ્રકારથી આ ઉપાયથી ક્રમપૂર્વક તદનંતર અભ્યન્તર
 મંડલાભિમુખ ગમનરૂપ ‘पविसमाणे सूरिए’ પ્રવેશ કરતો સૂર્ય ‘तयणंतराओ मंडलाओ’
 તદનન્તર એટલે કે જે મંડળમાં હોય તેનાથી ખીબ મંડળથી ‘तयणंतरं मंडलं’ ખીબ
 મંડળમાં ‘संकममाणे संकममाणे’ જતાં જતાં ‘अट्टारस अट्टारससट्टिभाए जोयणस्स’ એક
 યોજન સાકિયા અઠાર અઠાર ભાગ ‘एगमेगे मंडले’ એક એક મંડળમાં ‘मुहुत्तगइं’ મુહૂર્ત
 ગતિને ‘निवड्ढे माणे’ નિવડ્ઢે માણે’ ક્રમ કરતાં કરતાં ‘साइरेगाई पंचासीतिं जोयणाइं’
 કંઈક ક્રમ પંચાસી પંચાસી યોજન ‘पुरिसछायं अभिवड्ढे माणे अभिवड्ढे माणे’ પુરૂષ
 છાયાને વધારતા વધારતા ‘सव्वव्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ’ સર્વાભ્યંતરમંડળને
 પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે.

પ્રતિમંડળને અને અહોરાત્રિની ગણનાથી અહોરાત્રી પણ એકસો ત્ર્યાસીમો દિવસ
 ઉત્તરાયણનો છેલ્લો દિવસ હોય છે. આ કથન કરવા માટે કહે છે—‘एसणं दोच्चे छम्मासे’
 આ ઉત્તરાયણરૂપ ખીબ છ માસ રૂપ ઉત્તરાયણનો છેલ્લો દિવસ છે. અર્થાત્ એકસોત્ર્યા-
 સીમાં અહોરાત્ર હોવાથી તે છેલ્લો દિવસ કહેવામાં આવેલ છે. ‘एसणं आइच्चे संवच्छरे’
 આ સૂર્ય સંવત્સર છે, કારણ કે—આ સંવત્સર સૂર્યની ગતિથી ઉપલક્ષિત થાય છે. આ
 કથનથી નક્ષત્રાદિ સંવત્સરનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. સૂર્યથી જ અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ,
 અયન, અને વર્ષનો વ્યવહાર થાય છે. ‘एसणं आइच्चस्स संवच्छरस्स पज्जवसाणे पणत्ते’ આ
 આદિત્ય સંવત્સરના છેલ્લા અયનનો છેલ્લો દિવસ હોવાથી પર્યવસાનરૂપ કહેલ છે. ॥ ૨૦૦ ૫ ॥

॥ આ રીતે સાતમું મુહૂર્ત ગતિદ્વાર સમાપ્ત ॥

દિનરાત્રિ વૃદ્ધિહાનિ કા નિરૂપાણ

‘जयाणं मंते ! सूरिए सव्वव्भंतरं मंडलं उवसंकमित्ता’ इत्यादि

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘जयाणं मंते !
 सूरिए सव्वव्भंतरं मंडलं’ હે ભદંત ! સૂર્ય જે સમયે સર્વાભ્યન્તર મંડળને પ્રાપ્ત
 કરીને ‘चारं चरइ’ ગતિ કરે છે. ‘तयाणं के महालए दिवसे’ તે વખતે દિવસ કેટલો લાંબો
 હોય છે? અને ‘के महालिया राई’ રાત કેટલી લાંબી હોય છે? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—
 ‘गोयमा ! उत्तमकट्टपत्ते उक्कोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवइ’ હે ગૌતમ ! તે કાળમાં
 ઉત્તમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલ આદિત્ય સંવત્સર સંખંધી ૩૬૩ દિવસોની વચ્ચે જેમા
 ખીબે કોઈ દિવસ લાંબો થતો નથી એવો લાંબો દિન ૧૮ મુહૂર્તનો થાય છે. તેમજ
 ‘जहणिया दुवालसमुहुत्ता राई भवई’ સર્વથી જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તની રાત હોય છે. જે
 મંડળમાં જેટલા પ્રમાણનો દિવસ થાય છે, તે મંડળમાં દિવસની અપેક્ષાએ શેષ અહો-
 રાત્રના પ્રમાણથી અલ્પપ્રમાણવાળી રાત હોય છે. આથી રાત જઘન્ય પ્રમાણવાળી કહેવામાં
 આવી છે. સમસ્ત ક્ષેત્રમાં અથવા કાળમાં ત્રીસ મુહૂર્તનું રાત-દિવસનું પ્રમાણ નિયત
 કરવામાં આવેલું છે. તો જ્યારે દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો થાય છે ત્યારે રાત્રિ ૧૨ મુહૂર્ત

જેટલી થવા માંડે છે. અને જ્યારે રાત્રિ ૧૮ મુહૂર્તની થાય છે ત્યારે દિવસ ૧૨ મુહૂર્તનો થવા માંડે છે. ભરતક્ષેત્રમાં જ્યારે ૧૮ મુહૂર્ત પ્રમાણુ જેટલો દિવસ હોય છે ત્યારે વિદેહક્ષેત્રોમાં ૧૨ મુહૂર્તની રાત હોય છે. અહીં એવી આશંકા ઉદ્ભવી શકે તેમ છે કે જ્યારે ૧૨ મુહૂર્તની રાત પરરાત્રિ અતિકાન્ત-સમાપ્ત થઈ જાય છે તો ૬ મુહૂર્ત સુધી કયો કાળ હોય છે? તો આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણુ છે કે મુહૂર્ત ગન્યક્ષેત્ર અવશિષ્ટ રહે છે ત્યારે ત્યાં સૂર્યના ઉદયમાનની અપેક્ષાએ દિવસ હોય છે. આ કથન સૂર્યોદય અને તેના અસ્તના અંતરને વિચારથી તે મંડળગત દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્તતાના વિચારથી બની જાય છે.

શંકા-તો પછી આ જાતના સમાધાનથી સૂર્યનો ઉદય અને તેનો અસ્ત નિયમિત બની શકતો નથી. એટલે કે અનિયત થઈ જાય છે-તો આવું જ અમારા માટે યોગ્ય છે આનો જવાબ આ પ્રમાણુ કહેલ છે-

જહ જહ સમયે પુરઓ સંચરइ भक्खरो गयणे ।
 तह तह इओ वि नियमा जायइ रयणी इ भावत्थो ॥१॥
 एवं च सइ नराणं उदयत्थमयणाइं होंतऽनियमाइं ।
 सइ देसकालभेए कस्सइ किंचीय दिस्सए नियमा ॥२॥
 सइ चेव निहिट्ठो रुहमुहुतो कमेण सव्वेसिं ।
 केसिंचोदाणिंवि अविसयपमाणो रवी जेसिं ॥३॥

જે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિની ટીકામાં સૂર્યમંડળ સંસ્થિતિ અધિકારમાં સમચતુરસ્રથી સ્થિતિના વર્ણન પ્રસંગમાં કહેવામાં આવેલ છે કે યુગના પ્રારંભમાં એક સૂર્ય દક્ષિણપૂર્વદિશામાં એક ચન્દ્ર દક્ષિણ અપરદિશામાં દ્વિતીય સૂર્ય પશ્ચિમ ઉત્તરદિશામાં અને દ્વિતીય ચન્દ્ર પશ્ચિમ પૂર્વદિશામાં રહે છે. તો આ બધું કથન મૂલોદયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલું છે. આમ જાણવું જોઈએ. આ અષ્ટાદશ મુહૂર્ત પ્રમાણુવાળો સર્વોત્કૃષ્ટ દિવસ પૂર્વ સંવત્સરનો ચરમ દિવસ છે. આ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-

‘સે ણિક્ખમમાણે સૂરિણે ણવં સંવચ્છરં અયમાણે પઢમંસિ અહોરત્તંસિ અઘતરાણંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરइ’ જે સ્થાને સ્થિત થઈને સૂર્યે સર્વોત્કૃષ્ટ દિવસ બનાવ્યો છે, તે સ્થાન પરથી ઉદિત થયેલો તે સૂર્ય નવીન-પૂર્વસંવત્સરની અપેક્ષાએ દ્વિતીય સંવત્સર વર્ષને પ્રાપ્ત થઈને પ્રથમ અહોરાત્રમાં અભ્યંતર મંડળ પછી દ્વિતીય મંડળ પર આવીને ગતિ કરે છે.

રાત્રિ-દિવસ-વૃદ્ધિ-હાસ કથન

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે-‘જયા ણં મંતે ! સૂરિણે હે ભદંત ! જે કાળમાં સૂર્યે ‘અઘંતરાણંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરइ’ અભ્યંતરમંડળ પછી દ્વિતીયમંડળ પર પહોંચીને ગતિ કરે છે-‘તયાણં કે મહાલણ દિવસે, કે મહાલયા રાઈ

ભવઈ' ત્યારે તે સૂર્ય વડે કેટલા ક્ષેત્રો વ્યાપ્ત થાય છે એટલે કે તે વખતે કેટલી લાંબી દિવસ હોય છે અને કેટલી લાંબી રાત હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોચમા ! તયાણં અટ્ટારસમુહુત્તે દિવસે ભવઈ દોહિં ઇગસટ્ટિભાગમુહુત્તેહિં ક્કણે' હે ગૌતમ ! ત્યારે ૧૮ મુહૂર્તમાંથી ૧ મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ કમ દિવસ થાય છે. એટલે કે એ ૧૮ મુહૂર્તોમાંથી ૧ મુહૂર્તના ૬૧ ભાગો કર્યા પછી તેમાં બે ભાગો કમ રહે છે. આ પ્રમાણે આ દિવસ પૂરા ૧૮ મુહૂર્તના થતો નથી પણ એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગમાંથી ૨ ભાગ કમનો હોય છે.

'દુવાલસમુહુત્તા રાઈ ભવઈ દોહિ ય ઇગસટ્ટિભાગમુહુત્તેહિં અહિયત્તિ' તેમજ તે સમયે જે રાત હોય છે તેનું પ્રમાણ ૧૨-૩૬ મુહૂર્ત જેટલું થાય છે. જે ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ દિન પ્રમાણમાં કમ થયા છે તેઓ અહીં રાત્રિમાં આવી જાય છે. એથી રાત્રિનું પ્રમાણ ૧૨ મુહૂર્ત કરતાં અધિક પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ૧૮ મુહૂર્તવાળા દિવસમાં ૧૨ મુહૂર્ત તો ધ્રુવ મુહૂર્ત છે અને ૬ મુહૂર્ત ચર છે. એ મુહૂર્તો ૧૮૩ મંડળો પર વધે છે અને ઘટે છે જ્યારે ત્રૈરાશિ વિધિ વડે એની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે એક મંડળ પર એ કેટલા વધે છે અને ઘટે છે આ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આના માટે સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. ૧૮૩/૬, ૧, અહીં અંતિમ રાશિ એકથી મધ્યની જે ૬ છે તેને ગુણિત કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી ૬ જ ગુણનક્ષણ આવે છે. આમાં આદિ રાશિનો ભાગાકાર કરવો જોઈએ પરંતુ અહીં મધ્ય રાશિ છે. તે ભાજક રાશિ કરતાં હીન છે એથી ભાજ્ય-ભાજક રાશિની ત્રિકોણ અપવર્તના કરી લેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે ૬ આવી જાય છે. એ એક મુહૂર્તના કરવામાં આવેલા ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગો છે. તે દિવસના પ્રમાણમાંથી એમને ઓછા કરવામાં આવેલા છે અને રાત્રિના પ્રમાણમાં એમને અભિવર્ધિત કરવામાં આવેલા છે.

'સે ણિક્કલ્લમમાણે સૂરિણ દોચ્ચંસિ' હે ભદ્રંત ! દ્વિતીયમંડળથી નીકળતો સૂર્ય જ્યારે અભ્યંતર તૃતીયમંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે ત્યારે 'કે મહાલયે દિવસે કે મહાલયા રાઈભવઈ' તે વખતે કેટલી લાંબી દિવસ હોય છે અને કેટલી લાંબી રાત હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોચમા ! તયા અટ્ટારસમુહુત્તે દિવસે ભવઈ ચ્ચહિં ઇગસટ્ટિભાગમુહુત્તેહિં ક્કણે દુવાલસમુહુત્તા રાઈ ભવઈ, ચ્ચહિં ઇગસટ્ટિમુહુત્તેહિં અહિયત્તિ' હે ગૌતમ ! જે કાળમાં સર્વાભ્યંતર તૃતીયમંડળની અપેક્ષાએ સૂર્ય ગતિ કરે છે, તે કાળમાં ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે પરંતુ એક મુહૂર્તના કૃત ૬૧ ભાગોમાંથી ૪ ભાગ કમ હોય છે. બે ભાગો સૂર્યમંડળ સંબંધી અને બે ભાગ પ્રસ્તુતમંડળ સંબંધી અહીં ગૃહીત થયા છે. તથા ૬૬ ભાગો કરતાં અધિક ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

હવે સૂત્રકાર ઉક્તમંડળત્રય સિવાય ચતુર્થ વગેરે મંડળોમાં અતિદેશ વાક્ય દ્વારા દિવસ અને રાત્રિની હાનિ તેમજ વૃદ્ધિનું કથન કરવા માટે 'एवं खलु एएणं उवाएणं' આ

પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ પ્રતિમંડળ પર દિવસ તેમજ રાત્રિ સંબંધી $\frac{૨૬}{૬૦}$ લાગદ્રવ્યથી કે જે એક સ્થાને દિવસમાં હાનિરૂપ છે અને રાત્રિમાં વૃદ્ધિરૂપ છે, આ પ્રમાણે હાનિ-વૃદ્ધિ કરતો દક્ષિણ તરફ ગમન કરે છે. અર્થાત્ તદનંતરમંડળ પર જવા માટે દક્ષિણુલિમુખ થાય છે. ‘દો દો ઇગસદ્વિભાગમુહુતેહિં ઇગમેગે મંડલે દિવસલિત્તસ્સ નિબુદ્ધેમાણે ૨’ ત્યાં દિવસનું પ્રમાણ $\frac{૨૬}{૬૦}$ લાગ $\frac{૨૬}{૬૦}$ લાગ રૂપ કરતાં અદ્ય-અદ્ય દરેક મંડળ પર થઈ જાય છે. તેમજ ‘રયણિલિત્તસ્સ અભિવુદ્ધેમાણે’ પ્રતિમંડળમાં રાત્રિનું પ્રમાણ $\frac{૨૬}{૬૦}$ લાગ $\frac{૨૬}{૬૦}$ લાગ વધી જાય છે, આ પ્રમાણે ‘સવ્વબાહિરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરઈ’ સૂર્ય આલ્યંતર-માંથી નીકળતો સર્વાબાહ્ય મંડળો પર પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે.

‘જયા ણં સૂરિણ સવ્વબંતરાઓ મંડલાઓ સવ્વબાહિરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરઈ’ હવે સૂત્રકાર સમસ્ત મંડળોમાં મુહૂર્ત લાગેલી હાનિ અને વૃદ્ધિનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે-જ્યારે સૂર્ય સર્વાલ્યંતર મંડળમાંથી સર્વાબાહ્ય મંડળ પર આવીને ગતિ કરે છે. ‘તયા ણં સવ્વબંતરં મંડલં પરિહાય’ તે વખતે તે સર્વાલ્યંતર મંડળની મર્યાદા ખનાવીને ત્યાર બાદ દ્વિતીય મંડળની મર્યાદા કરીને ‘એગે ણં તેસીણં રાઈંદિવસણં તિણ્ણિ છાવુદ્ધે ઇગસદ્વિભાગમુહુત્તસણ દિવસલેત્તસ્સ નિબુદ્ધેત્તા રયણિલેત્તસ્સ અભિવુદ્ધેતા ચારં ચરઈ’ ૧૮૩ રાત-દિવસોના ૩૬૬ મુહૂર્ત $\frac{૨૬}{૬૦}$ લાગ વગેરે થાય છે. તે આટલા મુહૂર્ત તે દિવસમાં પ્રદર્શિત રીતિ કમ અને એક મુહૂર્ત મુજબ થઈ જાય છે અને રાત્રિમાં આટલા મુહૂર્તો વધતા જાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે દક્ષિણાયન સંબંધી ૧૮૩ મંડળોમાંથી દરેક મંડળમાં ૨-૨ લાગ હીન થતા જાય છે. તે આ બેનો ૧૮૩ માં ગુણાકાર કરવાથી ૩૬૬ રાશિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે આટલી જ રજનીક્ષેત્રમાં વૃદ્ધિ થાય છે. હવે સૂત્રકાર

આ પ્રકૃત વિષયને જ પશ્ચાત્તુપૂર્વી દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-‘જયા ણં મંતે ! સૂરિણ સવ્વબાહિરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરઈ’ હે ભદ્રંત ! જે સમયે સૂર્ય સર્વાબાહ્યમંડળને પ્રાપ્ત કરીને ગતિ કરે છે ‘તયા ણં કે મહાલણ દિવસે મવઈ’ ત્યારે તે વખતે કેટલો લાંબો દિવસ હોય છે અને ‘કે મહાલિયા રાઈ મવઈ’ કેટલી લાંબી રાત હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! તયા ણં ઉત્તમકટ્ટુ-પત્તા ઉક્કોસિયા અટ્ટરસમુહુતા રાઈ મવઈ’ હે ગૌતમ ! તે વખતે સૌથી વધારે પ્રમાણ-વાળી જેનાથી વધારે પ્રમાણવાળી બીજી કોઈ રાત હોતી નથી એવી રાત્રિ ૧૮ મુહૂર્તની હોય છે. રાત અને દિવસનું-અન્નેનું કાલપ્રમાણ ૩૦ મુહૂર્ત જેટલું હોય છે. ‘જહણ્ણણ દુવાલસમુહુત્તે દિવસે મવઈ’ તે દિવસનું પ્રમાણ જઘન્ય થાય છે. એટલે કે ૧૨ મુહૂર્તનો

જ્યારે દક્ષિણાયનકાળમાં દિવસ હોય છે. આ દિવસ-રાત દક્ષિણાયનનો અંતિમ હોય છે. એજ વાત 'एसणं पढमे छम्मासे' આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ દક્ષિણાયનના પ્રથમ ૬ માસ છે. 'एसणं पढमस्स छम्मासस्स पज्जवसाणे' અને અહીં પ્રથમ ૬ માસનું પર્યાવસાન થાય છે. 'से पविसमाणे सूरिए दोच्चं छम्मासं अयमाणे पढमंसि अहोरत्तंसि बाहिराणंतरं' મંડલં उवसंकमिता चारं चरइ' ત્યાર પછી ખીજા મંડળમાં પ્રવેશ કરતો સૂર્ય જ્યારે દ્વિતીય ૬ માસ પર પહોંચી જાય છે તો પ્રથમ અહોરાતમાં દ્વિતીય સર્વ બાહ્ય-મંડળને પ્રાપ્ત કરીને તે પોતાની ગતિ કરે છે. 'जयाणं मंते! सूरिए बाहिराणंतरं' મંડલં उवसंकमिता चारं चरइ' આ સૂત્ર વડે હવે ગૌતમસ્વામીએઆ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદ્રંત ! જ્યારે સૂર્ય દ્વિતીય બાહ્યમંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે તો તે સમયે દિવસ અને રાતનું કેટલું પ્રમાણ હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'गोयसा ! अट्टारस

मुहुता राई भवइ दोहिं एगसट्टिभागमुहुत्तेहिं ऊणा' હે ગૌતમ ! તે સમયે ૧૮ મુહૂર્તની રાત હોય છે પરંતુ એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ કમ જેટલી આ હોય છે. તેમજ 'दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ दोहिं एगसट्टिभागमुहुत्तेहिं अहिए' ૬૨ ભાગ અધિક ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. હવે તૃતીય મંડળમાં દિવસ-રાત્રિની વૃદ્ધિ-હાનિ જાણવા માટે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે. 'से पविसमाणे सूरिए दोच्चंसि अहोरत्तंसि' હે ભદ્રંત ! દ્વિતીય અહોરાત્રમાં પ્રવિષ્ટ થતો સૂર્ય 'बाहिरतच्चं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ' બાહ્ય તૃતીયમંડળને પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે ગતિ કરે છે. 'तयाण के महालए दिवसे भवइ' ત્યારે દિવસ કેટલો લાંબો હોય છે. અને 'के महालिया राई भवई' રાત કેટલી લાંબી હોય છે? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે. 'गोयसा ! तयाणं अट्टारसमुहुता राई

भवइ चउहिं एगसट्टिभाए एगसट्टिभाग मुहुत्तेहिं ऊणा' હે ગૌતમ ! તે સમયે ૧૮ મુહૂર્તની રાત હોય છે. પરંતુ આ રાત એક મુહૂર્તના કૃત ૬૧ ભાગોમાંથી ૪ ભાગ કમ હોય છે. અહીં પૂર્વમંડળના બે અને પ્રસ્તુતમંડળના બે આ પ્રમાણે એ ચાર ભાગો ગૃહીત થાય છે. એટલે કે પૂર્વમંડળના એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ અને આ પ્રમાણે ૪ ભાગો ગૃહીત થયા છે. તથા 'दिवसे दुवालसमुहुत्ते भवइ चउहिं एगसट्टिभागमुहुत्तेहिं अहिए' ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. એટલે કે ૬૨ ભાગ જે રાત્રિના પ્રમાણમાં કમ થયો છે, તે અહીં વધી જાય છે. હવે સૂત્રકાર ઉપયુક્ત સિવાયના ખીજા મંડળોમાં અતિ દેશનું કથન કરતાં કહે છે- 'एवं खलु एणं उवाएणं पविसमाणे सूरिए' આ પ્રમાણે અનંતર વર્ણિત આ ઉપાય મુજબ પ્રતિમંડળ દિવસ અને રજની સંબંધી મુહૂર્તક ધટિભાદ્રયની વૃદ્ધિ અને હાનિ મુજબ જમ્બૂદ્વીપોમાં મંડળોને કરતો સૂર્ય 'तयाणंतराओ

મંડલાઓ તયણંતરં મંડલં સંકમણાણે ૨ દો દો ઇગસટ્ટિભાગમુહુત્તે' તદનંતર મંડળથી તદનંતર મંડળ પર એક મંડળથી બીજા મંડળ પર ગમન કરતો, એ-એ મુહૂર્તૈક ષષ્ટિ ભાગોને 'ઇગમેગે મંડલે' પ્રતિમંડળ પર 'રયણિલેત્તસ્સ નિવુદ્ધેમાણે ૨' રજનીક્ષેત્રને અત્યલ્પ કરતો કરતો તેમજ 'દિવસલેત્તસ્સ અભિવુદ્ધેમાણે ૨' દિવસ ક્ષેત્રને વૃદ્ધિંગત કરતો-કરતો અધિક-અધિક કરતો. 'સવ્વઞ્મંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા' સર્વાભ્યંતરમંડળ પર પહોંચીને 'ચારં ચરહ્' ગતિ કરે છે. આ પ્રમાણે મંડળોમાં ભાગોની હાનિ-વૃદ્ધિ કેટલી થાય છે? આ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે- 'જયાણં મંતે! સૂરિણે' એ કાળે સૂર્ય 'સવ્વ-વાહિરિયાઓ મંડલાઓ' સર્વ બાહ્યમંડળથી 'સવ્વઞ્મંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા' સર્વાભ્યંતર-મંડળ પર પહોંચી જાય છે. એટલે કે ત્યાં પહોંચીને ગતિ કરે છે. 'તયાણં સવ્વવાહિર-

મંડલં પણિહાય' ત્યારે સર્વ બાહ્યમંડળની મર્યાદા કરીને 'ઇગેણં તેસીણં રાહંદિયસણં' ૧૮૩ રાત-દિવસોમાં 'તિણિણ છાવટ્ટે ઇગસટ્ટિભાગમુહુત્તસણે' ૩૬૬ અને એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગો સુધીની 'રયણિલેત્તસ્સ નિવુદ્ધેત્તા' રાતના ક્ષેત્રમાં ન્યૂતતા કરતો અને 'દિવસ-લેત્તસ્સ અભિવુદ્ધેત્તા' દિવસના ક્ષેત્રમાં વૃદ્ધિ કરતો આ સૂર્ય 'ચારં ચરહ્' ગતિ કરે છે. 'ઇસણં દોચ્ચે છમ્માસે' આ દ્વિતીય પદ માસ છે. એટલે કે ઉત્તરાયણનો ચરમ માસ છે.

'ઇસ ણં દોચ્ચસ્સ છમ્માસસ્સ પજ્જવસાણે' અહીં ઉત્તરાયણની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય છે.

'ઇસ ણં આહ્ચે સંવચ્છરે' આ આદિત્ય સંવત્સર છે.

ઇસ ણં આહ્ચસ્સ સંવચ્છરસ્સ પજ્જવસાણે પણત્તે' અને અહીં આદિત્યના સંવત્સરની-વર્ષની-સમાપ્તિ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અષ્ટમ વૃદ્ધિ-હાનિકાર સમાપ્ત.

તાપક્ષેત્ર કા નિરૂપણ

તાપક્ષેત્રદારનું નિરૂપણ

'જયા ણં મંતે! સૂરિણે સવ્વઞ્મંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા' इत्यादि-

ટીકાર્થ-ગૌતસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'જયા ણં મંતે! સૂરિણે' હે ભદ્રંત! જ્યારે સૂર્ય 'સવ્વઞ્મંતરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા' સર્વાભ્યંતરમંડળ પર પહોંચીને 'ચારં ચરહ્' ગતિ કરે છે. એટલે કે ઉત્તરાયણથી દક્ષિણાયન તરફ ગતિ કરે છે. 'તયા ણં' તે સમયે 'કિં સઠિયા તાવલિત્તસંઠિઈ પણત્તા' તાપક્ષેત્રની સૂર્યના પ્રકાશથી

પ્રકાશિત થયેલા ગગનખંડની શી વ્યવસ્થા હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોચમા ! ઉદ્દીમુહ કલંબુઆ પુષ્કસંઠાણસંઠિયા' હે ગૌતમ ! ઉપરની તરફ મુખવાળા કદંબ પુષ્પનો જેવો આકાર હોય છે, તેવો જ આકાર વ્યવસ્થા 'તાવ ચેત્તસંઠિઈ પ્ણજ્જા' સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલા ગગનખંડનો થાય છે. 'ઋર્ધ્વમુખ' આ વિશેષણથી સૂત્રકારે અધોમુખવાળા તેમજ તિર્યગ્મુખવાળા કદંબ પુષ્પનું નિરાકરણ કર્યું છે. કેમકે વક્ષ્યમાણ આકાર પ્રદર્શના એવા કદંબ પુષ્પના આકાર સાથે મળતી આવતી નથી 'અંતો સંકુયા, બાહિં વિત્થહા, અંતો વટ્ટા બાહિં વિહુલા, અંતો અંકમુહસંઠિયા બાહિં સગહ્હી મુહસંઠિયા' આ વાતને સૂત્રકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે કે મેરુપર્વતની દિશામાં આ લોક સંસ્થિતિ સંકુચિત થઈ ગઈ છે. અને લવણસમુદ્રની દિશામાં વિસ્તૃત થઈ ગઈ છે. મેરુની દિશામાં આ અર્ધવલયના આકાર જેવી થઈ ગઈ છે તેમજ લવણસમુદ્રની દિશામાં

આ વિસ્તારયુક્ત થઈ ગઈ છે. મેરુની દિશામાં આ અર્ધવલયના આકારની એટલા માટે કહેવામાં આવી છે કે મેરુ બધી દિશાઓમાં ગોળાકારવાળો છે. તેના ત્રણ, બે અથવા દશ ભાગોને વ્યાપ્ત કરીને આ સ્થિત છે. એથી આ જે પ્રમાણે પદ્માસનમાં આસીન માણસનો ઉત્સંગરૂપ આસન બંધને મુખાગ્રભાગ અર્ધવલયાકાર થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જ આનું સંસ્થાન કહેવામાં આવેલ છે અને ખડારમાં આનું સંસ્થાન ગાડીના ધુરાનું મુખ જે પ્રમાણે છે તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. કેમકે ધુરામુખ વિસ્તૃત હોય છે. હવે સૂત્રકાર તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિના આયામ વગેરેના માટે કથન કરે છે. 'અમયો વાસેણં તીસે દો બાહાઓ અવદ્વિયાઓ હવંતિ' ઉભયપાર્શ્વની અપેક્ષાએ મંદરપર્વતની જમણા અને ડાબા ભાગ તરફની તે તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિની બે-બે ખાહાઓ (સૂર્યો બે છે માટે) અવસ્થિત કહેવામાં આવી છે. અર્થાત્ વૃદ્ધિ-હાનિ સ્વભાવથી વિહીન કહેવામાં આવી છે.

આમાં એક ખાહા ભરતક્ષેત્રસ્થ સૂર્ય વડે કરવામાં આવેલી દક્ષિણપાર્શ્વમાં છે અને બીજી ખાહા ઐરવત ક્ષેત્રસ્થ સૂર્ય વડે કરવામાં આવેલી ઉત્તરપાર્શ્વમાં છે. આ પ્રમાણે મેરુમાં બે ખાહાઓ છે. 'પણયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં આયામેણં' એ બંને ખાહાઓનો આયામ ૪૫-૪૫ હજાર યોજન જેટલો છે. એ બંને ખાહાઓ મધ્યવર્તી સુમેરુપર્વતથી માંડીને દક્ષિણ ઉત્તરના ભાગમાં ૪૫ હજાર-૪૫ હજાર યોજનથી એ વ્યવહિત છે. કેમકે એઓ બંને જંબૂદ્વીપ સુધી વ્યવસ્થિત છે. દક્ષિણ ઉત્તરની જેમ પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગમાં પણ ખાહા છે. ત્યારે ત્યાં બે સૂર્યો છે, ત્યારે આ આયામ હોય છે. આ સૂત્ર જંબૂદ્વીપ ગત આયામની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે. આમ જાણવું જોઈએ. લવણસમુદ્રમાં તે એમનો આ આયામ ૩૩ હજાર ત્રણસો ૩૩^૩ યોજન કરતાં વધારે છે. આ બધાને એકઠા કરીને મેળવ-

વામાં આવેલું એમનું પરિમાણ ૭૮ હજાર ૩૦૦ વગેરે રૂપમાં થઈ જાય છે. આ વાતને સૂત્રકાર પોતે જ આગળ કહેવાના છે. એથી ત્યાંજ આ સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવશે.

હવે સૂત્રકાર અનવસ્થિત બાહ્યાના સ્વરૂપના સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે- 'દુવે ય ણં તીસે બાહ્યાઓ અણવત્તિયાઓ હર્વતિ' તે એક-એક તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિની બે બાહ્યાઓ અનવસ્થિત છે. તે નિયત પરિમાણવાળી નથી. કેમકે પ્રતિમંડળમાં એઓ યથાયોગ્ય હીયમાન-વર્દ્ધમાન પરિમાણવાળી છે. 'તં જહા સવ્વબ્બંતરિયા ચેવ બાહ્યા સવ્વ બાહિરિયા ચેવ બાહ્યા' તે બે બાહ્યાઓ આ પ્રમાણે છે-એક સર્વાભ્યંતર બાહ્યા અને બીજી સર્વ બાહ્યા બાહ્યા. જે બાહ્યા મેરુપર્વતના પાર્શ્વમાં વિષ્કંભની અપેક્ષાએ છે તે સર્વ બાહ્યા બાહ્યા છે. અહીં જે બંને સ્થાનો પર 'ચેવ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે, તે દરેકમાં અનવસ્થિત સ્વભાવનું પ્રદર્શન કરવા માટે કરવામાં આવે છે. દક્ષિણ ઉત્તર સુધી એઓ દીર્ઘ છે. પૂર્વ-પશ્ચિમ સુધી એઓ પહોળા છે. 'તીસે સવ્વબ્બંતરિયા બાહ્યા મંદર પવ્વયંતેણં ણવ જોયણસહસ્સાઈં ચ તારિ છલ્લીણ જોયણસણ ણવ ય દસમાણ પરિક્ષેવેણં' એમાં જે એક એક તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિની સર્વાભ્યંતર બાહ્યા છે, તે મંદરપર્વતના અંતમાં મેરુગિરિની પાસે ૬ હજાર ચારસો ૮૬૪૬. યોજન જેટલી પરિક્ષેપવાળી છે. 'એસ ણં મંતે ! પરિક્ષેવવિસેસે કઓ આહિણતિ વણ્જ્જા' હે ભદંત ! પરિક્ષેપની અપેક્ષાએ સર્વાભ્યંતર બાહ્યાનું આ પ્રમાણ કેવી રીતે કહેવામાં આવેલું છે ? તે મને કહો. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-પરિક્ષેપનું આ પ્રમાણ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. સાંભળો- 'ગોયમા ! જેણં મંદરસસ પરિક્ષેવે તં પરિક્ષેવેવં તિહિં ગુણેતા દસહિં છેતા દસહિં ભાગે હીરમાણે એસ પરિક્ષેવવિસેસે આહિણતિ વણ્જ્જા' હે ગૌતમ ! મંદરપર્વતનો જે પરિક્ષેપ છે, તેને ત્રણથી શુભિત કરો અને પછી તે શુભનક્ષત્રમાં દર્શનો લાગાકાર કરો તેથી આના પરિક્ષેપનું

પ્રમાણ નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે શિષ્યોને સમજાવવા બેઠાં. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-મંદરપર્વતની સાથે અથડાતો સૂર્યાતપ મંદરપર્વતની જે પરિધિ છે તેને આવૃત કરી લે છે. એથી મેરુની પાસે આભ્યંતર તાપ-ક્ષેત્રના વિષ્કંભનો વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

શંકા-તો પછી આ જાતનો વિચાર કરવાથી મેરુની જેટલી પરિધિ છે તે કુલ ૩૧૬૨૩ યોજન જેટલી છે અને આ પરિધિ આ તાપક્ષેત્રના માટે વિષ્કંભરૂપ થઈ જશે ? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે સર્વાભ્યંતરમાં વર્તમાન સૂર્યદીપ્ત લેશ્યાવાળો હોવાથી જંબુદ્વીપ ચક્રવાલની આસ-પાસના પ્રદેશોમાં તત્ તત્ ચક્રવાલક્ષેત્ર સુખળ વૃંદો લાગોને પ્રકાશિત કરે છે વૃંદો લાગોની સંકલનામાં જેટલા પ્રમાણવાળું ક્ષેત્ર હોય તેટલા ક્ષેત્રને તે પ્રકાશિત કરે છે. આ પ્રમાણે થવાથી મૂળમાં જે મેરુપર્વતની પરિધિને ત્રિશુભિત કરવાની વાત કહેવામાં આવી છે. તે શા માટે કહેવામાં આવી છે ? કેમકે ૧૦ લાગોને ત્રિશુભિત કરવાથી તે ચરિતાર્થ થઈ જાય છે. તો આ શંકાનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે શિષ્યોને આ વાતનું જ્ઞાન સારી રીતે થઈ જાય એટલા માટે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકા-દશનો જે લાગાકાર કરવામાં આવેલ છે તેનું શું કારણ છે? આ સંબંધમાં આમ કહેવું છે કે જંબુદ્વીપ ચક્રવાલ ક્ષેત્રના ત્રણ લાગો મેરુના દક્ષિણપાર્શ્વમાં છે અને મેરુના ઉત્તરપાર્શ્વમાં તેના ત્રણ લાગો છે. તેમજ મેરુના પૂર્વલાગમાં બે લાગો છે અને પશ્ચિમમાં બે લાગો છે. આ પ્રમાણે એ બધા લાગો ૧૦ છે. એમાંથી ભરક્ષેત્રમાં વર્તમાન સૂર્ય સર્વાભ્યં-તરમંડળમાં ગતિ કરતી વખતે મેરુના દક્ષિણલાગમાં સ્થિત ૩ લાગોને પ્રકાશિત કરે છે. અને ઉત્તર સંબંધી ત્રણ લાગોને પ્રકાશિત કરે છે અને જ્યારે સૂર્ય ઐરવત ક્ષેત્રગત હોય છે ત્યારે બે લાગો સુધી પૂર્વદિશામાં રાત હોય છે અને બે લાગો સુધી પશ્ચિમદિશામાં રાત હોય છે તેમજ જ્યારે દક્ષિણ દિશામાં અને ઉત્તરદિશામાં સૂર્યનું સંચરણ જેમ-જેમ ક્રમશઃ થાય છે તેમ તેમ તે બન્ને સૂર્યોનું તાપક્ષેત્ર આગળ વધતું જાય છે અને પાછળ ઓછા થતા જાય છે. આ પ્રમાણે ક્રમથી તાપક્ષેત્રમાં જ્યારે એક સૂર્ય પૂર્વદિશામાં હોય છે અને બીજો સૂર્ય પશ્ચિમદિશામાં હોય છે ત્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં દરેકમાં ત્રણ-ત્રણ લાગો

સુધી તાપક્ષેત્ર હોય છે અને દક્ષિણ ઉત્તરના બે લાગો સુધી દરેક લાગમાં રાત હોય છે. ગણિતનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-મેરુપર્વતનો વ્યાસ-૧૦૦૦૦૦ દશ હજાર યોજન જેટલો છે. આનો વર્ગ ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ દશકરોડ જેટલો છે. આમાં દશનો ગુણાકાર કરવામાં આવે તો ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ એક અબજ જેટલી રાશિ આવે છે. આ રાશિનો વર્ગમૂલ કાઢીએ તો ૩૧૬૨૩ લખ હોય છે. આમાં ત્રણથી ગુણાકાર કરવામાં આવે તો ૯૪૮૬૬ આવે છે પછી એમાં ૧૦ નો ભાગ કરવાથી ૯૪૮૬૬૬ યોજન આવે છે. હવે સર્વબાહ્યનું પ્રમાણ સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. તેઓ કહે છે-‘ત્રિસેનં સવ્વબાહિરિયા વાહા’ તે તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિની જે સર્વ બાહ્ય બાહ્ય છે તે ‘લવણસમુદંતેણં ચડણવર્ડજોયણ સહસ્સાઈં અટ્ટસટ્ટે જોયણસણ ચત્તારિ દસમાણ જોયણસ

પરિક્લેવેણં’ લવણસમુદ્રના અંતમાં ૯૪૮૬૦૬૬ યોજન જેટલા પરિક્ષેપવાળી છે. આનું આટલું પ્રમાણ કેવી રીતે આવે છે? ‘સે નં મંતે ! પરિક્લેવવિસેસે કઓ આહિણતિવણ્જજા’ એજ વાત ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પૂછી છે. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! જં નં જંબુદ્વીવસ પરિક્લેવં તં પરિક્લેવં તિહિં ગુણેજ્જા’ હે ગૌતમ ! જંબુદ્વીપનો જે પરિક્ષેપ છે. તેને ત્રણ વડે ગુણિત કરો, અને ગુણિત કરીને ‘દસહિં હેત્તા’ આગત રાશિના ૧૦ છેદ કરો. એટલે કે ‘દસહિં ભાગે હીરયાણે’ ૧૦ થી લાગાકાર કરો ‘ણસણં પરિક્લેવવિસેસે આહિણ તિવણ્જજા’ ત્યારે આ પૂર્વોક્ત પરિક્ષેપનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે. આ પ્રમાણે શિષ્યને કહેવું જોઈએ. તાતપર્ય આ પ્રમાણે છે કે જંબુદ્વીપની પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ ગાઉ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩૩૩ અંગુલ જેટલું છે. એથી કિચિન્ન્યૂન યોજન એક પૂરા

યોજન જેટલું પ્રમાણ વ્યવહારમાં માની લેવું જોઈએ. અંશ રાશિથી નિરંશ રાશિનું ગણિત સુલભ હોય છે. ત્યારે ૩૧૬૨૨૮ યોજન પૂરા થઈ જાય છે. આને ત્રિગુણિત કરવાથી ૯૪૮૬૮૪ જેટલી સંખ્યા આવે છે. આ સંખ્યામાં ૧૦ નો લાગાકાર કરવાથી ૯૪૮૬૮૪૦ લાજનકૃણ આવે છે.

હવે સમ્પૂર્ણ રૂપમાં આયામની અપેક્ષાએ તાપક્ષેત્રના પરિણામને જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને આ જાતને પ્રશ્ન કર્યો છે—‘તયાણં મંતે ! તાવક્ષિતે કેવદ્યં આયામેણં પન્નતે’ હે ભદ્રંત ! જ્યારે આટલો તાપક્ષેત્રનો પરમવિષ્કંભ છે તો તાપક્ષેત્ર સંપૂર્ણ રૂપમાં દક્ષિણ ઉત્તર સુધી દીર્ઘ હોવાથી આયામની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રમાણવાળો છે? એનાં જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! અદૂહત્તરિ જોયણસહસ્સાઈ’ તિણિય તેતીસે જોયણસણ જોયણસ્સ તિ માગં ચ’ હે ગૌતમ ! તાપક્ષેત્ર આયામની અપેક્ષાએ ૭૮૩૩૩૩ યોજન પ્રમાણ છે. એમાં

૪૫ હજાર યોજન તો ક્ષીપ્રગત છે અને શેષ ૩૩૩૩૩૩ લવણસમુદ્ર-ગત છે. એ બન્નેને એકત્ર કરીએ તો ૭૮૩૩૩૩ યોજન થાય છે. આ જે દક્ષિણ ઉત્તરમાં આયામનું પરિણામ પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે. તે અવસ્થિત પરિમાણ પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે, કેમકે આ પરિણામ કોઈ પણ સ્થાને મંડલાચારમાં વધારે કે કમ થતું નથી. આ વાતને દઢ કરવા માટે મેહસ્સ મજ્જયારે જાવ ચ લવણસ્સ સંદહ્ધમાગે તાવાયામો एसो સગહ્ધ્ધી સંઠિયો નિયમા’ સૂત્રકારે આ કથન કર્યું છે—આનો લાવ આ પ્રમાણે છે કે મંદરપર્વતથી સૂર્ય પ્રકાશ પ્રતિહન્યમાન થાય છે. આવો કેટલાકનો મત છે. અને કેટલાક આ પ્રમાણે પણ વિચારે છે કે મેરુથી સૂર્યપ્રકાશ પ્રતિહન્યમાન થતો નથી. હવે પ્રથમ મત મુજબ આ ગાથા આ પ્રમાણે છે—કે મેરુપર્વતથી માંડીને જંબૂદ્વીપ સુધી ૪૫ હજાર યોજન વિસ્તાર થાય છે અને લવણસમુદ્રનો વિસ્તાર બે લાખ યોજન જેટલો છે. એ બન્નેનો ૫૦૮માંશ ૩૩૩૩૩૩ યોજન છે. બન્ને પરિમાણોનો સરવાળો કરવાથી ૭૮૩૩૩૩ યોજન જેટલું આયામ પરિમાણ આવી જાય છે. આ જે આયામ છે તે શકટની ધુરાનો જે પ્રમાણે આકાર હોય છે તેવા જ પ્રકારના આકારનો છે. આ પ્રમાણે આ અંદર સંકુચિત અને બહાર વિસ્તૃત હોય છે. માટે શકટની ધુરા સાથે આની તુલના કરવામાં આવી છે. જેના મતમાં મેરુપર્વતથી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રતિહન્યમાન થતો નથી, તેની માન્યતા મુજબ આ ગાથાનો લાવ આ પ્રમાણે છે—મેરુપર્વતનો મધ્યભાગ મંદરાર્ધ અને લવણસમુદ્રની રુંદતા-વિસ્તારનો ૫૦૮ભાગ બે બધા મંદરપર્વ સંબંધી પંચાશત યોજન રાશિમાં જોડવામાં આવે છે. ત્યારે ૮૩૩૩૩૩ યોજન આવે છે. આ મત મુજબ મંદરપર્વતગત કંદરાદિની અંદર પણ પ્રકાશ હોય છે. એવો ફલિતાર્થ નીકળે છે. આ પ્રમાણે સર્વાભ્યંતરમંડળમાં તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિનું

પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. હવે પ્રકાશ વિરોધી કે જે પ્રકાશ પછી અસ્તિત્વમાં આવે છે એટલે કે અંધકાર, તેની સ્થિતિનું સર્વાભ્યંતર મંડળમાં જાણવા માટે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે—‘તયાણં મંતે !’ હે ભદ્રંત ! સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સંચરણ સમયે કર્ક સંકા-તિના દિવસે ‘કિં સંઠિયા અંધકારસંઠિઈ પન્નત્તા’ કયા આકારના સંસ્થાનવાળી અંધકારની સંસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે? જે કે પ્રકાશ અને અંધકાર એઓ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એથી સહાવસ્થાયિત્વનો વિરોધ એઓ બન્નેમાં હોવાથી સમાન કાલીનતા આમાં સંભવિત નથી. તે પછુ અવશિષ્ટ ચાર જંબૂદ્વીપના ચક્રવાલના દશ લાગોમાં આની સંભાવના હોવાથી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવામાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી.

શંકા—અંધકાર તો પ્રકાશના અભાવ રૂપમાં હોય છે. એથી આના સંસ્થાનની બાબતમાં પૂછવામાં આવેલ આ પ્રશ્ન બરાબર લાગતો નથી. કેમકે અભાવરૂપ પદાર્થનો કોઈ જાતનો આકાર હોતો નથી ?

ઉત્તર—આમ કહેવું બરાબર નથી કેમકે અંધકાર અભાવરૂપ પદાર્થ નથી. પરંતુ પ્રકાશની જેમ તે પણ એક ભાવરૂપ પદાર્થ છે. ‘તમાલમાલાવત્ નીલં તમચ્છલતિ’ તમાલ-માલાની જેમ નીલરૂપ યુક્ત અંધકાર ચાલે છે. આ પ્રમાણેની પ્રતીતિ અબાધારૂપે સમસ્ત જીવોને આ સંબંધમાં થાય છે. જૈનદર્શનકારોએ અંધકારને પૌદ્ગલિક ગણ્યો છે. એથી અંધકારમાં પણ પૌદ્ગલિક પદાર્થ હોવાને લીધે સંસ્થાન વિષયક પ્રશ્ન કરવામાં કોઈ પણ જાતની બાધા નથી. એથી અંધકારના સંસ્થાનના સંબંધમાં પ્રભુ કહે છે ‘ગોચમા ! ડ્ઢીમુહ-કલંબ્રા પુપ્ફસંઠાણસંઠિયા અંધકારસંઠિઈ પન્નત્તા’ હે ગૌતમ ! અંધકારનું સંસ્થાન જેમ ઉદ્ભવમુખના રૂપમાં મૂકવામાં આવેલ કદંબ પુષ્પનું સંસ્થાન હોય છે, તેવું જ કહેવામાં આવેલું છે. એથી આ સંસ્થાન આનું શકટ ધુરાવત્ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આનું અન્તઃ સંસ્થાન ‘સંકુયા-બાહિં વિત્થિહા’ સંકુચિત હોય છે અને બહારમાં તે વિસ્તૃત હોય છે. ‘તં ચેવ જાવ’ એટલા માટે તાપસંસ્થિતિના પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે પહેલાં કહેવામાં

આવેલું છે, તેવું જ આ બધું પ્રકરણ અહીં પણ ‘તેની બે અનવસ્થિત બાહ્યો છે, એક સર્વાભ્યંતર બાહ્ય અને બીજી સર્વ બાહ્ય બાહ્ય’ અહીં સુધી ગ્રહણ કરી લેવું જોઈએ આ બધું ચાલત્ પદ વડે સમજાવવામાં આવેલું છે. ‘ત્રીસેણં સવ્વચ્ચંતરિયા બાહા’ તે અંધકાર સંસ્થિતિની જે સર્વાભ્યંતર બાહ્ય છે, તે ‘મંદરપવ્વયંતેણં છ જોયણસહસ્સાઈ’ ચઢવીસે જોયણસણ છચ્ચ દસમાણ જોયણસસ પરિક્ખેવેણંતિ’ મંદરપર્વતના અંતે પરિધિની અપેક્ષાએ મેરુપર્વતની પાસે મેરુપર્વતની દિશામાં ૬ હજાર ત્રણસો ૨૪ યોજન જેટલી તેમજ એક યોજનના ૧૦ લાગોમાં ૬ લાગ પ્રમાણ છે. આટલું પરિધિનું પ્રમાણ આનું કેવી રીતે થાય છે? એજ વાત ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને ‘સે જં મંતે ! પરિક્ખેવવિસેસે કઓ આહિણ્તિ વણ્જ્જા’ આ સૂત્રપાઠ વડે પૂછી છે. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ જે જં મંદરસસ

પવ્વયસ્સ પરિક્ખેવે' હે ગૌતમ ! મંદરપર્વતનો જે પરિક્ષેપ એટલે કે પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૬૨૩ યોજન કહેવામાં આવેલ છે. 'તં મંદરપરિક્ખેવં' તે પરિમાણને 'દોહિં ગુણેતા' જે સંખ્યા વડે ગુણિત કરીને-કેમકે સર્વાભ્યંતર મંડલસ્થ સૂર્ય' જ્યારે થાય ત્યારે તાપક્ષેત્ર સંબંધી ત્રણેના મધ્યભાગમાં રજનીક્ષેત્રનું પ્રમાણ હોય છે-પછી તે ગુણિત રાશિમાં 'દસહિં છેત્તા' ૧૦ નો ભાગાકાર કરીને 'દસહિં ભાગે હીરમાણે' એટલે કે દશ-છેદ કરીને 'એસણં પરિક્ખેવવિસેસે આહિણત્તિ વણ્જ્જા' આ પૂર્વોક્ત ૬૩૨૪૫૬ પ્રમાણ પરિધિની અપેક્ષાએ અંધકાર સંસ્થિતિનું આવી જાય છે. સર્વાભ્યંતર અંધકાર બાહાની પરિધિ પ્રકટ કરીને તેજ અંધકાર સંસ્થિતિની જે સર્વબાહ્ય બાહા છે, તેના પરિક્ષેપ વિશેષને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે- 'તીસેણં સવ્વ વાહિરિયા વાહા લવણસમુદ્દેવેણં' તે અંધકાર સંસ્થિતિની સર્વબાહ્ય બાહા લવણસમુદ્રના અંતમાં-લવણસમુદ્રની પાસે તેની દિશામાં છે અને 'તેસદ્દી જોયણસહસ્સાઈ દોણિય પળ્યાલે જોયણસણ છચ્ચ દસમાણ જોયણસ્સ પરિક્ખેવેણં' આના પરિક્ષેપનું પરિમાણ ૬૩૨૪૫૬૬ યોજન જેટલું છે. આ અંધકાર સંસ્થિતિની સર્વબાહ્ય બાહા પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી છે અને આની પરિધિનું પ્રમાણ પૂર્વોક્ત છે 'સે ણં મંતે ! પરિક્ખેવવિસેસે કઓ આહિણત્તિ વણ્જ્જા' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે-હો ભદ્રંત ! અંધકાર સંસ્થિતિની સર્વબાહ્ય બાહાનો આટલો પરિક્ષેપ વિશેષ શા કારણે કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા !' હે ગૌતમ ! 'જે ણં જંબુહીવસ્સ પરિક્ખેવે તં પરિક્ખેવં દોહિં ગુણેતા જાવ તં ચેવ' જંબુહીપનો જે પરિક્ષેપ ૩૧૬૨૨૮ યોજન જેટલો કહેવામાં આવેલો છે-તેને દ્વિગુણિત કરીને તેમાં ૧૦ નો ભાગાકાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અંધકાર સંસ્થિતિની સર્વબાહ્ય બાહાનો પરિક્ષેપ નીકળી આવશે. હવે તમ-અંધકાર-ના આયામાદિના સંબંધમાં બાણવા માટે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે- 'તયાણં મંતે ! અંધયારે કેવણ્ણ આયામેણં પળ્ણત્તે' હે ભદ્રંત ! સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સંચરણકાળમાં અંધકારનો આયામ કેટલો કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! અટ્ટહત્તરિં જોયણસહસ્સાઈ' હે ગૌતમ ! ૭૮ હજાર 'તિણિય તેત્તીસે જોયણસ્સ' ૩૩૩ 'તિમાગં ચ આયામેણં પળ્ણત્તે' ૩ યોજન જેટલો છે. અવસ્થિત તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિના આયામની જેમ અહીં પણ આયામ બાણવો જોઈએ. આથી મેરુપર્વત સંબંધી પાંચ હજાર યોજનો અધિક માનવા જોઈએ. સૂર્યપ્રકાશના અભાવવાળા ક્ષેત્રમાં સ્વભાવથી જ અંધકારનું સામ્રાજ્ય હોવાથી ગિરિ કંદરાદિકોમાં-આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ રૂપમાં જોવામાં આવે છે.

જે પ્રમાણે પૂર્વાનુપૂર્વી વ્યાખ્યાનનું અંગ હોય છે, તે પ્રમાણે પશ્ચાનુપૂર્વી પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ છે. આમ સમજીને હવે ગૌતમસ્વામી ! પશ્ચાનુપૂર્વી દ્વારા તાપક્ષેત્રની

સંસ્થિતિના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરે છે-‘જયાણં મંતે ! સૂરિણ સવ્વવાહિરિણ મંડલે ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરઈ’ હે ભદંત ! જ્યારે સૂર્ય સર્વબાહ્યમંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે. ‘તયા ણં કિં સંઠિયા તાવલ્લિત્તસંઠિઈ પન્નત્તા’ ત્યારે તે કાળમાં તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિ કેવી કહેવામાં આવેલી છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ઉદ્ધીમુહકલંબુયા પુપ્ફસંઠાણ-સંઠિયા પન્નત્તા’ હે ગૌતમ ! ઊર્ધ્વમુખી થયેલ કદંબ પુષ્પને જે પ્રમાણે આકાર હોય છે, તેવો જ આકાર તાપક્ષેત્રની સંસ્થિતિના હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સંક્રમણ કાળમાં જેવું તાપક્ષેત્ર વગેરેનું સંસ્થાન કહેવામાં આવેલું છે-અન્તઃ સંકુચિત અને બહારમાં વિસ્તૃત-ઇત્યાદિ પ્રકરણની સમાપ્તિ સુધી તે બધું અહીં પણ પશ્ચાત્તુપૂર્વી મુજબ જાણી લેવું જોઈએ. વિસ્તાર ભયથી તેમજ અનુપયોગી હોવા બદલ તે બધું અહીં અમે ફરી લખતા નથી, જિજ્ઞાસુ લોકો આ પ્રકરણ વિશે ત્યાંથી જ જાણવા

પ્રયત્ન કરે તે પૂર્વ પ્રકરણની અપેક્ષાએ આ પ્રકરણમાં જે વિલક્ષણતા છે તે ‘જવરં જાણત્તં જં અધચારસંઠિઈણ પુવ્વવણિયં પમાણં તં તાવલ્લિત્તસંઠિઈ ણેયવ્વં’ આ પ્રમાણે છે. પૂર્વા-નુપૂર્વી મુજબ જે અંધકાર સંસ્થિતિનું પ્રમાણ ૬૩૨૪૫૬ વર્ણિત કરવામાં આવેલું છે તે આ પશ્ચાત્તુપૂર્વી મુજબ વ્યાખ્યાન કરવાથી તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિનું પ્રમાણ જાણી લેવું જોઈએ. ‘જં તાવલ્લિત્તસંઠિઈણ પુવ્વવણિયં પમાણં તં અંધચારસંઠિઈણ ણેયવ્વંતિ’ તેમજ જે પ્રમાણે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં સંચરણ કાળમાં તાપક્ષેત્ર સંસ્થિતિનું પહેલાં વર્ણિત થયેલું ૯૪૮૬૯૮ છે. તે અંધકાર સંસ્થિતિનું જાણવું જોઈએ. જે અહીં તાપક્ષેત્રમાં અલ્પતા અને અંધકાર સંસ્થિતિમાં આધિક્ય પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે તેમાં મંદ લેશ્યા-કત્વ કારણ છે. આ પ્રમાણે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં અભ્યંતર બાહ્યાના વિષ્કંભમાં જે તાપક્ષેત્રનું પરિમાણ ૯૪૮૬૯૮ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે તે અહીં અંધકાર સંસ્થિતિનું જાણવું જોઈએ. અને જે ત્યાં વિષ્કંભમાં અંધકાર સંસ્થિતિનું ૬૩૨૪૫૬ આવું પ્રમાણ કહેવામાં આવેલું છે તે ત્યાં તાપક્ષેત્રનું જાણવું જોઈએ. ॥સૂત્ર-૭॥

તાપક્ષેત્રદ્વાર-સમાપ્ત

દુરાસન્નાદિ દ્વાર કા નિરૂપણ

દુરાસન્નાદિદ્વારનું નિરૂપણ

‘જંબુદ્વીવેણં મંતે ! દીવે સૂરિયા ઉગ્ગમણમુહુત્તંસિ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ નવમ તાપક્ષેત્ર દ્વારના સંબંધમાં કથન સાંભળીને હવે તેઓ

સૂર્યાધિકારના સંબંધને લઈને આ સંદર્ભમાં દ્વિરાસનાદિ દર્શનકૃત વિચારને જાણવાના અભિપ્રાયથી પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછે છે—‘જંબુદ્વીવેગં મંતે ! દીવે સૂરિયા’ હે ભદ્રંત ! જંબુ-દ્વીપનામક આ દ્વીપમાં વર્તમાન ‘સૂરિયા’ એ સૂર્યો ‘उगमणमुहुत्तंसि’ ઉદય વખતે-ઉદયકાળથી ઉપલક્ષિત મુહૂર્તરૂપ સમયમાં ‘दूरे य मूले य दीसंति’ દુષ્ટાના સ્થાનની અપેક્ષાએ દૂર-વ્યવહિત રહેવા છતાંએ મૂલ દુષ્ટાની પ્રતીતિની અપેક્ષાએ સમીપમાં જોવા મળે છે. દર્શકો સ્વરૂપ કરતાં કંઈક વધારે ૪૭ હજાર યોજન કરતાં વ્યવહિત પણ સૂર્યના ઉદ્દગમન અને અસ્તમયનના સમયમાં તેને જુએ છે. તથાપિ તે તેને આસન્ન-સમીપતર માને છે, દૂર રહેવાં છતાં એ-‘આ દૂર છે’ એવું માનતા નથી. અહીં સર્વત્ર કાકુ વડે પ્રશ્નો કરવામાં આવેલા છે. એવું માનવું જોઈએ. એ પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમને કહે છે—‘हंता गोयमा ! अहीं हंतं शण्ड स्वीकारोक्ति भाटे

પ્રયુક્ત થયેલ છે, તથાચ-હાં ગૌતમ ! ‘तं चेव जाव दीसंति’ એવું તમે અમને આ પ્રશ્નો દ્વારા પૂછ્યું છે તે બધું જ છે. એજ વાત અહીં યાવત્ પદ વડે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. એટલે કે આ જંબુદ્વીપનામક દ્વીપમાં એ સૂર્યો છે અને તેઓ ઉદયના સમયમાં દર્શકોના સ્થાનની અપેક્ષાએ દૂર વ્યવહિત હોય છે, પરંતુ દુષ્ટાની પ્રતીતિની અપેક્ષાએ તેઓ પાસે રહેલા જોવામાં આવે છે. મધ્યાહ્નકાળમાં દર્શકો વડે પોતાના સ્થાનની અપેક્ષાએ આસન્ન દેશમાં રહેલા તે સૂર્યો દુષ્ટાજનની પ્રતીતિની અપેક્ષાએ દૂર દેશમાં રહેલા છે, એવી રીતે જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે અસ્તમનના સમયે તેઓ દૂર દેશમાં રહેવા છતાંએ સમીપ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે પ્રમાણેનો પ્રશ્ન ગૌતમસ્વામીએ કર્યો છે તેવો જ આ જવાબ પ્રભુએ આપ્યો છે. હવે અહીં અર્મચક્ષુવાળા અમારા જોવાની જાયમાન

પ્રતીતિ જ્ઞાનદષ્ટિવાળા લોકોની પ્રતીતિની સાથે વિરુદ્ધ બને નહીં આ વિચારથી ગૌતમસ્વામી સંવાદક રૂપમાં ફરી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે. ‘जंबुद्वीवेंगं मंते ! दीवे सूरिया उगमण मुहुत्तंसि य मज्झंतिय मुहुत्तंसिय अत्थमणमुहुत्तंसिय सव्वत्थ समा उच्चत्तेणं’ હે ભદ્રંત ! આ જંબુદ્વીપ-નામક દ્વીપમાં એ સૂર્યો ઉદયકાળમાં અને અસ્તકાળમાં આ પ્રમાણે ત્રણે કાળોમાં ઉચ્ચતાની અપેક્ષાએ સમાન છે-સમાન પ્રમાણવાળા છે ? અથવા વિષમ પ્રમાણવાળા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—‘हंता, एवं जाव उच्चत्तेणं’ હાં ગૌતમ ! ઉદયકાળમાં, મધ્યાહ્ન-કાળમાં અને અસ્તકાળમાં બંને સૂર્યો ઉચ્ચતાની અપેક્ષાએ સમાન પ્રમાણવાળા છે-વિષમ પ્રમાણવાળા નથી. સમભૂતલની અપેક્ષાએ તેઓ આઠ-આઠસો યોજન જેટલે દૂર છે. આ

પ્રમાણે અમે અખાધિતલોક પ્રતીતિને આલાપ કરતા નથી. હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે—‘જહ્નં મંતે ! જંબુદ્વીવે દીવે સૂરિયા’ હે ભદ્રંત ! ને જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં ખે સૂર્યો ‘ઝગમણમુહુત્તંસિ ય’ ઉદયકાળમાં ‘મજ્ઝંતિ ય મુહુત્તંસિ ય અત્થમણમુહુત્તંસિ ય સમા વચ્ચત્તેણ’ મધ્યાહ્નકાળમાં અને અસ્તકાળમાં ઉચ્ચતાની અપેક્ષાએ સમાન પ્રમાણવાળા છે. ‘કન્હાણં મંતે ! જંબુદ્વીવે દીવે સૂરિયા’ તે પછી શા કારણથી તે ખે સૂર્યો ‘ઝગમણમુહુત્તંસિ દૂરે મૂલે ય દીસંતિ મજ્ઝંતિ ય મુહુત્તંસિ મૂલે દૂરેય દીસંતિ અત્થમણ મુહુત્તંસિય દૂરે મૂલે ય દીસંતિ’ ઉદયકાળમાં દૂર રહેવા છતાંએ તેઓ સમીપ દેખાય છે. મધ્યાહ્નકાળમાં પાસે રહે છે છતાંએ દૂર જોવામાં આવે છે અને અસ્તકાળમાં દૂર રહેવા છતાંએ પાસે દેખાય છે ? તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ને સૂર્ય સર્વત્ર ઉચ્ચતાની અપેક્ષાએ ધરાધર પ્રમાણવાળો છે તે પછી ઉદ્ગમનાદિકાળોમાં તે ભિન્ન રૂપથી લોકોની પ્રતીતિને વિષય શા માટે થાય છે ? પ્રાતઃકાલમાં અને સાયંકાલે તે દૂર—સમીપવર્તી તેમજ મધ્યાહ્નકાળમાં નિકટવર્તી હોવા છતાંએ દૂરવર્તી પ્રતીત થાય છે. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! લેસ્સા પઢિધાણં ઝગમણમુહુત્તંસિ દૂરે ય મૂલે ય દીસંતીતિ’ હે ગૌતમ ! સૂર્યમંડળગત તેજના પ્રતિઘાતથી ઉદય પ્રદેશ દૂરતર હોવાથી તેજની અવ્વાપ્તિથી ઉદયકાળમાં તે સ્વભાવતઃ દૂર હોય છે પરંતુ લેશ્યાના પ્રતિઘાતના કારણે સુખદૃશ્ય હોવાથી તે પાસે છે એવું દેખાય છે. ‘લેસ્સાહિતાવેણં’ અને જ્યારે સૂર્યમંડળગત તેજ પ્રચંડ થઈ જાય છે તેમજ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે ‘મજ્ઝંતિય મુહુત્તંસિ મૂલે દૂરેય દીસંતિ’ મધ્યાહ્નકાળમાં સ્વભાવતા પાસે રહેવા છતાંએ દૂર જોવામાં આવે છે કેમકે તે પ્રચંડ તેજને લીધે દુર્દર્શનીય હોય છે. એથી તે દૂર રહે છે, એવી લોકોને પ્રતીતિ થવા માંડે છે. આ કારણથી જ સૂર્ય સમીપવર્તી હોવા છતાંએ તે પ્રચંડ તેજવાળો થઈ જાય છે, તે વખતે દિવસની વૃદ્ધિ થઈ જાય છે તેમજ ગરમી વધી જાય છે અને જ્યારે તે દૂરતર થઈ જાય છે, તે સમયે તે મંદ તેજવાળો થઈ જાય છે. દિવસની હાનિ થાય છે અને શીત વગેરે પડવા માંડે છે. ‘લેસ્સા પઢિધાણં અત્થમણમુહુત્તંસિ દૂરે મૂલે ય દીસંતિ’ અસ્તમનકાળમાં સૂર્યમંડળગત તેજને પ્રતિઘાત થઈ જાય છે તેથી તે સ્વભાવતઃ દૂરતર હોય છે, પરંતુ તે પાસે રહે છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. ‘एवं खलु गोयमा ! तं चेव जाव दीसंति’ આ કારણથી જે પ્રમાણે તમે પ્રશ્ન કર્યો તે પ્રમાણે આ ઉત્તરવાક્ય છે. એટલે કે તમારા પ્રશ્નની સ્વીકૃતિના રૂપમાં મારો જવાબ છે.

॥ દૂરાસનાદિદાર સમાપ્ત ॥

ગતિદ્વારનું કથન

‘જંબુદીવેણં દીવે સૂરિયા કિં તીયં લેતં ગચ્છંતિ’ હે ભદ્રંત ઉદ્દગમન અસ્તમયન વગેરે જે દ્વારો પ્રકટ કરવામાં આવેલા છે, તે સૂર્યાદિ જે જ્યોતિષક દેવો છે, તેમના સંચરણથી થાય છે. એથી આ સંબંધમાં મારી એવી જિજ્ઞાસા છે કે જંબુદ્વીપમાં જે બે સૂર્યો છે તે શું અતીત ક્ષેત્ર પર પૂર્વાકાળમાં જે ક્ષેત્ર પર તેમનું સંચરણ થયેલું છે—સંચરણ કરે છે? અથવા ‘પદ્મુપ્પન્નં લેતં ગચ્છંતિ’ વર્તમાન ક્ષેત્ર પર—જેના પર તેઓ ચાલી રહ્યા છે—સંચરણ કરે છે? અથવા ‘અનાગતમ્’ અનાગત ક્ષેત્ર પર જે તેમની ગતિનો વિષય થનાર છે. સંચરણ કરે છે? જેટલો આકાશખંડ સૂર્યના તેજથી વ્યાપ્ત થાય છે તે અહીં ક્ષેત્ર પદ વડે ગૃહીત થયેલ છે, આ કારણથી આમાં અતીતાદિનો વ્યવહાર સંલવિત નથી કેમકે ક્ષેત્ર તો અનાદિ-અનંત છે, તેથી આ જાતનો શંકા નિરસ્ત થઈ જાય છે કેમકે ગતિમાં અતીતાદિનો વ્યવહાર થઈ શકે છે, હવે ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે

છે—‘ગોયમા ! નો તીયં લેતં ગચ્છંતિ’ હે ગૌતમ ! જંબુદ્વીપસ્થ બે સૂર્યો અતીત ક્ષેત્ર પર સંચરણ કરતા નથી. ‘અમાનોના પ્રતિષેષ’ મુજબ અહીં ‘નો’ શબ્દ નિષેધાર્થક છે. અતીત ક્રિયા વડે વિષયીકૃત વસ્તુમાં વર્તમાનકાળ સુધી ક્રિયાની અસંલવતા છે એથી આવી ક્રિયા વડે વ્યાપ્તિની અસંલવતાથી ‘પદ્મુપ્પન્નં લેતં ગચ્છંતિ’ તે બે સૂર્યો વર્તમાનકાલિક ક્ષેત્ર પર સંચરણ કરે છે તેમજ વર્તમાન ક્રિયા યોગ્ય વસ્તુમાં વર્તમાન ક્રિયાની જ સંલવતા હોય છે એથી ‘જો અણાગયં લેતં ગચ્છંતિ તિ’ તે બે સૂર્યો અનાગત ક્ષેત્ર પર સંચરણ કરતા નથી. ‘તં મંતે ! કિં પુદ્ઘં ગચ્છંતિ જાવ નિયમા છદ્દિસિં’ હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે ગતિ વિષયી કૃત ક્ષેત્ર કેવું હોય છે? હે ભદ્રંત ! શું તે બે સૂર્યોની સ્પર્શન ક્રિયા વડે સ્પૃષ્ટ હોય છે. તેની ઉપર તે સંચરણ કરે છે? અથવા તે તેમની સ્પર્શન ક્રિયા વડે અસ્પૃષ્ટ હોય છે. તેની ઉપર તે સંચરણ કરે છે? અહીં યાવત્

પદથી આ પ્રકારનો પાઠ ગૃહીત થયો છે. ‘કિં અપુદ્ઘં ગચ્છંતિ ? ગોયમા ! પુદ્ઘં ગચ્છંતિ, નો અપુદ્ઘં ગચ્છંતિ તં મંતે ! ઓગાઢં ગચ્છંતિ, અણોગાઢં ગચ્છંતિ ? ગોયમા ! ઓગાઢં ગચ્છંતિ નો અણોગાઢં ગચ્છંતિ તં મંતે ! કિં અણંતરોગઢં ગચ્છંતિ પરંપરોગાઢં ગચ્છંતિ ? ગોયમા ! અણંતરોગાઢં ગચ્છંતિ જો પરંપરોગાઢં ગચ્છંતિ તં મંતે ! કિં અણું ગચ્છંતિ, વાયરં ગચ્છંતિ ? ગોયમા ; અણું પિં ગચ્છંતિ વાયરં પિ ગચ્છંતિ તં મંતે ! કિં ઉદ્ઘં ગચ્છંતિ અહે ગચ્છંતિ તિરિયં ગચ્છંતિ ? ગોયમા ! ઉદ્ઘં પિ ગચ્છંતિ અહે વિ ગચ્છંતિ તિરિયં વિ ગચ્છંતિ તં મંતે ! કિં આઈં ગચ્છંતિ, મજ્ઘં ગચ્છંતિ, પજ્જવસાણે, ગચ્છંતિ ? ગોયમા ! આઈં પિ ગચ્છંતિ મજ્ઘે વિ ગચ્છંતિ, પજ્જવસાણે વિ ગચ્છંતિ તં મંતે ! કિં સવિસયં ગચ્છંતિ, અવિસયં ગચ્છંતિ ? ગોયમા ! સવિસયં ગચ્છંતિ, જો અવિસયં ગચ્છંતિ તં મંતે ! કિં આણુપુઢ્વિં ગચ્છંતિ અણાણુપુઢ્વિં ગચ્છંતિ ? ગોયમા ! આણુપુઢ્વિં ગચ્છંતિ જા અણાણુપુઢ્વિં ગચ્છંતિ તં મંતે ! કિં ઇગદ્દિસિં ગચ્છંતિ છદ્દિસિ

ગચ્છંતિ ! ગોયમા ! નિયમા છદ્દિસિ ગચ્છંતિ' આ પાઠની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. ગમ્યમાન ક્ષેત્રમાં જે તે સૂર્યો સંચરણ કરે છે તેો શુ તે ક્ષેત્રને સ્પર્શીને તે સંચરણ કરે છે. અથવા અસ્પૃષ્ટ થઈને સંચરણ કરે છે ? જે પ્રમાણે કોઈ વ્યક્તિ જ્યારે પોતાના મકાન વગેરેમાં સંચરણ કરે તે તે તેના કેટલાક પ્રદેશોને સ્પર્શ કરે છે અને ઉંબરા વગેરે કેટલાક પ્રદેશોને સ્પર્શ કરતો નથી એના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે. હે ગૌતમ ! તે ગમ્યમાન ક્ષેત્રને સ્પર્શતા ચાલે છે, સ્પર્શ કર્યા વગર ચાલતા નથી. જે ગમ્યમાન ક્ષેત્રને એઓ સ્પર્શ કરતાં ચાલે છે તે ક્ષેત્ર ઓગાઠ-સૂર્યખંડમાં વડે આશ્રયીકૃત હોય છે અથવા અનવગાઠ-

આશ્રયીકૃત હોતા નથી-અનધિષ્ઠિત હોય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ ! તે સૂર્યો અવગાઠ ક્ષેત્ર પર જ ચાલે છે, અનવગાઠ ક્ષેત્ર પર ચાલતા નથી. કેમકે આશ્રિત ક્ષેત્રનો જ ત્યાગ સંભવે છે. અનાશ્રિત ક્ષેત્રનો નહિ. 'તં મંતે ! કિં અણંતરો ગાઠં ગચ્છંતિ પરંપરોગાઠં ગચ્છંતિ' હે ભદ્રંત ! તે સૂર્યો વડે જે ક્ષેત્ર અવગાઠ હોય છે, કે જેના પર એ સૂર્યો ચાલે છે-તે અનંતરાવગાઠ-કોઈ પણ ભતના વ્યવધાનથી અવ્યવહિત હોય છે. અથવા વ્યવધાનથી વ્યવહિત હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે હે ગૌતમ ! તે ક્ષેત્ર વ્યવધાન વગરનું હોય છે. વ્યવધાન સહિત થતું નથી. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે આકાશખંડમાં જે સૂર્યમંડલાવયવ અવ્યવધાનથી અવગાઠ છે તે

સૂર્યમંડલાવયવ તેજ આકાશખંડમાં ચાલે છે. અવર મંડલાવગાઠ આકાશખંડમાં ચાલતો નથી. કેમકે વ્યવહિત હોવાથી તેમાં પરંપરાવગાઠતા આવે છે. અનંતરાવગાઠ ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ પણ હોય છે, અને બાહર પણ હોય છે. એથી ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને અવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'તં મંતે ! કિં અણુગચ્છંતિ બાહરં ગચ્છંતિ' હે ભદ્રંત ! તે આણુરૂપ અનંતરાવગાઠ ક્ષેત્ર પર ચાલે છે અથવા બાહર રૂપ અનંતરાવગાઠ ક્ષેત્ર પર ચાલે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-ગોયમા ! અણું પિ ગચ્છંતિ, બાયરં વિ ગચ્છંતિ' હે ગૌતમ ! તે આણુરૂપ અનંતરાવગાઠ ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે અને બાહરરૂપ અનંતરાવગાઠ ક્ષેત્ર ઉપર પણ ચાલે છે. અનંતરાવગાઠ ક્ષેત્રમાં જે આણુના પ્રતિપાદિત થઈ છે તે સર્વાભ્યંતર સૂર્યમંડળની અપેક્ષાએ પ્રતિપાદિત થયેલી છે અને બાહરતા સર્વ બાહ્યમંડળની અપેક્ષાએ પ્રતિપાદિત થયેલી છે. સૂર્યોનું ગમન તત્તત્ ચક્રવાલ ક્ષેત્રો મુજબ હોય છે. એથી ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે. 'તં મંતે ! કિં ઉદ્ભં ગચ્છંતિ અહે ગચ્છંતિ તિરિયં ગચ્છંતિ' હે ભદ્રંત ! શું સૂર્ય આણુબાહર રૂપ ઊર્ધ્વ ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે ? અથવા અધઃ ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે ? અથવા તિર્થંગ ક્ષેત્રમાં ગમન કરે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે--'ગોયમા ! ઉદ્ભં વિ ગચ્છંતિ અહે વિ ગચ્છંતિ,

તિરિયં વિ ગચ્છંતિ' હે ગૌતમ ! તેઓ ઉર્ધ્વક્ષેત્રમાં પણ ગમન કરે છે, અધઃક્ષેત્રમાં પણ ગમન કરે છે અને તિર્યંગ્ ક્ષેત્રમાં પણ ગમન કરે છે. ક્ષેત્રમાં ઉર્ધ્વતા, અધસ્તા અને તિર્યંગ્તા યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨૪ ભાગ પ્રમાણે ઉત્સેધની અપેક્ષાએ હોય છે. 'ગમન' આ ક્રિયા વિશેષ રૂપ છે અને ક્રિયા અધિક સમયવાળી થાય છે. એથી તે ત્રિકાલ સંપાદા હોય છે. આ કારણથી ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે— 'તં મંતે ! આહં ગચ્છંતિ, મજ્ઞે ગચ્છંતિ, પજ્જવસાણે ગચ્છંતિ' હે ભદ્રંત ! તે ક્ષેત્ર પર તે સૂર્યો ષષ્ટિ મુહૂર્ત પ્રમાણવાળા સૂર્યમંડળ સંક્રમણકાળના પ્રારંભમાં ચાલે છે. અથવા મધ્યમાં ચાલે છે? અથવા અન્તમાં ચાલે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—હે ગૌતમ ! તે સૂર્યો તે કાળના પ્રારંભમાં પણ તે ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે મધ્યમાં પણ તે ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે અને અન્તમાં પણ તે ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે.

'તં મંતે ! કિં સવિસયં ગચ્છંતિ, અવિસયં ગચ્છંતિ' હે ભદ્રંત ! તે સૂર્યો સ્વવિષય સ્વોચિત ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે અથવા સ્વાનુચિત ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! સવિસયં ગચ્છંતિ ણો અવિસયં ગચ્છંતિ' હે ગૌતમ ! તેઓ સ્વવિષય ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે, અવિશય ક્ષેત્ર ઉપર ચાલતા નથી. એટલે કે જે ક્ષેત્ર સ્પૃષ્ટ અવગાઠ તેમજ નિરંતરાવગાઠ હોય છે, તેજ ક્ષેત્ર એમનો સ્વવિષય હોય છે અને એનાથી ભિન્ન અસ્પૃષ્ટ અનવગાઠ તેમજ પરંપરાવગાઠરૂપ છે, તેની ઉપર એઓ ચાલતા નથી. કેમકે એવા ગમન માટે અયોગ્ય હોય છે 'તં મંતે ! કિં આણુપુર્વિં ગચ્છંતિ, અણાણુપુર્વિં ગચ્છંતિ' હે ભદ્રંત ! એ બન્ને સૂર્યો આનુપૂર્વીથી—ક્રમપૂર્વક—આસન્ન—નિકટભૂત થયેલા ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે અથવા અક્રમપૂર્વક નિકટભૂત નહિ થયેલા ક્ષેત્ર ઉપર ચાલે છે? અહીં સૂત્રમાં 'આણુપુર્વિં' આ દ્વિતીયા વિલક્ષિત તૃતીયા વિલક્ષિતના રૂપમાં પરિણત કરી લેવી જોઈએ. એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! આણુપુર્વિં ગચ્છંતિ ણા અણાણુપુર્વિં ગચ્છંતિ' હે

ગૌતમ ! એ બન્ને સૂર્યો આનુપૂર્વીથી આસન્ન થયેલા ક્ષેત્ર ઉપર જ ચાલે છે, અનાનુ-પૂર્વીથી અનાસન્ન ક્ષેત્ર ઉપર ચાલતા નથી. જો આ પ્રમાણે થવા માંડે તો લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થામાં હાનિ થવાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. 'તં મંતે ! કિં ઇગદ્દિસિં ગચ્છંતિ છદ્દિસિં ગચ્છંતિ' હે ભદ્રંત ! એ બન્ને સૂર્યો શુ' એક દિશામાં—એક દિશાવિષયક ક્ષેત્રમાં ચાલે છે અથવા યાવત્ છદ્દિશા વિષયક ક્ષેત્રમાં ચાલે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! નિયમા છદ્દિસિં હે ગૌતમ ! એ બન્ને સૂર્યો નિયમપૂર્વક ૬ દિશાવિષયક ક્ષેત્રમાં ચાલે છે. પૂર્વાદિ દિશાઓમાં તેમજ તિર્યક વગેરે દિશાઓમાં ઉદિત સૂર્ય સ્કુટ રૂપમાં ચાલતો જોવા મળે છે. તેમજ ઉર્ધ્વદિશા, અર્ધોદિશામાં સૂર્યનું ગમન જેવું હોય છે તેવું તે અમોએ પહેલા પ્રકટ કરેલું છે. આ પ્રમાણે 'યાવત્ પદ' થી ગ્રાહ્ય પ્રકરણ અત્રે સમાપ્ત થયું છે. 'एवं ओमासेत्ति' આ પ્રમાણે ગમનસૂત્રમાં પ્રદર્શિત પ્રકાર મુજબ એ બન્ને સૂર્યો ઇષત્ રૂપમાં સ્થૂલતર વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે. જેથી તે વસ્તુ જોવામાં આવે છે. એજ વિષયને સૂત્ર-

કાર હવે સંક્ષેપમાં પ્રકટ કરે છે. 'તં મંતે ! કિં પુદ્ગં ઓભાસેંતિ' હે ભદંત ! એ બન્ને સૂર્યો તે ક્ષેત્ર રૂપ વસ્તુને સ્પૃષ્ટ કરીને પ્રકાશિત કરે છે. એટલે કે પોતાના તેજથી તેને વ્યાપ્ત કરીને તેને પ્રકાશમાન કરે છે અથવા અસ્પૃષ્ટ કરીને તેને પ્રકાશિત કરે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. 'ગોયમા !' હે ગૌતમ ! તે બન્ને સૂર્યો પોતાના તેજથી વ્યાપ્ત થયેલા તે ક્ષેત્રરૂપ વસ્તુનું પ્રકાશન કરે છે પોતાના તેજથી અવ્યાપ્ત થયેલી વસ્તુનું પ્રકાશન કરતા નથી. આ તો અમે સ્પૃષ્ટ રૂપમાં જોઈ શકીએ તેમ છીએ કે દ્વીપાદિક જે તૈજસ દ્રવ્ય વિશેષ છે, તેમનો પ્રકાશ ગૃહાદિ દ્રવ્યોને જે પ્રકાશિક કરે છે, તે તેમના વડે સ્પૃષ્ટ થઈને જ કરે છે. અસ્પૃષ્ટ થઈને નહિ. 'એવં આહારપયાઈં પોયઘ્વાઈં' સ્પૃષ્ટ પદ-પ્રદ-શિત પ્રકાર મુજબ આહાર પદોને-ચતુર્થ ઉપાંગગત અષ્ટવિંશતિતમ પદમાં આહાર શ્રહણ વિષયક દ્વારોને પણ સમજી લેવા જોઈએ. જેમકે 'પુદ્ગોગાઢમણંતર અણુમહઆદિ વિસયાણુપુઢ્વી ચ જાવ નિયમા છદ્ધિસિં' અવલાસન આહાર વગેરે દ્વારોમાં સ્પૃષ્ટ વિષયક

સૂત્ર પોતાના મત મુજબ બનાવીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર બાદ અવગાઢ સૂત્ર પોતાના મત મુજબ બનાવીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર પછી અન્તરસૂત્ર પોતાના મત મુજબ બનાવીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર પછી અનુબાહર સૂત્ર પોતાના મનથી રચીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર પછી આદિ, મધ્ય અને અન્તવિષયક સૂત્ર પોતાના મનથી બનાવીને તેનું વ્યાખ્યાન કરવું, ત્યાર બાદ વિષયસૂત્ર. ત્યાર બાદ આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી સૂત્ર, ત્યાર પછી દિગાદિસૂત્ર, ત્યાર પછી નિયમપૂર્વક ૬ દિશાઓ વિષયક સૂત્ર બનાવીને તેમનું વ્યાખ્યાન કરવું. આ બધાનો આલાપ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-તં મંતે ! પુદ્ગં ઓભાસેંતિ અપુદ્ગં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! પુદ્ગં ઓભાસેંતિ ણો અપુદ્ગં ઓભાસેંતિ તં મંતે ! ઓગાઢં ઓભાસેંતિ અણોગાઢં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! ઓગાઢં ઓભાસેંતિ ણો અણોગાઢં ઓભાસેંતિ તં મંતે ! કિં અણંતરોગાઢં ઓભાસેંતિ પરંપરોગાઢં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! અણંતરોગાઢં ઓભાસેંતિ ણો પરંપરોગાઢં ઓભાસેંતિ તં મંતે ! કિં અણું ઓભાસેંતિ બાયરં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! અણુંપિ ઓભાસેંતિ, બાયરંપિ ઓભાસેંતિ તં મંતે ! કિં ઉઢ્ઢં ઓભાસેંતિ અહે ઓભાસેંતિ, તિરિયં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! ઉઢ્ઢંપિ ઓભાસેંતિ, અહેવિ ઓભાસેંતિ, તિરિયંવિ ઓભાસેંતિ, તં મંતે ! કિં આઈં ઓભાસેંતિ, મજ્ઞે ઓભાસેંતિ, પજ્જવસાણે ઓભાસેંતિ, ગોયમા ! આઈંવિ ઓભાસેંતિ, મજ્ઞે વિ ઓભાસેંતિ, પજ્જવસાણે વિ ઓભાસેંતિ તં મંતે ! કિં સવિસયં ઓભાસેંતિ, અવિસયં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! સવિસયં ઓભાસેંતિ ણો અવિસયં ઓભાસેંતિ તં મંતે ! કિં આણુપુઢ્વિં ઓભાસેંતિ, અણાણુપુઢ્વિં ઓભાસેંતિ ? ગોયમા ! આણુપુઢ્વિં ઓભાસેંતિ ણો અણાણુપુઢ્વિં ઓભાસેંતિ તં મંતે ! કિં પગદિસિં ઓભા-

સેતિ જાવ છદિસિં ઓમાસેતિ? ગોયમા! ણિયમા જાવ છદિસિ ઓમાસેતિ' આ પ્રકારનું વ્યાખ્યાન ગમન સૂત્રના વ્યાખ્યાનની જેમ જાતે જ કરી લેવું જોઈએ. અહીં અમે વિસ્તારભયથી આ વિશે સ્પષ્ટતા કરતા નથી. આ પ્રમાણે જ આહાર વગેરે પદોમાં પણ ગમન સૂત્રની જેમ સ્પષ્ટ વગેરે વિષયક સૂત્ર પણ નિર્મિત કરી લેવા જોઈએ. અને તેમનું વ્યાખ્યાન તથા આલાપ વગેરે પ્રકારે પોતાની મેળે જ ઉદ્ભવિત કરી સમજી લેવા જોઈએ. અમે વિસ્તારભયથી અહીં લખીને સ્પષ્ટ કરતા નથી. 'एव' उज्जोवे'ति तवे'ति पमासे'ति' આ પ્રમાણે જ જે સૂર્યો ગમનાદિ સૂત્રમાં કથિત પ્રકાર મુજબ વસ્તુનું સારી રીતે પ્રકાશન કરે છે, જેથી સ્થૂલ વસ્તુ જ જોવામાં આવે છે. તેને તમ્ કરે છે, તેને અપનીત શીતવાળી કરે છે કે જેથી સૂક્ષ્મ પિપીલિકા વગેરે પણ દ્રષ્ટિગોચર થવા માંડે છે. ખૂબજ સારી રીતે તેને સમ્પૂર્ણ રૂપમાં તાપને દૂર કરીને પ્રકાશિત કરે છે કે જેથી સૂક્ષ્મતર વસ્તુ પણ પ્રતીતિ કોટિમાં આવી જાય છે એટલે કે સૂક્ષ્મતર વસ્તુને પણ સારી રીતે જોઈ શકાય છે. પ્રકાશ, તાપ અને પ્રભાસ પદો સ્પષ્ટ વગેરે પદને નિર્મિત કરીને આલાપ પ્રકાર પોતાની મેળે જ ઉદ્ભવિત કરી લેવો જોઈએ. કેમકે વિસ્તારભયથી અમે અત્રે લખતા નથી.

એકાદશદ્વાર સમાપ્ત

હવે એજ કથિત અર્થને લોકહિત માટે પ્રકારાન્તરથી પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર ૧૨ મા દ્વારનું કથન કરે છે—

આ ૧૨ મા દ્વારમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે—'जंबुद्वीवे णं भंते! द्वीवे सूरियाणं किं तीते खेत्ते किरिया कज्जइ' હે ભદંત! જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં એ જે સૂર્યોની જે અવભાસનાદિ ક્રિયા થાય છે, તે શું અતીત ક્ષેત્રમાં તેમના વડે કરવામાં આવે છે. અથવા 'पडुप्पणे खेत्ते किरिया कज्जइ' પ્રત્યુત્પન્ન ક્ષેત્રમાં વર્તમાન ક્ષેત્રમાં તેમના વડે તે કરવામાં આવે છે? અથવા 'अणागए खेत्ते किरिया कज्जइ' અનાગત ક્ષેત્રમાં તે તેમના વડે કરવામાં આવે છે? એ પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે—'गोयमा! णो तीए खेत्ते किरिया कज्जइ' હે ગૌતમ! તે જે સૂર્યો વડે જે અવભાસનાદિ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે અતીત ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવતી નથી, કેમકે અતીત ક્રિયા વિષયક ક્ષેત્રમાં વર્તમાનકાલિક ક્રિયાની અસંભવતા છે. પરંતુ તે અવભાસનાદિ ક્રિયા 'पडुप्पन्ने किरिया कज्जइ' પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન-ક્ષેત્રમાં જ કરવામાં આવે છે. કેમકે વર્તમાન ક્રિયાના વિષયભૂત ક્ષેત્રમાં જ વર્તમાન ક્રિયા થાય એવી શક્યતા છે. 'णो अणागए किरिया कज्जइ' આ પ્રમાણે અનાગત ક્ષેત્રમાં તે ક્રિયા કરવામાં આવતી નથી કેમકે અનાગત ક્રિયાના સંબંધમાં વર્તમાનકાલિક ક્રિયા થતી નથી. હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે ક્રિયા વિષયીભૂત ક્ષેત્ર કેવું હોય છે? 'सा भंते! किं पुट्टा कज्जइ अपुट्टा कज्जइ' હે ભદંત! તે ક્રિયા શું સૂર્ય તેજથી સ્પષ્ટ થઈને ત્યાં કરવામાં આવે છે અથવા અસ્પષ્ટ થઈને ત્યાં કરવામાં આવે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'गोयमा! णो अपुट्टा कज्जइ पुट्टा कज्जइ' હે ગૌતમ! તે ક્રિયા ત્યાં સૂર્ય તેજથી સ્પષ્ટ થયેલી જ કરવામાં આવે છે. સૂર્ય તેજથી અસ્પષ્ટ થયેલી તે કરવામાં આવતી નથી. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સૂર્યના તેજથી

ક્ષેત્રનું સ્પર્શન થાય છે, તેનું અવલાસન થાય છે, તેનું ઉદ્યોતન થાય છે, તેનું તાપન થાય છે અને તેનું પ્રલાસન થાય છે. આ પ્રમાણે આ બધું થવું એ રૂપ ક્રિયાઓ તેમાં અથવા ક્ષેત્રની સાથે સૂર્યનું સ્પર્શન થાય છે. એથી સ્પર્શન થયા પછી ક્રિયા હોય છે, સ્પર્શન વગર આ ક્રિયા થતી નથી. ‘જાવ ણિયમા છદ્ધિસિં’ યાવત્ નિયમથી એ સ્પર્શનાદિ ક્રિયાઓ ૬ દિશાઓમાં થાય છે. આહી ‘યાવત્’ પદથી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રગત આહારપદ ગ્રાહ્ય થયેલ છે. ત્યાં એવી પ્રક્રિયા છે કે-‘સાળં મંતે ! કિં ઓગાઠા કજ્જહ, અણોગાઠા કજ્જહ ? ગોયમા ! ઓગાઠા કજ્જહ, ણો અણોગાઠા કજ્જહ’ હે ભદંત ! તે ક્રિયા ત્યાં અવગાઠ થયેલી કરવામાં આવે છે. કે અનવગાઠ થયેલી કરવામાં આવે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ ! તે ક્રિયા ત્યાં અવગ ઠ થયેલી કરવામાં આવે છે. અનવગાઠ થયેલી કરવામાં આવતી નથી. ‘સા કિં મંતે ! અણંતરોગાઠં કજ્જહ, પરંપરોગાઠં કજ્જહ ? ગોયમા ! અણંતરોગાઠ કજ્જહ ણો પરંપરોગાઠં કજ્જહ સા ણં મંતે ! કિં અણું કજ્જહ, બાયરંપિ કજ્જહ, ‘ગોયમા ! અણુંપિ કજ્જહ બાયરંપિ કજ્જહ’ હે ભદંત ! તે ક્રિયા અનંતરાવગાઠ રૂપમાં ત્યાં કરવામાં આવે છે અથવા પરંપરાવગાઠ રૂપમાં ત્યાં કરવામાં આવે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ ! તે ક્રિયા ત્યાં અનંતરાવગાઠ રૂપમાં ત્યાં કરવામાં આવે છે. પરંપરાવગાઠ રૂપમાં ત્યાં તે ક્રિયા કરવામાં આવતી નથી. હે ભદંત ! અણુરૂપ તે અવલાસનાદિરૂપ ક્રિયા ત્યાં કરવામાં આવે છે-અથવા બાહરરૂપ અવલાસનાદિ ક્રિયા ત્યાં કરવામાં આવે છે ? સર્વાભ્યંતરમંડળ ક્ષેત્રની અવલાસનાની અપેક્ષાએ તે અવલાસનાદિ ક્રિયામાં અણુ-રૂપતા અને સર્વ બાહ્યમંડળ ક્ષેત્રની અવલાસનાની અપેક્ષાએ બાહરતા કહેવામાં આવી છે. જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. હે ગૌતમ ! સર્વાભ્યંતરમંડળ ક્ષેત્રની અવલાસનાની અપેક્ષાએ અણુ પણ અને સર્વબાહ્યમંડળ ક્ષેત્રની અવલાસનાની અપેક્ષાએ બાહર પણ અવલાસનાદિક ક્રિયા કરવામાં આવે છે. ભિધ્વં અધઃ અને તિર્યંક સૂત્રોનું નિરૂપણ સૂત્રકાર હમણા કરે છે એથી ત્યાં તેમનું નિરૂપણ અમે કરી શકતા નથી.

‘સા ણં મંતે ! કિં આઈં કિજ્જહ મજ્ઞે કજ્જહ પજ્જવસાણે કજ્જહ, ગોયમા ! આઈં વિ કજ્જહ, મજ્ઞે વિ કજ્જહ, પજ્જવસાણે વિ કજ્જહ’ હે ભદંત ! તે અવલાસનાદિ રૂપ ક્રિયા ત્યાં પહેલાં કરવામાં આવે છે ? અથવા મધ્યમાં કરવામાં આવે છે ? અથવા અંતમાં કરવામાં

આવે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! આઈં વિ કજ્જહ મજ્ઞે વિ કજ્જહ, પજ્જવસાણે વિ કજ્જહ’ હે ગૌતમ ! તે અવલાસનાદિરૂપ ક્રિયા ષઠ્ઠિ મુહૂર્ત પ્રમાણમંડળ સંકેતમણુકાળના પ્રારંભમાં કરવામાં આવે છે. મધ્યમાં પણ કરવામાં આવે છે અને અંતમાં પણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિષયસૂત્ર, આનુપૂર્વી સૂત્ર તેમજ દિક્ સૂત્ર પણ કહી લેવું જોઈએ. જેમ કે ગમનસૂત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે, તે પ્રમાણે જ તે પ્રકારને લઈને આ દ્વાદશ દ્વાર સમાપ્ત. ॥સૂત્ર-૮॥

प्रकारान्तर से तापक्षेत्र का निरूपण

त्रयोदशद्वारनुं कथन

अष्टम सूत्र पर्यन्त प्रकरणमां १२ भा द्वारनुं निरूपण करीने हवे सूत्रकार आ १३ भा द्वारनुं निरूपण करे छे-

‘जम्बुद्वीवे णं भंते ! दीवे सूरिया केवइयं खेत्तं’ इत्यादि

टीकार्थ—हे लदन्त ! आ जम्बुद्वीप नामक द्वीपमां ‘सूरिया’ वर्तमान जे सूर्यो ‘केवइयं खेत्तं उद्धं तवयंति’ उर्ध्वमां केटला क्षेत्रने पोताना तेजथी तपावे छे ? ओटले के पोताना तेजथी तेओ केटला प्रमाणवाणा क्षेत्रने व्याप्त करे छे ? ‘अहे तिरियं च’ तेमज

अधोभागमां अने तिर्यग्भागमां तेओ केटला प्रमाणवाणा क्षेत्रने पोताना तेजथी व्याप्त करे छे ? उत्तरमां प्रभु कहे छे—‘गोयमा ! एगं जोयणसयं उद्धं तवयंति’ हे गौतम ! उर्ध्वमां तेओ ओकसो योजन प्रमाणवाणा क्षेत्रने पोताना तेजथी व्याप्त करे छे केमके सूर्य विमाननी उपर ओकसो योजन प्रमाणवाणुं क्षेत्र ज तापक्षेत्र मानवामां आवेलुं छे. ‘अट्टारस जोयणसहस्साइं अहे तवयंति’ तेमज अधोभागमां तेओ पोताना तेजथी १८ हजार योजन प्रमाणवाणा क्षेत्रने तप्त करे छे—व्याप्त करे छे. अधोभागमां तेओ आटला ज क्षेत्रने शा माटे तप्त करे छे—प्रकाशित करे छे ? तो आने जवाण आ प्रमाणे छे के आठसो योजन नीचे सुधी भूतल छे. ओधी १ हजार योजनमां नीचे ग्राम छे. तो ओ जे सूर्यो त्यां सुधीना प्रदेशने पोताना तेजथी व्याप्त करे छे. ‘सीआलीसं जोयणसहस्साइं दोण्णिय तेवट्टे जोयणसए एगवीसं च सट्ठिभाए जोयणसस तिरियं तवयंति’ तेमज तिर्यग् दिशामां ओ जे सूर्यो ४७२६३३ $\frac{१}{४}$ योजन प्रमाण क्षेत्रने पोताना तेजथी व्याप्त

करे छे. यक्षुष्न्द्रियना उत्कृष्ट विषयनी अपेक्षाओ आ प्रमाण कहेवामां आवेलुं छे. अहीं तिर्यङ् कथनथी पूर्व अने पश्चिमनुं ज क्षेत्र प्रमाण गृहीत थयेलुं छे, ओवुं नालुवुं जेधओ. उत्तरदिशां ओ अन्ने सूर्योनुं तापक्षेत्र १८० योजन कम ४५ हजार योजन जेटलुं छे. तेमज दक्षिणदिशा तरङ् ओमनुं तापक्षेत्र १८० योजन जेटलुं छे. लवण-समुद्रमां ३३३३३ $\frac{३}{४}$ योजन प्रमाण ओमनुं तापक्षेत्र छे.

त्रयोदशद्वार समाप्त

चतुर्दशद्वारनुं कथन

मनुष्य क्षेत्रवर्ती ज्योतिष्क देवोना स्वर्गपने करवा माटे आ १४ भा द्वारने सूत्रकारे कहुं छे. आमां गौतमस्वामीओ प्रभुने आ प्रमाणे प्रश्न कर्यो छे के—‘अंतोणं भंते ! माणुस्सुतरस्स पव्वयस्स जे चंदिमसूरियग्गहगणणक्खत्तारारूवाणं भंते ! देवा उद्धोववण्णगा, कप्पोववण्णगा, विमाणोववण्णगा, चारोववण्णगा, चारट्टिइया, गइरइया, गइसमावण्णगा’ हे लदन्त ! मानुषोतर पर्वतना मध्यमां ओटले के मानुषोतर पर्वत संभंधी जे अन्द्र,

સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર અને તારાઓ છે, તેઓ સર્વે જ્યોતિષક દેવો છે, તેઓ શું ઉર્ધ્વોપપન્નક છે. સૌધર્માદિ ૧૨ કલ્પોથી ઉપર ઐવેયક અને અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે? એટલે કે શું તેઓ કલ્પાતીત છે? અથવા કલ્પોપપન્નક છે. સૌધર્માદિ દેવલોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે? અથવા વિમાનોપપન્નક છે-જ્યોતિષક દેવ સંબંધી વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે? અથવા ચારોપપન્નક છે-મંડળ ગતિથી પરિભ્રમણ કરનારા છે? અથવા ચારસ્થિતિક છે-મંડળ ગતિથી પરિભ્રમણ કરવાના અભાવવાળા છે? અથવા ગતિરતિક છે-ગમનમાં આસક્તિ-પ્રીતિવાળા છે? અથવા ગતિ સમાપન્નક છે-નિરંતર ગતિ યુક્ત છે? અહીં સૂત્રમાં જે બે વખત 'લદન્ત' શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે તે ગૌતમમાં લગવાનું પ્રત્યે જે અતિપ્રીતિ છે તે બતાવે છે. માણુસોનો સદ્ભાવ-ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ મરણ આદિ-માનુષોત્તર પર્વતની પહેલાં પહેલાં સુધી છે. માનુષોત્તર પર્વત પછી તે તરફ મનુષ્યોનો સદ્ભાવ ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ મરણ વગેરે નથી. એથી આનું નામ માનુષોત્તર એવું થયું છે. અથવા વિદ્યા વગેરે શક્તિના અભાવમાં મનુષ્ય આને કોઈ પણ પ્રકારથી ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી એટલા માટે પણ આનું નામ માનુષોત્તર થયેલું છે. વૈમાનિક દેવોના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીતના ભેદથી બે ભેદો પ્રતિપાદિત થયેલા છે. એજ વાત અહીં 'ઉદ્ભોવવન્નગા કલ્પોવવન્નગા' એ પદો વડે પ્રકટ કરવામાં આવેલી છે. 'ચારસ્થિતિ' પદમાં જે મંડળગતિ પરિભ્રમણ કરવા રૂપ ચાર-ગતિનો અભાવ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે તે 'સ્થા' ધાતુનો અર્થ 'ગતિ-નિવૃત્તિ'ને લઈને કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે જે પ્રશ્નો કરવામાં આવેલા છે તેના જવાબો પ્રભુ આ રીતે આપે છે- 'ગોયમા ! અંતોળં માણુસુતરસ્સ પવ્વચસ્સ જે ચંદિમ સૂરિય જાવ તારારૂવે તેળં દેવા ણો ઉદ્ભોવવવ્ણગા, ણો કલ્પોવવવ્ણગા, વિમાણોવવવ્ણગા, ચારોવવવ્ણગા, ણા ચારટ્ટિરૂયા, ગરૂરૂયા, ગરૂ સમાવવ્ણગા' હે ગૌતમ ! માનુષોત્તર પર્વત સંબંધી ચન્દ્ર, સૂર્ય, યાવત્ તારાઓ એ બધાં દેવો છે અને એ બધાં ઉર્ધ્વોપપન્નક નથી તેમજ કલ્પોપપન્નક પણ નથી. પરંતુ એ બધાં જ્યોતિષક વિમાનોપપન્નક છે. ચન્દ્ર-સૂર્ય જ્યોતિ વગેરેથી સમ્બદ્ધ વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે. તેમજ ચારોપપન્નક છે. મંડળ-ગતિથી પરિભ્રમણ કરનારા છે. 'ના ચારટ્ટિરૂયા' એથી એઓ ચાર સ્થિતિક નથી. પરંતુ ગતિશીલ છે. એથી જ એમને ગતિરતિક અને ગતિ સમાપન્નક કહેવામાં આવેલ છે. 'ઉદ્ભોમુહકલંબુયાપુષ્પસંઠાણસંઠિણહિં જોયણસાહિસ્સિણહિં તાવલ્લેત્તેહિં, સાહાસ્સિયાહિં વેઽ-ટ્ઠિવયાહિં બાહિરાહિં પરિસાહિં' કદંબ પુષ્પને ઉર્ધ્વમુખ રાખીને સ્થાપિત કરવામાં આવે તેવા આકારવાળા અનેક હલ્લર યોજન પ્રમાણવાળા ક્ષેત્રને એઓ પોતાના તાપથી તપ્ત કરે છે-પ્રકાશિત કરે છે. એમનું કાર્ય આ પ્રમાણે છે કે એઓ અનવરત ૧૧૨૧ યોજન ત્યજીને સુમેરુ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતા રહે. અનેક હલ્લર યોજન પ્રમાણવાળા તાપક્ષેત્રને એઓ તપ્ત કરે છે-પ્રકાશિત કરે છે-એવું જે કહેવામાં આવેલું છે તે ચન્દ્ર સૂર્યોની

અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલું છે. નક્ષત્રાદિકોની અપેક્ષાએ નહિ. કેમકે વિશેષણ યથા સંલવ જ યોજિત કરવામાં આવે છે. એ ચન્દ્રાદિક જ્યોતિષી દેવો અનેક હબરની સંખ્યાવાળી તેમજ વિકુર્વિત અનેક પ્રકારના રૂપોને ધારણ કરનારી તેમજ નાટ્યગીત, વાદન વગેરે કાર્યોમાં પ્રવીણ હોવા બદલ આલિયોગિકના કર્મોને કરનારી પરિષદાઓથી આવૃત દેવસમૂહોથી પરિવૃત થયેલા ‘મહયા ણટ્ટગીયવાઙ્યતંતીતલતાલતુહિયઘણમુઙ્ગપહુપ્પવા-ઙ્ગરવેણં દિવ્વાહં મોગમોગાહં મુંજમાણા મહયા ઉક્કિટ્ટ સીહણાય બોલકલકલરવેણં અચ્છં પદ્વયરાયં પયાહિણાવતમંહલચારં મેરું અણુપરિયટ્ટંતિ’ અતિશય રૂપથી તાડિત કરવામાં આવેલા નાટ્યમાં, ગીતમાં તેમજ વાદન કાર્યમાં, ત્રિવિધ સંગીતમાં—તંત્રી, તલતાલ, તુટિત, ઘન, મૃદંગ એમની તુમુલ ધ્વનિ સાથે દિવ્ય ભોગોનો ઉપભોગ કરતા તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સિંહનાદો કરતા તથા બોલ-એટલે કે મોંમાં હાથ નાખીને સિસોટીઓ જેવો અવાજ કરતો તેમજ કલ-

કલ શબ્દ કરતા તે સુવર્ણમય હોવાથી તેમજ રત્ન બહુલતાથી અત્યંત નિર્મળ એવા પર્વ-તરાજની—સમય ક્ષેત્રવર્તી મેરુની પ્રદક્ષિણાવર્ત મંડળ ગતિથી નિત્ય પ્રદક્ષિણા કરતા રહે છે. જે મંડળ પરિભ્રમણમાં મેરુ દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં જ હોય છે તે પ્રદક્ષિણા છે. આ પ્રદક્ષિણા આવર્ત જે મંડળોના હોય છે. તે પ્રદક્ષિણાવર્ત મંડળ છે એમાં જેવી ગતિ હોય છે આ ગતિ મુજબ તેઓ મેરુ પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતા રહે છે. ‘પ્રદક્ષિણાવર્તમંહલચાર’ આ ક્રિયા વિશેષણ છે. ॥૬॥

॥ ચતુદશ દ્વાર કથન સમાપ્ત ॥

ઈન્દ્ર કે ચ્યવન કે દ્વારકી વ્યવસ્થા કા કથન

આ પ્રમાણે ૧૪ દ્વારોથી નવમા સૂત્રની વ્યાખ્યા કરીને હવે ૧૫ માં દ્વારમાં દસમાં સૂત્રનું સૂત્રકાર વ્યાખ્યાન કરે છે—‘તેસિણં મંતે ! દેવાણં જાઈં ઈંદે ચુપ ભવઈ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો છે કે—‘તેસિણં મંતે ! દેવાણં’ એ ચન્દ્ર આદિત્ય-સૂર્ય વગેરે જ્યોતિષક દેવોનો ‘જાહે’ ન્યારે ‘ઈંદે ચુપ ભવઈ’ ઈન્દ્ર ચ્યુત થાય છે. ‘સે કહમિયાણિં પકરેંતિ’ ત્યારે તેઓ તે સમયે શું કરે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. ‘ગોયમા ! તાહે ચત્તારિ પંચ વા સામાણિયા દેવા તે ઠાણં ઉવસંપજ્જિ-ત્તાણં વિહરંતિ’ હે ગૌતમ ! તે સમયે ચાર કે પાંચ સામાનિક દેવો એક સંમતિથી મળીને તે ચ્યુત થયેલા ઈન્દ્રના સ્થાનની પૂર્તિ કરે છે. ‘જાવ તથ્થ અણ્ણે ઈંદે ઉવવણ્ણે ભવઈ’ પછી ત્યાં કોઈ બીજો ઈન્દ્ર ઉત્પન્ન થઈ નથી છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઈન્દ્રથી રિક્ત થયેલા ઈન્દ્રના સ્થાન પર ચાર કે પાંચ સામાનિક દેવો સ્થાનાપન્ન ઈન્દ્રના રૂપમાં ત્યાં સુધી જ કામનું સંચાલન કરતા રહે છે કે જ્યાં સુધી કોઈ બીજો ઈન્દ્ર તે સ્થાન ઉપર ઉત્પન્ન થતો નથી. ‘ઈંદ દ્વાણેણં મંતે ! કેવઈયં કાલં ઉવવાણં વિરહિણ’ હે બદંત ! ઈન્દ્ર સ્થાન કેટલા કાળ સુધી ઈન્દ્રના ઉત્પાદથી વિરહિત રહે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! જહણ્ણેણં ણં સમયં ઉક્કોસેણં છમ્માસે’ હે ગૌતમ ! ઈન્દ્રનું સ્થાન ઈન્દ્રના

ઉત્પાદથી ઓછામાં ઓછું એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે ૬ માસ સુધી રિક્ત રહે છે. એના પછી તો ચોક્કસ ખીલે ઇન્દ્ર ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

હવે ગૌતમસ્વામી સમય ક્ષેત્રમાંથી બહિર્વર્તી જ્યોતિષક દેવોના સ્વરૂપ સંબંધમાં પ્રશ્ન કરવા માટે 'બાહ્યાણં મંતે ! માણુસુત્તરસ્સ પવ્વયસ્સ જે ચંદિમ જાવ તારારૂવા તં ચેવ ણેયઘ્વં' પ્રભુની સામે પોતાનો એવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે હે ભદ્રંત ! માનુષોત્તર પર્વતથી બહાર જે ચન્દ્ર, સૂર્ય ગ્રહ, નક્ષત્ર તેમજ તારાઓ છે, તેઓ શું ઉર્ધ્વોપપન્નક છે? અથવા કલ્પોપપન્નક છે? અથવા વિમાનોપપન્નક છે? અથવા ચારોપપન્નક છે? અથવા ચાર સ્થિતિક છે! અથવા ગતિરતિક છે? અથવા ગતિ સમાપન્નક છે? એના જવાબમાં પ્રભુએ તેમને કહ્યું છે કે હે ગૌતમ! એઓ માનુષોત્તર પર્વતની બહારના જે જ્યોતિષી દેવો છે તેઓ ઉર્ધ્વોપપન્નક નથી તથા કલ્પોપપન્નક પણ નથી પરંતુ વિમાનોપપન્નક છે. એ ચારોપ-

પપન્નક પણ નથી પરંતુ ચારસ્થિતિક છે, ગતિવર્જિત છે એથી એઓ ગતિરતિક પણ નથી અને ગતિસમાપન્નક પણ નથી. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અઢાઈ દ્વીપના જ જ્યોતિષી દેવ ગતિરતિક, ગતિસમાપન્નક અને ચારોપપન્નક કહેવામાં આવેલા છે. અઢાઈ દ્વીપની બહારના જ્યોતિષી દેવો ગતિવર્જિત કહેવામાં આવેલા છે. 'પક્કિટ્ટગસંઠાણસંઠિણ્હિં જોયણસયસાહસિણ્હિં તાવક્કિલ્લેત્તેહિં સયસાહસિયાહિં વેલ્લવિયાહિં બાહિરાહિં પરિસાહિં મહયા હયણઠ્ઠ જાવ ખુંજમાણા સુહલેસ્સા મંદલેસ્સા મંદાતવલેસ્સા ચિત્તંતરલેસ્સા' એ જ્યોતિષક દેવો પક્વ ઇંટ જેવા સંસ્થાનવાળા, એવા એક લાખ યોજન પ્રમિત તાપક્ષેત્ર ને અવભાસિત કરે છે. પક્વ ઇંટનું સંસ્થાન આયામની અપેક્ષાએ સ્તોક-કમ-હાય છે, તેમજ ચતુષ્કોણ ચુકત હોય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય ક્ષેત્રવર્તી ચન્દ્ર સૂર્યના તાપક્ષેત્ર આયામની અપેક્ષાએ અનેક યોજન લક્ષ પ્રમાણ દીર્ઘ હોય છે-અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ તેઓ એક લાખ યોજન જેટલા પ્રમાણવાળા હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે માનુષોત્તર પર્વતથી અર્ધા લાખ યોજન પછી પ્રથમ ચન્દ્ર, સૂર્ય, પંક્તિ છે. ત્યાર પછી એક યોજન

પછી ખીલ ચન્દ્ર સૂર્ય પંક્તિ છે. આ કારણથી પ્રથમ પંક્તિમાં રહેનારા ચન્દ્ર-સૂર્ય-મંડળોનો આટલા તાપક્ષેત્રનો આયામ અને વિષ્કંભ હોય છે. એક સૂર્યથી ખીલે સૂર્ય એક યોજનને અતિક્રમ કરવાથી આવે છે. આ કારણથી એક લાખ યોજન તપક્ષેત્રનો વિષ્કંભ કહેવામાં આવેલો છે.

એકલાખ જેટલી સંખ્યાવાળા એ ચન્દ્રાદિકા તેમજ વિકૃતિ અનેક પ્રકારના રૂપોને ધરણ કરનારા એવા આભિયોગિક કર્મકારી દેવ સમૂહો વડે ખૂબજ ભેર-શોરથી તાડિત કરવામાં આવેલા નાદ્ય, ગીત તેમજ વાદિત્રવાદન કાર્યમાં ત્રિવિધ સંગીતના સમયમાં-તંત્રી, તલ, તાલ, ત્રુટિત, ઘન, મૂઠંગ એ બધા વાદ્યોની ધ્વનિપૂર્વક દિવ્ય ભોગોને ભોગવે છે. એ ચન્દ્રાદિક સુખલેશ્યાવાળા હોય છે. અહીં 'સુલ્લેશ્ય' આ વિશેષણ યોગ્ય હોવા બદલ ચન્દ્રોને જ એ લાગૂ પડે છે, એથી મનુષ્યલોકની જેમ એઓ શીતકાય આદિમાં અતિશીત તેજવાળા હોતા નથી અર્થાત્ એકાંતથી શીતરશ્મિવાળા હોતા નથી. 'મંદલેશ્ય' આ વિશેષણ

સૂર્ય-પ્રતિ છે. એથી એઓ અતિઉભય તેજવાળા હોતા નથી. જેમ કે એઓ મનુષ્ય-લોકમાં નિદાઘ ઋતુના સમયમાં-ગરમીમાં થઇ જાય છે. 'મંદાતવલેશ્યા' એઓ મંદ આતપરૂપ લેશ્યાવાળા-કિરણોવાળા હોય છે. તીક્ષ્ણ કિરણોવાળા હોતા નથી. ચિત્તંતર લેસા' એમનું અંતર વિચિત્ર હોય છે. અને એમની લેશ્યા પણ લિન્ન-લિન્ન જ હોય છે. કેમકે સૂર્ય-ચન્દ્રોથી અંતરિત હોય છે. તથા શીતરશ્મિવાનુ હોય છે અને સૂર્ય ઉભયકિરણોવાળો હોય છે. 'અણ્ણોણં સમોગાઢાહિં લેસાહિં કુઢાવિવ ઠાણઠિયા સવ્વઓ સમંતા તે પપ્પે ઓમાસેંતિ ઉજ્જોવેંતિ પમાસેંતિત્તિ' પરસ્પરમાં મિલિત પ્રકાશવાળા એ ચન્દ્ર અને સૂર્યકૂટ પર્વતાગ્રસ્થિત શિખરોની જેમ સર્વદા એકત્ર પોત-પોતાના સ્થાન ઉપર સ્થિત છે. એટલે કે ચલન ક્રિયાથી રહિત છે. ચન્દ્ર અને સૂર્યોનો પ્રકાશ એકલાખ યોજન સુધી વિસ્તૃત-વિસ્તારવાળો કહેવામાં આવેલો છે. સૂર્ય પાંક્તિની રચના મુજબ વ્યવસ્થિત થયેલા ચન્દ્ર અને સૂર્યોનું પરસ્પરમાં અંતર ૫૦ હજાર યોજન જેટલું છે.

ચન્દ્રની પ્રભાથી મિશ્રિત સૂર્યની પ્રભા છે અને સૂર્યની પ્રભાથી મિશ્રિત ચન્દ્રની પ્રભા છે. આ પ્રમાણે આ ચન્દ્ર અને સૂર્યની પ્રભાનો આ પરસ્પરમાં મિશ્રીભાવ કહેવામાં આવેલ છે. એમની સ્થિરતા સમજવા માટે જ ફૂટનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે. મનુષ્ય ક્ષેત્ર અહિવર્તી ચન્દ્રાદિક સર્વ જ્યોતિષી દેવો હલન-ચલન ક્રિયાથી રહિત કહેવામાં આવેલા છે. આ પ્રમાણે એ ચન્દ્રાદિક સર્વતઃ ચોમેરથી તત્ તત્ પ્રદેશોને પોત-પોતાના સમીપવર્તી સ્થાનોને અવભાસિત કરે છે-ઉદ્યોતિત કરે છે તપ્ત કરે છે અને ચમકાવે છે.

હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કરે છે-‘તે સિળં મંતે ! દેવાળં જાહે ડંદે ચુપ્પ મવ્વં’ હે ભદન્ત ! મનુષ્ય ક્ષેત્ર અહિવર્તી એ જ્યોતિષક દેવોનો ઇન્દ્ર ન્યારે પોત-પોતાના સ્થાન પરથી ચ્યુત થાય છે-પોતાના સ્થાન પરથી પરિભ્રમ્ત થાય છે. ‘સે કહમિયાણિં પકરેંતિ’ તેા તે જ્યોતિષી દેવો ઇન્દ્રાદિકના અભાવમાં પોતાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરે છે ? એના

જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘જાવ જહણ્ણેણં ઇણં સમયં ઉક્કોસેણં છમ્માસા’ હે ગૌતમ ! તે સમયે ચાર કે પાંચ સામાનિક દેવો તે સ્થાન પર ઉપસ્થિત રહીને ત્યાંની વ્યવસ્થા કરે છે. ઇન્દ્ર-વિરહિત ઇન્દ્રનું સ્થાન ઓછામાં ઓછું એક સમય સુધી રહે છે અને વધારેમાં વધારે ૬ માસ સુધી રહે છે. ત્યાર બાદ ત્યાં ઇન્દ્ર અવશ્ય ઉત્પન્ન થઇ જાય છે ઇત્યાદિ આ બધું પૂર્વોક્ત પ્રકરણ અહીં યાવત્ પદથી ગૃહીત થયેલું છે.

આ પ્રમાણે ૧૫ અનુયોગદ્વારોથી સૂર્ય પ્રકરણ સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ.૧૦॥

પંદરમુંદાર સમાપ્ત

ચન્દ્રમન્ડલ કી સંખ્યા આદિકા નિરૂપણ

જે પ્રમાણે ૧૫ અનુયોગ દ્વારા વડે સૂર્ય પ્રરૂપણા કરવામાં આવેલી છે, તે પ્રમાણે હવે સૂત્રકાર અવસર પ્રાપ્ત ચન્દ્ર પ્રરૂપણા પણ કરે છે. આમાં ૭ અનુયોગદ્વારા છે—(૧) મંડળ સંખ્યા પ્રરૂપણા છે. (૨) મંડળક્ષેત્ર પ્રરૂપણા છે. (૩) પ્રતિમંડળ અંતર પ્રરૂપણા છે. (૪) મંડળ આયામાદિતું માન છે. (૫) મંદરપર્વતને લઈને પ્રથમાદિ મંડળોની અબાધા છે. (૬) સર્વાભ્યંતરમંડળોના આયામાદિ છે. (૭) મુહૂર્તગતિ છે.

‘કરૂણં મંતે ! ચંદમંડલા પન્નતા’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘કરૂણં મંતે ! ચંદમંડલા પન્નતા’ હે ભદંત ! ચન્દ્રમંડળ કેટલા કહેવામાં આવેલા છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. ‘ગોયમા ! પન્નરસ ચંદ મંડલા પન્નતા’ હે ગૌતમ ! ૧૫ ચન્દ્રમંડળો કહેવામાં આવેલા છે. હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘જંબુદ્વીવે ણં મંતે ! કેવઙ્ગયં ઓગાહિતા કેવઙ્ગયા ચંદમંડલા પન્નતા’ હે ભદંત ! જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં કેટલા ક્ષેત્રને આવૃત કરીને કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને—કેટલા ચન્દ્રમંડળો કહેવામાં આવેલા છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! જંબુદ્વીવે ણં દીવે અસીયં જોયણસયં ઓગાહિતા પંચ ચંદ મંડલા પન્નતા’ હે ગૌતમ ! આ જંબુદ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને પાંચ ચન્દ્રમંડળો કહેવામાં આવ્યા છે. ‘લવણે ણં મંતે ! પુચ્છા’ હે ભદંત ! લવણસમુદ્રમાં કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા ચન્દ્રમંડળો કહેવામાં આવેલા છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! લવણે ણં સમુદ્દે તિણિણ તીસે જોયણસય ઓગાહિતા ઇત્થ ણં દસ ચંદમંડલા પન્નતા’ હે ગૌતમ ! લવણસમુદ્રમાં ૩૩૦ યોજન અવગાહિત કરીને આગત સ્થાન પર દશ ચંદ્રમંડળો કહેવામાં આવેલો છે. ‘એવામેવ સપુઠ્ઠવાવરેણં

જંબુદ્વીવે દીવે લવણસમુદ્દે ચ પન્નરસ ચંદમંડલા ભવંતીતિ મક્કલાય’ આ પ્રમાણે બધા ચંદ્રમંડળો જંબુદ્વીપના ૫ અને લવણસમુદ્રના ૧૦ આમ બધા મળીને ૧૫ થઈ જાય છે. એવો આદેશ શ્રી આદિનાથ તીર્થ કરથી માંડીને મારા સુધી અનંત કેવળીઓનો છે. ‘સઢ્ઢવઢ્ઢમંતરાઓ ણં મંતે ! ચંદમંડલાઓ કેવઙ્ગયા ઇ અબાહા ઇ સઢ્ઢવઢ્ઢાહિર ઇ ચંદમંડલે પણ્ણતે’ હે ભદંત ! સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમંડળથી કેટલે દૂર સર્વબાહ્ય ચંદ્રમંડળ કહેવામાં આવેલો છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! પંચદસુતરે જોયણસય ઇ અબાહા ઇ સઢ્ઢવઢ્ઢાહિર ઇ ચંદમંડલે પન્નતે’ હે ગૌતમ ! સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડળથી સર્વ બાહ્ય ચન્દ્રમંડળ ૫૧૦ યોજન જેટલે દૂર આવેલ છે. એટલે કે ૫૧૦ યોજન દૂર કહેવામાં આવેલ છે. સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડલાન્ત સુધી જે સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડલાદિ છે, તેમના વડે વ્યાપ્ત જે

આકાશ છે તે મંડળક્ષેત્ર કહેવાય છે. તેા આમાં એક યોજનના ૬૧ લાગેા કરીને તેના ૪૮ લાગેા ખીજા વધારાના કરવા જોઈએ. આ પ્રમાણે આ મંડળક્ષેત્ર ૫૧૦૫૬૬ યોજન જેટલું થાય છે. આમ સમજવું જોઈએ. આનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે. ચન્દ્રમંડળે ૧૫ કહેવામાં આવેલા છે. ચન્દ્રખિંબનેા વિષ્કંભ એક યોજનના ૬૧ લાગેામાંથી ૫૬ લાગ પ્રમાણ છે. તેા ૧૫ ને ૫૬ સાથે ગુણિત કરવાથી ૮૪૦ થાય છે. હવે ૮૪૦ લાગેાના યોજન બનાવવા માટે ૬૧ નેા લાગાકાર કરવાથી ૪૭ લાગેા અવશિષ્ટ રહે છે અને ૧૩ યોજન બને છે. ૧૫ મંડળેાની અંતર સંખ્યા ૧૪ થાય છે. એક-એક મંડળનું અંતર ૩૫૬૬ યોજન જેટલું છે. અને ૬૧ લાગ પૈકી એક લાગના ૭ કકડા કરવાથી ૪ લાગ પ્રમાણ થાય છે. જ્યારે ૩૫ માં ૧૪ ગુણિત કરવામાં આવે છે ત્યારે ૪૯૦ યોજન આવે છે. જે ૩૬ લાગ છે. આ બધાને પણ જ્યારે ૧૪ થી ગુણિત કરીએ છીએ ત્યારે ૪૨૦ આવે છે. આ રાશિ ૬૧ લાગાત્મક છે, એટલા માટે ૬૧ નેા લાગાકાર કરવાથી ૬ યોજન બને

છે. પૂર્વરાશિમાં એમને જોડવાથી ૪૯૬ થાય છે. શેષ જે ૫૪ રહે છે તે ૬૧ લાગેાના છે. તેમજ જે ૬૧ લાગેામાંથી ૧ લાગના ૬ લાગેા છે તે જ્યારે ૧૪ થી ગુણિત થાય છે. ત્યારે ૫૬ આવે છે. હવે એમાં ૭ નેા લાગાકાર કરવાથી ૬૬ આવે તે અનંતરાક્ત ૫૪ માં જોડવાથી ૬૨ થઈ જાય છે. એક યોજનના ૬૧ લાગેા કરવામાં આવે છે. તેા ૬૨ લાગેાનો તેા એક યોજન બને છે. આને યોજન રાશિમાં જોડવાથી ૪૯૭૬૬ યોજન સંખ્યા થાય છે. આ મંડલાન્તર ક્ષેત્ર છે, તેમજ જે ખિંબક્ષેત્ર રાશિ ૧૩૬૬ યોજન જેટલી છે તેને પણ મંડળ રાશિમાં જોડી દેવી જોઈએ. આમ ૫૧૦ યોજન આવી જાય છે. જે એક ૬૬ લાગ છે તેને ૪૭ માં જોડવાથી ૬૬ થઈ જાય છે.

હવે કોઈ અહીં એવી આશંકા કરે કે ૧૫ ચન્દ્રમંડળેામાં અંતરાલ ૧૪ જ હોય છે તેા ૫૪ નેા જ લાગાકાર કરવેા જોઈએ. તેથી ૬ લાગ થાય છે. એવું આપનું કથન કેવી રીતે સંગત થાય છે તેા આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-મંડલાન્તર

ક્ષેત્ર રાશિ ૪૯૭૬૬ ને મંડલાન્તર ૪ વડે વિભક્ત કરવાથી ૩૫ યોજનેા લખ્ય થાય છે. ઉદ્ધરિત યોજન રાશિને ૬૧ થી ગુણિત કરવાથી અને મૂલ રાશિ સંખ્યા ૬૧ ને જોડવાથી ૪૨૮ થાય છે. હવે એમાં ૧૪ નેા લાગાકાર કરવાથી અંશ રાશિ ૩૦ આવે છે અને શેષ સ્થાનમાં ૮ વધે છે કેમકે એમાં આઠનેા લાગ જતેા નથી લઘુતા માટે નિમિત્ત વડે એમનું અપવર્તન કરવાથી લાભ્ય-લાજક રાશિનું પ્રમાણ ૬ આવી જાય છે. એથી પૂર્વેક્ત કથન અનવધ છે. આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય પ્રરૂપણાદાર સમાપ્ત.

તૃતીય મંડલાન્તર પ્રરૂપણાદાર

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનેા પ્રશ્ન કર્યો છે કે-‘ચંદ્રમંડલસ્સ ણં મંતે ! ચંદ્રમંડલસ્સ કેવદ્દયાણ અબાહાણ અંતરે પણત્તે’ હે ભદ્રંત ! એક ચન્દ્રમંડળનું ખીજા ચન્દ્ર-મંડળથી કેટલે દૂર અંતર કહેવામાં આવેલું છે ? એટલે કે બન્ને ચન્દ્રમાઓનું પરસ્પરમાં કેટલું અંતર છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! પણતીસં પણતીસં જોયણાઈ તીસં

ચ એગસ્ટિમાએ જોયણસ્સ' હે ગૌતમ ! ૩૫, ૩૫ યોજનના તથા એક યોજનના ૬૧ લાગોમાંથી ૩૫ લાગ પ્રમાણ અંતર કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે ૩૫ $\frac{૩૫}{૪}$ યોજનનું અંતર વાચ્ય થઈ જાય છે. આમાં આટલું ખીલું સંશોધન કરી લેવું જોઈએ કે 'એગં ચ એગસ્ટિમાગં સત્તહા છેત્તા ચત્તારિ ચુણ્ણિયા માગે' ૬૧ લાગોમાંથી એક લાગના ૭૬ કકડાઓ કરવા અને તેમાંથી ૪ લાગો લેવા. આ પ્રમાણે ૪ આટલું વધારે અંતરમાં પ્રક્ષિપ્ત કરી દેવું. આમ 'ચંદ્રમંડલસ્સ ચંદ્રમંડલસ્સ અવાહાએ અંતરે પણ્ણત્તે' એક ચંદ્રમંડલનું ખીલ અન્દ્રમંડલથી અંતર કથન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આનો સમુદ્ધિતાર્થ આ પ્રમાણે થઈ જાય છે કે એક ચંદ્રમંડલનો ખીલ ચંદ્રમંડલથી ૩૫ $\frac{૩૫}{૪}$ યોજનનો અને ૬૧ યોજન લાગોમાંથી ૧ લાગના ૭ લાગો કરવાથી ૪ લાગ પ્રમાણ અંતર છે.

તૃતીયમંડલાન્તરદ્વારે કથન સમાપ્ત

ચતુર્થમંડલ આયામાદિદ્વારે કથન

આમાં ગૌતસ્વામીએ પ્રભુને આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે—'ચંદ્રમંડલે ણં મંતે ! કેવદ્દયં

આયામવિક્કલ્લભેણં કેવદ્દયં પરિક્કલ્લેવેણં કેવદ્દયં વાહલ્લેણં પન્નત્તે' હે ભદ્રંત ! અન્દ્રમંડલ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલો લાંબો અને પહોળો છે ? અને આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે ? તેમજ આની ઊંચાઈ કેટલી છે ? પ્રશ્ન કર્તાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે અન્દ્રમંડલનો આયામ કેટલો છે, વિસ્તાર કેટલો છે, આની પરિધિ કેટલી છે, અને ઊંચાઈમાં આ કેટલો ઊંચો છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! છપ્પણં એગસ્ટિમાએ જોયણસ્સ આયામવિક્કલ્લભેણં તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્કલ્લેવેણં અદ્દાવીસં ચ એગસ્ટિમાએ જોયણસ્સ વાહલ્લેણં' હે ગૌતમ ! એક યોજનના ૬૧ લાગો કરવાથી જે તેના એક-એક લાગ પ્રમાણ આવે છે, તેટલા ૫૬ લાગ પ્રમાણ એના આયામ અને વિસ્તાર છે. 'તં તિગુણં સવિસેસં પરિક્કલ્લેવેણં' એ ૫૬ લાગોને ત્રણગણા કરવાથી જે પ્રમાણ આવે છે, તે પ્રમાણ કરતાં કંઈક વધારે પ્રમાણ જેટલી આની પરિધિ છે. ગણિતની પ્રક્રિયા સુજ્ઞ આ પ્રમાણે જ યોજન અને એક યોજનના ૬૧ લાગોમાંથી કંઈક વધારે ૫૫ લાગો થાય છે. 'અદ્દાવીસં ચ એગસ્ટિમાએ જોયણસ્સ વાહલ્લેણં' તેમજ આની ઊંચાઈ $\frac{૩૫}{૪}$ લાગ પ્રમાણ છે. એટલે કે એક યોજનના કુલ ૬૧ લાગોમાં ૨૮ લાગ પ્રમાણ છે.

ચતુર્થ આયામાદિદ્વારે સમાપ્ત ॥૨૦૦ ૧૧॥

પ્રથમાદિમંડલ કી અબાધા કા નિરૂપણ

હવે મદર પર્વતને આશ્રિત કરીને પ્રથમાદિ મંડળ અબાધાદિદારનું કથન કરવા માટે સૂત્રકાર ૧૨ મા સૂત્રનું કથન કરે છે.

‘જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ કેવહ્યાએ અબાહાએ’ इत्यादि

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ અત્રે એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે—‘જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ’ હે ભદ્રંત ! જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સર્વ દ્વીપ મધ્યગત જંબુદ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે તેનાથી ‘કેવહ્યાએ અબાહાએ’ કેટલે દૂર ‘સવ્વઘ્મંતરે ચંદમંડલે પળ્ળત્તે’ સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડળ કહેવામાં આવેલ છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે— ‘ગોયમા ! ચોયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં અદ્દય તીસે જોયણસએ’ હે ગૌતમ ! સુમેરુપર્વતથી સર્વાભ્યંતર ચંદ્રમંડળ ૪૪૮૩૦ યોજન જેટલે દૂર આવેલું છે. ‘જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ કેવહ્યાએ અબાહાએ અઘ્મંતરાણંતરે ચંદમંડલે પન્નત્તે’ ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદ્રંત ! આ જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે તેનાથી કેટલે દૂર અભ્યંતરાનંતર દ્વિતીય ચંદ્રમંડળ કહેવામાં આવેલ છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! ચોયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં અદ્દય છપ્પણ્ણે જોયણસએ પળ્ળવીસં ચ એગસદ્ધિમાએ જોયણસ્સ, જોયણસ્સ એગસદ્ધિમાગં ચ સત્તહા છેતા ચત્તારિ ચુળ્ણિયા માગે અબાહ્યા અઘ્મંતરાણંતરે ચંદમંડલે પળ્ળત્તે’ હે ગૌતમ ! સુમેરુપર્વતથી અભ્યંતરાનંતર દ્વિતીય ચંદ્રમંડળ ૪૪૮૫૬૩૫ યોજન જેટલે દૂર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ યોજનના ૬૧ મા ભાગોને ૭ વડે વિભક્ત કરીને તેને ૪ ભાગ પ્રમાણે દૂરમાં જોડવા જોઈએ. ત્યારે દ્વિતીય ચંદ્રમંડળના અંતરનું સમ્પૂર્ણ પ્રમાણ આવે છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પૂર્વોક્ત અભ્યંતરમંડળગત રાશિમાં મંડલાન્તર ક્ષેત્ર અને વિષ્કંભની રાશિને પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી આ અંતરનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે—૪૪૮૨૦ પૂર્વમંડળ યોજનની રાશિ છે. આ રાશિમાં મંડલાન્તર ક્ષેત્રનાં યોજન ૩૫ ને તેમજ અન્તર સંખંધી ૩૦ ભાગોને તેમજ મંડળ વિષ્કંભ સંખંધી ૫૬ ભાગોને પરસ્પરમાં જોડવાથી ૮૬ આવે છે. આમાં ૬૧ નો ભાગાકાર કરવાથી ૧ યોજન આવે છે. ઉપરોક્ત સંખંધ્યામાં ૩૫ પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી ૩૬ યોજન થાય છે. શેષ ૩૫ અને ચાર ચૂર્ણિકા ભાગ અવશિષ્ટ રહે છે.

સર્વાભ્યંતર તૃતીયમંડળનું કથન

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે—‘જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વ-

યસ કેવડ્યાએ અવાહાએ અઢમંતરતચ્ચે ચંદમંડલે પન્નત્તે' હે ભદંત ! જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે તેનાથી કેટલે દૂર અભ્યંતર તૃતીય ચંદ્રમંડળ કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ચોયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં અદ્વય બાણડાએ જોયણસાએ એગાવણં ચ એગસટ્ટિમાએ જોયણસસ’ હે ગૌતમ ! સુમેરુપર્વતથી તૃતીય અભ્યંતર ચન્દ્રમંડલ ૪૪૮૯૨ $\frac{૫}{૬}$ યોજન જેટલું દૂર છે તેમજ ‘એગસટ્ટિમાગં ચ સત્તહા હેત્તા એગં ચુણિયા માગં’ એક યોજનના ૬૧ મા ભાગને ૭ થી વિભક્ત કરીને તેના એક ચૂણિકા ભાગ પ્રમાણ વધારે દૂર છે. તાતપર્યં આમ છે કે દ્વિતીયમંડળ સંબંધી રાશિમાં ૩૬ યોજન $\frac{૫}{૬}$ તેમજ એક યોજનના ૬૧ મા ભાગમાંથી એક ભાગ પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી આ તૃતીય અભ્યંતર ચંદ્રમંડળનું પરિણામ નીકળી આવે છે

હવે અતુર્થાદિમંડળોમાં પ્રમાણ શું છે-એ વાતને સૂત્રકાર અતિદેશ વાક્ય દ્વારા સ્પષ્ટ કરે છે-‘એવં સ્વલુ એણં ડવાણં ણિવસ્વમમાણે ચંદે તયાણંતરાઓ મંડલાઓ તયાણંતરં મંડલં સંકમમાણે’ એજ પૂર્વોક્ત રીતિ મુજબ મંડલત્રયમાં પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ અહોરાત્રમાં એક-એક મંડલના પરિત્યાગથી લવણસમુદ્રની તરફ મંડળ કરતો ચંદ્ર વિવક્ષિત પૂર્વમંડળથી વિવક્ષિત આગળના મંડળ પર સંકેમણ કરતો કરતો ‘છત્તીસં ૨ જોયણાઈં પળવીસં ચ એગસટ્ટિમાએ જોયણસસ એગસટ્ટિમાગં ચ સત્તહા હેત્તા ચત્તારિ ચુણિયા માગે એગમેગે મંડલે અવાહાએ વુદ્ધિ અભિવદ્ધેમાણે ૨’ ૨૬ $\frac{૫}{૬}$ યોજન તેમજ ૬૧ મા ભાગને ૭ થી વિભક્ત કરીને તેને ૪ ચૂણિકા ભાગ પ્રમાણ એક-એક મંડળમાં ફરીની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે. આ પ્રમાણે ફરીની વૃદ્ધિ કરતો તે ચન્દ્ર ‘સવ્વવાહિરં મંડલં ડવસં-કમિત્તા ચારં ચરઈ’ સર્વબાહ્યમંડળ ઉપર પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે. આ પ્રમાણે આ દૂરનું પ્રમાણ એક મંડળથી બીજા મંડળ સુધી પૂર્વાનુપૂર્વી દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલું

છે. હવે સૂત્રકાર પશ્ચાનુપૂર્વી પણ પૂર્વાનુપૂર્વીની જેમ વ્યાખ્યાનમાં કહેવામાં આવેલી છે. એ અભિપ્રાયને લઈને જ પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ એક મંડળથી બીજા મંડળ કેટલે દૂર છે. એ વાતને ગૌતમસ્વામી ‘જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયરસ કેવડ્યાએ અવાહાએ સવ્વ-વાહિરે ચંદમંડલે પળણતે’ આ સૂત્ર વડે પૂછી રહ્યા છે. હે ભદંત ! આ જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મેરુપર્વતથી સર્વબાહ્યચંદ્રમંડળ કેટલે દૂર છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! પળયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં તિણિય ય તીસે જોયણસાએ અવાહાએ સવ્વવાહિરં ચંદમંડલે પળણતે’ હે ગૌતમ ! મેરુપર્વતથી સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળમા ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર કહેવામાં આવેલ છે. આ આટલું દૂરનું અંતર કેવી રીતે આવે છે આ વાત સર્વબાહ્ય સૂર્યમંડળના પ્રકરણમાંથી બાણી લેવી જોઈએ. વિસ્તારભયથી અમે તેને અહીં પ્રકટ કરતા નથી.

હવે ગૌતમસ્વામી દ્વિતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળનું અંતર જાણવા માટે પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે—‘જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ કેવહ્યાએ અવાહાએ બાહિરાણંતરે ચંદ્રમંડલે પણ્ણતે’ હે ભદંત ! આ જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતથી દ્વિતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળ કેટલે દૂર છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! પળ્યાલીસં જોયણસહસ્સાઈં દોણ્ણિય ચ તેવણે જોણસણ’ હે ગૌતમ ! સુમેરુપર્વતથી દ્વિતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળ ૪૫૨૯૩ યોજન તેમજ ‘પળ્ણતીસ ચ એગસટ્ઠિમાએ જોયણસ્સ’ એક યોજનના ૬૧ લાગોમાંથી ૩૫ લાગ પ્રમાણ દૂર છે આમાં ‘એગસટ્ઠિમાગં ચ સત્તહા છેત્તા તિણ્ણિય ચુણ્ણિયામાએ’ ૬૧ મા લાગને ૭ સાથે વિભક્ત કરીને તેના ત્રણ લાગોને આ દ્વીપમાં બેડી દેવા બોધ્યે. આ

પ્રમાણે ૪૫૨૯૩૩૫ યોજન તેમજ એક લાગના ૭ લાગોમાંથી ૪ લાગ પ્રમાણ અંતર છે દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળ અંતર વિચાર સમાપ્ત.

‘જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ કેવહ્યાએ અવાહાએ બાહિરતચ્ચે ચંદ્રમંડલે પણ્ણતે’ ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુએ આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! આ જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે તેનાથી તૃતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળ કેટલે દૂર આવેલ છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! પળ્યાલીસં જોયણસહસ્સાઈં દોણ્ણિય ચ સતાવણે જોયણસણ ણવય એગસટ્ઠિમાએ જોયણસ એગસટ્ઠિમાગં ચ સત્તહા છેત્તા છ ચુણ્ણિયામાએ અવાહાએ બાહિરે તચ્ચે ચંદ્રમંડલે પન્નતે’ હે ગૌતમ ! મંદરપર્વતથી તૃતીય સર્વબાહ્યમંડળ ૪૫૨૫૭૬૬ યોજન દૂર છે. તેમજ ૬૧ લાગમાંના એક લાગને ૭ થી વિભાજિત કરીને તેના ૬ લાગ પ્રમાણ છે. ‘એવં સ્સલ્લુ એણં ઉવાએણં પવિસમાણે પવિસમાણે ચંદે તયાણંતરાઓ

મંડલાઓ તયણંતરે મંડલે સકમમાણે ૨ છત્તીસં ૨ જોયણાઈં પળ્ણવીસં ચ એગસટ્ઠિમાગે ચ સત્તહા છેત્તા ચતારિ ચુણ્ણિયામાએ એગમેગે મંડલે અવાહાએ બુદ્ધિં ણિવુદ્ધેમાણે ૨’ એ ત્રણ સર્વબાહ્યમંડળોમાં પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ પ્રતિ અહારાત એક-એક મંડળને અભિવદ્ધિંત કરતો ચન્દ્ર તદનંતરમંડળથી વિવક્ષિત પૂર્વમંડળથી વિવક્ષિત ઉત્તરમંડળની સન્મુખ મંડળોને કરીને ૩૬ યોજનોની તેમજ એક યોજન ૬૧ લાગોમાંથી ૨૫ લાગ તેમજ ૬૧ લાગોમાંથી કોઈ એક લાગને ૭ થી વિભક્ત કરીને તેને ૪ લાગ પ્રમાણ જેટલી એક-એક મંડળમાં દ્વીપ જેટલી વૃદ્ધિને છોડીને ‘સવ્વમંતરં મંડલે ઉવસંકમિતા ચારં ચરઈ’ સર્વાભ્યંતરમાં પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે. ॥૨૦૦ ૧૨॥

અબાધાદ્વાર સમાપ્ત

સર્વાભ્યંતરમન્ડલ કે આયામાદિ કા નિરૂપણ

સર્વાભ્યંતરાદિમન્ડલાયામાદિદ્વાર કથન-

‘સત્ત્વબ્ધંતરેણં મંતે ! ચંદ્રમન્ડલે કેવદ્વયં આયામવિક્ષંભેણં કેવદ્વયં પરિક્ષેવેણં પળ્ણતે’ ઇ.

ટીકાર્થ-આ સૂત્ર વડે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘સત્ત્વ-બ્ધંતરેણં નં મંતે ! ચંદ્રમન્ડલે’ હે ભદ્રંત ! જે સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમન્ડળ છે તે લંબાઈ તેમજ પહોળાઈમાં કેટલા પ્રમાણવાળો છે ? તેમજ આનો પરિક્ષેપ-એટલે કે આની પરિધિ-કેટલી છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! જવણઉં જોયણસહસ્સાઈં છચ્ચ ચતાલે જોય-ણસણ’ હે ગૌતમ ! સર્વાભ્યંતર જે ચન્દ્રમન્ડળ છે તે ૯૯૬૪૦ યોજન જેટલી ‘આયામ વિક્ષંભેણં પળ્ણતે’ લંબાઈ તેમજ પહોળાઈવાળો છે, તેમજ ‘તિષ્ણિય ચ જોયણસયસહસ્સાઈં પળ્ણરસ જોયણસહસ્સાઈં અડળણણઉં ચ જોયણાઈં કિં ચિ વિસેસાહિણે પરિક્ષેવેણં પળ્ણતે’ ૩૧૫૦૮૯ યોજન કરતાં કંઈક અધિક પરિધિવાળો છે. જે અહીં એવી આશંકા કરવામાં આવે કે જ્યારે ૯૯૬૪૦ યોજન જેટલો આનો આયામ અને વિષ્કંભ છે તો પરિધિનું આટલું પ્રમાણ કેવી રીતે સંભવી શકે ? એના સમાધાનના નિમિત્તે સૂર્યમન્ડળમાં કથિત-યુક્તિ અનુશીલનીય છે.

વિસ્તારભયથી અમે અહીં તે ફરી સ્પષ્ટ કરતા નથી. પ્રથમ સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમન્ડળના આયામાદિનો વિસ્તાર સમાપ્ત.

દ્વિતીય સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમન્ડળના આયામાદિ વિશે વિચાર-

‘અબ્ધંતરાણંતરે સા ચેવ પુચ્છા’ હે ભદ્રંત ! સર્વાભ્યંતર ચન્દ્રમન્ડળ પછી જે દ્વિતીય ચન્દ્રમન્ડળ છે. તે આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલા પ્રમાણવાળો છે તેમજ આની પરિધિનું પ્રમાણ કેટલું છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! જવણઉં જોવણ સહસ્સાઈં સત્તય વારસુતરે જોયણસણ’ હે ગૌતમ ! ૯૯૭૧૨ યોજનના ‘એગાવળ્ણં એગસદ્ધિ માગે જોયણસ’ અને એક યોજનના ૬૧ લાગોમાંથી ૫૧ લાગ પ્રમાણના તેમજ ‘એગસદ્ધિમાગં ચ સત્તા છિતા એગં ચુળ્ણિયામાગં આયામવિક્ષંભેણં’ ૬૧ લાગોમાંથી કોઈ એક લાગના કરવામાં આવેલા ૭ કકડાઓમાંથી એક કકડા જેટલા પ્રમાણનો દ્વિતીય ચન્દ્રમન્ડળનો આયામ-વિષ્કંભ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે એક તરફ ચન્દ્ર દ્વિતીય ચન્દ્રમન્ડળ પર સંક્રમણ કરતો-કરતો ૩૬૩૫૫ યોજનને તેમજ ૧ લાગના વિભક્ત કરવામાં આવેલા ૭ લાગોમાંથી ૪ લાગોને છોડીને સંક્રમણ કરે છે. બીજી બાજુ બીજો ચન્દ્ર પણ આટલા જ પ્રમાણમાં યોજનોને મૂકીને સંક્રમણ કરે છે. બન્નેનો યોગ ૭૨૫૫૫ યોજન જેટલો તેમજ એક વઠિ લાગોમાં ગૃહીત એક લાગના કૃત ૭ લાગોમાંથી એક લાગ કે જે દ્વિતીય ચન્દ્રમન્ડળમાં આયામ વિષ્કંભના વિચારમાં પ્રથમ મન્ડળની અપેક્ષાએ અધિક

૩૫માં પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણને પૂર્વમંડળ રાશિમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી ૯૯૮૧૨૫૧ યોજનનો તેમજ એક યોજનના કરવામાં આવેલા ૬૧ લાગોમાંથી એક લાગના કકડાઓ-માંથી ૧ કકડા અધિકનો આયામ-વિષ્કંભ પ્રમાણ થઈ જાય છે. 'તિણિય જોયણસયસહ-સ્સાઈં પળ્ણરસસહસ્સાઈં તિણિય ઇગૂળવીસે જોયણસણ કિંચિવિસેસાહિયાઈં પરિક્ષેવેળં' તેમજ પરિક્ષેપનું પ્રમાણ ૩૧૫૩૧૯ યોજન કરતાં કંઈક વિશેષ થઈ જાય છે. પ્રથમ મંડળની પરિધિમાં ૨૩૦ પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી આટલું આની પરિધિનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે.

દ્વિતીયમંડળ આયામાદિ કથન સમાપ્ત

‘અન્મંતરતત્ત્વેણં જાવ પંનત્તે’ તૃતીયમંડળની વક્તવ્યતામાં અહીં યાવત્ પદથી આ ભતનો પાઠ સંગૃહીત થયો છે કે-હે લદંત! તૃતીય જે અભ્યંતર ચન્દ્રમંડળ છે તે આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલું વિશાળ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-હે ગૌતમ! ‘જવળઉઈં જોયણસહસ્સાઈં સતય પંચાસીણ જોયણસણ ઇગતાલીસં ચ ઇગસટ્ટિ માણ જોયણસ્સ ઇગસટ્ટિમાગં ચ સત્તહા છેત્તા દોણિય ચ ચુણિયામાણ આયામવિક્ષંભેણં’ તૃતીય અભ્યંતર ચન્દ્રમંડળનો આયામ વિષ્કંભ ૯૯૭૮૫૬૧ રૂ યોજન જેટલો છે. દ્વિતીય મંડળની આયામ વિષ્કંભની રાશિ પ્રમાણમાં ૭૨ યોજનને તેમજ ૫૦ અને એક ચુર્ણિકા લાગને પ્રક્ષિપ્ત કરીને આ પૂર્વોક્ત તૃતીયમંડળના આયામ-વિષ્કંભનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે. ‘તિણિય જોયણસયસહસ્સાઈં પળ્ણરસજોયણસહસ્સાઈં પંચય ઇગુણાપળે જોયણસણ કિંચિ વિસેસાહિણ પરિક્ષેવેળંતિ’ આના પરિક્ષેપનું પ્રમાણ ૩૧૫૫૪૯ યોજન કરતાં કંઈક વધારે છે. આ પ્રમાણ પૂર્વમંડળના પરિક્ષેપ પ્રમાણમાં ૨૩૦ યોજન પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી આવી જાય છે. હવે ચતુર્થાદિ મંડળોમાં અતિદેશનું કથન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે-

‘એવં સ્ખલુ ઇણં ઉવાણં ણિક્ષમમાણે ચંદે જાવ સંકમમાણે ૨ તયાણંતરાઓ મંડ-લ્લાઓ તયાણંતરં મંડલં ણિક્ષમમાણે બાવત્તરિં ૨ જોયણાઈં ઇગાવળ્ણં ચ ઇગસટ્ટિમાણ જોયણસ્સ ઇગસટ્ટિમાગં ચ સત્તહા છેત્તા ઇણં ચ ચુણિયામાગં’ ત્રણ અભ્યંતર ચન્દ્રમંડળોમાં પ્રદ-શિત પદ્ધતિ મુજબ યાવત્ તદનંતરમંડળમાંથી નીકળીને તદનંતરમંડળ ઉપર ગતિ કરતો ચન્દ્ર ૭૨૫૬૧ યોજન જેટલો તેમજ એક લાગના ૭ લાગોમાંથી ૧ ચુર્ણિકા લાગની એક-એક મંડળ ઉપર વિષ્કંભ વૃદ્ધિ કરતો તેમજ ૨૩૦ યોજનના પરિક્ષેપમાં વૃદ્ધિ કરતો સર્વબાહ્ય મંડળ ઉપર પહોંચીને પોતાની ગતિ આગળ ધપાવે છે. એજ વાત ‘દો દો તીસાઈં જોયણસયાઈં પરિરયવુહ્ધિં અભિવદ્દેમાણે ૨ સવ્વબાહિરં મંડલં ઉવસંક-મિત્તા ચારં ચરઈ’ આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. હવે ગૌતમસ્વામી પૂર્વાનુ-પૂર્વી મુજબ ચન્દ્રમંડળના આયામાદિ વિશે પ્રશ્ન કરીને અને તે સંદર્ભમાં ઉત્તર મેળવીને પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ આ સંબંધમાં પ્રભુને પૂછે છે-‘સવ્વબાહિરણં મંતે! ચંદમંડલે કેવહ્ચં આયામવિક્ષંભેણં કેવહ્ચં પરિક્ષેવેળં પળ્ણત્તે’ હે લદંત! પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળનો આયામ અને વિષ્કંભ કેટલો છે અને પરિક્ષેપ કેટલો છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા! ઇણં જોયણસયસહસ્સં છચ્ચ સટ્ટે જોયણસણ આયામવિક્ષંભેણં હે ગૌતમ! સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળના આયામ વિષ્કંભો ૧ લાખ ૬ સો ૬૦ યોજન જેટલો છે. આને એવી રીતે સમજવું જોઈએ કે જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર એક લાખ યોજન જેટલો

છે તેમજ દરેક પાર્શ્વલાગ ૩૩૦ યોજન જેટલો છે. બન્નેના યોગ ૧ લાખ ૬ સો ૬૦ યોજન છે. 'તિણિ ય જોયણસયસહસ્સાઈં અટ્ટારસસહસ્સાઈં તિણિ ય પળ્લરસુત્તરે જોયણસણ પરિક્લેવેણં' તેમજ આના પરિક્ષેપતું પરિમાણુ ૩૧૮૩૧૫ યોજન જેટલું છે. જંબૂદ્વીપની પરિધિમાં ૬૬૦ પરિધિના પ્રમાણુને ઝોડવાથી પૂર્વોક્ત પરિધિનું પ્રમાણુ નીકળી આવે છે.

દ્વિતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળના સંબંધમાં વિચાર—

‘બાહિરાણંતરેણં પુચ્છા’ હે ભદંત ! બાહ્યાનન્તર દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળના આયામ-વિષ્કંભો કેટલા છે ? અને આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમ-સ્વામીને કહે છે—‘ગોયમા ! એણં જોયણસયસહસ્સં પંચસત્તાસીણ જોયણસણ ણવય ણગસટ્ઠિ-ભાણ જોયણસણ ણગસટ્ઠિભાણં ચ સત્તહા હેત્તા છ ચુણિયામાણ આયામવિક્લંભેણં’ હે ગૌતમ !

૧૦૦૫૮૭૬૬ યોજનનો તેમજ એક લાગના ૭ લાગોમાંથી ૬ લાગોનો દ્વિતીય ચન્દ્ર-મંડળનો આયામ-વિષ્કંભ છે. તેમજ ‘તિણિ ય જોયણસયસહસ્સાઈં અટ્ટારસ સહસ્સાઈં પંવાસીઈં ચ જોયણાઈં પરિક્લેવેણં’ ૩૧૮૦૮૫ યોજન જેટલો આનો પરિક્ષેપ છે. એનું જે આયામ અને વિષ્કંભનું પ્રમાણુ કહેવામાં આવેલું છે તે પૂર્વમંડળ શશિમાંથી ૭૨૬૬૬ યોજન તેમજ એકષ્ઠિ ભાગને ૭ માંથી વિભક્ત કરીને એક લાગ જેટલું કમ કરીને કહેવામાં આવેલું છે. આ વિષયનું પ્રતિપાદન અમે સૂર્ય નિરૂપણના અધિકારમાં કરેલું છે એથી જિજ્ઞાસુ મહાનુભાવો ત્યાંથી જ બાણુવા પ્રયત્ન કરે. અન્ય વિસ્તારભયથી અહીં પુનઃ તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવતી નથી. તેમજ સર્વબાહ્ય દ્વિતીયમંડળની પરિધિમાંથી ૨૩૦ કરતાં કંઈક વધારે યોજનને ઘટાડવાથી પૂર્વોક્ત પ્રમાણુ પરિક્ષેપનું નીકળી આવે છે.

તૃતીય સર્વબાહ્ય ચન્દ્રમંડળનું કથન

‘બાહિરતત્ત્વે ણં મંતે ! ચંદમંડલે પન્નત્તે’ હે ભદંત ! સર્વબાહ્ય જે તૃતીયમંડળ છે તેના આયામ અને વિષ્કંભો કેટલા છે અને આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા !’ હે ગૌતમ ! ‘એણં જોયણસયસહસ્સં પંચ ચ ચડ્ડસુત્તરે જોયણસણં આનો એક લાખ પાંચસો ચૌદ યોજન તેમજ ‘એણૂણવીસં ચ એણસટ્ઠિભાણ જોયણસણં’ એક યોજનના ૬૧ લાગોમાંથી ૧૯ લાગો ‘એણસટ્ઠિભાણં ચ સત્તહા હેત્તા પંચ ચુણિયામાણે આયામવિક્લંભેણં’ અને એક લાગના સાત લાગોમાંથી ૫ ચૂર્ણિકા આટલું એના આયામ-વિષ્કંભનું પ્રમાણુ છે. આ પ્રમાણુ આ સંખ્યા ૧૦૦૫૧૪૬૬૬ ૬ અંકોમાં લખી શકાય છે. તેમજ ‘તિણિ ય જોયણસયસહસ્સાઈં સત્તરસસહસ્સાઈં અટ્ટય પળ્લપળ્ણે જોયણ-સણ પરિક્લેવેણં પન્નત્તે’ આ તૃતીય બાહ્ય ચન્દ્રમંડળનો ૩૧૭૮૫૫ ત્રણ લાખ સત્તર

હબાર આઠસો પંચાવન યોજન જેટલો આનો પરિક્ષેપ છે. હવે સૂત્રકાર અતિદેશનું અતુર્થાદિ બાહ્યમંડળોમાં કથન કરતાં કહે છે—એવં સ્વલુ ઇણં ઉવાણં પવિસમાણે ચંદે જાવ સંકમમાણે' આ પ્રમાણે પ્રદર્શિત પદ્ધતિ મુજબ અભ્યંતર ચંદ્રમંડળ તરફ પ્રયાણ કરતો ચન્દ્ર તદનંતર મંડળથી તદનંતર મંડળ તરફ ગતિ કરીને ૭૨૫^૧/_૧ યોજન જેટલી તેમજ ૧ લાગના કૃત ૭ લાગોમાંથી એક ચૂર્ણિકા૩૫ લાગના 'એમમેગે વિક્ષંભવુઙ્ઘિં નિવુદ્ધેમાણે' મંડળ પર વિષ્કંભ વૃદ્ધિને મૂકતો—મૂકતો 'દો દો તીસાઈં જોવણસયાઈં પરિરયવુઙ્ઘિં નિવુદ્ધેમાણે ૨' તેમજ ૨૩૦ યોજનની પરિરય—પરિક્ષેપની વૃદ્ધિને મૂકતો—'સવ્વાઘ્મંતરમંડલં ઉવસંકમિતા ચારં ચરઈ' સર્વાભ્યંતરમંડળ ઉપર પ્રાપ્ત થઈને પોતાની ગતિ કરે છે. ૧૩૧ મંડળ યામાદિદ્વાર સમાપ્ત

મુહૂર્તગતિ કા નિરૂપણ

આ પ્રમાણે ૧૩ માં સૂત્રનું આખ્યાન કરીને હવે સૂત્રકાર મુહૂર્ત ગતિની પ્રરૂપણા માટે ૧૪ માં સૂત્રનું કથન કરે છે—

ટીકાર્થ—'જયાણં મંતે ! ચંદે સવ્વમંતરમંડલં ઉવસંકમિતા ચારં ચરઈ' इत्यादि

ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર વડે પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'જયાણં મંતેણ' હે ભદ્રન્ત ! ત્યારે 'ચંદે' ચન્દ્ર 'સવ્વમંતરમંડલે ઉવસંકમિતા' સર્વાભ્યંતર મંડળ પર ગમન ક્ષેત્ર પર પહોંચીને 'ચારં ચરઈ' ગતિ કરે છે 'તયાણં એમમેગેણં મુહુતેણં કેવઈયં લેતં ગચ્છઈ' ત્યારે તે એક એક મુહૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્રને પાર કરે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે— 'ગોયમા ! પંચ જોયણસહસસાઈં તેવતાર ચ જોયણાઈં સતતરિચ ચોયાલે માગસા ગચ્છઈ' હે ગૌતમ ! તે સમયે તે ૪૦૭૩ યોજન અને ૭૭૪૪ લાગ સુધી જાય છે, લાગ શબ્દ અવયવવાચી હોય છે તો અત્રે એ લાગો કયા અવયવી માટે કહેવામાં આવેલા છે? તો આ શંકાના સમાધાન માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે—'મંડલં તેરસહિ સહસસેહિં સતહિય પળવીસેહિં છેતા' સર્વાભ્યંતરમંડળને ૧૩૭૨૫ લાગોમાં વિભક્ત કરીને આ લાગોને લેવામાં આવ્યા છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સર્વાભ્યંતરમંડળની પરિધિ ૩૧૫૦૮૯ યોજન જેટલી છે. આમાં ૨૨૧ નો ગુણાકાર કરવો જોઈએ ત્યારે આ મંડળ—પરિધિની રાશિ ૬૯૬૩૪૬૬૬ આટલી થઈ જાય છે. આમાં ૧૩૭૨૫ નો લાગાકાર કરવાથી ૫૦૭૩^{૭૭૪૪}/_{૧૩૭૨૫} આટલી ઉપલબ્ધી થાય છે. જો મંડળની પરિધિ ૧૩૭૨૫ વડે વિભક્ત કરવામાં આવે છે. તો તેમાં ૨૨૧ નો ગુણાકાર શા માટે કરવામાં આવેલ છે? તો આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે—ચન્દ્રનો મંડળ પૂરણકાળ ૬૨ મુહૂર્ત જેટલો છે. એક મુહૂર્તના

૨૩ અંશ અધિક ૨૨૧ ભાગો છે. એથી સર્વ મુહૂર્તોના ભાગ ૨૨૧ વડે ગુણિત કરવાથી અને ૨૩ અંશ ભેડવાથી ૧૩૭૨૫ થાય છે એથી સમભાગોને લાવવા માટે મંડળની પરિધિની સાથે ૨૨૧ ને ગુણિત કરવામાં આવે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જેમ સૂર્ય ૬૦ મુહૂર્તોમાં મંડળની સમાપ્તિ કરે છે કેમકે તે શીઘ્ર ગતિ કરનાર છે અને લઘુ-વિમાન ગામી છે, તેમજ ચન્દ્ર ૬૨ મુહૂર્તોમાં કે જે એક મુહૂર્તનો ૨૩ અંશ અધિક ૨૨૧ ભાગોવાળા છે. મંડળની પૂર્તિ કરે છે કેમકે એની ગતિ મંદ છે અને એ ગુરુ-વિમાનગામી છે એથી મંડળના પૂર્તિકાળથી મંડળની પરિધિનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે. આનાથી મુહૂર્ત ગતિ આવી જાય છે. હવે અહીં કોઈ એવી આશંકા કરે છે કે-તમે જે એક મુહૂર્તના ૨૨૧ ભાગો કર્યા છે. તો આ સંદર્ભમાં પ્રમાણ શું? એનો જવાબ એજ છે કે મંડળકાળને લાવવા માટે આની જ છેદક રાશીને લેવામાં આવી છે. મંડળ-કાળના નિરૂપણ માટે આ ત્રૈરાશિક છે જે ૧૭૬૮ સકલ યુગવર્તી અર્ધમંડળો વડે ૧૮૩૦ રાત-દિવસ આવે છે તો અર્ધમંડળોથી (એક મંડળથી) કેટલા રાત-દિવસ આવશે-તો આના માટે રાશિત્રયની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ-૧૭૬૮/૧૮૩૬/૨/ હવે અહીં અન્યરાશિ ૨ વડે મધ્યરાશિ ૧૮૩૦ ને ગુણિત કરવાણું આવે તો ૩૬૬૦ આવે છે. આમાં ૧૭૬૮ નો ભાગાર કરવાથી ૨ આવે છે. તો આમ એ જ રાત-દિવસમાં ૩૦ મુહૂર્ત થાય છે. ૧૨૪ ને ૩૦ વડે ગુણિત કરવાથી ૩૭૨૦ આવે છે. આમાં ૧૭૬૮ નો ભાગાર કરવાથી ૨ મુહૂર્ત આવે છે. શેષસ્થાનમાં ૧૮૪ અવશિષ્ટ રહે છે. એ ૧૮૪ છેદરાશિ છે. આમાં ૮ નો ભાગાર કરવાથી ૨૩ છેદરાશિ આવી જાય છે અને છેદક રાશિ ૧૭૬૮ માં ૮ નો ભાગાર કરવાથી ૨૨૧ રાશિ આવી જાય છે.

હવે ચન્દ્રમાં દ્વિપથ પ્રાપ્તતાને બતાવવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-‘તયાણં ઇહ ગયસ્સ

મળૂસસ્સ સીયાલીસાણ જોયણસહસ્સેહિં દોહિં તેવટ્ટેહિં જોયણેહિં ઇગવીસાણ ય સદ્ધિમાણહિં જોયણસ્સ ચંદે ચક્કુલ્લકાસં હવ્વમાગચ્છહિં’ જ્યારે ચન્દ્ર સર્વાભ્યંતરમંડળ ઉપર ગતિ કરે છે ત્યારે આ ભરતાર્ધ ક્ષેત્રમાં રહેનારા મનુષ્યોને તે ૪૭૨૬૩૨૧ યોજન દૂરથી જ દ્વિપથમાં આવી જાય છે એટલે કે ઉપર્યુક્ત યોજન જેટલે દૂર ઉપર રહેનાર ચન્દ્ર અહીં રહેનારા માણસોને દેખાય છે. જેટલું સૂર્યનું તાપક્ષેત્ર છે તેટલું જ ચન્દ્રનું પ્રકાશક્ષેત્ર છે. એટલા માટે બંનેનું ચારક્ષેત્ર જેટલું પ્રમાણ બરાબર છે સૂર્યનું સર્વાભ્યંતરમંડળમાં જ બુદ્ધીપત્ની ચક્રવાલ પરિધિના દશ ભાગોમાંથી ત્રણ ભાગ પ્રમાણ તાપક્ષેત્ર છે. આ પ્રમાણે જ ચન્દ્રનું પણ આટલું જ પ્રકાશક્ષેત્ર છે એટલા માટે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ભરતાર્ધમાં આ ચક્ષુષ્ય પ્રાપ્તતાનું પરિણામ આવી જાય છે.

હવે સૂત્રકાર દ્વિતીય મંડળમાં મુહૂર્ત ગતિનું કથન કરે છે. ‘જયાણં મંતે ! ચંદે અઘ્મંતરાણંતરં મંડલે ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરહિં જાવ કેવહિં ચેત્તં ગચ્છહિં’ હે ભદંત ! જ્યારે ચન્દ્ર અભ્યંતરમંડળના અનંતર દ્વિતીયમંડળમાં પ્રાપ્ત થઈને પોતાની ગતિ કરે

છે તો યાવત્ તે એક-એક મુદૂર્ત્તમાં કેટલા ક્ષેત્રો સુધી જાય છે? એના જ જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! પંચ જોયણસહસ્સાઈં સત્તરિં ચ જોયણાઈં છત્તીસં ચ ચોઅત્તરે માગસણ ગચ્છઈ’ હે ગૌતમ ! તે સમયે તે ૫૦૭૭ યોજન ૩૬૭૪ ભાગો સુધી જાય છે. અહીં પણ પૂર્વ કથન મુજબ એવું સમજી લેવું જોઈએ કે દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળની પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૫૩૧૬ છે. આ સંખ્યામાં ૨૨૦ ને ગુણિત કરવાથી આ રાશિ ૬૯૬૮૫૪૬૯ થાય છે. આમાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૫૦૭૭ યોજન આવે છે. અને શેષમાં ૩૬૭૪ વધે છે. આ પ્રમાણે આ ચન્દ્ર દ્વિતીયમંડળમાં પ્રાપ્ત થઈને ગતિ કરે છે ત્યારે આ એક મુદૂર્ત્તમાં ૫૦૭૭ યોજન ^{૩૩૭૪} ~~૩૩૭૪~~ ભાગ સુધી ગમન કરે છે.

તૃતીયમંડળમાં મુદૂર્ત્ત ગતિનું કથન

‘જયાણં મંતે ! ચંદ્રે અઘમંતં’ હે ભદ્રંત ! જ્યારે ચન્દ્ર સર્વાભ્યંતર તૃતીયમંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે. ત્યારે તે કેટલા ક્ષેત્ર સુધી એક મુદૂર્ત્તમાં ગતિ કરે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! પંચજોયણસહસ્સાઈં અસીઈં ચ જોયણાઈં તેરસય માગસહસ્સાઈ તિણિય ઇગૂણવીસે માગસણ ગચ્છઈ’ હે ગૌતમ ! તે સમયે તે ચન્દ્ર એક મુદૂર્ત્તમાં ૫૦૮૦ યોજન અને ૧૩૩૨૬ ભાગ સુધી ગમન કરે છે. અહીં આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આ ગૃહીત ભાગ શાથી સંબંધ છે? તો આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘મંડલં તેરસહિં જાવ હેત્તા’ અહીં યાવત્ પદથી આ પાઠને આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે સમજવો જોઈએ-‘મંડલં તેરસહિં સહસ્સેહિં સત્તહિય પળવીસેહિં સણહિં’ તૃતીયમંડળની પરિધિનું જેટલું પ્રમાણ કહેવામાં આવેલું છે તેમાં ૨૨૧ નો ગુણાકાર કરવો જોઈએ. આનાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય તેમાં ૧૩૭૨૫ વડે ભાગાકાર કરવો જોઈએ. ત્યારે પૂર્વોક્ત

પ્રમાણ એક મુદૂર્ત્તમાં ક્ષેત્રમાં ગમન કરવું તે નીકળી આવે છે. આને એવી રીતે સમજવું જોઈએ કે તૃતીયમંડળમાં પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૫૫૪૬ છે. આમાં ૨૨૧ ને ગુણિત કરવાથી ૬૯૭૩૬૩૨૬ રાશિ આવે છે. આમાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૫૦૮૦ યોજન આવે છે-અને શેષમાં ૧૩૩૨૬ ભાગો આવી જાય છે હવે સૂત્રકાર ચતુર્થાદિ-મંડળોમાં અતિદેશ વાક્યનું કથન કરતાં કહે છે-‘એવં સ્વલુ ઇણં ઉવાણં ણિક્કમમાણે ચંદ્રે’ આ પ્રમાણે પૂર્વના કથન મુજબ એક મંડળથી બીજા મંડળ પર ગતિ કરતો ચન્દ્ર ‘તયાણંતરાઓ મંડલાઓ જાવ સંકમમાણે’ એટલે કે તદનંતરમંડળથી તદનંતરમંડળ પર સંકેમણ કરતો ચન્દ્ર ‘તિણિય તિણિય જોયણાઈં છળ્ણઝઈં ચ પંચાવણ્ણે માગસણ’ ૩ યોજન ^{૬૬૫૫} ~~૬૬૫૫~~ ભાગો સુધીની ‘ઇગમેગે મંડલે મુહુત્તગઈં અભિવહેમાણે અભિવહેમાણે’ એક-એક

મંડળ ઉપર મુદૂર્તગતિ જેટલી વૃદ્ધિ કરતો કરતો 'સવ્વવાહિરં મંડલં' ઉવસંકમિતા ચારં ચરઈ' સર્વબાહ્યમંડળ પર પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે. આ પ્રમાણે આપશ્રીએ કેવી રીતે કહાલ્યું છે. તે આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે—કેપ્રતિમંડળ ઉપર પરિધિની વૃદ્ધિ ૨૩૦ જેટલી થાય છે. ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવાથી ૩ આવે છે અને શેષ ૬૬૫૫ અવશિષ્ટ રહે છે. જે પ્રમાણે પૂર્વાનુપૂર્વી વ્યાખ્યાનનું અંગ છે તે પ્રમાણે પશ્ચાનુ-પૂર્વી પણ વ્યાખ્યાનનું અંગ છે. એથી હવે પશ્ચાનુપૂર્વી મુજબ એજ વિષયને સમજવા ગૌતમસ્વામી પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે. 'જયાણં મંતે ! ચંદે સવ્વવાહિરં મંડલં ઉવસંકમિતા ચારં ચરઈ' હે ભઠંત ! જ્યારે ચન્દ્ર સર્વબાહ્યમંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે 'તયાણં એમગેણં મુહુત્તેણં કેવઈયં છેવંતં ગચ્છઈ' ત્યારે તે એક મુદૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્ર ઉપર પહોંચી જાય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે—'ગોયમા ! પંચજોયણ સહસ્સાઈ'

એણં ચ પળવીસં જોયણસયં' હે ગૌતમ ! ત્યારે તે ૫૧૨૫ યોજન 'જળતરિં ચ જણ ભાગસણ ગચ્છઈ' તેમજ ૬૬૬૦ ભાગ સુધી ક્ષેત્રમાં એક મુદૂર્તમાં જાય છે. મંડલં તેરસહિં ભાગસહ-સેહિં સત્તહિય જાવ છેત્તા પળવીસેહિં સણહિં' તેમજ સર્વબાહ્યમંડળની જેટલી પરિધિ હોય તેમાં ૨૩૦ ને ગુણિત કરીને આગતરાશિમાં ૧૩૭૨૫ નો ભાગાકાર કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે તે ૫૧૨૫ $\frac{૬૬૬૦}{૧૩૭૨૫}$ યોજન સુધી આવી જાય છે 'તયાણં ઇહ ગયસ્સ મણુસ્સસ્સ એકકતીસણ જોયણસહસ્સેહિં અટ્ટહિય એગતીસેહિં જોયણસણહિં ચંદે ચક્કુપ્પાસં હવ્વ માગચ્છઈ' ત્યારે તે ચન્દ્ર અહીંના મનુષ્યો વડે ૩૧૮૩૧ યોજન જેટલે દૂરથી દેખાય છે.

પ્રથમ સર્વબાહ્યમંડળ વક્તવ્યતા સમાપ્ત

દ્વિતીયબાહ્યમંડળ વક્તવ્યતા

'જયાણં મંતે ! બાહિરાણંતરં પુચ્છા' હે ભગવન ! જ્યારે ચન્દ્ર ખીજા સર્વબાહ્યમંડળની ઉપર પહોંચીને પોતાની ગતિ કરે છે, ત્યારે તે એકમુદૂર્તમાં કેટલા ક્ષેત્ર સુધી જાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે કે—'ગોયમા ! પંચ જોયણસહસ્સાઈ એકંચ એકકવીસં જોયણસયં' હે ગૌતમ ! ત્યારે તે ૫૧૨૫ યોજન અને 'એકક રસ ચ સટ્ટે ભાગસહસ્સે ગચ્છઈ' ૧૧૬૦ ભાગ પર્યાન્ત જાય છે, 'મંડલં તેરસહિં જાવ છેત્તા' તથા તેને ૧૩૭૨૫ થી વિભક્ત કરીને એમ કહેવું જોઈએ કે ૫૧૨૫ $\frac{૧૧૬૦}{૧૩૭૨૫}$ યોજન સુધી એ મંડલ પર જાય છે. એનું ચર ક્ષેત્ર કેવી રીતે થાય છે ? તે આ વિષયમાં સઘળું કથન સૂર્યપ્રકરણમાં જોઈ લેવું જોઈએ વિસ્તાર થવાના ભયથી અમે અહિંયા તે દર્શાવેલ નથી.

તૃતીય સર્વબાહ્યમંડળ વક્તવ્યતા

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'જયાણં મંતે ! બાહિરત્તચં પુચ્છા' હે ભઠંત ! જ્યારે ચન્દ્ર સર્વબાહ્ય તૃતીયમંડળ ઉપર પહોંચીને પોતાની ગતિ—ક્રિયા

કરે છે ત્યારે તે એક મુદ્દર્તમા કેટલા ક્ષેત્રને પાર કરે છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! પંચ જોયણસહસ્સાઈં ઇગં ચ અટ્ટારસુત્તરં જોયણસયં ચોહસય પંચુત્તરે માગસપ ગચ્છઈ’ હે ગૌતમ ! તે વખતે તે ૫૧૧૮ ચોજન તેમજ ૧૪૬૫ લાગ સુધી બધ છે. ‘મંડલં ચ તેરસહિં સહસ્સેહિં સત્તહિં પળવીસેહિં સઈહિં છેતા’ એ લાગેા ૧૩૭૨૫ થી મંડળની પરિધિને વિલક્ત કર્યા બાદ પ્રાપ્ત થાય છે. આનો લાવ આ પ્રમાણે છે—સર્વબાહ્ય જે તૃતીયમંડળ છે—તેની પરિધિનું પ્રમાણ ૩૧૭૮૫૫ છે. આ પ્રમાણમાં ૨૨૧ ને ગુણિત કરવાથી સિત્તેર કરોડ ચોવીસ લાખ પાંચહજાર નવસો પંચાવન ૭૦૨૪૫૬૫૫ આટલી સંખ્યા આવે છે. આ સંખ્યામાં ૧૩૭૨૫ નો લાગાકાર કરવાથી ૫૧૧૮ લખ આવે છે. અને શેષસ્થાન ઉપર ૧૪૦૫ લાગ વધે છે. આ સંબંધમાં અને વિશેષ બાણુવા માટે સૂર્ય પ્રકરણ બેઠ લેવું બેઠએ. વિસ્તાર—લયથી અમે અહીં પુનઃ ૨૫૦૮ કરતા નથી.

હવે સૂત્રકાર ચતુથ મંડલાદિકોમાં અતિદેશનું કથન કરે છે. ‘एवं खलु एरणं उवाएणं जाव संकममाणे २’ આ પ્રમાણે એ પૂર્વોક્ત ત્રણ મંડળોમાં પ્રદર્શિત રીત મુજબ મેરુની સન્મુખ જતો ચન્દ્ર તદનંતર મંડળથી તદનંતર મંડળ પર સંક્રમણ કરતો—કરતો ‘તિણિ જોયણાઈં’ ત્રણ—ત્રણ ચોજન તેમજ ‘છળજઈં ચ પંચાવળે માગસપ’ ૬૬૫૫ લાગેા સુધી ‘एगमेगे मंडले मुहुत्तगईं निबुद्धेमाणे २’ એક—એક મંડળ ઉપર મુદ્દર્ત ગતિને અદ્ય—અદ્ય કરતો ‘सव्ववमंतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ’ સર્વાભ્યંતરમંડળ પર આવીને પોતાની ગતિ કરે છે. અહીં વિશેષ બધું કથન સૂર્યપ્રકરણમાં પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે. અન્ય વિસ્તારલયથી પુનઃ તે કથન અત્રે પ્રકટ કરતા નથી. ॥૧૪॥

નક્ષત્રાધિકાર કા નિરૂપણ

ચન્દ્રના અધિકારનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર નક્ષત્રના અધિકારનું નિરૂપણ કરે છે. આ નક્ષત્રાધિકારમાં ૮ દ્વારો છે—(૧) મંડળ સંખ્યા પ્રરૂપણા. (૨) મંડળ ચાર ક્ષેત્ર પ્રરૂપણા (૩) અભ્યંતર આદિ મંડળોમાં ૨૮ નક્ષત્રોની પારસ્પરિક અંતર પ્રરૂપણા. (૪) નક્ષત્ર વિમાનેાની આયામાદિ પ્રરૂપણા (૫) નક્ષત્રમંડળોની મેરુથી અબાધા નિરૂપણા. (૬) તેમના આયામાદિની પ્રરૂપણા. (૭) મુદ્દર્ત ગતિ પ્રમાણ નિરૂપણા તેમજ () નક્ષત્ર-મંડળોની સાથે સમવતાર પ્રરૂપણા.

‘કરૂણં મંતે ! ણક્ષત્તમંડલા પન્નત્તા’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ બતનો પ્રશ્ન કર્યો છે—‘કરૂણં મંતે ! ણક્ષત્તમંડલા પન્નત્તા’ હે ભદંત ! નક્ષત્રમંડળો કેટલા કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—

‘ગોચમા ! અદ્વ ણક્ષત્તમંડલા પ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! નક્ષત્રમંડળો આઠ કહેવામાં આવેલા છે. યદ્યપિ નક્ષત્રો ૨૮ છે અને એમનામાંથી દરેકને એક-એક મંડળ હોવાથી ૨૮ મંડળો કહેવામાં આવ્યા છે પરંતુ એવું જે અહીં કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે એ ૨૮ નક્ષત્રો આટલા જ પ્રતિનિયત પોત-પોતાના મંડળોમાં સંચરણ કરે છે. જેથી એમનું સંચરણ ૮ મંડળોમાં જ થઈ જાય છે. એજ વાતને સૂત્રકારે ક્ષેત્ર વિભાગ વડે આ પ્રમાણે પ્રકટ કરી છે. આમાં સર્વ પ્રથમ ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-‘જંબુદીવે દીવે કેવદ્વયં ઓગાહિત્તા કેવદ્વયં ણક્ષત્તમંડલા પ્ણત્તા હે ભદંત ! આ જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં કેટલા પ્રમાણક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા નક્ષત્ર મંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? આના જવાબમાં પ્રભુએ તેને કહ્યું-‘ગોચમા ! જંબુદીવે દીવે અસીયં જોચણસયં ઓગાહિત્તા ઇત્થણં દો નક્ષત્તમંડલા પ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! આ જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને જે નક્ષત્રમંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? ‘લવણેણં મંતે ! સમુદ્દે કેવદ્વયં ઓગાહિત્તા કેવદ્વયા ણક્ષત્તમંડલા પ્ણત્તા’ હે ભદંત ! લવણસમુદ્રમાં કેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને કેટલા નક્ષત્ર મંડળો કહેવામાં આવેલા છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘લવણેણં સમુદ્દે તિણ્ણિ તીસે જોચણસયં ઓગાહિત્તા ઇત્થણં છ ણક્ષત્ત મંડલા પ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! લવણસમુદ્રમાં ત્રણસો ત્રીસ યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને અવગાહિત કરીને ૬ નક્ષત્ર મંડળો કહેવામાં આવેલા છે. ‘એવામેવ સપુચ્ચારેણ જંબુદીવે દીવે લવણસમુદ્દેય અદ્વ ણક્ષત્તમંડલા મવંતિ’ આ પ્રમાણે બધા મળીને નક્ષત્ર મંડળો ૮ થઈ જાય છે. આમ મેં અને ખીજા તીર્થંકરોએ કહ્યું છે.

મંડળ સંખ્યા પ્રરૂપણાદ્વાર સમાપ્ત

મંડળ ચાર ક્ષેત્ર પ્રરૂપણા

ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-‘સવ્વચ્ચંતરાઓ ણં મંતે ! ણક્ષત્ત-

મંડલાઓ કેવદ્વયાએ અબાહાએ સવ્વચ્ચાહિરણે ણક્ષત્તમંડલે પ્ણત્તે’ હે ભદંત ! સર્વાભ્યંતર નક્ષત્ર મંડળથી કેટલે દૂર સર્વાબાહ્ય નક્ષત્ર મંડળ કહેવામાં આવેલ છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોચમા ! પંચદસુત્તરે જોચણસયં અબાહાએ સવ્વચ્ચાહિરણે ણક્ષત્તમંડલે પ્ણત્તે’ હે ગૌતમ ! સર્વાભ્યંતર નક્ષત્ર મંડળથી સર્વાબાહ્ય નક્ષત્ર મંડળ ૧૧૫ યોજન દૂર કહેવામાં આવેલ છે. આ સૂત્ર નક્ષત્ર ભતિની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલું છે, એવું જાણવું જોઈએ નહિતર સર્વાભ્યંતરમંડળવર્તી જે અભિજિત વગેરે ૧૨ નક્ષત્રો છે તે સર્વદા અવસ્થિત મંડળવાળા રહે છે. એટલા માટે તેમને સર્વાબાહ્યમંડળનો અભાવ રહે છે, તો પછી આ સૂત્રનું કથન કેવી રીતે સંગત કહી શકાય. એટલા માટે આ કથનને સામાન્ય નક્ષત્ર મંડળની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવેલું છે એવું જાણવું જોઈએ. એટલે કે સર્વાભ્યંતર નક્ષત્રમંડળ ભતિય નક્ષત્રમંડળથી સર્વાબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ ભતિય નક્ષત્રમંડળ ૧૧૫ યોજન દૂર છે.

અંતરદ્વાર-કથન

ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આમાં એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-‘ળક્ષ્મત્તમંડલસ્સ ણં મંતે ! ળક્ષ્મત્તમંડલસ્સ ઇસણં કેવડ્યાએ અબાહાએ અંતરે પણ્ણત્તે’ હે ભદંત ! એક નક્ષત્રમંડળનો ખીબ્બ નક્ષત્રમંડળથી એટલે કે એક નક્ષત્ર વિમાનનું ખીબ્બ નક્ષત્ર વિમાનથી-કેટલું વ્યવધાન-અંતર કહેવામાં આવેલું છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! દો જોયણાં ળક્ષ્મત્તમંડલસ્સ ય ળક્ષ્મત્તમંડલસ્સ ય અબાહાએ અંતરે પણ્ણત્તે’ એક નક્ષત્ર વિમાનનું ખીબ્બ નક્ષત્ર વિમાનથી વગર વ્યવધાને એ યોજન જેટલું અંતર છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-આઠ મંડળોમાં જે-જે મંડળમાં જેટલા જેટલા નક્ષત્રોના વિમાનો છે, તેના અંતરને ખતાવનાર આ સૂત્ર છે. જેમ અભિજિત નક્ષત્રના વિમાનનું અને શ્રવણ નક્ષત્રના વિમાનનું પરસ્પર એ યોજન જેટલું અંતર હોય છે. નક્ષત્ર સંબંધી જે સર્વાભ્યંતરાદિમંડળો છે, તેમનું પરસ્પરમાં સૂચક આ સૂત્ર નથી. જે આવું માનવામાં આવે તો પછી નક્ષત્ર-

મંડળોનું વક્ષ્યમાણ ચન્દ્રમંડળ સમવતાર સૂત્રની સાથે વિરોધ થઈ જશે.

નક્ષત્ર વિમાનાયામાદિ પ્રરૂપણા

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-‘ળક્ષ્મત્તમંડલે ણં મંતે ! કેવડ્યં આયામવિક્ખંભેણં કેવડ્યં પરિક્ખેવેણં કેવડ્યં બાહલ્લેણં પન્નત્તે’ હે ભદંત ! નક્ષત્રમંડળનો આયામ અને તેનો વિષ્કંભ કેટલો છે તેમજ આનો પરિક્ષેપ કેટલો છે ? તથા તેની ઊંચાઈ કેટલી છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ગાહયં આયામવિક્ખંભેણં તં ત્રિગુણા સવિસેસં પરિક્ખેવેણં’ હે ગૌતમ ! નક્ષત્રમંડળના આયામવિષ્કંભનું પ્રમાણ એ ગાઉ જેટલું છે. એના પરિક્ષેપનું પ્રમાણ એના આયામ-વિષ્કંભના પ્રમાણ કરતાં કંઈક વધારે છે. ‘અદ્ધ ગાહયં બાહલ્લેણં પણ્ણત્તે’ તેમજ આની ઊંચાઈ એક ગાઉ જેટલી છે.

આની મેરુથી અખાધા કેટલી છે ? આનું કથન-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ બાતનો પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘જંબુદીવે ણં મંતે ! દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ કેવડ્યાએ અબાહાએ સવ્વઞ્મંતરે ળક્ષ્મત્તમંડલે પણ્ણત્તે’ હે ભદંત ! આ જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત સુમેરુપર્વતથી સર્વાભ્યંતર સર્વમંડળોની અપેક્ષાએ અભ્યંતરમંડળમાં સ્થિત નક્ષત્રમંડળ કેટલા દૂર પર સ્થિત છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ચોયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં અદ્દય વીસે જોયણસએ અબાહાએ સવ્વઞ્મંતરે ળક્ષ્મત્તમંડલે પન્નત્તે’ હે ગૌતમ ! સુમેરુથી ૪૪ હબ્બર ૮ સો ૨૦ યોજન દૂર સર્વાભ્યંતર નક્ષત્રમંડળ છે. આ સંબંધમાં સ્પષ્ટીકરણ સૂર્યમંડળાધિકારમાં જે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે, તેવું જ અત્રે પણ સમજી લેવું જોઈએ. વિસ્તારભયથી અત્રે પુનઃ સ્પષ્ટીકરણ કરતા નથી.

સર્વખાહ્ય નક્ષત્રમંડળની અખાધા-કથન

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘જંબુદીવે ણં મંતે ! દીવે

મંદરપવ્વયસ્સ વેવહ્યાએ અવાહાએ સવ્વવાહિરેણ ણક્કલ્લમંડલે પન્નત્તે' હે ભદંત ! આ જ્જબ્બુદ્ધીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત જે સુમેરુપર્વત છે. તેની કેટલી અબાધાથી એટલે કે તેનાથી કેટલે દૂર સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ-જેનાથી પર અન્ય કોઈ બાહ્ય હોય નહિ એવું નક્ષત્રમંડળ-કહેવામાં આવેલ છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! પળયાલીસં જોયણસહસ્સાઈં તિણ્ણિય ય તીસે જોયણસએ અવાહાએ સવ્વવાહિરેણ ણક્કલ્લમંડલે પળ્ણત્તે' હે ગૌતમ ! સુમેરુપર્વતથી સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ ૪૫૩૩૦ યોજન દૂર કહેવામાં આવેલ છે.

અભ્યન્તરાદિ નક્ષત્રમંડળના આયામાદિતું નિરૂપણુ—

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-‘સવ્વબ્બંતરેણં મંતે ! ણક્કલ્લમંડલે કેવહ્યં આયામવિક્કલ્લમેણં કેવહ્યં પરિક્કલ્લેવેણં પન્નત્તે' હે ભદંત ! સર્વાભ્યંતર નક્ષત્રમંડળ કેટલા આયામ અને વિષ્કંભવાળું કહેવ માં આવેલું છે? તેમજ તેની પરિધિનું પ્રમાણ કેટલું કહેવામાં આવેલું છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે ‘ગોયમા ! ણવળવડ્ડં જોયણસહસ્સાઈં છચ્ચ ચત્તાલ્લે જોયણસએ આયામવિક્કલ્લમેણં તિણ્ણિય ય જોયણસહસહસ્સાઈં પળ્ણરસસહસ્સાઈં ણ્ણૂણવહ્ડં જોયણાઈં દ્ધિચ્ચિ વિસેસાહિએ પરિક્કલ્લેવેણં પળ્ણત્તે' હે ગૌતમ ! ૯૯૬૪૦ યોજન જેટલો એના આયામવિષ્કંભ કહેવામાં આવેલો છે અને ૩ લાખ ૧૫ હજાર ૮૯ યોજન કરતાં કંઈક અધિક આની પરિધિ કહેવામાં આવેલી છે. આ સંબંધમાં સ્પષ્ટીકરણ બાણુવું હોય તો સૂર્યાધિકારમાં કરવામાં આવેલા સ્પષ્ટીકરણને જોઈ લેવું જોઈએ. ‘સવ્વવાહિરેણં મંતે ! ણક્કલ્લમંડલે કેવહ્યં આયામવિક્કલ્લમેણં, કેવહ્યં પરિક્કલ્લેવેણં પન્નત્તે' હે ભદંત ! સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ આયામ અને નિષ્કંભની અપેક્ષાએ કેટલું વિસ્તૃત કહેવામાં આવેલું છે? અને તેની પરિધિનું પ્રમાણ કેટલું કહેવામાં આવેલું

છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! ણ્ણં જોયણસયસહસ્સં છચ્ચ સટ્ટે જોયણસએ આયામવિક્કલ્લમેણં' હે ગૌતમ ! સર્વબાહ્ય નક્ષત્રમંડળ આયામ અને વિષ્કંભની અપેક્ષાએ ૧ લાખ ૬ સો ૬૦ યોજન જેટલું કહેવામાં આવેલું છે અને ‘તિણ્ણિય જોયણ સયસહસ્સાઈં અટ્ટારસસહસ્સાઈં તિણ્ણિય પળ્ણરસુત્તરે જોયણસએ પરિક્કલ્લેવેણં' ૩ લાખ ૧૮ હજાર ૩ સો ૧૫ યોજન જેટલી પરિધિવાળું કહેવામાં આવેલું છે.

સુહૂર્ત ગતિદ્વાર-પ્રરૂપણુ

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે-‘જયાણં મંતે ! ણક્કલ્લે સવ્વવ્વંતરમંડલં ઉવસંકમિતા ચારં ચરહ્' હે ભદંત ! જે સમયે નક્ષત્રો સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પ્રાપ્ત થઈને તે પોતાની ગતિ ક્રિયા કરે છે. ‘તયાણં ણ્ણમેગેણં મુહુત્તેણં કેવહ્યં ચેતં ગચ્છહ્'

તે સમયે તેઓ એક એક મુદ્દામાં કેટલા ક્ષેત્રો ઉપર ગતિ કરે છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! પંચ જોયણસહસ્સાઈ’ દોળિય પળળટ્ટે જોયણસઈ’ હે ગૌતમ ! તે સમયે તેઓ પરદપ યોજન ક્ષેત્ર સુધી ગતિ કરે છે. ‘અટ્ટારસય માગ સહસ્સે દોળિય તેવટ્ટે માગ સઈ ગચ્છઈ’ અને ૧૮૨૬૩ ભાંગ સુધી આગળ ગતિ કરતા જ રહે છે ‘ભાગ’ પદ અવયવ વાચક છે. એથી અત્રે એ ‘ભાગો’ કયા પદાર્થના ગૃહીત કરવામાં આવેલા છે? આ જાતની આશંકાના નિમિત્તે ‘મંહલં ચ ઈક્કવીસાઈ માગસહસ્સેઈં નવહિય સટ્ટેઈં સઈં’ એવો સૂત્રપાઠ કહેવામાં આવેલ છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે નક્ષત્ર મંડળનો કાળ પદ મુદ્દર્તાત્મક છે. મુદ્દર્તાના ૩૬૭ ભાગો કરી લેવા જોઈએ. આ મુજબ મુદ્દર્તા ગતિનો વિચાર આ પ્રમાણે આવેલો છે-રાત્રિ અને દિવસના મધ્યમાં ત્રીસ મુદ્દર્તા હોય છે એટલે કે એક દિવસ-રાત ૩૦ મુદ્દર્તાના હોય છે. આમાં ૨૬ મુદ્દર્તા બીજા જોડવામાં આવે છે ત્યારે બન્નેનો યોગ ૫૬ થાય છે. ૫૬ ને ૩૬૭ વડે ગુણાકાર કરવાથી

અધિકથી અધિક એક ભવ સમ્બન્ધી ત્રણ પલ્લોપમની છે, તેનાથી અધિક નથી હોતી, પરન્તુ તિર્યંચ તિર્યંચૃ ભવને ત્યાગીને નિરન્તર તિર્યંચભવમાં જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે-વચમાં કેઈ અન્ય ભવમાં ઉત્પન્ન નથી થતા, તેઓ અનન્તકાલ સુધી તિર્યંચ બની રહે છે. તે અનન્તકાળનું અહી કાલ અને ક્ષેત્રથી, એમ બે પ્રકારે સ્પષ્ટીકરણ કરાયેલું છે. કાળની અપેક્ષાએ અનન્ત ઉત્સર્પિણીયો અને અનન્ત અવસર્પિણીયો વ્યતીત થઈ જાય છે, પછી પણ તિર્યંચોનિક તિર્યંચોનિક જ બની રહે છે. કાળનું આ પરિમાણ અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તન સમજવું જોઈએ અને આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલો સમય થાય છે, તેટલાં અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તન સમજવા જોઈએ. તિર્યંચોનિકની આ જે કાયસ્થિતિ બતાવાયેલી છે, તે વનસ્પતિની અપેક્ષાએ છે, તેનાથી લિન્ન તિર્યંચોનિકોની અપેક્ષાએ નહીં, કેમકે વનસ્પતિકાયના સિવાય અન્ય તિર્યંચોની કાયસ્થિતિ એટલી નથી હોતી.

શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે-હે ભગવન્ ! તિર્યંચોનિક સ્ત્રિયો તિર્યંચોનિક સ્ત્રિયોના રૂપમાં કેટલા સમય સુધી રહે છે ?

શ્રી ભગવાન્-હે ગૌતમ ! જઘન્ય અન્તમુદ્દર્તા સુધી અને ઉત્કૃષ્ટ પૃથક્ત્વ કરોડ પૂર્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમ સુધી. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોની કાયસ્થિતિ અધિકથી અધિક આઠ ભવોની છે. અસંખ્યાત વર્ષની આયુવાળા મૃત્યુના પછી નિયમથી દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તિર્યંચોનિકમાં નહીં, તેથી જ સાત ભવ કરોડ પૂર્વ આયુવાળા સમજવા જોઈએ. અને આઠમો અન્તિમ ભવ દેવકુરૂ આદિમાં, એ પ્રકારે સાત કરોડ પૂર્વ અધિક ત્રણ પલ્લોપમ સમજવું જોઈએ.

એજ પ્રકારે મનુષ્ય અને મનુષ્ય સ્ત્રીના વિષયમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. અર્થાત્ જઘન્ય અન્તમુદ્દર્તા અને ઉત્કૃષ્ટ પૃથક્ત્વ પૂર્વકોટિ અધિક ત્રણ પલ્લોપમની કાયસ્થિતિ

બધા મુહૂર્તોના ભાગો થઈ જાય છે. આમાં ૩૦૭ જોડવાથી ૨૧૯૬૦ ભાગ રાશિ આવી જાય છે. આ ભાગ રાશિ દરેક મંડળમાં છેદક રાશિ છે. સર્વાભ્યંતરમંડળની પરિધિ ૩૧૫૦૮૬ યોજન જેટલી છે. આ યોજન રાશિમાં ૩૬૭ વડે ગુણાકાર કરવાથી ૧૧૫૬૩૭૬૬૩ આ રૂપ સંખ્યા આવે છે. આમાં ૨૧૯૬૦ નો ભાગાકાર કરવામાં આવે તો ૫૨૬૫ આવે છે અને શેષમાં ૧૮૨૬૩ અવશિષ્ટ રહે છે. તો $\frac{૧૮૨૬૩}{૩૬૭}$ આટલી સંખ્યાભાગ પ્રમાણ સર્વાભ્યંતરમંડળમાં અભિજિત વગેરે નક્ષત્રોની એક-એક મુહૂર્તમાં ગતિ થાય છે.

બાહ્ય નક્ષત્રમંડળમાં મુહૂર્તગતિની પ્રરૂપણા

આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘જયાણં મંતે ! નક્ષત્રે’ હે ભદંત ! જે કાળમાં અભિજિત વગેરે નક્ષત્રો ‘સવ્વન્નાહિરં મંડલં ઉવસંકમિત્તા’ સર્વાબાહ્ય-

મંડળને પ્રાપ્ત કરીને ‘ચારં ચરઈ’ ગતિ ક્રિયા કરે છે. ‘તયાણં ઇગમેગેણં મુહુત્તેણં’ ત્યારે એક-એક મુહૂર્તમાં તેઓ ‘કેવઈયં લેત્તં ગચ્છઈ’ તેઓ કેટલા ક્ષેત્રો સુધી જાય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! પંચ જોયણસહસ્સાઈ’ તિણ્ણિય ઇગ્ગૂણવીસે જોયણસણ’ હે ગૌતમ ! ત્યારે તેઓ ૫૩૧૯ યોજન તેમજ ‘સોલસય માગ સહસ્સે’ સોળ હજાર ‘તિણ્ણિય પ્ણસદ્દે માગસણ ગચ્છઈ’ ત્રણસો પાંસઠ ભાગ સુધી જાય છે. ‘ભાગ’ શબ્દ અવ-યવવાચી હોય છે. એથી આ ભાગ અત્રે કયા પદાર્થનો અહણ કરવામાં આવેલો છે. આ નિમિત્તે સૂત્રકારે ‘મંડલં ઇગ્ગૂણવીસે માગસહસ્સેઈ ણવહિય સદ્દેઈ હેત્તા’ આ પ્રમાણે કહ્યું છે એનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે સર્વાબાહ્યમંડળમાં નક્ષત્રની પરિધિ ૩૧૮૩૧૫ છે. આ પરિધિને ૩૬૭ સાથે ગુણિત કરવાથી ૧૧૬૮૨૧૬૦૫ રાશિ આવે છે. આમાં ૨૧૯૬૦ નો

થાય છે. અગિયારમાં ચન્દ્રમંડળમાં સાતમું નક્ષત્રમંડળ અન્તભૂત થાય છે. પંદરમાં ચન્દ્રમંડળમાં આઠમું નક્ષત્રમંડળ અન્તભૂત થાય છે. શેષ દ્વિતીયાદિ દ્વિતીય-ચતુર્થ-પંચમ-નવમ-દ્વાદશ, ત્રયોદશ અને ચતુર્દશ સુધીના સાત ચન્દ્રમંડળો-નક્ષત્ર રહિત હોય છે. ફક્ત પ્રથમ, તૃતીય, ૫ઠ્ઠ, સપ્તમ, અષ્ટમ, દશમ, એકાદશ અને પંચદશ એ આઠ ચંદ્રમંડળોમાં જ નક્ષત્રો હોય છે. પ્રથમચંદ્ર મંડળમાં ૧૨ નક્ષત્રો હોય છે. જેમ કે અભિજિત શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષક, પૂર્વભાદ્રપદા, ઉત્તરભાદ્રપદા, અશ્વિની, ભરણી, પૂર્વાશ્લેશુની, ઉત્તરાશ્લેશુની અને સ્વાતિ દ્વિતીય ચન્દ્રમંડળમાં પુનર્વસુ અને મઘા એ બે નક્ષત્રો હોય છે. તૃતીય ચંદ્રમંડળમાં એક કૃત્તિકા નક્ષત્ર હોય છે. ચતુર્થમંડળમાં રોહિણી નક્ષત્ર હોય છે અને ચિત્રા નક્ષત્ર હોય છે. પંચમ નક્ષત્રમંડળમાં વિશાખા નક્ષત્ર હોય છે. ૫ઠ્ઠ- ચંદ્રમંડળમાં અનુરાધા, અષ્ટમમાં જ્યેષ્ઠા, અષ્ટમમાં મૃગશિરા, આર્દ્રા, પુષ્ય, અશ્લેષા, મૂલ અને હસ્ત એ નક્ષત્રો હોય છે. પૂર્વાષાઠા અને ઉત્તરાષાઠા એમની અંદર બપ્બે તારાઓ હોય છે-અને બહાર બપ્બે તારાઓ હોય છે. આ પ્રમાણે

પોતપોતાના મંડળમાં અવતાર સંબંધી ચન્દ્રમંડળની પરિધિ મુજબ પૂર્વોક્ત ક્રમથી દ્વિતીયાદિ નક્ષત્રમંડળોની મુદૂર્ત ગતિ બાણી લેવી જોઈએ. દરેક મંડળમાં ચન્દ્રાદિકોનું યોજનાત્મક ગમન કહીને હવે સૂત્રકાર તેજ ચન્દ્રાદિકોનું દરેક મંડળમાં મુદૂર્તગમન કહે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે ‘एगमेगेणं भंते ! मुहुत्तेणं’ હે ભદંત ! એક-એક મુદૂર્તમાં ચન્દ્ર ‘केवइयं भागसयं गच्छइ’ કેટલા સો ભાગ સુધી જાય છે એટલે કે કેટલા સો ભાગ સુધી ગતિ કરે છે ! એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘गोयमा ! जं जं मण्डलं चवसंकमिन्ता चारं चरइ’ હે ગૌતમ ! જે જે મંડળ પર પહોંચીને ચન્દ્ર પોતાની ગતિ ક્રિયા કરે છે. ‘तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स’ તત્ તત્ મંડળની પરિધિના ‘सत्तरस अट्टसट्ठिभागसए गच्छइ’ ૧૭૬૮ ભાગો સુધી દરેક મુદૂર્તમાં તે જાય છે. ‘मंडलं सयसहस्सेणं अट्टणउइए सएहिं छेत्ता’ તેમજ ૧ લાખ ૯૮ હજાર ભાગોને વિભક્ત કરીને પ્રતિમુદૂર્તમાં તે ગતિ કરે

ભાગાકાર કરવાથી ૫૩૧૯ યોજન જેટલી સંખ્યા આવે છે. તેમજ શેષ $\frac{1}{1000000}$ ભાગ વધે છે. આટલા પ્રમાણવાળી સર્વાબાહ્ય નક્ષત્રમંડળમાં મૃગશીર્ષ આદિ ૧૮ નક્ષત્રોની પ્રતિ મુદૂર્તમાં ગતિ હોય છે. ઉક્ત ક્રમાનુસાર સર્વાભ્યંતર મંડળવર્તી નક્ષત્રોની તેમજ સર્વાબાહ્યમંડળવર્તી નક્ષત્રોની પ્રતિ મુદૂર્ત ગતિ પ્રતિપાદિત કરીને હવે સૂત્રકાર નક્ષત્ર તેમજ તારાઓ અવસ્થિતમંડળવાલા છે અને પ્રતિનિયત ગતિવાળા છે તેથી અવશિષ્ટ ૬ મંડળોમાં મુદૂર્ત ગતિનું પરિજ્ઞાન દુષ્કર છે. એથી તે મુદૂર્તગતિના કારણભૂત મંડળના પરિજ્ઞાન માટે આ નક્ષત્રમંડળોના ચન્દ્રમંડળોમાં સમવતાર હોવાના પ્રશ્નને પ્રભુને ‘एणं भंते ! अट्टणकखत्तमंडला कहहिं चंदमंडलेहिं समोअरंति’ આ સૂત્રપાઠ વડે પૂછે છે. હે ભદંત ! એ ઉપયુક્ત આઠ નક્ષત્રમંડળો કેટલા ચન્દ્રમંડળોમાં અવતરિત હોય છે?—અન્ત-

ભૂત હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને આ પ્રમાણે કહે છે-‘गोयमा ! अट्टहिं चंदमंडलेहिं समोअरंति’ હે ગૌતમ ! એ આઠ ચન્દ્રમંડળોમાં અંતભૂત હોય છે. ‘तं जहा’ જેમ કે ‘पहमे चंदमंडले’ પ્રથમ ચન્દ્રમંડળમાં પ્રથમ નક્ષત્રમંડળ અંતભૂત થાય છે, કેમકે ચાર ક્ષેત્રમાં ચાલનારા અને અનવસ્થિત ચાલનારા સમસ્ત જ્યોતિષક દેવોની આ જમ્બૂ દ્વીપમાં ૧૮૦ યોજન અવગાહિત કરીને મંડળની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તૃતીય ચન્દ્રમંડળમાં દ્વિતીય નક્ષત્રમંડળને અન્તભાવ થાય છે. એ જે નક્ષત્રમંડળો જમ્બૂદ્વીપમાં છે. લવણ-સમુદ્રમાં ભાવી છક્રા ચન્દ્રમંડળમાં તૃતીય નક્ષત્રમંડળ અન્તભૂત થાય છે. લવણસમુદ્ર ભાવી સપ્તમ ચન્દ્રમંડળમાં ચતુર્થ નક્ષત્રમંડળ અન્તભૂત થાય છે. અષ્ટમ ચન્દ્રમંડળમાં પંચમ નક્ષત્રમંડળ અન્તભૂત થાય છે. દશમ ચન્દ્રમંડળમાં ષષ્ઠ નક્ષત્રમંડળ અંતભૂત

છે. આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે અહીં સર્વપ્રથમ ચન્દ્રના મંડળનો કાળ તેમજ પછી તે મુજબ મુહૂર્તનું પરિમાણ કાઢવામાં આવેલ છે. મંડળ કાળના વિચાર માટે ત્રૈરાશિકનું વિધાન આ પ્રમાણે છે—સકલ યુગવર્તી અર્ધમંડળો વડે ૧૭૬૮ ચન્દ્રદયની અપેક્ષાએ પૂર્ણમંડળો વડે ૧૮૩૦ રાત્રિ-દિવસ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી બે અર્ધમંડળો વડે કેટલા રાત્રિ-દિવસો પ્રાપ્ત થાય છે. તો આના માટે રાશિત્રયની સ્થાપના ૧૭૬૮/૧૮૩૦/૨ આ પ્રમાણે થશે. ચરમરાશિ બે થી મધ્યરાશિ ૧૮૩૦ ને ગુણિત કરવાથી ૩૬૬૦ આવે છે. આમાં ૧૭૬૮ નો લાગાકાર કરવાથી બે રાત-દિવસ અને શેષમાં ૧૨૪ અવશિષ્ટ રહે છે. એક રાત-દિવસમાં ૩૦ મુહૂર્તો હોય છે. તો ૩૦ ને ૧૨૪ સાથે ગુણિત કરવાથી ૩૭૨૦

આવે છે. આમાં ૧૭૬૮ નો લાગાકાર કરવાથી બે મુહૂર્તો લખ્ય હોય છે. છેલ્લે છેલ્લે રાશિઓમાં આઠથી અપવર્તના-લાગાકાર કરવાથી છેલ્લા રાશિ ૨૩ અને છેલ્લા રાશિ ૨૨૧ આવે છે આ પ્રમાણે એક મુહૂર્તના $2\frac{2}{3}$ લાગો પ્રાપ્ત થાય છે. આટલા કાળમાં પરિપૂર્ણ બે અર્ધમંડળો ઉપર ચન્દ્ર પોતાની ગતિ કરે છે, એટલે કે આટલા કાલમાં એક મંડળ પરિપૂર્ણ થાય છે અને તેની ઉપર ચન્દ્ર ગતિ ક્રિયા કરે છે. આ ચન્દ્ર-મંડળ-કાળની પ્રરૂપણા છે. એ મુજબ જ મુહૂર્ત ગતિ પણ થાય છે. અહીં જ બે રાશિરૂપ દિવસો આવ્યા છે તેમના મુહૂર્તો કરવા માટે ૩૦ ને બે વડે ગુણિત કરવાથી ૬૦ મુહૂર્ત થાય છે. આમાં ૨ નો સરવાળો કરવાથી ૬૨ મુહૂર્તો થાય છે. એ બધાની સંકલના કરવા માટે ૨૨૧ સાથે ગુણિત કરવામાં આવે અને ૨૩ ને આગત રાશિમાં જોડવામાં આવે તો ૧૩૭૨૫ જેટલી રાશિ આવે છે. આ રાશિ એક મંડળ કાળના મુહૂર્ત સંબંધી બે ૨૨૧ છે તેના લાગોનું પરિમાણ છે. અહીં ત્રૈરાશિક વિધાન આ પ્રમાણે છે—

બે ૧૩૭૨૫ વડે ૨૨૧ લાગોના મંડળ લાગ ૧૦૬૯૦૦ પ્રાપ્ત થાય છે તો એક

મુહૂર્ત વડે એઓ કેટલા પ્રાપ્ત થશે એના માટે ૧૩૭૨૫/૧૦૬૯૦૦/૧ એવીરીતે રાશિત્રયની સ્થાપના કરવી જોઈએ. અહીં બે આધરાશિ ૧૩૭૨૫ છે તે મુહૂર્તગત ૨૨૧ ના લાગ સ્વરૂપ છે. સંકલના માટે અંત ૧ રૂપ રાશિ ૨૨૧ થી ગુણિત થઈને ૨૨૧ રૂપ આવે છે. આમાં ૧૦૬૯૦૦૦ ને ગુણિત કરવાથી ૨૪૨૬૫૮૦૦ સંખ્યા આવે છે. આ રાશિમાં ૧૩૭૨૫ નો લાગાકાર કરવાથી ૧૭૬૮ આવે છે. શેષમાં કોઈ સંખ્યા રહેતી નથી. આટલા લાગ સુધી ગમે તે મંડળમાં ચન્દ્ર એક મુહૂર્તમાં ગમન-ક્રિયા કરે છે. લાવ આ પ્રમાણે છે કે ૨૮ નક્ષત્રો પોત-પોતાની ગતિ વડે પોતપોતાના કાળના પરિણામથી ક્રમશઃ જેટલા ક્ષેત્રને પોતાની કલ્પના વડે વ્યાપ્ત કરી શકે તેનું નામ અર્ધમંડળ છે. આટલા પ્રમાણમાં જ દ્વિતીય ૨૮ નક્ષત્ર સંબંધી દ્વિતીય અર્ધમંડળ તત્ તત્ લાગજનિત હોય છે. આ રૂપ પ્રમાણ બુદ્ધિથી પરિકલ્પિત થયેલ એક મંડળ છેદ હોય

અને તે ૧૦૯૮૦૦૦ રૂપ હોય છે. એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ? તેો એના જવાબમાં સાંભળો. એની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે-નક્ષત્ર ત્રણ પ્રકારના હોય છે. એક સમક્ષેત્રવાળા, બીજા અર્ધક્ષેત્રવાળા અને ત્રીજા દ્વ્યર્ધક્ષેત્રવાળા અહોરાતમાં સૂર્ય વડે જેટલું પ્રમાણુ ક્ષેત્ર ગમ્ય હોય છે, તેટલા પ્રમાણુ ક્ષેત્રને ચન્દ્રની સાથે યોગ રાખનારા જે-જે નક્ષત્રો પાર કરે છે તે બધા સમક્ષેત્રવાળા નક્ષત્રો છે. અહોરાત પ્રમિત ક્ષેત્ર જે નક્ષત્રોનું સમ હોય છે તે સમક્ષેત્રી નક્ષત્ર છે. આ પ્રમાણે નિષ્કર્ષાર્થ છે. સમક્ષેત્રી નક્ષત્ર ૧૫ હોય છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે-શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, પૂર્વાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, કૃત્તિકા, મૃગશિરા, પુષ્ય, મઘા, પૂર્વાશ્લેષુની, હસ્ત, ચિત્રા, અનુરાધા, મૂલ અને પૂર્વાષાઠા જે નક્ષત્ર અહોરાત પ્રમિત ક્ષેત્રના અર્ધયોગને ચન્દ્રની સાથે પ્રાપ્ત કરે છે. તે નક્ષત્રો અર્ધક્ષેત્રી છે. અર્ધક્ષેત્ર જે નક્ષત્રોનું હોય છે તે અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્ર છે. એજ આનો નિષ્કર્ષાર્થ છે. એ અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્રો ૬ છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે-શતલિષક,

ભરણી, આર્દ્રા, અશ્લેષા, સ્વાતિ અને જ્યેષ્ઠા તેમજ દ્વિતીય અર્ધ જે નક્ષત્રોનું હોય છે દ્વ્યર્ધ નક્ષત્રો છે. દ્વ્યર્ધ નક્ષત્રો પણ ૬ છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે-ઉત્તરભાદ્રપદા, ઉત્તરશ્લેષુની, ઉત્તરાષાઠા, રોહિણી, પુનર્વસુ અને વિશાખા આ સીમા પરિણામ વિચારોમાં અહોરાત ૬૭ ભાગોવાળા પરિકલ્પિત કરવામાં આવેલ છે. એથી સમક્ષેત્રી જેટલા પણ નક્ષત્રો છે તેઓમાંથી દરેક ૬૭ ભાગોવાળા પરિકલ્પિત કરવામાં આવેલા છે. અર્ધક્ષેત્રી જે નક્ષત્રો છે તેઓ સર્વેમાંથી દરેક ૩૩-૩૩ ભાગોવાળા પરિકલ્પિત કરવામાં આવેલા છે. દ્વ્યર્ધ-ક્ષેત્રી જે નક્ષત્રો છે તેમના ૧૦૦ ભાગ દરેકના પરિકલ્પિત કરવામાં આવેલા છે. પરંતુ અભિજિત નક્ષત્રના તે ૨૬ ભાગ જ કલ્પિત કરવામાં આવેલા છે. સમક્ષેત્રી નક્ષત્રો ૧૫ છે. એટલા માટે ૬૭ થી ૧૫ ગુણિત કરવાથી ૧૦૦૫ હોય છે. અર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્ર ૬ છે. એટલા માટે ૩૩ ને ૬ થી ગુણિત કરવાથી એક અધિક બસો થાય છે. દ્વ્યર્ધક્ષેત્રી નક્ષત્રો ૬ છે. ૧૦૦ ભાગને ૬ સાથે ગુણિત કરવાથી ૬૦૩ થાય છે. અભિજિત નક્ષત્ર ૨૧ ભાગોવાળું કલ્પિત કરવામાં આવેલું છે. આ બધા ભાગોનો સરવાળો ૧૮૩૦ હોય છે. આટલા ભાગરૂપ પરિમાણવાળું એક મંડળ હોય છે. દ્વિતીયમંડળ પણ આટલા જ ભાગરૂપ પરિમાણવાળું હોય છે. બંને મંડળોના ભાગોનો સરવાળો ૩૬૬૦ થાય છે. એક-એક રાત્રિ દિવસમાં ૩૦ મુહૂર્ત હોય છે, ત્યારે ૩૬૬૦ સંખ્યક ભાગોમાંથી દરેકમાં ૩૦ ભાગની કલ્પના કરવાથી ૩૬૬૦ માં ૩૦ ને ગુણિત કરવાથી ૧૦૯૮૦૦ બધા ભાગો થાય છે. આ ક્રમથી મંડળનું પરિચ્છેદ પરિમાણ કહેવામાં આવેલ છે.

શંકા-જે-જે નક્ષત્ર જે-જે મંડળો ઉપર સ્થાયી છે તે તે નક્ષત્રોનો તે મંડળો ઉપર ચન્દ્રાદિયોગ યોગ્ય મંડળ ભાગોની સ્થાપના યુક્તિમત્ હોવાથી શ્રદ્ધેય છે, પરંતુ સમસ્ત મંડળોમાં સમસ્ત નક્ષત્રોના ભાગની કલ્પના યુક્તિમત્ નથી ? તેો આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે-નક્ષત્રોનો ચન્દ્રાદિકોની સાથે યોગ નિયત દિવસમાં નિયત દેશમાં અથવા નિયત કાળમાં થતો નથી પરંતુ અનિયત દિવસમાં, અનિયત દેશમાં અથવા અનિયત કાળમાં થાય છે. આથી તે તે મંડળોમાં તેમજ તે તે નક્ષત્ર સંબંધી જે સીમા વિષ્કંભ

છે તેમાં ચન્દ્રાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી યોગ બની જાય છે. અને મંડળચ્છેદ સીમા વિષ્કંભાદિમાં સાત યોજન જેટલો હોય છે.

હવે ગૌતમસ્વામી સૂર્યની લાગાત્મિક ગતિના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરે છે— ‘एगमेगेणं सूरिए केवइयाइं भागसयाइं गच्छइ’ હે ભદ્રંત ! એક મુહૂર્તમાં સૂર્ય કેટલા સો લાગ સુધી જાય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘गोयमा जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ, तस्स मंडलपरिक्खेवस्स अट्टारस तीसे भागसए गच्छइ’ હે ગૌતમ ! સૂર્ય જે જે મંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે તે તત્ તત્ મંડળ પરિણેપના ૧૮૩૦ લાગો સુધી ગતિ કરે છે. અહીં મંડળોના ૧ લાખ ૯ હજાર ૮ સો લાગોને વિભક્ત કરીને તે સૂર્ય આટલા લાગ સુધી જાય છે—ગતિ કરે છે. આમ સમજવું જોઈએ. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે ૬૦ મુહૂર્તો

વડે ૧૦૯૮૦૦ મંડળ લાગો પ્રાપ્ત થાય છે તેો એક મુહૂર્ત વડે કેટલા મંડળ લાગ પ્રાપ્ત થશે ? તેો એ વાતને જાણવા માટે અહીં ત્રૈશશિ કરવી જોઈએ. આવિધિમાં ત્રણ રાશિયોની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી પડે છે. ૬૦/૧૦૯૮૦૦૦/૧ હવે અહીં અંતિમ રાશિ ૧ વડે મધ્યની રાશિ જે ૧૦૯૮૦૦૦ છે તેને ગુણિત કરવાથી ૧૦૯૮૦૦૦ સંખ્યા આવે છે. કેમકે ૧ થી ગુણિત થયેલી સંખ્યામાં કેઈ પણ જાતનું પરિવર્તન થતું નથી. પછી અંતિમ રાશિથી ગુણિત થયેલી મધ્યની રાશિમાં ૬૦ નો લાગાકાર કરવો જોઈએ. તેનાથી ૧૮૩૦ લખ થાય છે. આ પ્રમાણે સૂર્ય એક મુહૂર્તમાં એક મંડળના ૧૮૩૦ લાગો સુધી જાય છે. હવે ગૌતમસ્વામી નક્ષત્રોની લાગાત્મિક, ગતિને જાણવા માટે પ્રભુને ‘एगमेगेणं मंते ! मुहुत्तेणं णक्खत्ते केवइयाए भागसयाइं’ એવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદ્રંત ! નક્ષત્ર એક મુહૂર્તમાં મંડળના કેટલા સો લાગો સુધી ગતિ કરે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘गोयमा ! जं जं मंडलं उवसंकमित्ता चारं चरइ तस्स तस्स मंडलपरिक्खेवस्स

अट्टारस पणतीसे भागसए गच्छइ’ હે ગૌતમ ! નક્ષત્ર જે જે મંડળને પ્રાપ્ત કરીને પોતાની ગતિ કરે છે તે તત્ તત્ મંડળ પરિણેપના ૧૮૩૫ લાગો સુધી ગતિ કરે છે. ‘मंडलं सयसइस्सेणं अट्टाणउईए य सएहिं छेत्ता’ અહીં જે એક મંડળના ૧૮૩૫ લાગો કહેવામાં આવેલા છે તે સમસ્ત મંડળોના ૧ લાખ ૯ હજાર ૮ સો લાગોને વિભક્ત કરીને કહેવામાં આવેલા છે. અહીં પણ રાશિત્રયની સ્થાપના કરવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે થશે. ૧૮૩૫/૧૮૩૦/૨ હવે અંતિમ રાશિરૂપ જે ની સાથે મધ્યની રાશિ ૧૮૩૦ ને ગુણિત કરવાથી ૩૬૬૦ થાય છે. આમાં ૧૮૩૫ નો લાગાકાર કરવાથી ૧ દિવસ—રાત લખ થાય છે અને શેષ સ્થાનમાં ૧૮૨૫ અવશિષ્ટ રહે છે. આમાં મુહૂર્ત લાવવા માટે ૩૦ ની સાથે ગુણિત કરવાથી ૫૪૭૫૦ મુહૂર્ત આવે છે. આમાં ૧૮૩૦ નો લાગાકાર કરવાથી ૨૬ મુહૂર્તો આવે છે, પછી છેવટ અને છેલ્લા રાશિમાં ૫ ની સાથે અપવર્તના કર

વામાં આવે તો ઉપરિતનરાશિ-છેદરાશિ ૩૦૭ અને છેદક ૩૬૭ થાય છે. આનાથી ૧ રાત-દિવસ આવી જાય છે. એક અહોરાતના ૩૦ મુહૂર્તો હોય છે. એક મુહૂર્તના ૩૬૭ ભાગોને ૧૩૬૭૬ ભાગો પ્રાપ્ત થાય છે. હવે એ મુજબ જ મુહૂર્ત ગતિના પરિમાણ વિશે વિચાર કરવામાં આવે તો રાત-દિવસના ૩૦ મુહૂર્તોમાં ઉપરના ૨૬ મુહૂર્તો પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી ૫૬ મુહૂર્તો થઈ જાય છે. આમાં ૩૬૦ ની સાથે ગુણિત કરવાથી બધા મુહૂર્તોનું પરિમાણ નીકળી આવે છે. આમાં ૩૬૭ જોડવાથી બધા મુહૂર્તોની સંખ્યા ૨૧૬૬૦ આવી જાય છે. પછી ત્રૈરાશિક વિધિ મુજબ જો મુહૂર્તગત ૬૭ ભાગોના ૨૧૬૬૦ ભાગો વડે ૧૦૬૮૦૦ મંડળ ભાગો પ્રાપ્ત થાય છે તો એક મુહૂર્તમાં તેઓ કેટલા પ્રાપ્ત થશે ? આ રીતે પ્રશ્ન કરવાથી અહીં રાશિત્રયની સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. ૨૧૬૬૦/૧૦૬૮૦૦/૧ અહીં આદિ રાશિ મુહૂર્તગત ૩૬૭ રૂપ છે. આ રાશિનું અંતિમ રાશિરૂપ જે ૧ છે તેની સાથે ગુણિત કરવાથી ૩૬૭ આવે છે. હવે આ ૩૬૭ રાશિ વડે

૧૦૬૮૦૦૦ રાશિને ગુણિત કરવાથી ૪૦૨૬૬૬૦૦ રાશી આવી જાય છે. આ રાશિમાં ૨૧૬૬૦ નો ભાગ કરવાથી ૧૮૩૫ ભાગ આવે છે. આટલા એક યોજનના ભાગો સુધી નક્ષત્ર પ્રતિ મુહૂર્તમાં જાય છે. આ પ્રમાણે આ ભાગાત્મક ગતિનો વિચાર ચન્દ્ર સૂર્ય અને નક્ષત્ર એ ત્રણેની શીઘ્ર ગતિની વિચારણામાં પ્રયોજન સહિત છે. જેમ બધાથી શીઘ્રગામી નક્ષત્રો છે કેમકે તેઓ ઉક્ત ભાગીકૃતમંડળના ૧૮૩૫ ભાગો સુધી એક મુહૂર્તમાં ગતિ કરે છે. નક્ષત્રોની અપેક્ષાએ મંદગતિવાળા તેમજ ચન્દ્રની અપેક્ષાએ શીઘ્ર ગતિવાળા સૂર્યો છે. કેમકે તેઓ એક-એક મુહૂર્તમાં મંડળના ૧૮૩૦ ભાગો સુધી ગતિ કરે છે. સૂર્યની અપેક્ષાએ મંદગતિવાળા ચંદ્રો છે કેમકે તેઓ એક મુહૂર્તમાં મંડળના ૭૬૮ ભાગો સુધી જ ગતિ કરવામાં સમર્થ છે. ભૌમ વગેરે જે ગ્રહો છે તે વકાનુવકાદિ ગતિવાળા હોવાથી અનિયત ગતિવાળા હોય છે એથી તેમના સંબંધમાં મંડળાદિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. તથા તેમની ગતિની પ્રરૂપણા પણ કરવામાં આવી નથી. તથા જે તારાઓ છે, તે અવસ્થિત મંડળવાળા છે. એથી અને ચન્દ્રાદિકોની સાથે એમના યોગના અભાવનું ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. એથી એમના મંડળાદિકનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી. સૂ. ૧૧૫૫।

સૂર્ય કે ઉદયાસ્તમન કા નિરૂપણ

સૂર્યના ઉદય તેમજ અસ્તને લઇને ખીબ કેટલાક મિથ્યાભિનિવેશવાળા લોકો વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે, એથી તે વિરુદ્ધ પ્રરૂપણને ધ્વસ્ત કરવા માટે સૂત્રકાર ૧૬ માં સૂત્રનું કથન કરે છે—‘જંબુદ્વીવેળં મંતે ! દીવે સૂરિયા ઉદીળ પાર્શ્વેણ મુગ્ગચ્છ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે. હે ભદ્રંત ! આ જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં બે સૂર્યો ‘ઉદીળપાર્શ્વેણ મુગ્ગચ્છ’ ઇશાન દિશામાં ઉદિત થઇને—પૂર્વવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ઉદયને પ્રાપ્ત થઇને ‘પાર્શ્વેણદાહિણં આગચ્છંતિ’ શું આગ્નેય કોણમાં આવે છે ? શું કમથાઃ અસ્ત થાય છે ? આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઉદય અને અસ્ત દૃષ્ટા પુરુષોની અપેક્ષાએ જાણવા જોઈએ. આનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—જે પુરુષોને અદૃશ્ય થયેલા તે સૂર્યો દૃશ્યમાન થઈ જાય છે. તે પુરુષો

૧ પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન નથી. એથી મૂળમાં ‘સૂરિયા’ આ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.

તે સૂર્યોમાં ઉદય હોવા સંબંધી વ્યવહાર કરે છે અને જે પુરુષોને દૃશ્યમાન થયેલા તે સૂર્યો અદૃશ્ય થઈજાય છે તે પુરુષો તેમનામાં અસ્ત હોવા સંબંધી વ્યવહાર કરે છે. આથી ઉદય અને અસ્ત એ વ્યવહાર અનિયત જ છે. અહીં સૂત્રમાં કાકુના પાઠથી પ્રશ્નનું નિર્ધારણ કરી લેવું જોઈએ. ભરત વગેરે ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ પૂર્વ-દક્ષિણકોણમાં ઉદયને પ્રાપ્ત કરી તેઓ બે સૂર્યો દક્ષિણ-પશ્ચિમકોણમાં અસ્ત થઈ જાય છે ? અપરવિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ દક્ષિણ-પશ્ચિમકોણમાં ઉદિત થઈને તે બન્ને સૂર્યો પૂર્વ ઉત્તર દિશામાં વાયવ્યકોણમાં અસ્ત થઈ જાય છે ? ‘ઉદીળપાર્શ્વેણ મુગ્ગચ્છંતિ’ ઐરવતાદિ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ વાયવ્યકોણમાં ઉદયને પ્રાપ્ત કરીને ઇશાનકોણમાં અસ્ત પામે છે ? આ પ્રમાણે સામાન્ય રૂપમાં બે સૂર્યોની ઉદય વિધિ પ્રતિપાદિત કરી છે. હવે વિશેષ રૂપથી તે આ પ્રમાણે છે. જ્યારે એક સૂર્ય આગ્નેયકોણમાં ઉદિત થાય છે ત્યારે તે મેરુપર્વતની દક્ષિણદિશામાં આવેલા ભરતાદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. તે સમયે ખીબે સૂર્ય વાયવ્યકોણમાં ઉદિત થઈને મંદરપર્વતની ઉત્તરદિશામાં આવેલા ઐરવતાદિ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. ભરતક્ષેત્ર સંબંધી સૂર્ય-મહા ભૂમિથી ભ્રમણ કરતુ નૈર્ઋતકોણમાં ઉદિત થાય છે. અને અપર મહા વિદેહો ને પ્રકાશિત કરે છે. તેમજ ઐરવત ક્ષેત્ર સંબંધી સૂર્ય ભ્રમણ કરતો-કરતો ઇશાનકોણમાં પહોંચે છે. ત્યાં તે પૂર્વવિદેહને પ્રકાશિત કરવા માટે છે. ત્યારે તે પૂર્વવિદેહને પ્રકાશક આ સૂર્ય દક્ષિણ-પૂર્વદિશાના કોણમાં ભરતાદિ ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ ઉદય પામે છે અને અપરવિદેહને પ્રકાશકને સૂર્ય છે, તે અપર ઉત્તરદિશાના કોણમાં ઐરવતાદિ ક્ષેત્રોની અપેક્ષાએ ઉદય પામે છે. અહીં ઇશાન વગેરે રૂપ જે દિગ્વ્યવહાર છે તે મંદરપર્વતની અપેક્ષાએ છે, એવું જાણવું જોઈએ. નહીંતર ભરતાદિ લોકોના પોતપોતાના સૂર્યોદયની દિશામાં પૂર્વદિશ્ત્વ માન્યા પછી આગ્નેયકોણના વ્યવહારનો અભાવ માનવો પડશે. આ જાતના ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘હંતા ! ગોચમા !’ હાં, ગૌતમ ! તે મને જે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો જવાબ તે પ્રમાણે જ છે. એતાવતા સૂર્યની તિર્થંગતિ કહેવામાં આવી છે. ‘તત્થ રવી-

દસજોયણ' મુખ્ય ઉર્ધ્વગતિ અથવા અધોગતિ કહેવામાં આવી છે. એથી જે આ પ્રમાણે માને છે કે 'સૂર્ય પશ્ચિમસમુદ્રમાં પ્રવિષ્ટ થઈને પાતાલ માર્ગમાં થઈને પુનઃ પૂર્વ-સમુદ્રમાં ઉદય પામે છે.' તે આ સૈદ્ધાન્તિક કથનથી તેમનું આ જાતનું કથન નિરસ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકારે આ અતિદેશ મુખ વડે આપ્યો છે—'જહા પંચમ સપ પદમે હ્દેસે' જે પ્રમાણે આ જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાસિના પંચમ શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં કહેવામાં આવેલું છે, તે પ્રમાણે જ સૂર્યના ઉદય-અસ્તના સંબંધમાં અહીં પણ જાણવું જોઈએ. પંચમ શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશકનું પ્રકરણ 'જાવ ણેવત્થિ ઝસાપ્પણી અવટ્ટિપ્પણ

તત્થ કાલે પ્પણ્ણતે સમણાહસો' આ સૂત્ર સુધી અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. જિજ્ઞાસુઓ માટે અમે તે પ્રકરણ અત્રે પ્રકટ કરીએ છીએ. તે પ્રકરણ આ પ્રમાણે છે—'જયાણં મંતે ! જંબુદ્વીવે દીવે દાહિણદ્વે દિવસે ભવઙ્ તયાણં ઉત્તરદ્વે વિ દિવસે ભવઙ્' ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે—હે ભદ્રંત ! ન્યારે આ જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં, દક્ષિણુદ્ધર્માં, દક્ષિણુ દિગ્ભાગમાં દિવસ હોય છે ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ હોય છે ? 'જયાણં મંતે ! ઉત્તરદ્વે દિવસે ભવઙ્ તયાણં જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસસ પવ્વચસસ પુરત્થિમપ્પચ્ચત્થિમેણં રાઈ ભવઙ્' હે ભદ્રંત ! ન્યારે ઉત્તરાર્ધમાં દિવસ હોય છે. ત્યારે શું આ જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં, મંદરપર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં રાત્રિ હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ

ગૌતમસ્વામીને કહે છે—'હંતા ગોયમા ! જયાણં જંબુદ્વીવે દાહિણદ્વે દિવસે જાવ રાઙ્ ભવઙ્' હાં, ગૌતમ ! ન્યારે જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં દક્ષિણુદ્ધર્માં દિવસ હોય છે ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ હોય છે અને ન્યારે ઉત્તરાર્ધમાં દિવસ હોય છે, ત્યારે મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં રાત્રિ હોય છે. 'જયાણં મંતે ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસસ પવ્વચસસ પુરત્થિમેણં દિવસે ભવઙ્, તયાણં પ્પચ્ચત્થિમેણ વિ દિવસે ભવઙ્' હે ભદ્રંત ! જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં દિવસ હોય છે ત્યારે 'પ્પચ્ચત્થિમેણ વિ દિવસે ભવઙ્' શું પશ્ચિમદિશામાં પણ દિવસ હોય છે ? અને 'જયાણં પ્પચ્ચત્થિમેણં દિવસે ભવઙ્ તયાણં જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસસ પવ્વચસસ ઉત્તરદાહિણેણં રાઈ ભવઙ્' ન્યારે પશ્ચિમદિશામાં દિવસ થાય છે ત્યારે શું જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણુદિશામાં રાત્રિ હોય છે ! એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'હંતા ગોયમા !' હાં, ગૌતમ ! આ પ્રમાણે જ હોય છે. એટલે કે જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં દિવસ હોય છે ત્યારે પશ્ચિમદિશામાં પણ દિવસ હોય છે અને ન્યારે પશ્ચિમદિશામાં દિવસ હોય છે ત્યારે જમ્બૂદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત મંદરપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણુદિશામાં રાત્રિ

હોય છે. ‘જયાણં જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વચસ્સ પુરત્થિમેણં દિવસે જાવ રાઈ ભવઈ’ એજ વાત આ સૂત્ર વડે પ્રભુએ પ્રકટ કરી છે. ‘જયાણં મંતે ! જંબુદ્વીવે દીવે દાહિણદ્વે ઉક્કોસણ અટ્ટારસ મુહુત્તે દિવસે ભવઈ, તયાણં ઉત્તરદ્વે વિ ઉક્કોસણ અટ્ટારસ મુહુત્તે દિવસે ભવઈ’ હે ભદંત ! આ જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે ઉત્તરાર્દ્રમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે અને ‘જયાણં ઉત્તરદ્વે ઉક્કોસણ અટ્ટારસ મુહુત્તે દિવસે ભવઈ, તયાણં જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વચસ્સ પુરત્થિમપચ્ચત્થિમેણં જહણિયા દુવાલસમુહુત્તા રાઈ ભવઈ’ જ્યારે ઉત્તરાર્દ્રમાં ઉત્કૃષ્ટ દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો થાય છે ત્યારે શું જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે ? એના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-‘હંતા ગોયમા !’ હાં, ગૌતમ ! આમ જ થાય છે. જ્યારે મેરુની દક્ષિણદિશામાં ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે તેની ઉત્તર દિશામાં પણ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. અને જ્યારે મેરુની ઉત્તરદિશામાં ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે આ જંબુદ્વીપ નામક

દ્વીપમાં મંદર પર્વતના પૂર્વભાગમાં અને પશ્ચિમ ભાગમાં જઘન્ય ૧૨ બાર મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. ‘જયાણં મંતે ! જંબુદ્વીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વચસ્સ પુરત્થિમેણં ઉક્કોસણ અટ્ટારસ મુહુત્તે દિવસે ભવઈ, જાવ તયાણં જંબુદ્વીવે દીવે દાહિણેણં જાવ રાઈ ભવઈ’ હે ભદંત ! જ્યારે જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે પશ્ચિમદિશામાં પણ ૧૮ મુહૂર્તનો ઉત્કૃષ્ટ દિવસ હોય છે અને જ્યારે

પશ્ચિમદિશામાં ૧૮ મુહૂર્તનો ઉત્કૃષ્ટ દિવસ હોય છે ત્યારે જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં સ્થિત સુમેરુપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણદિશામાં ૧૨ મુહૂર્ત પ્રમાણવાળી જઘન્ય રાત્રિ હોય છે.

આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર પરાવૃત્તિથી દિવસ-રાત્રિના પ્રમાણ વિષયમા પ્રશ્નોત્તર વાક્યનો સમન્વય કરીને બધું સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ. સૂત્રમાં જે ઉત્તરાર્દ્ર અને દક્ષિણાર્દ્ર એવા શબ્દો આવેલા છે અર્ધ શબ્દ ત્યાં ભાગના વાચક છે, એવું જાણવું જોઈએ. અર્ધાનો વાચક આ શબ્દ નથી. સૂર્યના ૧૮૪ મંડળો હોય છે આમાં જંબુદ્વીપમાં ૬૫ મંડળો છે. ૧૧૬ મંડળો લવણસમુદ્રમાં છે. સૂર્ય જ્યારે સર્વાભ્યંતર મંડળમાં પહોંચીને

ગતિ ક્રિયા કરે છે ત્યારે દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો થાય છે અને જ્યારે સર્વબાહ્યમંડળમાં સૂર્ય હોય છે ત્યારે સૌથી ઠમ સમયનો દિવસ ૧૨ મુહૂર્તનો હોય છે. ૫૪ી દ્વિતીય-મંડળથી માંડીને દરેક મંડળમાં એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨-૨ ભાગપ્રમાણ વૃદ્ધિ થતાં ૧૮૩ મા મંડળ ઉપર ૬ મુહૂર્તો વધી જાય છે. આ પ્રમાણે ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી હોય છે અને રાત્રિ ત્યારે ૧૨ મુહૂર્ત જેટલી હોય છે. આ પ્રમાણે અહોરાતના ૩૦ મુહૂર્તો થાય છે કેમકે ૧ અહોરાત ૩૦ મુહૂર્તનું થાય છે. જ્યારે ૧૮

મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. ત્યારે ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. અને જ્યારે ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે ત્યારે ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. 'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે' હે ભદ્રંત ! જ્યારે આ જંબુદ્રીપ નામક દ્વીપમાં 'દાહિણદ્વે અદ્વારસ મુહુત્તાણંતરે દિવસે ભવઈ' મેરુના દક્ષિણ ભાગમાં ૧૮ મુહૂર્તાનન્તર ૧૮ મુહૂર્ત કરતાં કંઈક કમ પ્રમાણુનો દિવસ થાય છે. એટલે કે અહીં જ્યારે સર્વાભ્યંતરમંડળથી અનંતરમંડળમાં સૂર્ય ગતિ કરે છે ત્યારે એક મુહૂર્તના ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગહીન ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. તે તેજ

દિવસ અષ્ટાદશ મુહૂર્ત પછી હોવા બદલ અષ્ટાદશ મુહૂર્ત કરતાં કંઈક અલ્પપ્રમાણુવાળો હોવા બદલ અષ્ટાદશ મુહૂર્તાનન્તર કહેવામાં આવેલ છે. 'તયાણં ઉત્તરદ્વે વિ અદ્વારસ મુહુત્તાણંતરે દિવસે ભવઈ' ત્યારે મન્દરપર્વતના ઉત્તર દિગ્ભાગમાં પણ ૧૮ મુહૂર્તાનન્તર દિવસ હોય છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણુ છે કે સર્વાભ્યંતરમંડળથી અનંતરમંડળમાં જ્યારે સૂર્ય પહોંચી જાય છે ત્યારે ત્યાં પૂરા ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોતો નથી પરંતુ ૬૧ ભાગોમાંથી ૨ ભાગ કમ ૧૮ મુહૂર્તના દિવસનો પ્રારંભ થાય છે આ પ્રમાણુ જ્યારે દક્ષિણદિગ્ભાગમાં આ પ્રમાણુ થાય છે ત્યારે ઉત્તરદિગ્ભાગમાં પણ એવો જ દિવસ થાય છે. એવા દિવસને જ અષ્ટાદશ મુહૂર્તાનન્તર દિવસ કહેવામાં આવેલો છે. 'જયાણં ઉત્તરદ્વે અદ્વારસ મુહુત્તાણંતરે દિવસે ભવઈ' હે ભદ્રંત ! જ્યારે ઉત્તરદિગ્ભાગમાં મન્દરપર્વતની ઉત્તર-દિશામાં કંઈક કમ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. 'તયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસ પવ્વયસસ પુરત્થિમેણં સાઙ્ગેગા દુવાલસમુહુત્તા રાઈ ભવઈ' ત્યારે એક જંબુદ્રીપ નામક દ્વીપમાં મંદર-પર્વતની પૂર્વદિશામાં ૬૧ ભાગોમાંથી શુ ૨ ભાગ અધિક ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'હંતા, ગોયમા ! જયાણં જંબુદીવે દીવે જાવ રાઈ ભવઈ' હાં,

ગૌતમ ! આ પ્રમાણુ જ થાય છે. જ્યારે જંબુદ્રીપ નામક આ દ્વીપમાં મંદરપર્વતના દક્ષિણ ભાગમાં અને ઉત્તરદિગ્ભાગમાં કંઈક કમ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે ત્યારે જંબુદ્રીપ નામક આ દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં કંઈક અધિક ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે મંદરસ પવ્વયસસ પુરત્થિમેણ અદ્વારસ મુહુત્તાણંતરે દિવસે ભવઈ' હે ભદ્રંત ! જ્યારે જંબુદ્રીપ નામક આ દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં કંઈક કમ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે 'તયાણં પચ્ચત્થિમેણં વિ' ત્યારે મંદરપર્વતની પશ્ચિમ-દિશામાં પણ કંઈક કમ ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. 'તયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસ પવ્વયસસ ઉત્તર દાહિણેણં સાઙ્ગેગા દુવાલસ મુહુત્તા રાઈ ભવઈ' ત્યારે આ જંબુદ્રીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની ઉત્તરદિશામાં અને દક્ષિણ દિશામાં કંઈક અધિક ૧૨ મુહૂર્ત જેટલી

રાત્રિ હોય છે કેમકે જેટલા જેટલા ભાગથી હીન દિવસ થવા માંડે છે તેટલા-તેટલા ભાગથી અધિક રાત્રિ થતી જાય છે. કેમકે અહોરાત્રનું પ્રમાણ તો ૩૦ મુહૂર્ત જેટલું જ છે. ‘एवं एणं क्रमेण उ सारेयत्वं’ આ પ્રકારના ક્રમથી ‘जयाणं मंते ! जंबुद्वीवे दीवे दाहिणद्धे’ જ્યારે જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણદિશામાં કંઈક અધિક ૧૨ મુહૂર્ત જેટલી રાત્રી થવા લાગે છે ત્યારે દિનમાનમાં હ્રસ્વતા આવવા માંડે છે. અને રાત્રિ માનમાં વૃદ્ધિ થવા માંડે છે. આ વાતને એવી રીતે સમજવી જોઈએ. ‘सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरसमुहुत्ता राई’ જ્યારે ૧૭ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે ૧૩ મુહૂર્તની રાત હોય છે. જ્યારે સર્વાભ્યંતરમંડળથી અનંતરમંડળને લઈને ૩૧ મા મંડલાર્દ્રમાં સૂર્ય હોય છે તે સમયે ૧૭ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. ૧૩ મહિનાની રાત્રિ હોય છે. આ પ્રમાણે દિવસ-રાત્રનું પ્રમાણ ૩૦ મુહૂર્ત ઉચિત રૂપમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. ‘सत्तरसमुहुत्तांगंतरे दिवसे सातिरेग तेरसमुहुत्ता राई’ અને જ્યારે આ જંબુદ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં કંઈક અધિક ૧૩ મુહૂર્ત

જેટલી રાત્રિ હોય છે ત્યારે દિવસ કંઈક કમ ૧૭ મુહૂર્ત જેટલો થાય છે. આ દ્વિતીય-મંડળથી માંડીને ૩૨ મા મંડલાર્દ્રમાં થાય છે. આ પ્રમાણે અનંતરતા અન્યત્ર પણ જાણવી જોઈએ. રાત્રિ પ્રમાણમાં મુહૂર્તૈક ષષ્ઠિભાગ દ્વયની વૃદ્ધિ હોવા બદલ સાતિરેકતા છે અને દિવસ પ્રમાણમાં મુહૂર્તૈક ષષ્ઠિ ભાગ દ્વયની હીનતા છે એથી કંઈક કમ ૧૭ મુહૂર્ત પ્રમાણતા છે. ‘सोलसमुहुत्ते दिवसे चोदसमुहुत्ता राई’ દ્વિતીયમંડળમાંથી માંડીને ૬૧ મા મંડલાર્દ્રમાં ૧૬ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે અને ૧૪ મુહૂર્ત જેટલી રાત્રિ હોય છે. ‘सोलसमुहुत्तांगंतरे दिवसे साइरेगा चउदसमुहुत्ता राई’ જ્યારે જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણદિશામાં અને ઉત્તરદિશામાં કંઈક કમ ૧૬ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે ત્યારે મંદરપર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં કંઈક અધિક ૧૪ મુહૂર્ત જેટલી રાત્રિ હોય છે. ‘पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पण्णरसमुहुत्ता राई’ જ્યારે ૯૨ મા મંડલાર્દ્રમાં સૂર્ય હોય છે, તે સમયે મંદરપર્વતની દક્ષિણદિશામાં અને ઉત્તરદિશામાં ૧૫ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે

અને મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં ૧૫ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. ‘पण्णरसमुहुत्तांगंतरे दिवसे साइरेग पण्णरसमुहुत्ता राई’ અને જ્યારે ૧૫ મુહૂર્ત કરતાં કંઈક કમ દિવસ હોય છે ત્યારે ૧૫ મુહૂર્ત કરતાં અધિક રાત્રિ હોય છે. ‘चोदसमुहुत्ते दिवसे’ જ્યારે ૧૨૧ માં મંડલમાં સૂર્ય હોય છે ત્યારે ૧૪ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે અને ‘सोलसमुहुत्ता राई’ સોળ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જ્યારે મંદરપર્વતની દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશામાં ૧૪ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં ૧૬ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. ‘चोदसमुहुत्तांगंतरे दिवसे भवइ साइरेग सोलसमुहुत्ता राई भवइ’ તથા જ્યારે કંઈક કમ સોળ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે કંઈક વધારે સોળ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. અર્થાત્ મંદરપર્વતની દક્ષિણ અને ઉત્તર-દિશામાં જ્યારે કંઈક કમ ૧૪ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે, ત્યારે મંદરપર્વતની પૂર્વ અને

પશ્ચિમદિશામાં કંઈક અધિક સોળ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. 'તેરસમુહુત્તે દિવસે સત્તર સમુહુતા રાઈ' જ્યારે ૧૩ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે એટલે કે સૂર્ય જ્યારે ૧૫૨૧૧ મા મંડળ ઉપર વિદ્યમાન હોય છે ત્યારે મંદરપર્વતની દક્ષિણ અને ઉત્તરદિશામાં ૧૩ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે મંદરપર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમભાગમાં ૧૭ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. 'તેરસ મુહુતાનંતરે દિવસે સાઝરેગ તેરસમુહુતા રાઈ' જ્યારે કંઈક કમ ૧૩ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે ખીલ્લા ભાગમાં કંઈક અધિક ૧૩ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે દાહિણદ્વે જહણ્ણણ દુવાલસમુહુત્તે દિવસે મવઙ્, તયાણં ઉત્તરે વિ' હે ભદંત ! જ્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં દક્ષિણાર્દ્રમાં જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે, તે સમયે ઉત્તરદિશામાં પણ જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે.

'જયાણં ઉત્તરદ્વે' હે ભદંત ! જ્યારે મંદરપર્વતના ઉત્તરભાગમાં જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. 'તયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પઢ્વયસ્સ પુરત્થિમપચ્ચત્થિમેણં ઉક્કો

સિયા અટ્ટારસમુહુતા રાઈ મવઙ્' ત્યારે શું જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'હંતા ગોયમા ! એવં ચેવ ઉચ્ચારેયઠ્ઠવં જાવ રાઈ મવઙ્' હાં, ગૌતમ ! આમ જ થાય છે એટલે કે જ્યારે મંદરપર્વતના ઉત્તરભાગમાં જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ત્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. 'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે મંદરપુરત્થિમેણં' હે ભદંત ! જ્યારે આ જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. 'તયાણં પચ્ચત્થિમેણં વિ' ત્યારે મંદરપર્વતની પશ્ચિમદિશામાં પણ જઘન્ય ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. 'જયાણં પચ્ચત્થિમેણં વિ' જ્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતના પશ્ચિમ-દિશાભાગમાં ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. 'તયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પઢ્વયસ્સ ઉત્તર

દાહિણેણં ઉક્કોસિયા અટ્ટારસમુહુતા રાઈ મવઙ્' ત્યારે શું આ જંબુદીપમાં મંદરપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણદિશામાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે 'હંતા, ગોયમા ! જાવ રાઈ મવઙ્' હાં, ગૌતમ ! આમ જ થાય છે એટલે કે જ્યારે આ જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં જઘન્યથી ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. તે વખતે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણદિશામાં ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે.

'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે દાહિણદ્વે' હે ભદંત ! જ્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની દક્ષિણ દિશામાં 'વાસાણં પઢ્મમે સમણ પઢ્વિવજ્જહ' ચતુર્માસ પ્રમાણુ વર્ષાઠાળ સંબંધી પ્રથમ-આઘ-સમય-ક્ષણ દક્ષિણભાગમાં લાગે છે. 'તયાણં ઉત્તરદ્વે વિ વાસાણં પઢ્મમે

સમણ પઢિવજ્જઈ' ત્યારે મંદરપર્વતના ઉત્તર ભાગમાં પણ ચતુર્માસ પ્રમાણ વર્ષાકાળની પ્રથમ ક્ષણ-આઘ સમય લાગે છે. 'જયાણં ઉત્તરદ્વે વાસાણં પઢમે સમણ પઢિવજ્જઈ' જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં-ઉત્તરભાગમાં-વર્ષાકાળ સંબંધી પ્રથમ સમય હોય છે. 'તયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ પુરત્થિમપ્પચ્ચથિમેણં' ત્યારે તે કાળમાં કે જે સમયે મંદરપર્વતના ઉત્તર-ભાગમાં અને દક્ષિણભાગમાં પ્રથમ સમય હોય છે. ત્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદર-પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં 'અણંતર પુરેક્કલ્લડસમયંસિ વાસાણં પઢમે સમણ પઢિવજ્જઈ' અનંતર પુરસ્કૃત સમયમાં વર્ષાકાળ સંબંધી પ્રથમ સમય હોય છે? વ્યવધાન રહિત સમયનું નામ અનંતર સમય છે અને પુરસ્કૃત સમયનું નામ અવ્યવહિત, આગળના સમયનું નામ પુરસ્કૃત સમય છે. દક્ષિણાર્ધ વર્ષાની પ્રથમતાની અપેક્ષાએ સમયને અવ્યવહિત કહેવામાં આવેલ છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'હંતા, ગોચમા!' હાં, ગૌતમ! આમ જ થાય છે. એટલે કે 'જયાણં જંબુદીવે દીવે દાહિણદ્વે વાસાણં પઢમે સમણ પઢિવજ્જઈ, તહેવ જાવ પઢિવજ્જઈ' જ્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં, મંદરપર્વતના દક્ષિણ-ભાગમાં વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે ત્યારે ઉત્તરભાગમાં પણ વર્ષાકાળનો પ્રથમ ભાગ હોય છે અને જ્યારે ઉત્તરભાગમાં વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે ત્યારે મંદર-પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમદિશામાં અનંતર પુરસ્કૃત સમયમાં અવ્યવહિત રૂપથી આગળ આવનારા ભવિષ્યત્કાળમાં વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે. 'જયાણં મંતે! જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ પુરત્થિમેણં' હે ભદંત! જ્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં 'વાસાણં પઢમે સમયે પઢિવજ્જઈ' વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે. 'તયાણં પ્પચ્ચથિમેણ વિ વાસાણં પઢમે સમણ પઢિવજ્જઈ' ત્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પશ્ચિમદિશામાં પણ વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે. 'જયાણં પ્પચ્ચથિમેણં વાસાણં પઢમે સમણ' અને જ્યારે પશ્ચિમદિશામાં વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે 'તયાણં જાવ મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ ઉત્તરદાહિણેણં અણંતરપ્પચ્છલ્લડસમયંસિ વાસાણં પઢમે સમણ પઢિવજ્જઈ' ત્યારે ચાવત્ મંદરપર્વતની ઉત્તર-દક્ષિણદિશામાં અનંતર પશ્ચાત્કૃત સમયમાં અવ્યવહિત રૂપથી વ્યતીત થયેલા સમયમાં-વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમય હોય છે? અહીં જે સમયમાં પશ્ચાત્ કૃતપદ કહેવામાં આવેલ છે તે પૂર્વાપર વિદેહક્ષેત્રના વર્ષાકાળના સમયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે એટલે કે અતીત સમયનું નામ જ પશ્ચાત્કૃત સમય છે. ત્યાં મંદરપર્વતના દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં વર્ષાકાળનો શું પ્રથમ સમય હોય છે? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. 'હંતા, ગોચમા!' આમ જ થાય છે. એટલે કે 'જયાણં મંતે!' હે ગૌતમ! જે પ્રમાણે તમે 'હે ભદંત!' વગેરે રૂપમાં પ્રશ્ન કર્યો છે, તે પ્રમાણે જ ત્યાં હોય છે. આમ જ આ સંબંધમાં તમારા પ્રશ્નનો જવાબ છે.

'एवं जहा समण अभिलाभो भणिओ वासाणं' જે પ્રમાણે સમયની સાથે આ

વર્ષાકાળનો અભિલાપ કહેવામાં આવેલો છે. 'તહા આવલિયાવ વિ માણિયવ્વો' તે પ્રમાણે જ આવલિકાની સાથે પણ અભિલાપ કહી લેવો જોઈએ જે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે. 'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે દાહિણદ્વે વાસાણં પદમા આવલિયા પડિવજ્જહુ તયાણં ઉત્તરદ્વે વિ વાસાણં પદમા આવલિયા પડિવજ્જહુ, જયાણં ઉત્તરદ્વે વાસાણં પદમા આવલિયા પડિવજ્જહુ તયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ પુરત્થિમપચ્ચત્થિમેણં અણંતરપુરક્કલ્હે સમયંસિ વાસાણં પદમા આવલિયા પડિવજ્જહુ, જયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ પુરત્થિમ પચ્ચત્થિમેણં અણંતરપુરેક્કલ્હસમયંસિ વાસાણં પદમા આવલિયા પડિવજ્જહુ ? હંતા, ગોયમા ! જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે દાહિણદ્વે વાસાણં પદમા આવલિયા પડિવજ્જહુ તહેવ જાવ પડિવજ્જહુ, જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ પુરત્થિમેણં વાસાણં પદમા આવલિયા પડિવજ્જહુ, જયાણં પચ્ચત્થિમેણં પદમા આવલિયા પડિવજ્જહુ, તયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસ્સ

પવ્વયસ્સ ઉત્તરદાહિણેણં અણંતરપચ્છાકલ્હસમયંસિ વાસાણં પદમા આવલિયા પડિવણ્ણા ભવહુ હંતા ગોયમા !' આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાય તેવી છે. એથી સ્વયં-મેવ આ સમજવામાં આવી જાય તેમ છે. આ પ્રમાણે આ આલાપ પ્રકાર આવલિકાની સાથે કહેવામાં આવેલો છે. 'એવં આણાપાણૂણ વિ, લવેણ વિ, માસેણ વિ ઉક્કણ વિ' આ ભાતને જ આલાપ પ્રકાર વર્ષાકાળના આનપ્રાણુની સાથે, લવની સાથે માસની સાથે અને ઋતુની સાથે પણ કહી લેવો જોઈએ. એજ વાત એસિં સવ્વેસિં જહા સમયસ્સ અભિલાવા તહા માણિયવ્વો' આ સૂત્રપાઠ વડે કહેવામાં આવેલ છે. સમયની સાથે જે પ્રમાણે પહેલાં અભિલાપ કહેવામાં આવેલો છે, તેવો જ અભિલાપ આ બધાની સાથે પણ કહી લેવો જોઈએ, આ

અભિલાપનો પ્રકાર આવલિકાની સાથે પહેલાં લખવામાં આવેલો છે. વિસ્તારભયથી અમે અહીં લખતા નથી. આ પ્રમાણે વર્ષાકાળમાં સમયાદિકાની પ્રતિપત્તિને પ્રકટ કરીને હવે સૂત્રકાર શીતકાળ વગેરેમાં સમયાદિકાની પ્રતિપત્તિને પ્રકટ કરે છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે—'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે હેમંતાણં પદમે સમણ પડિવજ્જહુ' હે ભદંત ! જંબુદીવ નામક દ્વીપમાં શીતકાળના ચાર માસોના શુ' પ્રથમ સમય હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'જહેવ વાસાણં અભિલાવો તહેવ હેમંતાણ વિ ગિમ્હાણ વિ માણિયવ્વો' હે ગૌતમ ! જે પ્રમાણે વર્ષાકાળના ચાર માસોના સંબંધમાં અભિલાપ કહેવામાં આવેલો છે તેમજ હેમંતના ચાર માસોના સંબંધમાં શ્રીબ્રહ્મકાળના ચાર માસોના સંબંધમાં પણ અભિલાપ પૂર્વની જેમજ કહી લેવો જોઈએ અને એમનાથી સમ્બન્ધ એ અભિલાપો 'જાવ ઉત્તરે વિ' યાવત્ ઉત્તરભાગ સુધી કહેવા જોઈએ. 'એવં એણિણ વિ' આ પ્રમાણે એ ત્રણે પણ વર્ષા, હેમંત અને શ્રીબ્રહ્મકાળ પણ કહી લેવા

નેઈએ. અને 'એસિં તીસં આલાવગા માણિયવ્વા' એમના ત્રીસ આલાપકો પણ કહી લેવા નેઈએ. સમય, આવલિકા, આન-પ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુદૂર્ત અહોરાત્ર પક્ષ, માસ અને ઋતુ એ દસેને એકત્ર કરીને ત્રીસ આલાપકો થાય છે. આલાપના પ્રકારો પોતાની મેળે જ બનાવી લેવા નેઈએ. 'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે દાહિણદ્વે પદમે અયણે પહિવજ્જઈ' હે ભદંત ! ન્યારે જંબુદીપ નામક આ દ્વીપમાં, દક્ષિણદિગ્ભાગમાં પ્રથમ અયન-દક્ષિણાયન હોય છે - 'જહણં સમણં અભિલાવો તહેવ અયણેણા વિ માણિયવ્વો જાવ અણંતરપચ્છાકઠ સનયંસિ પદમે અણે પહિવણે ભવઈ' તે જ પ્રમાણે સમયની સાથે અભિલાપ બતાવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે જ અયનની સાથે પણ અભિલાપ યાવત્ અનંતરકૃત પશ્ચાત્ સમયમાં પ્રથમ અયન હોય છે. અહીં સુધીનું કથન કહી લેવું નેઈએ. તેના ઉત્તર રૂપમાં હે ગૌતમ ! 'જહા અયણેણં અભિલાવો તહા સંવચ્છરેણ વિ માણિયવ્વો' જે પ્રમાણે અયનની સાથે અભિલાપ સમયના અભિલાપ મુજબ કહેવા માટે કહેવામાં આવેલ છે, તેમજ સંવત્સરની

સાથે પણ અભિલાપ કહી લેવો નેઈએ. 'જુણવિ' આ પ્રમાણે યુગની સાથે પણ પંચ સંવત્સરાત્મકકાળની સાથે પણ અભિલાપ કહી લેવો નેઈએ. અહીં યુગની સાથે અતિ-દેશના કથનથી દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં તે યુગની પણ પૂર્વ સમયમાં અને પૂર્વ-પશ્ચિમમાં તદનંતર પુરોવર્તી સમયમાં પ્રતિપત્તિ થાય છે, આ પ્રમાણે સમજાવવામાં આવ્યું છે. 'વાસસણવિ' આ પ્રમાણે જ વર્ષશતની સાથે પણ 'વાસસહસ્સેણવિ, વાસસયસહસ્સેણ વિ પુવ્વંગેણ વિ' વર્ષસહસ્સની સાથે પણ લક્ષવર્ષની સાથે પણ, પૂર્વાંગની સાથે પણ, તેમજ ત્રુટિતાંગથી માંડીને સાગરોપમકાળની સાથે પણ આલાપક કહી લેવો નેઈએ. ૮૪ લાખ પૂર્વાંગને એક પૂર્વકાળ હોય છે. 'જયાણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે દાહિણદ્વે પદમા ઓસપ્પિણી પહિવજ્જઈ' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! ન્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતના દક્ષિણાર્દમાં પ્રથમ ઉત્સર્પિણી હોય છે 'તયાણં ઉત્તરદ્વે વિ પદમા ઓસપ્પિણી પહિવજ્જઈ' ત્યારે મંદરપર્વતના ઉત્તરાર્દમાં પણ પ્રથમ ઉત્સર્પિણી હોય છે અને 'જયાણં ઉત્તરદ્વે પદમા તયાણં જંબુદીવે દીવે મંદરસસ પવ્વયસ્સ પુરલ્થિમપચ્ચલ્થિમેણં' હે ભદંત ! ન્યારે મંદરપર્વતની ઉત્તરદિશામાં પ્રથમ ઉત્સર્પિણી હોય છે ત્યારે જંબુદીપ નામક દ્વીપમાં મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ-દિશામાં શું પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે - 'ણેવલ્થિ ઓસ-પ્પિણી ણેવલ્થી ઝસ્સવિણી' હે ગૌતમ ! જંબુદીપના મંદરપર્વતની પૂર્વદિશામાં અને પશ્ચિમ-દિશામાં ન ઉત્સર્પિણી હોય છે અને ન અવસર્પિણી હોય છે. કેમકે 'અવટ્ટિણં તત્થ કાલે પણ્ણતે' ત્યાં કાળ અવસ્થિત કહેવામાં આવેલો છે. સર્વથા એકરૂપ કહેવામાં આવેલો છે - ઇત્યાદિ રૂપમાં ભગવતિ સૂત્રના પાંચમા શતકના પ્રથમોદેશક પ્રકરણનું કે જે અહીં અતિદેશ વડે ગૃહીત કરવામાં આવેલ છે. અહીં આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું છે. આ સર્વ

પાઠ અહીં 'જહા પંચમસણ પદમે उद्देशे जाव णेवस्थि उस्सपिणी अवट्टिएणं तत्थ काले पणत्ते' આ સૂત્રમાં આવેલા યાવત્ પદથી ગૃહીત થયેલ છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સંબંધમાં આલાપકની ઉદ્દભાવના સ્વયમેવ કરવી જોઈએ. હવે સૂત્રકાર પ્રસ્તુત અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે—'इच्चेसा जंबुद्वीवपणत्ती सूरपणत्ती वत्थु समासेण समत्ता भवइ' આ પ્રમાણે આ જંબુદ્વીપ પ્રજ્ઞપિ-પ્રથમ દ્વીપનાં યથાવસ્થિત સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારી અન્યપદ્ધતિમાં કથિત આ સૂર્ય પ્રજ્ઞપિ-સૂર્યાધિકાર પ્રતિબદ્ધ પદ પદ્ધતિ, સૂર્ય પ્રજ્ઞપિ મહાશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ સૂર્યના વસ્તુ સમાપ્રમંડળ સંખ્યા વગેરેના સંક્ષિપ્ત કથનથી માંડીને અહીં સમાપ્ત થઈ. હવે ચન્દ્રના સંબંધમાં સૂત્રકાર કથન કરે છે—આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે—'जंबुद्वीवेणं भंते ! द्वीवे चंदिमा उदीण पईण-उगच्छपाईण दाहिण मागच्छंति' હે ભદ્રંત ! જંબુદ્વીપ નામક દ્વીપમાં જે બે ચન્દ્રમાઓ કહેવામાં આવેલા છે, તેઓ ધંશાનકોણમાં ઉદિત થઈને તે પછી શું આગ્નેયકોણમાં આવે છે ? 'जहा सूरवत्त्वया जहा पंचमसयस्स दसमे उद्देशे जाव अवट्टिएणं तत्थ काले पणत्ते समणाउसो' આ પ્રમાણે સૂર્ય વક્તવ્યતાની જેમ આગ્નેયકોણમાં ઉદિત થઈને શું દક્ષિણ-પશ્ચિમકોણમાં આવે છે ? દક્ષિણ-પશ્ચિમનાકોણમાં ઉદિત થઈને શું પશ્ચિમ-ઉત્તરના કોણમાં આવે છે ? અને પશ્ચિમ ઉત્તરના કોણમાં ઉદિત થઈને શું તેઓ ઉત્તર તેમજ પૂર્વના કોણમાં આવે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—હે ગૌતમ ! ભગવતી સૂત્રના પાંચમા શતકના ૧૦ માં ઉદ્દેશકમાં—કે જેનું નામ ચન્દ્ર ઉદ્દેશક છે એમાં બધા ચન્દ્ર વિષયક પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં આવેલા છે. તેા તે પ્રમાણે જ અહીં પણ જવાબો સમજી લેવા, જોઈએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે પ્રમાણે તમોએ ચન્દ્રવિષયક આ પ્રશ્નો કર્યા છે તેા એમના જવાબો પણ તે પ્રમાણે જ સ્વીકારી લેવા જ જોઈએ. તે પ્રકરણ અત્રે 'त्यां कालअवस्थित છે' અહીં સુધીનું કથન જે પ્રમાણે હમણા-હમણા જ સૂર્યપ્રસ્તાવમાં સંવિસ્તૃત પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે તેવું જ બધું આ ઉપાંગમાં કથિત ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિના ચન્દ્રમંડળ સંખ્યા વગેરેના સંક્ષેપ કથનથી—આ ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિને અત્રે સમાપ્ત કરવામાં આવેલ છે. ॥સૂ. ૧૬॥

સંવત્સરો કે ભેદો કા નિરૂપણ

હવે સૂત્રકાર 'જ્યોતિષક દેવોના-સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓના લેહથી પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી દેવોના ચાર વિશેષ-ગતિ વિશેષથી, સંવત્સર વિશેષ થાય છે'—એ અભિપ્રાયથી સંવત્સરના ભેદોનું કથન કરે છે—'कङ्गणं भंते ! सवच्छरा पणत्ता' इत्यादि
 ટીકાર્થ—આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ વાત પૂછી છે—'कङ्गणं भंते ! संवच्छरा

પણત્તા' હે ભદંત ! સંવત્સર કેટલા પ્રકારના છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! પંચ-સંવચ્છરા પળ્ણત્તા' હે ગૌતમ ! સંવત્સર પાંચ પ્રકારના છે. તં જહા' જેમ કે 'ળ્ણત્ત સંવચ્છરે' એક નક્ષત્ર સંવત્સર 'જુગ સંવચ્છરે' દ્વિતીય યુગ સંવત્સર 'પમાળ સંવચ્છરે' તૃતીય પ્રમાણુ સંવત્સર, 'લક્ષ્ણસંવચ્છરે' ચતુર્થ લક્ષણુ સંવત્સર અને 'સળ્ણિચ્છર સંવચ્છરે' પંચમ શનૈશ્વર સંવત્સર 'ળ્ણત્તસંવચ્છરે ણં મંતે ! કઙ્ગિહે પળ્ણત્તે' હે ભદંત ! આમાં નક્ષત્ર સંવત્સરો કેટલા પ્રકારના છે ? 'ગોયમા ! ળ્ણત્તસંવચ્છરે ઢુવાલસવિહે પળ્ણત્તે' ઉત્તરમાં પ્રભુએ કહ્યું છે—હે ગૌતમ ! નક્ષત્ર સંવત્સરના ૧૨ પ્રકારો છે. નક્ષત્રોમાં જે સંવત્સર

છે, તેનું નામ નક્ષત્રસંવત્સર છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમ.ણુ છે—ગતિ કરતો ચન્દ્ર જેટલા પ્રમાણુવાળા સમયમાં અભિજિત નક્ષત્રથી માંડીને ઉતરાષાઢા નક્ષત્ર સુધી જાય છે, તેટલા પ્રમાણુવાળા કાળનું નામ એક માસ છે. આને જ નક્ષત્ર માસ પણ કહેવામાં આવે છે. અથવા આ નક્ષત્રમંડળમાં પરિવર્તનતાપૂર્વક નિષ્પત્ત હોય છે એથી ઔપચારિકતાના કારણે માસને પણ નક્ષત્ર કહેવામાં આવેલ છે. આ માસ જ્યારે ૧૨ વડે ગુણિત કરવામાં આવે છે ત્યારે આ નક્ષત્ર સંવત્સર થઈ જાય છે. પાંચ સવત્સરોનો એક યુગ થાય છે. આ યુગનો એક દેશભૂત કે જેનું લક્ષણુ આગળ કહેવામાં આવશે ચન્દ્રાદિયુગનો પૂરક હોવાથી યુગ સંવત્સર કહેવામાં આવેલ છે. દિવસાદિકોના પરિમાણથી, ઉપલક્ષિત જે વક્ષ્યમાણુ નક્ષત્ર સંવત્સરાદિ છે, તેજ પ્રમાણુ સંવત્સર છે. એજ વક્ષ્યમાણુ સ્વરૂપવાળા લક્ષણુની પ્રધાનતાથી લક્ષણુ સંવત્સર થાય છે. જેટલા સમયમાં શનિશ્વર એક નક્ષત્રને અથવા ૧૨ રાશિઓને લોગવે છે, તે શનૈશ્વર સંવત્સર છે. આ પ્રમાણુ સંવત્સરના નામોનું નિર્વાચન કરીને હવે સૂત્રકાર એમના પ્રભેદોનું વર્ણન કરે છે. આમાં ગૌતમ-સ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે—'નક્ષત્તસંવચ્છરે ણં મંતે ! કઙ્ગિહે પળ્ણત્તે' હે ભદંત ! નક્ષત્ર સંવત્સર કેટલા પ્રકારના છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—ગોયમા ! ઢુવાલસવિહે પળ્ણત્તે' હે ગૌતમ ! નક્ષત્ર સંવત્સર ૧૨ પ્રકારના કહેવામાં આવેલ છે.

'તં જહા' જેમકે 'સાવળે, મહવણ, આસોણ, જાવ આસાઢે' શ્રાવણુ, ભાદ્રપદ, અશ્વિન, કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢ સકલ નક્ષત્રોના યોગની પર્યાય કે જે ૧૨ સાથે ગુણિત કરવામાં આવેલ છે—તેને નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવામાં આવેલ છે. શ્રાવણુદિ ૧૨ નક્ષત્રોના યોગ પર્યાયોના નામો શ્રાવણુથી માંડીને આષાઢ સુધીના માસોની નામાવલી પ્રમાણુ છે. એથી અવયવમાં સમુદાયના ઉપચારથી તેઓને નક્ષત્ર સંવત્સર આ નામથી કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણુ નક્ષત્ર સંવત્સરશ્રાવણુદિના લેઢથી ૧૨ પ્રકારના કહેવામાં આવેલ છે. ભાદ્રપદથી માંડીને શ્રાવણુ સુધીના માસોમાં સમાપ્ત થયેલ વર્ષ ભાદ્રપદ વર્ષ તથા અશ્વિનથી માંડીને ભાદ્રપદ સુધીના માસોમાં સમાપ્ત થયેલ વર્ષ અશ્વિનવર્ષ અને કાર્તિક મહીનાથી આરંભી અશ્વિન સુધીના માસોનાં સમાપ્ત થયેલ વર્ષ કાર્તિક વર્ષ વગેરે ક્રમથી આષાઢાન્ત સુધીના બધા વર્ષો વિશે પણ જાણવું જોઈએ. અથવા પ્રકારાન્તરથી નક્ષત્ર સંવત્સરનું નિર્વાચન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે—'જંવા

बिहफ्फइ महगहो दुवालसेहि संवच्छरेहि सव्वनक्खत्तमंडलं समाणेइ सेत्तं णक्खत्तसंवच्छरे'
 બૃહસ્પતિ નામક મહાગ્રહ ૧૨ વર્ષો વડે જે સર્વ નક્ષત્રમંડળને—અભિજિત વગેરે ૨૮
 નક્ષત્રોને પરિસમાપ્ત કરે છે. આટલા દ્વાદશ વર્ષ પ્રમાણવાળો તે કાળ વિશેષ નક્ષત્ર પદ
 વડે વિવક્ષિત થયેલ છે. 'જુગસંવચ્છરે ણં મંતે ! કઙ્કિવિહે પણ્ણતે' હે ભદંત ! યુગ સંવત્સર
 કેટલા પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે ? એ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે—
 'ગોયમા ! પંચવિહે પણ્ણતે—તં જહા ચંદે ચંદે અભિવદ્ધિએ ચંદે અભિવદ્ધિએ ચેવ' ચન્દ્રમાં થયેલ
 તે ચાન્દ્ર કહેવામાં આવેલ છે. યુગના પ્રારંભમાં શ્રાવણ માસમાં કૃષ્ણ પક્ષની પ્રતિપદા
 તિથિથી માંડીને પૌર્ણમાસીની પરિસમાપ્તિ સુધી ચાન્દ્રમાસ હોય છે. ચાન્દ્રમાસ પૂરા
 એક માસનો હોય છે. અથવા ચન્દ્ર વડે નિષ્પન્ન હોવા બદલ ગૌણીવૃત્તિને લઈને માસ
 પણ ચન્દ્ર કહેવામાં આવેલ છે. આ ચાન્દ્રમાસ ૧૨ થી ગુણિત થઈને ચાન્દ્રમાસ વડે
 નિષ્પન્ન હોવા બદલ સંવત્સર ૩૫ કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે દ્વિતીય અને તૃતીય
 ચતુર્થ ચન્દ્રમાસ પણ ચન્દ્ર સંવત્સર ૩૫ હોય છે, આ પ્રમાણે જાણી લેવું જોઈએ પરંતુ
 તૃતીય યુગ સંવત્સર કે જેનું નામ અભિવદ્ધિત છે, મુખ્ય ૩૫ થી ૧૩ ચાન્દ્રમાસોનો
 થાય છે. આ અભિવદ્ધિત નામક યુગ સંવત્સર ક્યારે હોય છે ? તે આનો જવાબ આ
 પ્રમાણે છે કે ચન્દ્ર સંવત્સર દ્વિતીય ચન્દ્ર સંવત્સર અભિવદ્ધિત સંવત્સર ચન્દ્ર ચતુર્થ
 સંવત્સર અને અભિવદ્ધિત સંવત્સર આ રીતે પાંચ સંવત્સર ૩૫ જે યુગ છે તેમાં સૂર્ય
 સંવત્સરની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે ત્યાર બાદ એછા પણ નહિ અને વધારે પણ
 નહિ આમ ડ્રક્ત પાંચ જ વર્ષ હોય છે. સૂર્ય માસ ૩૦૧ અહોરાતનો હોય છે,
 પરંતુ જે ચાન્દ્રમાસ છે તે ૨૯ દિવસનો તેમજ એક દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૩૨ ભાગ
 પ્રમાણ વાળો હોય છે. ગણિત ક્રમ મુજબ સૂર્ય સંવત્સર સંબંધી ૩૦ માસો જ્યારે
 અતિક્રમિત—સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે એક ચન્દ્રમાસ અધિક થાય છે. આ ચન્દ્ર
 માસ જે પ્રકારે અધિક થાય છે તે પ્રકારે પૂર્વાચર્યેએ 'ચંદસ્સ જો વિસેસો
 આઙ્ગચસ્સ ય હવિજ્જ માસસ્સ તીસઙ્ગુણિઓ સંતો હવઙ્ગુ અહિમાસગો એક્કો'
 આ ગાથા વડે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. આનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે ચન્દ્રમાસનો
 વિશ્લેષ કરવાથી જે શેષ રહે છે તે પણ ઉપચારથી વિશ્લેષ જ માની લેવામાં આવે છે.
 આ વિશ્લેષ જ્યારે ૩૦ વડે ગુણિત થાય છે ત્યારે એક અધિક માસ હોય છે. સૂર્ય
 માસનું પરિણામ ૩૦૧ અહોરાતનું ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે. આની અપેક્ષાએ
 ચન્દ્રમાસનું પરિણામ ૨૯ દિવસ અને એક દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૩૨ ભાગ પ્રમાણ
 છે. આમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલું છે. તે સૂર્યમાસના પ્રમાણમાંથી આ ચન્દ્રમાસનું
 પ્રમાણ કમ કરવાથી એક દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૧ ભાગ કમ ૧ દિવસ શેષ વધે છે.
 આ દિવસને ૩૦ સાથે ગુણિત કરવાથી ૩૦ દિવસ થઈ જાય છે—અને એક દિવસના ૬૨
 ભાગોમાંથી ૧ ભાગ આવી જાય છે. હવે આને ૩૦ સાથે ગુણિત કરવાથી ૬૨ ભાગોમાંથી

૩૦ ભાગો આવી જાય છે. એ ભાગો જ્યારે ૩૦ દિવસોમાંથી ઓછા કરવામાં આવે છે તો ૨૯ દિવસ શેષ રહે છે અને દિવસના ભાગોમાંથી ૩૨ ભાગો અવશિષ્ટ રહે છે.

ચન્દ્રમાસનું એજ પરિમાણ છે. સૂર્ય સંવત્સર સંબંધી ૩૦ માસોના અતિક્રમ બાદ એક અધિક માસ હોય છે. એક યુગમાં ૬૨ સૂર્ય માસો હોય છે પુનઃ સૂર્ય સંબંધી ૩૦ માસોના અતિક્રમથી દ્વિતીય અધિકમાસ હોય છે. તદુક્તમ-

સદ્ગૃણ અદ્યાણ હવઙ્ હુ અહિમાસગો જુગદ્ગમિ ।

વાવીસણ પવ્વસણ હવઙ્ ય વીઓ જુગંતમિ ॥૧૧॥

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. પાંચ વર્ષ પ્રમાણવાળા એક યુગમાં ૬૦ પક્ષો વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે એક અધિકમાસ હોય છે. અહીં યુગાર્ધ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે તો ૬૦ પક્ષો વ્યતીત થઈ જાય ત્યારે અર્ધ યુગ વ્યતીત થઈ જાય છે કેમકે એક યુગમાં ૧૨૦ પક્ષો હોય છે. ૧૨૦ ના અર્ધા ૬૦ થાય છે. એ પક્ષોની સમાપ્તિ થઈ ગયા બાદ અર્ધો યુગ શેષ રહે છે. અર્ધો યુગ તો સમાપ્ત થઈ જ જાય છે. તેમજ દ્વિતીય અધિકમાસ ૧૨૨ પક્ષો જ્યારે વીતી જાય ત્યારે એટલે કે યુગના અંતમાં હોય છે. આ પ્રમાણે યુગના મધ્યમાં તૃતીય સંવત્સરમાં અધિકમાસ હોય છે. અથવા પંચમવર્ષમાં અધિક માસ હોય છે. આ પ્રમાણે એઓ બે અભિવર્દિત સંવત્સરો એક યુગમાં હોય છે. યદ્યપિ સૂર્ય પંચવર્ષાત્મક યુગમાં જેમ ચન્દ્રમાસ દ્વયની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમજ નક્ષત્રમાસ દ્વયની પણ વૃદ્ધિ થાય છે તો પછી તમે નક્ષત્રમાસમાં આધિક્યનું કથન શા માટે નથી કર્યું? તો આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે ચન્દ્રમાસની જેમ નક્ષત્રમાસ લોકમાં પ્રચુરતર રૂપમાં વ્યવહાર વિષય હોય છે એથી નક્ષત્રમાસમાં અધિકમાસ દ્વયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. આ નક્ષત્રાદિ સંવત્સરોના માસ દિવસ નક્ષત્રાદિના માનનું પ્રતિપાદન પ્રમાણ સંવત્સરાધિકારમાં કરવામાં આવશે એથી આ બધું અહીં કહેવામાં આવેલું નથી.

એ ચન્દ્રાદિક પાંચ યુગો સંવત્સર પક્ષોથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. એથી તે પક્ષો દરેક સંવત્સરમાં કેટલા હોય છે? એ વાતને હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને 'પદમસ્સ ણં મંતે!

ચંદ્રસંવચ્છરસ્સ કઙ્ પવ્વા પન્નત્તા' આ સૂત્ર વડે પૂછે છે-હે ભદ્રંત! પ્રથમ ચન્દ્રસંવત્સરના કેટલા પર્વ-પક્ષો હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'ગોયમા! ચોવીસ પવ્વા પન્નત્તા' હે ગૌતમ! પ્રથમ ચન્દ્રસંવત્સરમાં ૨૪ પક્ષો હોય છે. કેમકે દરેક માસમાં બે પક્ષો હોય છે અને એક વર્ષમાં ૧૨ માસ હોય છે. એથી ૧ વર્ષમાં ૨૪ પર્વો હોય છે. આ કથન સિદ્ધ થઈ જાય છે.

'બિદ્દયસ્સ ણં મંતે! ચંદ્રસંવચ્છરસ્સ કઙ્ પવ્વા પન્નત્તા' હે ભદ્રંત! દ્વિતીય ચન્દ્રસંવત્સરના કેટલા પક્ષો હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'ગોયમા! ચત્તવીસ પવ્વા પન્નત્તા' હે ગૌતમ! દ્વિતીય ચન્દ્રસંવત્સરના ૨૪ પક્ષો હોય છે. 'એવં પુચ્છા તર્હિસ્સ' આ જાતની પૃચ્છા-જે અભિવર્દિત નામક તૃતીય સંવત્સર છે, તેના સંબંધમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુશ્રીને કરી છે, તથા ચ હે ભદ્રંત! જે તૃતીય અભિવર્દિત નામક સંવત્સર છે, તેના કેટલા પક્ષો

હોય છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! છઠ્ઠીસં પઠ્ઠા પન્નત્તા’ હે ગૌતમ ! અભિવદ્ધિત નામક તૃતીય સંવત્સરમાં ૨૬ પક્ષો હોય છે. ૨ પક્ષો અત્રે અધિકમાસના ગૃહીત થયા છે. ‘ચત્વરસ ચંદ્રસંવચ્છરસ ચોઢ્ઠીસં પઠ્ઠા’ ચતુર્થ ચન્દ્રસંવત્સરના ૨૪ પક્ષો હોય છે. ‘પંચમસ ણં અભિવદ્ધિયસ છઠ્ઠીસં પઠ્ઠા પન્નત્તા’ પાંચમો જે અભિવદ્ધિત સંવત્સર છે, તેના કેટલા પક્ષો હોય છે? તો આ શંકાનો જવાબ પ્રભુએ આ સૂત્ર વડે આપ્યો છે-કે પાંચમો જે અભિવદ્ધિત સંવત્સર છે, તેના ૨૬ પક્ષો હોય છે. આ પહેલાં જ કહેવામાં આવેલું છે કે અધિકમાસ તૃતીયમાં અથવા પાંચમાં યુગસંવત્સરમાં હોય છે. એથી આ દૃષ્ટિએ અહીં ૨૬ પક્ષો કહેવામાં આવેલા છે. એજ વાત ‘દ્વાદશ સૂર્યસંવત્સરોમાં ત્રયોદશ ચન્દ્રમાસ સમાવિષ્ટ થાય છે. એથી આ સંવત્સરમાં ૨૬ પક્ષો હોય છે.’ આ કથન વડે પુષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. કેમકે દરેક માસ બે પક્ષોનો હોય છે. એથી $13 \times 2 = 26$ પક્ષો હોય છે. આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. ‘एवामेव सपुट्वावरेणं पंच संवच्छरीए जुगे एगे चउवीसे पव्वसए पन्नत्ते’ આ પ્રમાણે આ પાંચ સંવત્સરાત્મક યુગમાં-યુગ નામક સંવત્સરમાં-બધા થઈને ૧૨૪ વર્ષ પક્ષો હોય છે. ‘સેત્તં જુગસંવત્સરે’ આ પ્રકારનો આ યુગ સંવત્સરના સંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવેલ છે.

‘પમાણસંવચ્છરે ણં મંતે ! કઠ્ઠવિહે પળ્ણત્તે’ હે ભદ્રંત ! પ્રમાણ સંવત્સર કેટલા પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! પંચવિહે પન્નત્તે’ હે ગૌતમ ! પ્રમાણ સંવત્સર પાંચ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. ‘તં જહા’ જેમકે ‘જનસ્વત્તે ચંદે ઉઠ્ઠ આહચ્ચે, અભિવદ્ધિએ’ નક્ષત્રપ્રમાણ સંવત્સર ચન્દ્રપ્રમાણ સંવત્સર, ઋતુપ્રમાણ સંવત્સર, આદિત્યપ્રમાણ સંવત્સર અને અભિવદ્ધિતપ્રમાણ સંવત્સર આમાં નક્ષત્ર સંબંધી સંવત્સર નક્ષત્ર સંવત્સર, ચન્દ્રમા સંબંધી સંવત્સર, ચાન્દ્ર સંવત્સર, ષડ્ઠ્ઠુના વ્યવહારમાં

કારણભૂત સંવત્સર ઋતુ સંવત્સર અને સૂર્યની ગતિથી દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણથી નિષ્પન્ન સંવત્સર આદિત્ય સંવત્સર કહેવાય છે. આ સંવત્સર પ્રમાણ પ્રધાન હોય છે એટલા માટે આનું નામ પ્રમાણ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. વર્ષનું પ્રમાણ માસ પ્રમાણને આધીન હોય છે. આથી હવે અમે માસના પ્રમાણનું કથન કરીએ છીએ-પ્રથમ ચન્દ્ર સંવત્સર૩૫, દ્વિતીય ચન્દ્ર સંવત્સર૩૫ અને પાંચમ અભિવદ્ધિત સંવત્સર-૩૫ યુગ સંવત્સરમાં રાત્રિ-દિવસની રાશિનું પ્રમાણ ૧૮૩૦ હોય છે. આ પ્રમાણ કેવી રીતે થાય છે? તો આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ છે કે સૂર્યનું દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણ ૧૮૩ દિવસનું થાય છે. એક યુગમાં ૫ દક્ષિણાયન અને ૫ ઉત્તરાયણ હોય છે. બન્ને અયનોનો સરવાળો ૧૦ થાય છે. ૧૮૩ માં ૧૦ નો ગુણાકાર કરવાથી ૧૮૩૦ રાત્રિ-દિવસના પ્રમાણની રાશિ સમ્પન્ન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણવાળી દિવસ

રાશિને નક્ષત્ર, ચન્દ્ર, ઋતુ આદિ માસોના દિવસોને લાવવા માટે યથાક્રમ ૬૭, ૬૧, ૬૦ અને ૬૨ એમના વડે તેમાં ભાગાકાર કરવો જોઈએ. ત્યારે યથોક્ત નક્ષત્રાદિમાસ અતુષ્કગત દિનોનું પ્રમાણ આવી જાય છે. જેમકે-યુગદિન રાશિ ૧૮૩૦ છે. આમાં એક યુગના ૬૭ માસોનો ભાગાકાર કરવાથી જે લખ્ધ થાય છે, તે નક્ષત્રમાસનું પ્રમાણ છે, એવું સમજવું. તેમજ એજ યુગદિન રાશિમાં એક યુગના ૬૧ ઋતુમાસનો ભાગાકાર કરવાથી જે લખ્ધ હોય છે તે ઋતુમાસોનું પ્રમાણ છે, આમ સમજવું એક યુગમાં સૂર્યમાસો ૬૦ હોય છે. એથી ધ્રુવરાશિરૂપ ૧૮૩૦ માં ૬૦ નો ભાગાકાર કરવાથી જે લખ્ધ થાય છે તે સૂર્યમાસનું પ્રમાણ આવે છે. અભિવદ્ધિત નામક તૃતીયયુગ સંવત્સરમાં અને એજ નામવાળા પાંચમા સંવત્સવરમાં ૧૩ ચન્દ્રમાસો હોય છે. આ કથન પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલું છે. આમાં ૧૨ નો ભાગાકાર કરવાથી જે લખ્ધ થાય છે તે અભિવદ્ધિતમાસ અધિકમાસ આવે છે. અભિવદ્ધિત સંવત્સના ૧૩ ચન્દ્રમાસોના દિવસોનું પ્રમાણ ૩૮૩૫૬૬ લાગ હોય છે. એટલે કે ૧૩ ચન્દ્રમાસોનું ૩૮૩ દિવસ અને ૧ દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૪૪ ભાગો થાય છે. આ પ્રમાણ આ રીતે નીકળે છે. ચન્દ્રમાસમાં દિવસનું

પ્રમાણ૨૯૩૩૨ મુદ્દૂર્ત જેટલું પ્રકટ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણમાં ૧૩ ને ગુણિત કરવાથી ૩૭૭ દિવસોનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે. તેમજ ૪૧૬ અંશોનું પ્રમાણ નીકળી આવે છે. એ દિવસોના ૬૨ ભાગરૂપ છે. એથી એમના દિવસો બનાવવા માટે આમાં ૬૨ નો ભાગાકાર કરવાથી ૬ દિવસો લખ્ધ થાય છે આ દિવસોને પૂર્વોક્ત દિવસોમાં જોડવાથી ૩૮૩ દિવસ આવે છે. અને ૧ દિવસના ૬૨ ભાગોમાંથી ૪૪ ભાગો આવે છે. વર્ષમાં ૧૨ માસો હોય છે. એથી એમના માસોનું પ્રમાણ જાણવા માટે આમાં ૧૨ સંખ્યાનો ભાગાકાર કરવાથી એક ત્રિંશત અહોરાત લખ્ધ હોય છે. અને શેષ સ્થાનમાં ૧૧ દિવસ અવશિષ્ટ રહે છે. આમાં ૧૨ નો ભાગ જતો નથી. એથી આ ૧૨ ની સંખ્યાને ૫૫૬૬ ભાગોમાં જોડવા માટે ૬૨ ની સાથે ગુણિત થતા નથી. એથી પૂર્ણ રાશિના કકડા થતા નથી. કેમકે શેષ સ્થાનમાં અવશિષ્ટ રહે છે. એથી અધિકના નિમિત્તે ૬૨ ના બમણા કરીને જે રાશિ આવે છે તેનાથી ૧૧ ને ગુણિત કરવાથી ૧૩૬૪ રાશિ આવી જાય છે. ૫૫૬૬ ને પણ

સંકલના માટે ખમણા કરીને ૮૮ ને મૂલરાશિમાં જોડવામાં આવે તો ૧૪૫૨ થાય છે. આમાં ૧૨ નો ભાગાકાર કરવાથી ૧૨૧ લખ્થ થાય છે. અને એ ૧૨૪ ભાગોના છે. આ અભિવર્ધિતમાસનું પ્રમાણ છે.

એમની યથાક્રમ અંક સ્થાપના

દિન ૨૭, ૩૦, ૩૧, દિન ૩૨૭/૩૫૪/૩૬૦/૩૨૬/૩૮૩

ભાગ ૨૧, ૩૨, ૩૦૧, ૨૧, ભાગ ૫૧ ૧૨૦૦ ૪૪૦, ૬૨, ૬૨, ૦, ૬૦૧૨૪, ૦ ૬૭, ૬૭૦૦ ૬૨

નક્ષત્ર, ચન્દ્રઋતુ સૂર્ય અભિવર્ધિત

આ પ્રમાણે નાક્ષત્રાદિ સંવત્સરનું પ્રમાણ કહીને હવે ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે 'સિત્તં પમાણસંવચ્છરે' આ પૂર્વોક્ત રૂપથી અમોએ પ્રથમા સંવત્સરના વિષયમાં કથન કર્યું છે. એ માસ અને વર્ષોના મધ્યમાં ઋતુમાસ અને ઋતુસંવત્સર એઓ બે જ લોકો વડે પુત્ર વૃદ્ધિ તેમજ કલાન્તર વૃદ્ધિ વગેરે કાર્યોમાં વ્યવહૃત કરવામાં આવે છે. કેમકે એ નિરંશ હોય છે. તથા ચોક્તમ-

કમ્મો નિરંસયાણ માસો વવહારગો લોણ । સેસાચ સંસયાણ વવહારે દુક્કરા ઘેત્તુમ્ ॥૧૧॥

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે આદિત્યાદિ વર્ષોના મધ્યમાં કર્મ સંવત્સર સંબંધી માસ, ઋતુમાસ નિરંશ હોવાને લીધે પૂર્ણ ૩૦ અહોરાતનો હોવાથી લોકમાં વ્યવહારનો પ્રયોજક હોય છે. શેષ જે સૂર્યાદિકમાસો છે. તે વ્યવહારમાં ગૃહીત હોવા બદલ દુષ્કર છે. કેમકે તેઓ સાંશ છે. એથી તેઓ વ્યવહારના કામમાં આવતા નથી. નિરંશતા આમાં આ પ્રમાણે છે-૬૦ પલોની એક ઘડી હોય છે. બે ઘડીઓનું એક મુહૂર્ત હોય છે. ૩૦ મુહૂર્તના ૧ દિવસ-રાત હોય છે. ૧૫ દિવસ-રાતનો ૧ પક્ષ હોય છે બે પક્ષોનો એક માસ હોય છે અને ૧૨ માસનો એક સંવત્સર હોય છે. શાસ્ત્રજ્ઞોએ તો બધા માસોને તત્ તત્ વ્યાવહારિક કાર્યોમાં નિયોજિત કર્યા છે. નક્ષત્રમાસોનું પ્રયોજન સંપ્રદાયથી જાણી લેવું જોઈએ.

વૈશાખે શ્રાવણે માર્ગે પૌષે ફાલ્ગુન એવ હિ ।

કુર્વીત વારતુ પ્રારમ્ભં ન તુ શેષેસુ સપ્તસુ ॥

વગેરે સ્થળોમાં ચન્દ્રમાસનું પ્રયોજન પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલું છે. ઋતુમાસનું પ્રયોજન તો અમોએ પહેલાં જ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે. 'જીવે સિંહસ્થે ઘનુમીનાસ્થિતેડર્કે વિષ્ણૌ નિદ્રાણે ચાધિમાસે ન લગ્નમિત્યાદિ' સ્થળોમાં સૂર્યમાસ અને અભિવર્ધિતમાસોનું પ્રયોજન બતાવવામાં આવેલું છે.

'લક્ષ્ણસંવચ્છરણં મંતે! કઙ્કિવિહે પ્ણત્તે' હે ભદંત! લક્ષણ સંવત્સર છે તે કેટલા પ્રકારનું કહે છે-'ગોયમા! પંચવિહે પન્નત્તે' હે ગૌતમ! લક્ષણ સંવત્સર પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવેલું છે. 'તં જહા' તેમના એ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-'સમયં ણક્ષત્તા, જોગં જોયંતિ,

સમયં ઉત્ત પરિણામંતિ ણચ્ચુહ્ણાસીઓ બહૂદઓ હોઈ ણક્ષતો' આ ગાથાનેાં અર્થ આ પ્રમાણે છે. જે કૃત્તિકા વગેરે નક્ષત્રો વિષમ રૂપમાં નહિ પરંતુ સમરૂપથી જ કાર્તિકી પૂર્ણમાસી વગેરે તિથિઓની સાથે સંબંધ કરે છે. એટલે કે જે નક્ષત્ર જે તિથિઓમાં સ્વભાવતઃ હોય છે તે સમક નક્ષત્રો છે જેમકે-કાર્તિકી પૂર્ણમાસીતું કૃત્તિકા નક્ષત્ર એ નક્ષત્ર તેજ તિથિઓમાં જ્યાં હોય છે-તથા ચોકતમ-

જેદ્વો વચ્ચઈ મૂલેણં સાવળો ધણિદ્વાહિં ।

અદાસુય મગ્ગસિરો સેસા ણક્ષત્તનામિયા માસા ॥૧૧॥

જ્યેષ્ઠા મૂલનક્ષત્રની સાથે, શ્રવણ ધનિષ્ઠાની સાથે, માર્ગશીર્ષ આર્દ્રાની સાથે, આ પ્રકારનો 'સમયં ણક્ષત્તા જોગં જોયંતિ' આ કારિકાગત પ્રથમ ચરણનો અર્થ છે. 'સમયં ઉત્ત પરિણામંતિ' આ દ્વિતીય પાદનો આ પ્રમાણે અર્થ છે. જેમાં ઋતુઓ વિષમરૂપમાં નહિ પરંતુ સમરૂપમાં પરિણમિત થાય છે. જેમ કાર્તિકમાસની પુનમની અનંતર હેમન્તઋતુ હોય

છે, પૌષની પૂર્ણિમાં પછી શિશિરઋતુ હોય છે. આ જાતના સમરૂપથી જ જે ઋતુઓમાં પરિણમન થતું રહે છે, તે પણ સમકનક્ષત્ર છે. 'ણચ્ચુહ્ણા ણાસીઓ' જે સંવત્સર અતિઉલ્લુહોતું નથી તેમજ અતિશીત પણ હોતું નથી પરંતુ 'બહૂદઓ' પ્રભૂત જળરાશિ સમ્પન્ન હોય છે, તે સંવત્સર લક્ષણથી નિષ્પન્ન હોય છે. આથી નક્ષત્રોના ચાર રૂપ લક્ષણથી લક્ષિત હોવાને લીધે નક્ષત્ર સંવત્સર કહેવામાં આવે છે. 'સસિ સમગ પુણ્ણમાસિં જોયંતિ વિસમચારિ ણક્ષત્તા, કહુઓ બહૂદઓ આ તમાહુ સંવચ્છરં ચંદં' આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ચન્દ્રની સાથે યોગ-સંબંધ-ને પ્રાપ્ત થયેલા વિષમચારી નક્ષત્ર-માસથી વિસદૃશ નામવાળા નક્ષત્રો-તત્ તત્ માસાન્તની તિથિને જે સંવત્સરમાં સમાપ્ત કરે છે, તેમજ જે સંવત્સર કટુક હોય છે-શીત, આતપ, રોગ, વગેરેની પ્રધાનતાને લીધે પરિણામમાં હુઃખ-

દાયક હોય છે, તેમજ પ્રભૂત જળરાશિથી સમ્પન્ન હોય છે, એવા સંવત્સરને ઋષિજનો આન્દ્ર, સંવત્સર કહે છે, કેમકે ત્યાંજ માસોની પરિસમાપ્તિ હોય છે.

વિસમં પવાલિણો પરિણમંતિ ઞ્ણુસુ દિંતિ પુષ્કફલં, વાસં ન સમ્મં વાસઈ તમાહુ સંવચ્છરં કમ્મં ॥૩॥

આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-મહર્ષિજનો તે સંવત્સરને કર્મ સંવત્સર કહે છે કે જે સંવત્સરમાં વૃક્ષો, ફળ, પુષ્પ આપવાના કાળથી સિન્નકાળમાં પણ ફળ-પુષ્પો આપે છે. પ્રવાલ અંકુર વગેરેથી યુક્ત થતા નથી, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે સંવત્સરમાં વૃક્ષાદિકો અકાલમાં પલ્લવોથી યુક્ત થાય અને અકાળમાં ફળ પ્રદાન કરતા હોય તેમજ જેમાં મેઘો સારી રીતે વર્ષતા નથી-

‘પુઢવી ઢગાણંચ રસં પુપ્ફફલાણં ચ ઢેઢ આઢ્ચ્ચો ।

અપ્પેણ વિ વાસેણં સમ્મં નિપ્પજ્જણ સસ્સમ્ ॥૪॥

જે સંવત્સરમાં આદિત્ય પૃથિવીને, ઉદકને અને કૂળ પુષ્પોને રસ આપે છે, તે સંવત્સરનું નામ આદિત્ય સંવત્સર છે. આ સંવત્સરમાં મામૂલી વર્ષાથી પણ અનાજ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

આઢ્ચ્ચત્તેયતવિયા સ્વળલવઢિવસા ડકુ પરિણમંત ।

પૂરેઢ ણિણ્ણયલ્લે તમાહુ અભિવઢ્ઢિયં ઢાણ ॥૫॥

જે સંવત્સરમાં સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી ક્ષણ, લવ, અને દિવસ તપ્ત રહે છે અને જેમાં નિમ્ન સ્થળો જળથી પરિપૂર્ણ રહે છે. એવા સંવત્સરને મહર્ષિઓ અભિવાદિત સંવત્સર કહે છે.

હવે ગૌતમસ્વામી-શનૈશ્વર સંવત્સરના સંબંધમાં પૂછે છે-‘સણિચ્છરસંવચ્છરેણં મંતે ! કઢ્ઢિવિહે પણ્ણત્તે’ હે ભદ્રંત ! શનૈશ્વર સંવત્સર કેટલા પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! અટ્ટાવીસઢ્ઢિવિહે પણ્ણત્તે’ હે ગૌતમ ! શનૈશ્વર સંવત્સર ૨૮ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલો છે. ‘તં જહા’ જેમકે-‘અમિઢ્ઢે સંવણે ઘણિટ્ટા’ અભિજિત્ શનૈશ્વર સંવત્સર, શ્રવણુ શનૈશ્વર સંવત્સર, ઘનિષ્ઠા શનૈશ્વર સંવત્સર, ‘સય-મિસયા ઢો ય ઢ્ઢોત્તિ મઢ્ઢવયા’ શતભિષક શનૈશ્વર સંવત્સર, પૂર્વ ભાદ્રપદ શનૈશ્વર સંવત્સર અને ઉત્તરભાદ્રપદ શનૈશ્વર સંવત્સર ‘રેવઢ્ઢ અસ્સિણી મરિણી’ રેવતી શનૈશ્વર સંવત્સર અશ્વિની શનૈશ્વર સંવત્સર ભરિણી શનૈશ્વર સંવત્સર, ‘કિત્તિચ તહ રોહિણી ચેવ’ કૃતિકા શનૈશ્વર સંવત્સર રોહિણી શનૈશ્વર સંવત્સર ‘ઢાવ ઉત્તરામ્મો આસાઢ્ઢાઓ’ યાવત્ ઉત્તરાષાઢ્ઢા શનૈશ્વર સંવત્સર તેમજ યાવત્ પદ્મથી ગૃહીત મૃગશીર્ષ શનૈશ્વર સંવત્સર, આર્દ્રા શનૈશ્વર સંવત્સર પુષ્ય શનૈશ્વર સંવત્સર, પુનર્વસુ શનૈશ્વર સંવત્સર, અશ્લેષા શનૈશ્વર સંવત્સર, મઘા શનૈશ્વર સંવત્સર જે સંવત્સરમાં અભિજિત નક્ષત્રની સાથે શનૈશ્વર સંબંધને પ્રાપ્ત કરે છે તે અભિજિત શનૈશ્વર સંવત્સર છે. જે સંવત્સરમાં શ્રવણુ નક્ષત્રની સાથે શનૈશ્વર સંબંધને પ્રાપ્ત થાય છે. તે શ્રવણુ શનૈશ્વર સંવત્સર છે. આ પ્રમાણે બીજા પણ સંવત્સરોના નિર્વાચનના સંબંધમાં જાણી લેવું જોઈએ. ‘જંવા સણિચ્ચરે મહગઢ્ઢે’ અથવા શનૈશ્વર મહાત્રય છે. ‘તીસાણ સંવચ્છરેઢ્ઢિં સવ્વં ણક્કચ્ચત્તમંઢ્ઢલં સમાણેઢ્ઢે’ આ ૩૦ વર્ષોમાં સમસ્ત અભિજિતથી માંડીને ઉત્તરાષાઢ્ઢાન્ત સુધીના નક્ષત્ર મંડળોને સમાપ્ત કરી નાખે છે. એટલે કે તેમને પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ પ્રમાણે એના કાળનું પ્રમાણુ ૩૦ વર્ષ જેટલું છે. ‘સે તં સણિચ્ચરસંવચ્છરે’ આ પ્રમાણે શનૈશ્વર સંવત્સરના નિરૂપણથી અહીં બધા સંવત્સરોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. ॥૧૭॥

એકસંવત્સર મેં માનસંખ્યા કા નિરૂપણ

સંવત્સરોમાં માસોનું પ્રતિપાદન

‘એમગસસ ણં મંતે ! સંવચ્છરસસ કઠ્ઠ માસા પન્નત્તા’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર વડે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદ્રંત !

એક—એક સંવત્સરના ચન્દ્રાદિ વર્ષો કેટલા માસના હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! દુવાલસમાસા પન્નત્તા’ હે ગૌતમ ! એક—એક સંવત્સરના ૧૨-૧૨ માસો થાય છે. ‘તેસિણં દુવિહા ણામઘેજ્જા પન્નત્તા’ એ મહીનાઓના નામો એ પ્રકારના કહેવામાં આવેલા છે. ‘તં જહા’ જે આ પ્રમાણે છે—‘લોહ્યા લોત્તરિયા ચ’ લૌકિક અને લોકોત્તરિક સર્વજ્ઞ પ્રતિપાદિત પ્રવચનથી જે આહ્યલૌકિક વગેરે જનો છે, તે લોકોના જે નામો પ્રસિદ્ધ છે તે લૌકિક નામો છે—તેમજ જે લોકથી ઉત્તર છે—સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણુ વિશિષ્ટ છે, એવી પ્રધાનવ્યક્તિઓમાં સર્વજ્ઞમતાનુયાયી શ્રાવકજનોમાં જે એમના નામો પ્રસિદ્ધ છે, તે લોકોત્તરિક નામ છે. ‘તત્થ લોહ્યા ણામા ઇમે’ એ બન્ને નામોમાંથી લૌકિક નામો આ છે—‘તં જહા’ જેમકે ‘સાવળે મહવપ જાવ આસાદે’ શ્રાવણુ, ભાદ્રપદ, યાવત્ આષાઠ અહીં યાવત્ પદથી અશ્વિન, કાર્તિક માગશીર્ષ, પૌષ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ અને ન્યેષઠ એ માસોના નામો ગ્રહણુ થયેલા છે. ‘લોત્તરિયા ણામા ઇમે’ લોકોત્તરિક નામ આ પ્રમાણે છે. ‘તં જહા’ જેમકે ‘અભિનંદિણ પઠ્ઠેય વિજણ પીઠ્ઠવદ્ધણે, સેયંસેય સિવે, ચેવ સિસિરેય સહેમવં’ (૧) અભિનંદિત, (૨) પ્રતિષ્ઠિત (૩) વિજય (૪) પ્રીતિવર્દન, (૫) શ્રેયાન (૬) શિવ (૭) શિશિર (૮) હિમવાન (૯) ‘ળવમે માસે દલમે કુસુમસંભવે, એકકારસે નિદાહે ચ વળવિરોહે ચ વારસમે’ વસંતમાસ, (૧૦) કુસુમ સંભવ, (૧૧) નિદાઘ અને (૧૨) વનવિરોહ (વન વિશેષ) એ ૧૨ નામો લોકોત્તરિક છે.

પ્રતિમાસમાં પક્ષોનું પ્રતિપાદન

‘એમગસસ ણં મંતે ! માસસસ કઠ્ઠ પક્ષા પન્નત્તા’ એના વડે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદ્રંત ! એક—એક માસના કેટકેટલા પક્ષો હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! દો પક્ષા પન્નત્તા’ હે ગૌતમ ! એક માસના બે પક્ષો હોય છે. ‘તં જહા’ જેમકે ‘બહુલપક્ષે ચ સુક્કપક્ષે ચ’ કૃષ્ણપક્ષ અને શુકલપક્ષ જે પક્ષમાં ધ્રુવરાહુ પોતાના વિમાનથી ચન્દ્રના વિમાનને આરુઢાદિત કરી લે છે, એનાથી જે પક્ષ અંધકાર બહુલ હોય છે તે બહુલ પક્ષ છે. એનું જ બીજું નામ કૃષ્ણપક્ષ છે. અને જે પક્ષમાં ધ્રુવરાહુ ચન્દ્ર વિમાનને પોતાના વિમાનથી અનાવૃત-આવરણુ રહિત કરી નાખે છે એનાથી જે પક્ષ ચન્દ્રકાથી ધવલિત બને છે તે શુકલપક્ષ છે.

કૃષ્ણપક્ષ શુકલપક્ષમાં દિવસ સંખ્યા કથન

‘એમગસસ ણં મંતે ! પક્ષસસ કઠ્ઠદિવસા પન્નત્તા’ હે ભદ્રંત ! એક—એક પક્ષના કેટલા દિવસો હોય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! પન્નરસ દિવસા પન્નત્તા’ હે ગૌતમ ! એક—એક પક્ષના ૧૫ દિવસો હોય છે યદ્યપિ દિવસ શબ્દ અહોરાત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ પ્રકૃતમાં સૂર્યપ્રકાશવાળા કાળ વિશેષને જ દિવસ શબ્દથી વિવક્ષા થયેલી છે.

કેમકે રાત્રિ વિભાગ પ્રથમ અલગ રૂપમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવનાર છે અહીં એક પક્ષમાં ૧૫ દિવસ હોય છે એવું જે કથન કરવામાં આવેલું છે. તે કર્મમાસની અપેક્ષાએ કરવામાં આવેલું છે. કેમકે ત્યાંજ પૂર્ણ અહોરાત્રની શક્યતા છે. 'તં જહા' તે ૧૫ દિવસો આ પ્રમાણે છે- પંચિવા દિવસે ત્રિતીયા દિવસે, જાવ પન્નરસી દિવસે' પ્રતિપદા દિવસ, દ્વિતીયા દિવસ યાવત્ પચ્ચદશી દિવસ પ્રતિપદા એ માસનો પ્રથમ દિવસ છે. દ્વિતીયા આ માસનો બીજો દિવસ છે. અહીં યાવત્ પદ્ધતી 'તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી, સપ્તમી, અષ્ટમી, નવમી, દશમી, એકાદશી, દ્વાદશી ત્રયોદશી, ચાને ચતુર્દશી આ દિવસો ગ્રહણ થયા છે. અંતિમ દિવસનું નામ પંચદશી છે. આ એક પક્ષનો ૧૫ મો દિવસ છે. 'एसि णं भंते ! पणरसण्हं दिवसाणं कइ णामवेज्जा पन्नत्ता' હે ભદંત ! એ ૧૫ દિવસોના લોકોત્તર શાસ્ત્રમાં કેટકેટલા નામો કહેવામાં આવેલ છે ? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'गोयमा !

पन्नरस नामवेज्जा पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! એ પંદર દિવસના લોકોત્તર શાસ્ત્રમાં ૧૫ નામો કહેવામાં આવેલા છે. 'તં જહા' જેમકે 'पुच्वंगे, सिद्धमणोरमे य तत्तो मणोहरे चैव, जस भदेय जसधरे सट्टे सव्वकामसमिद्धे य इंदमुद्धावसित्तेव सोमणस धणंजएय बोधव्वो अत्थसिद्धे अभिजाए अच्चसणे सयंजए चैव' (૧) પૂર્વાંગ, (૨) સિદ્ધમનોરમ, (૩) મનોહર, (૪) યશોભદ્ર, (૫) યશોધર, (૬) સર્વકામસમૃદ્ધ, (૭) ઇન્દ્ર મૂર્ધાભિષિક્ત, (૮) સૌમનસ, (૯) ધનંજય, (૧૦) અર્થસિદ્ધ, (૧૧) અભિભત, (૧૨) અત્યશન, (૧૩) શતંજય, (૧૪) 'अग्निवेसे उवसमे' અગ્નિવેશમ તેમજ (૧૫) ઉપશમ. 'दिवसाणं होंती नामवेज्जा' આ પ્રમાણે એ નામો તે ૧૫ દિવસોના છે. પૂર્વાંગ એ પ્રથમ દિવસનું નામ છે. સિદ્ધમનોરમ એ બીજા દિવસનું નામ છે. મનોહર ત્રીજા દિવસનું નામ છે. યશોભદ્ર આ ચતુર્થ દિવસનું નામ છે. યશોધર આ પાંચમાં દિવસનું નામ છે. સર્વકામસમૃદ્ધ આ છઠ્ઠા દિવસનું નામ છે. ઇન્દ્રમૂર્ધાભિષિક્ત આ સાતમા દિવસનું નામ છે. સૌમનસ આ આઠમા દિવસનું નામ છે. ધનંજય એ નવમા દિવસનું નામ છે. અર્થસિદ્ધ એ ૧૧ મા દિવસનું નામ છે. અત્યશન, એ ૧૨ મા દિવસનું નામ છે. શતંજયએ ૧૩ મા દિવસનું નામ છે અગ્નિવેશમ એ ૧૪ મા દિવસનું નામ છે. અને ઉપશમ એ ૧૫ મા દિવસનું નામ છે.

એ ૧૫ દિવસોની ૧૫ તિથિઓનું કથન

આમાં શ્રીગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'एसि णं भंते ! पणरसण्हं दिवसाणं कइतिही पन्नत्ता' હે ભદંત ! એ ૧૫ દિવસોની કેટલી તિથિઓ કહેવામાં આવી છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'गोयमा ! 'पणरसतिही पन्नत्ता' હે ગૌતમ ! ૧૫ તિથિઓ હેાય છે. 'તં જહા' જેમકે 'नंदे, भदे, जए, तुच्छे, पुण्णे पक्खस्स, पंचमी' નંદા પ્રથમા, ભદ્રા દ્વિતીયા, જ્યા તૃતીયા, તુચ્છા ચતુર્થી, પૂર્ણા પંચમી, પુનઃ નન્દા ષષ્ઠી, ભદ્રા સપ્તમી, જ્યા અષ્ટમી તુચ્છા નવમી, પૂર્ણાદશમી, પુનઃ નન્દા એકાદશી, ભદ્રા દ્વાદશી, જ્યા ત્રયોદશી, તુચ્છા ચતુર્દશી પૂર્ણા પચ્ચદશી. 'एवं ते तिगुणा तिहिओ सव्वेसि दिवसाणंति'

આ પ્રમાણે એ પાંચ નંદાદિક તિથિઓ ત્રિગુણિત થઈને ૧૫ દિવસોની થઈ જાય છે. એ તિથિઓને દિવસ તિથિઓના નામથી પણ કહેવામાં આવેલ છે.

શંકા—દિવસ અને રાત્રિની તિથિઓમાં શું અંતર છે કે જેથી તિથિ પ્રશ્નના સૂત્રનું સ્વતંત્ર રૂપમાં વિધાન કરવું પડ્યું છે?

ઉત્તર—પૂર્વની પૂર્ણિમાના અંતથી માંડીને ૬૨ ભાગ કૃત ચંદ્રમંડળના ભે ભાગો સર્વદા અનાવરણીય રહે છે. તે એ ભાગોને છોડીને શેષ ૬૦ ભાગાત્મક ચંદ્રમંડળનો ચતુર્થ ભાગાત્મક ૧૫ મો ભાગ જેટલા કાળમાં ધ્રુવ રાહુના વિમાન વડે આવૃત્ત થાય છે. અને અમાવસ્યાના અંતમાં તેજ ભાગ કરી પ્રકટિત થાય છે. આટલા કાલ વિશેષનું નામ તિથી છે. દિવસ તિથિની વક્તવ્યતાને સમાપ્ત કરીને હવે સૂત્રકાર રાત્રિ તિથિની વક્તવ્યતાનું કથન કરે છે. ‘एगमेगस्स णं भंते ! पक्खस्स कइ राईओ पणत्ताओ’ હે ભદંત ! એક-એક પક્ષમાં કેટલી રાત્રિઓ કહેવામાં આવેલી છે? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘गोयमा ! पणरस राईओ पणत्ताओ’ હે ગૌતમ ! એક-એક પક્ષમાં ૧૫-૧૫ રાત્રિઓ કહેવામાં આવેલી છે. ‘तं जहा’ જેમકે ‘पडिवा राई जाव पणरतीरई’ પ્રતિપદારાત્રિ યાવત્ પંચ દશીરાત્રિ અહીં યાવત્ પદ્મથી ‘द्वितीया रात्रि, तृतीया रात्रि, चतुर्थी’ રાત્રિ, પંચમીરાત્રિ, ષષ્ઠીરાત્રિ, સપ્તમીરાત્રિ, અષ્ટમી-રાત્રિ, નવમીરાત્રી દશમીરાત્રી એકાદશીરાત્રી, દ્વાદશીરાત્રિ, ત્રયોદશીરાત્રિ, અને ચતુર્દશીરાત્રિ’ આટલી શેષ રાત્રિઓનું ગ્રહણ થયું છે. આ પ્રમાણે પ્રતિપદાની રાત્રિથી માંડીને પંચદશીરાત્રિ સુધી ૧૫ રાત્રિઓ થાય છે. ‘एयासि णं भंते ! पंचदसण्हं राईणं कइ णामधेज्जा पणत्ता’ હે ભદંત ! એ ૧૫ રાત્રિઓના કેટલા નામો કહેવામાં આવેલા છે? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘गोयमा ! पणरसणामधेज्जा पणत्ता’ હે ગૌતમ ! ૧૫ નામો કહેવામાં આવેલા છે. ‘तं जहा’ જેમકે ‘उत्तमाय सुणक्खता य’ ઉત્તમા, સુનક્ષત્રા, આમાં પ્રતિપદાની રાત્રિનું નામ ઉત્તમા છે અને દ્વિતીયાની રાત્રિનું નામ સુનક્ષત્રા છે. ‘एलावच्चा, जसोहरा’ એલાવત્યા તૃતીયાનીરાત્રિ, યશોધરા ચતુર્થીનીરાત્રિ, ‘सोमणसा चेव तहा’ સૌમનસા પંચમીનીરાત્રિ, ‘सिरिसंभूयाय बोद्धवा’ શ્રી સંભૂતા-ષષ્ઠીનીરાત્રિ, ‘विजया य वेजयंति’ વિજયા સપ્તમીનીરાત્રિ, વૈજયન્તી અષ્ટમીની રાત્રિ ‘जयंति अपराजिया य इच्छा य’ જયન્તી નવમીની રાત્રિ, અપરાજિતા દશમીનીરાત્રિ, ઈચ્છા એકાદશીનીરાત્રિ, ‘समाहारा चेव तहा’ સમાહારા-દ્વાદશીની-રાત્રી, ‘तेया य तहा अइतेया य’ તેજ ત્રયોદશીનીરાત્રિ, અતિતેજ ચતુર્દશીનીરાત્રિ, ‘देवाणंदाणिरई’ અને દેવાનંદા-પંચદશીની રાત્રિનું નામ છે. દેવાનંદાનું ખીન્નું નામ નિરતી પણ છે. ‘रयणीणं णामधिज्जाई’ આ પ્રમાણે આ ૧૫ નામો ૧૫ તિથિઓની રાત્રિઓના છે. જેમ અહોરાતોના દિન-રાતના વિભાગોને લઈને નામાન્તરે કહેવામાં આવેલા છે, તે પ્રમાણે જ દિવસની તિથિઓના પણ નામાન્તરે પહેલાં પ્રગટ કરવામાં આવેલા છે. હવે રાત્રિ

તિથિઓના નામાન્તરે પ્રકટ કરવામાં આવે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે 'પ્ણસિણં મંતે ! પ્ણસિણં રાઈણં કઈતિહી પ્ણત્તા' હે ભદંત ! એ ઉત્તમાદિ ૧૫ રાત્રિઓની કેટલી તિથિઓ કહેવામાં આવેલી છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! પ્ણસિણં પન્નત્તા' હે ગૌતમ ! એ ઉત્તમાદિ ૧૫ રાત્રિઓની તિથિઓ ૧૫ કહેવામાં આવેલી છે. 'તં જહા' જેમકે 'ઝગવર્ઈ, મોગવર્ઈ, જસવર્ઈ, સવ્વસિદ્ધા સુહણામા' ઉગ્રવતી આ પ્રથમા નંદા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. ભોગવતી આ દ્વિતીયા ભદ્રા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. યશોમતી આ તૃતીયા જ્યાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. સર્વસિદ્ધા આ ચતુર્થી તુચ્છા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. શુભનામા આ પાંચમી પૂર્ણાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. 'પુણરવિ ઝગવર્ઈ મોગવર્ઈ જસવર્ઈ સવ્વસિદ્ધા સુહણામા' ઉગ્રવતી આ ૫ઠી નન્દા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. ભોગવતી આ સાતમી ભદ્રાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. યશોમતી આ ૮ મી જ્યાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. સર્વસિદ્ધા આ ૯ મી તુચ્છા તિથિની રાત્રિનું નામ છે. શુભનામા આ ૧૦ મી પૂર્ણાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. 'પુણરવિ ઝગવર્ઈ મોગવર્ઈ, જસવર્ઈ, સવ્વસિદ્ધા, સુહણામા' ઉગ્રવતી આ ૧૧ મી નંદાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. ભોગવતી આ ૧૨ મા ભદ્રાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. યશોમતી આ ૧૩ મી તુચ્છાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. સર્વસિદ્ધા આ ૧૪ મી તુચ્છાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. શુભનામા આ ૧૫ મી પૂર્ણાતિથિની રાત્રિનું નામ છે. 'પવં તિગુણા તિહીઓ સવ્વેસિં રાઈણં' જે પ્રમાણે નંદા વગેરે પાંચ તિથિઓને ત્રિગુણિત કરવાથી ૧૫ દિવસની તિથિઓ થઈ છે, તે પ્રમાણે ઉગ્રવતી વગેરે પાંચ રાત્રિઓને ત્રિગુણિત કરવાથી ૧૫ રાત્રિતિથિઓ થઈ જાય છે.

એક અહોરાતના મુહૂર્તોની ગણના

'પ્ણસિણં મંતે ! અહોરાત્તસ કઈ મુહુત્તા પ્ણત્તા' ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે હે ભદંત ! એક અહોરાતના કેટલા મુહૂર્તો થાય છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા તીસં મુહુત્તા પન્નત્તા' હે ગૌતમ ! એક અહોરાતના ૩૦ મુહૂર્તો થાય છે- 'હદે, સેયે, મિત્તે, વાઝ, સુબીણ તહેવ અમિચંદે, માહિંદે, બલવં વંમે, બહુ સચ્ચે ચેવ ઈસાણે' (૧) ડ્રમુહૂર્ત, (૨) શ્રેયાન્ મુહૂર્ત, (૩) મિત્રમુહૂર્ત, (૪) વાયુમુહૂર્ત, (૫) સુપ્રીતમુહૂર્ત, (૬) અભિચન્દ્રમુહૂર્ત, (૭) માહેન્દ્રમુહૂર્ત, (૮) બલવંમુહૂર્ત, (૯) બ્રહ્મા-મુહૂર્ત, (૧૦) બહુસત્વમુહૂર્ત, (૧૧) ઈશાનમુહૂર્ત, 'તદ્દેય માવિચય્પ્પા વેસમણે વારુણેય આણંદે' (૧૨) ત્વંટામુહૂર્ત, (૧૩) ભાવિતાત્મ મુહૂર્ત, (૧૪) વૈશ્રમણ્મુહૂર્ત, (૧૫) વારુણ-મુહૂર્ત, (૧૬) આનંદમુહૂર્ત, 'વિજ્ઞેય વીસસેણે પાયાવચ્ચે સ્વસમેય, ગંધવ્વે અગ્નિવેસે સયવસહે આયવેય અમમેય' (૧૭) વિજ્યમુહૂર્ત, (૧૮) વિશ્વસેનમુહૂર્ત, (૧૯) પ્રાણપત્ય-મુહૂર્ત, (૨૦) ઉપશમમુહૂર્ત, (૨૧) ગન્ધર્વમુહૂર્ત, (૨૨) અગ્નિવેશમમુહૂર્ત, (૨૩) શત-વૃશભમુહૂર્ત, (૨૪) આતપવાન્ (૨૫) અમમ 'અણવં મોમે વસહે, સવ્વદ્દે રક્કસે ચેવ' (૨૬) અણવાન્, (૨૭) ભૌમ (૨૮) વૃષભ, (૨૯) સર્વાર્થ, તેમજ (૩૦) રાક્ષસ ॥ સૂ. ૧૮ ॥

‘કઙ્ઠં મંતે ! કરણા પળ્ણત્તા’ ઇત્યાદિ-

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો છે કે-‘કઙ્ઠં મંતે ! કરણા પળ્ણત્તા’ હે ભદ્રંત ! જ્યોતિષશાસ્ત્રની પરિભાષા વિશેષ રૂપકરણો કેટલા કહેવામાં આવેલા એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! એકકારસ કરણા પળ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! કરણુ ૧૧ અગિયાર કહેવામાં આવેલા છે. ‘તં જહા’ જે આ પ્રમાણે છે-‘બવં બાલવં’ (૧) બવકરણુ, (૨) બાલવકરણુ (૩) ‘કોલવં ધીવિલોચળં’ કૌલવકરણુ, (૪) સ્ત્રી વિલોચનકરણુ-તૈલિલકરણુ, ‘ગરાહવળિજં’ (૫) ગરાહિકરણુ ‘ગરકળં’ (૬) વણિજકરણુ, ‘વિટ્ટીસઙ્ગી’ (૭) વિઠ્ઠિકરણુ, (૮) શકુનિકરણુ (૯) ‘ચઙ્ગપયં નાગં કિંત્યુઘં’ ચતુષ્પદકરણુ, (૧૦) નાગકરણુ તેમજ (૧૧) કિંસ્તુઘનકરણુ આ પ્રમાણે એ કરણોના નામો છે. ‘એણસિળં મંતે ! એગારસળં કરણાળં મઙ્ઠ્ઠે કઙ્ઠ કરણા ચરા કઙ્ઠ કરણા ધિરા’ હે ભદ્રંત ! એ પૂર્વોક્ત ૧૧ કરણોમાં કેટલા કરણુ-ચર છે અને કેટલા કરણો સ્થિર છે ? જે કરણો ગતિવાળા હોય છે-તે ચર અને જેઓ ગતિવિહાણા

હોય છે તેઓ સ્થિરકરણુ કહેવાય છે. આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! સત્તકરણા ચરા ચત્તારિ કરણા ધિરા’ હે ગૌતમ ! સાતકરણુ ચર છે અને ચારકરણુ સ્થિર છે. ‘તં જહા’ જેવા કે-બવં બાલવં કોલવં ધીવિલોચળં ગરાહ વળિજં વિટ્ટી’ બવકરણુ બાલવકરણુ, કૌલવકરણુ સ્ત્રીવિલોચનકરણુ, વણિજકરણુ અને વિઠ્ઠીકરણુ ‘એણં સત્તકરણા ચરા’ આ સાત કરણોચર છે અને ‘ચત્તારિ કરણા ધિરા’ તથા આ સિવાયના ચાર કરણુ છે તે સ્થિરકરણુ છે. ‘તં જહા’ તેમના નામ આ મુજબ છે-‘સઙ્ગી ચઙ્ગપયં નાગં કિંત્યુઘં’ શકુનિકરણુ, ચતુષ્પદકરણુ, નાગકરણુ અને કિંસ્તુઘનકરણુ ‘એણં ચત્તારી કરણા ધિરા પળ્ણત્તા’ આ રીતે આ શકુની આદિ ચાર કરણુ સ્થિર કહેવામાં આવ્યા છે. ‘એણં મંતે ! ચરા ધિરા વા કયા મવંતિ’ હે ભદ્રંત !

આ ત્રણ કયા કાળમાં ચર અને કયા કાળમાં સ્થિર થાય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! સુક્કપકલ્લસસ પહિવાણે રાહ્મિમ્’ હે ગૌતમ ! શુકલપક્ષના પડવાની રાત્રિએ-તે રુપકાળમાં-‘બવે કરણે મવઙ્ઠ’ બવ નામનું કરણુ થાય છે બિતીયાણે દિવા બાલવં કરણે મવઙ્ઠ’ દ્વિતીયાતિથિમાં દિવસમાં બાલવકરણુ થાય છે. ‘રાયો કોલવે કરણે મવઙ્ઠ’ દ્વિતીયાતિથિની રાત્રિમાં કૌલવ નામનું કરણુ થાય છે. ‘તઙ્ઠયાણે દિવા ધીવિલોચળં કરણં મવઙ્ઠ’ તૃતીયાતિથિના દિવસમાં સ્ત્રી વિલોચનકરણુ થાય છે ‘રાયો ગરાહકરણં મવઙ્ઠ’ તૃતીયાતિથિની રાત્રિમાં ગરાહિકરણુ થાય છે. ‘ચઙ્ગસ્થીણે દિવા વળિજં રાયો વિટ્ટીકરણં મવઙ્ઠ’ ચતુર્થીતિથિના દિવસમાં વણિજ નામનું કરણુ થાય છે અને રાત્રિમાં વિઠ્ઠિ નામનું કરણુ થાય છે. ‘પંચમીણે દિવસે બવં રાયો બાલવં’ પંચમીતિથિના દિવસમાં બવ નામનું કરણુ થાય છે અને

ખાલવ નામનું કરણ રાત્રિએ થાય છે. 'છટ્ટીએ દિવા કોલવં રાયો થીવિલોચનં' ૫૦ઠીના દિવસે કૌલવ નામનું કરણ થાય છે જ્યારે રાત્રિએ સ્ત્રીવિલોચન નામક કરણ થાય છે. 'સત્તમીએ દિવા ગરાઈ. રાયો વણિજં' સાતમના દિવસે ગરાઈકરણ અને રાત્રે વણિજકરણ થાય છે. 'અટ્ટમીએ દિવા વિટ્ટી રાયો વવં' આઠમતિથિએ દિવસે વિટ્ટિકરણ અને રાત્રે ખવ નામક કરણ થાય છે. 'નવમીએ દિવા બાલવં રાયો કોલવં' નોમના દિવસે ખાલવ નામનું કરણ અને રાત્રિએ કૌલવ નામનું કરણ થાય છે 'દસમીએ દિવા થીવિલોચનં રાયો ગરાઈ' દશમના રોજ દિવસમાં સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ અને રાત્રિમાં ગર નામનું કરણ થાય છે. 'એકકારસીએ દિવા વણિજં રાયો વિટ્ટી' એકાદશીએ દિવસમાં વણિજ નામનું કરણ અને રાત્રિમાં વિટ્ટિકરણ થાય છે. 'બારસીએ દિવા વવં રાયો બાલવં' બારશતિથિએ દિવસમાં ખવ નામનું કરણ અને રાત્રે ખાલવ નામનું કરણ હોય છે. 'તેરસીએ દિવા કોલવં રાયો થીવિલોચનં' તેરશ તિથિએ દિવસમાં કૌલવ નામનું કરણ થાય છે. અને રાત્રે સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ થાય છે. 'ચૌદસીએ દિવા ગરાઈં કરણં રાયો વણિજં' ચૌદશની તિથિએ દિવસમાં ગરાઈ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે વણિજ નામનું કરણ થાય છે. 'પુણિમાએ દિવા વિટ્ટી રાયો વવં કરણં ભવઈ' પૂર્ણિમાના દિવસે વિટ્ટિ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે ખવ કરણ થાય છે.

'બહુલપવસ્ત પઢિવાએ' કૃષ્ણ પક્ષની એકમે 'દિવા બાલવં રાયો કોલવં' દિવસમાં ખાલવ નામનું કરણ થાય છે. અને રાત્રે કૌલવ નામનું કરણ થાય છે. 'વિતીયાએ દિવા થીવિલોચનં રાયો ગરાઈં' બીજની તિથિએ દિવસમાં સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે ગરાઈ નામનું કરણ થાય છે. 'તૈઝ્યાએ દિવા વણિજં રાયો વિટ્ટી' ત્રીજની તિથિએ દિવસમાં વણિજ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે વિટ્ટિ નામનું કરણ થાય છે. 'ચૌત્થીએ દિવા વવં રાઓ બાલવં' ચોથની તિથિએ દિવસમાં ખવ નામનું કરણ હોય છે

અને રાત્રે ખાલવ નામનું કરણ થાય છે. 'પંચમીએ દિવા કોલવં રાઓ થીવિલોચનં' પાંચમની તિથિએ દિવસમાં કૌલવ નામનું કરણ હોય છે અને રાત્રે સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ થાય છે. 'છટ્ટીએ દિવા ગરાઈં રાઓ વણિજં' છઠની તિથિએ દિવસમાં ગરાઈ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે વણિજ નામનું કરણ થાય છે. 'સત્તમીએ દિવા વિટ્ટી રાઓ વવં' સાતમની તિથિએ દિવસમાં વિટ્ટિ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે ખવ નામનું કરણ થાય છે. 'અટ્ટમીએ દિવા બાલવં રાયો કોલવં' આઠમની તિથિએ દિવસમાં ખાલવ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે કૌલવ નામનું કરણ થાય છે. 'નવમીએ દિવા થીવિલોચનં રાયો ગરાઈં' નવમી તિથિએ દિવસમાં સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે ગરાઈ નામનું કરણ થાય છે. 'દસમીએ દિવા વણિજં રાયો વિટ્ટિ' દશમના તિથિએ દિવસમાં વણિજ નામનું કરણ થાય છે. અને રાત્રે વિટ્ટિ નામનું કરણ થાય છે. (એકકારસીએ દિવા વવં રાઓ બાલવં) અગ્યા-રશની તિથિએ દિવસમાં ખવ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રે ખાલવ નામનું કરણ થાય

છે. 'બારસીણ દિવા કોલવં રાઓ થીવિલાયણ' ખારશની તિથિએ દિવસમાં કૌલવ નામનું કરણ હોય છે અને રાત્રે સ્ત્રીવિલોચન નામનું કરણ હોય છે. 'તેરસીણ દિવા ગરાઈ રાયો વગિજં' તેરસના રોજ દિવસમાં ગર નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રિમાં વણિજ નામનું કરણ થાય છે. 'ચઝહસીણ દિવા વિટ્ટી રાયો સઝળી' ચૌદશના રોજ દિવસમાં વિટ્ટિ નામનું કરણ થાય છે અને રાત્રિ શકુનિ નામનું કરણ થાય છે. 'અમાવાસાણ દિવા ચઝપ્પયં રાયો જાગં' અમાવસ્યાતિથિએ દિવસમાં ચતુષ્પદ નામનું કરણ અને રાત્રિમાં નાગ નામનું કરણ થાય છે. 'સુક્કપક્કલ્લસ્સ પહિવાણ દિવા કિંત્યુઘં કરણં ભવહ' શુકલપક્ષની પ્રતિપદાતિથિમાં દિવસમાં કિંસ્તુઘન નામનું કરણ થાય છે. અહીં દિવસ-રાતના વિભાગથી કરણોમાં જે પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી હોવાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે કરણોની તિથિ અર્ધા પ્રમાણે હોવાથી કહેવામાં આવ્યું છે, કૃષ્ણપક્ષની ચૌદશના રોજ રાત્રિમાં શકુનિકરણ અને અમાવસ્યામાં દિવસમાં ચતુષ્પદકરણ રાત્રે નાગ નામનું કરણ, શુકલપક્ષના પડવાના દિવસે દિવસમાં કિંસ્તુઘનકરણ આ ચાર કરણ સ્થિર આ તિથિઓમાં જ થાય છે. ॥ સૂ૦ ૧૯ ॥

સવંત્સર કી આદિ કા કથન

જો કે અત્રે સહેજે શંકા ઉપસ્થિત થઈ શકે કે આગળ જે સૂત્રનો પ્રારંભ થવાનો છે તે નિષ્પ્રયોજન-પ્રયોજનથી વિહીન છે-કારણ કે જેટલાં પણ પદાર્થ છે તે બધાં સર્વદા પરિવર્તનશીલ છે-આથી તેમનામાં આદિ અને અન્તનો અભાવ આવે છે પરન્તુ તેમ છતાં પણ જે અત્રે તેમનામાં આદિ અન્તનો વિચાર કરવામાં આવનાર છે તે સર્વાનુભવસિદ્ધ હોવાને કારણે નિષ્પ્રયોજન નથી-એ જાતનો અનુભવ દરેક પ્રાણીને થાય છે અમુક સંવત્સર અતીત થઈ ગયું અમુક સંવત્સર વર્તમાનમાં ચાલી રહેલ છે, અમુક સંવત્સર હવે ભવિષ્યતકાળમાં આવશે, આથી કાલવિશેષોમાં તેમની આદિ અવસ્થાને જાણવાને માટે યોગણીસમાં સૂત્ર પછી આ ૨૦ સું સૂત્ર પ્રારંભ કરવામાં આવી રહ્યું છે-

'કિમાહ્યાણં મંતે ! સંવચ્છરા કિમાહ્યા અયણા કિમાહ્યા માસા' इत्यादि

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે-'કિમાહ્યાણં મંતે ! સંવચ્છરા કિમાહ્યા અયણા કિમાહ્યા માસા' હે ભદ્રંત ! સંવત્સર શું આદિવાળા છે? અથન શું આદિવાળા છે? માસ શું આદિવાળા છે? આ પશ્ચનું તાત્પર્ય એવું છે કે યુગસંવત્સરના

ચન્દ્રાદિ પાંચકના લેદથી પાંચ લેદ કહેવામાં આવ્યા છે. અચન બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે ન્યારે માસ બાર જાતના કહેવામાં આવ્યા છે. ગૌતમસ્વામીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે. હે ભદ્રન્ત! યુગસંવત્સરના લેદથી જે પાંચ કહેવામાં આવ્યા છે તેમાંથી સૌથી પ્રથમ કયું સંવત્સર હોય છે? એજ પ્રમાણે એ અચનોમાંથી સૌની પહેલાં કયું અચન હોય છે અને મહિનાઓમાં સહુ પ્રથમ કયો માસ આવે છે? આ કારણથી જ આ સૂત્રને ચન્દ્રાદિ સંવત્સરની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવેલ જાણવું જોઈએ કારણ કે પરિપૂર્ણ સૂર્ય વર્ષપાંચકરૂપ યુગમાં કોણ આદિવાળા છે અને કોણ અન્તવાળા છે એવો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. યુગસંવત્સરના પ્રથમ ચન્દ્ર સંવત્સર દ્વિતીય ચન્દ્ર સંવત્સર અભિવર્દિત સંવત્સર ચન્દ્રસંવત્સર અને અભિવર્દિત સંવત્સર એવા પાંચ લેદ પ્રકટ કરવામાં આવી ગયા છે. દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણના લેદથી બે લેદ અચનના અગાઉ કહેવાઈ ગયા છે. આ જ પ્રકારથી માસાદિકોના લેદોના સમ્બન્ધમાં પણ સમજી લેવું ઘટે. 'કિમાડ્યા પક્ષા, કિમાડ્યા અહોરત્તા કિમાડ્યા મુહુત્તા કિમાડ્યા કરણા કિમાડ્યા ણક્ષત્તા પન્નત્તા' શુકલપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ આ બંને પક્ષોમાંથી કયો પક્ષ આદિવાળો છે? અહોરાત્રમાં કોણ આદિવાળું છે? મુહૂર્તોમાંથી કયું મુહૂર્ત આદિવાળું છે? ૧૧ કરણોમાંથી કયું કરણ આદિવાળું છે? નક્ષત્રોમાંથી કયું નક્ષત્ર આદિવાળું છે? એવી જ રીતે 'ઋતુઓમાં કઈ ઋતુ આદિવાળી છે?' એવો પણ પ્રશ્ન કરવામાં આવેલો સમજવો. સૂત્રમાં જે બહુવચનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે દ્વિવચનના નિર્દેશમાં કરવામાં આવેલો જાણવો જોઈએ કારણ કે અચન તો બે જ હોય છે. આ પ્રશ્નેના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા! ચંદાડ્યા સંવચ્છરા' સમસ્ત સંવત્સરોમાં સહુથી પ્રથમ સંવત્સર ચન્દ્ર સંવત્સર છે. યુગસંવત્સરના પાંચ લેદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. આ પાંચ સંવત્સરત્મકયુગની પ્રવૃત્તિ થવાથી સર્વપ્રથમ ચન્દ્ર સંવત્સરની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. અભિવર્દિત સંવત્સરની નહીં કારણ કે યુગમાં ન્યારે ૩૦ માસ સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે જ અભિવર્દિત સંવત્સરની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

શંકા—યુગની આદિમાં પ્રવર્તમાન હોવાથી ચન્દ્રસંવત્સરમાં અન્ય સંવત્સરોની અપેક્ષાએ આદિતા કહેવામાં આવી છે, તો યુગમાં આદિતા કઈ રીતે આવે છે ?

ઉત્તર—યુગ પ્રવર્તમાન થવાથી જ કાલવિશેષ રૂપ જે સુષમ સુષમાદિ છે તેમની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને યુગની સમાપ્તિ થવાથી એમની સમાપ્તિ થઈ જાય છે જોકે સકળ જ્યોતિશ્ચારિકનું મૂલ સૂર્ય દક્ષિણાયનની તરફ અને ચન્દ્રોત્તરાયણની તરફ યુગપ્રવૃત્તિ યુગની આદિમાં જ થાય છે. ચન્દ્રાયણનો અભિજિત્ યોગ પ્રથમ સમયમાં જ થાય છે પરન્તુ સૂર્યાયણનો પુષ્યના ૬ ભાગોના વ્યતીત થવાથી ૨૩ ભાગોમાં થાય છે. આથી યુગની આદિતા સિદ્ધ થઈ જાય છે 'દક્ષિણાડ્યા અચના' અચનોમાં સૌથી પ્રથમ અચન દક્ષિણાયન હોય છે. અચન બંને ૬-૬ માસના હોય છે ન્યારે યુગનો પ્રારંભ થાય છે ત્યારે દક્ષિણાયન જ થાય છે. આ જે કથન છે તે સૂર્યાયનની અપેક્ષાથી છે એમ સમજવું જોઈએ કારણ કે ચન્દ્રાયણની અપેક્ષા ઉત્તરાયણમાં જ આદિતા કહેવામાં આવી છે. કારણ કે યુગના આરંભમાં ચન્દ્રનું અચન ઉત્તર ભાગી જ થાય છે. 'પાઝસાડ્યા ડર' પ્રાવૃદ્ આદિ છ ઋતુઓ કહેવામાં આવી છે એમાં અષાઢ શ્રાવણ બે માસ રૂપ પ્રાવૃદ્ ઋતુ હોય

છે. બધી ઋતુઓમાં આ ઋતુ યુગારમ્ભમાં સર્વ પ્રથમ પ્રવૃત્ત થાય છે એમાં પણ આ ઋતુનો એક દેશ જે શ્રાવણ માસ છે તેની જ યુગના આરમ્ભકાળમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે આ કારણે જ 'સાવળાઙ્ગ્યા માસા' એ પ્રમાણે સૂત્રકારે કહ્યું છે. બધાં માસોમાં યુગારમ્ભમાં શ્રાવણ માસ જ હોય છે. 'બહુલાઙ્ગ્યાપક્ષ્વા' યુગના આરમ્ભમાં સર્વ પ્રથમ કૃષ્ણપક્ષ જ પ્રવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ જ્યારે યુગનો આરમ્ભ થયો ત્યારે શ્રાવણ માસનો કૃષ્ણપક્ષ પ્રવૃત્ત હતો. 'દિવસાઙ્ગ્યા અહોરત્તા' રાત-દિવસમાં યુગના આરમ્ભમાં દિવસ જ સર્વ પ્રથમ પ્રવૃત્ત થાય છે-અર્થાત્ મન્દરપર્વતના દક્ષિણોત્તર ભાગોમાં સૂર્યોદય થવા પર જ યુગની પ્રતિપત્તિ-યુગનો આરમ્ભ-થાય છે. આ જે કથન ક્યું છે તે ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રની અપેક્ષાથી કરવામાં આવેલ છે એમ જાણવું જોઈએ. કારણ કે વિદેહ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ યુગની પ્રવૃત્તિ રાત્રિમાં જ થાય છે 'રોહાઙ્ગ્યા મુહુત્તા' ૩૦ મુહૂર્તોમાં સર્વ પ્રથમ મુહૂર્ત યુગની

આદિમાં રુદ્ર હોય છે કારણ કે પ્રાતઃકાળમાં રુદ્ર મુહૂર્તની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે. 'વાલ વાઙ્ગ્યા કરણા' કરણોમાં સર્વ પ્રથમ કરણ ખાલવ જ હોય છે. કારણ કે કૃષ્ણ પક્ષના પડવાનો દિવસ આ મુહૂર્તનો જ સદ્ભાવ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. 'અભિજિયાઙ્ગ્યા-ગક્ષ્વત્તા' નક્ષત્રોમાં સર્વ પ્રથમ નક્ષત્ર અભિજિત્ હોય છે. કારણ કે યુગમાં અભિજિત્ નક્ષત્રને લઈને જ શેષ નક્ષત્રોની ક્રમે ક્રમે પ્રવૃત્તિ થાય છે. આનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે-ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં અન્તિમ સમયની બાદના સમયમાં જ યુગનો અન્ત થાય છે. પછી તેની અનન્તર સમયમાં જ પુનઃ નવીન યુગનું જે અભિજિત્ નક્ષત્ર છે તે જ હોય છે. 'પન્નતા સમળાહસો' આ રીતે સંવત્સરાદિકોમાંથી કયા સંવત્સરાદિકોમાંથી કયાં સંવત્સરાદિક આદિવાળા છે. હે શ્રવણ આયુષ્યન્ ! ગૌતમ અમે તમને તે બતાવ્યા છે. એવું આ પ્રભુની તરફથી ઉત્તર વાક્યનું કથન છે.

હવે ગૌતમસ્વામી પ્રભુને એવું પૂછે છે-પંચ સંવચ્છરિણં મંતે ! જુગે કેવઙ્ગ્યા અચળા પળ્ળત્તા' હે ભદ્રંત ! પાંચ પ્રકારના જે સંવત્સર કહેવામાં આવ્યા છે તેા તે સંવત્સર સ્વરુપ એક યુગમાં કેટલા અચન હોય છે ? સૂર્ય સમ્બન્ધી પાંચ સંવત્સર જેનું પ્રમાણ છે એવા પંચસંવત્સરિક યુગમાં ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયન રૂપ અચન કેટલા હોય છે ?

'કેવઙ્ગ્યા હૃત' ઋતુઓ કેટલી હોય છે ? 'એવં માસા પક્ષ્વા, અહોરત્તા, કેવઙ્ગ્યા, મુહુત્તા પન્નત્તા' આવી જ રીતે મહિના, પક્ષ, અહોરાત્ર અને મુહૂર્ત કેટલા હોય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-'ગોયમા ! પંચ સંવચ્છરિણં જુગે દસ અચળા' હે ગૌતમ ! પાંચ સંવત્સરોવાળા એક યુગમાં દશ અચન હોય છે કારણ કે પ્રતિવર્ષ બખ્ખે અચન હોય છે આ રીતે પાંચ વર્ષના અચન $૫ \times ૨ = ૧૦$ થઈ જાય છે 'ત્રીસં હૃત' ઋતુઓ ૩૦ હોય છે કારણ કે એક વર્ષમાં છ ઋતુઓ હોવાનું કહેવાય છે. અથવા એક અચનમાં ૩=ઋતુઓ હોય છે. એક યુગમાં દશ અચન કહેવામાં આવ્યા છે આથી $૧૦ \times ૩ = ૩૦$ ઋતુઓ થાય છે. આ કથન આમ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. 'સદ્વી માસાઃ' એક યુગમાં ૬૦ માસ હોય

છે અથવા દરેક ઋતુ ખે માસની હોય છે અને ૫ (પાંચ) વર્ષાત્મક યુગમાં ૩૦ ઋતુઓ કહેવામાં આવી છે તો ૫થી $૩૦ \times ૨ = ૬૦$ માસ થાય છે એ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. 'એવીસુત્તરે પક્ષસય' એક યુગમાં ૧૨૦ પક્ષ હોય છે. એક માસમાં જો ૨ પક્ષ હોય તો એક વર્ષમાં ૨૪ પક્ષ અને પાંચ વર્ષમાં $૨૪ \times ૫ = ૧૨૦$ પક્ષ હિસાબ મુજબ આવી જાય છે. 'અટ્ઠારસ ત્રીસા અહોરત્તસયા' એક યુગમાં ૧૮૩૦ અહોરાત હોય છે કારણ કે દરેક અયનમાં ૧૮૩ દિવસ-રાત હોય છે. ૧૮૩ ને ૧૦થી ગુણવામાં આવે તો ૧૮૩૦ અહોરાત થઈ જાય છે. 'ચત્ત્વર્ણં મુહુત્તસહસ્સા ણવયસયા પન્નતા' ૧૮૩૦ અહોરાતનાં એક અહોરાતના ૩૦ મુહૂર્ત્ત હોવાના હિસાબે ૫૪૯૦૦ મુહૂર્ત્ત થાય છે. આ રીતે ચન્દ્ર-સૂર્ય આદિકોની ગતિનું સ્વરૂપ કહ્યું. ॥૨૦॥

નક્ષત્રાધિકાર કા નિરૂપણ

નક્ષત્રાધિકાર

આટલા પ્રકરણ દ્વારા અમે ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા એ પાંચ પ્રકારના જ્યોતિષી દેવોની ગતિ આદિ સ્વરૂપ કહ્યું-હવે યોગાદિક જે દશ વિજય છે તેમનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આ અધિકારને પ્રારંભ કરીએ છીએ. આની દ્વારગાથા આ પ્રમાણે છે-

દીકાર્થ-૧ જોગો ૨ દેવ ચ ૩ તારગ ૪ ગોત્ત ૫ સંઠાણા ૬ ચંદ્રવિજોગા ૭ કુલ્ ૮ પુણિમ અવમંસા ચ ૯ સણિવાણ ચ ૧૦ ગેતા, ચ કણ્ઠં મંતે ! જનકલ્પતા પણ્ણતા' इत्यादि

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં જે દશ અધિકારદ્વાર છે તે આ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. આમાં પ્રથમ યોગદ્વાર છે. તેમાં અઠ્યાવીસ નક્ષત્રોનું કયું નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે દક્ષિણયોગી છે? કયું નક્ષત્ર ઉત્તરયોગી છે? ઈત્યાદિ રૂપથી દિકયોગનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય દેવનક્ષત્ર દેવતાદ્વાર છે. તૃતીય તારાગ્રદ્વાર છે જેમાં નક્ષત્રોનું પરિમાણ કથિત થયેલ છે ચતુર્થગોત્રદ્વાર છે-એમાં નક્ષત્રોના ગોત્રોનું કથન છે. પંચમ સંસ્થાનદ્વાર છે. છઠું ચન્દ્રવિયોગદ્વાર છે-એમાં ચન્દ્ર અને રવિનો સહયોગ સમ્બન્ધ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. સાતમું કુળદ્વાર છે. એમાં કુળસંજ્ઞક અને ઉપલક્ષણથી કુલોપકુલસંજ્ઞક નક્ષત્ર કોણ કોણ છે એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું જે. આઠમું પૂર્ણિમા તથા અમાવસ્યાદ્વાર છે. એમાં કેટલી પૂર્ણિમા અને કેટલી અમાવસ્યા છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે. નવમું સન્નિપાતદ્વાર છે જેમાં આ જ પૂર્ણિમાઓ અને અમાવસ્યાઓના પરસ્પરની અપેક્ષાથી નક્ષત્રોનો સમ્બન્ધ કહેવામાં આવ્યો છે. દશમું નેતાદ્વાર છે એમાં માસના પરિસમાપક ત્રણ ચાર આદિ નક્ષત્ર ગણ છે એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. હવે ક્રમશઃ નક્ષત્રો સાથે

દક્ષિણાદિ દિગ્વેગ થાય છે એ કારણે સર્વપ્રથમ નક્ષત્ર પરિપાટી દર્શાવવા માટે સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે-એમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે-‘કઈં મંતે! નક્ષત્રા પળ્ણત્તા’ હે ભદ્રન્ત! નક્ષત્ર કેટલા કહેવામાં આવ્યા છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે- ‘ગોયમા! અઢ્ઢાવીસં નક્ષત્રા પળ્ણત્તા’ હે ગૌતમ! નક્ષત્ર ૨૮ કહેવામાં આવ્યા છે ‘તં જહા’ તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-‘૧ અમિહ ૨ સવળો ૩ ઘણિઢ્ઢા ૪ સયમિસયા ૫ પુઢ્ઢવ મહવયા ૬ ઉત્તરમહવયા ૭ રેવહ ૮, અસ્સિળી ૯ મરળી ૧૦ કત્તિયા ૧૧ રોહિળી ૧૨ મિગસિરા ૧૩ અઢ્ઢા ૧૪ પુળવ્વસુ ૧૫ પૂસો ૧૬ અસ્સેસા ૧૭ મઘા ૧૮ પુઢ્ઢવફગુળી ૧૯ ઉત્તરફગુળી ૨૦ હત્થો ૨૧ ચિત્તા ૨૨ સાહ ૨૩ વિસાહા ૨૪ અળ્ણરાહા ૨૫ જિઢ્ઢા ૨૬ મૂલે ૨૭ પુઢ્ઢવાસાઢ્ઢા ૨૮ ઉત્તરાસાઢ્ઢા’ (૧) અભિજિત્ નક્ષત્ર (૨) શ્રવણ્ નક્ષત્ર (૩) ધનિષ્ઠા-

નક્ષત્ર (૪) શતભિષક્ નક્ષત્ર (૫) પૂર્વભાઢ્ઢ્રપઢ્ઢાનક્ષત્ર (૬) ઉત્તરભાઢ્ઢ્રપઢ્ઢા (૭) રેવતી (૮) અશ્વિની (૯) ભરણી (૧૦) કૃત્તિકાનક્ષત્ર (૧૧) શૈહિણી (૧૨) મૃગશિરા (૧૩) આઢ્ઢ્રા (૧૪) પુનર્વસુ (૧૫) પુષ્ય (૧૬) અશ્લેષા (૧૭) મઘા (૧૮) પૂર્વફાલ્ગુણી (૧૯) ઉત્તર-ફાલ્ગુણી (૨૦) હસ્ત (૨૧) ચિત્રા (૨૨) સ્વાતિ (૨૩) વિશાખા (૨૪) અનુરાધા (૨૫) જ્યેષ્ઠા (૨૬) મૂલ (૨૭) પૂર્વાષાઢ્ઢા અને (૨૮) ઉત્તરાષાઢ્ઢા.

શંકા-અશ્વિનીનક્ષત્રથી લઢ્ઢને રેવતીનક્ષત્ર સુધી નક્ષત્રમાળા અન્યત્ર જ્ઞેવામાં આવે છે તો પછી અઢ્ઢી જિનશાસનમાં અભિજિત્ નક્ષત્રથી લઢ્ઢને ઉત્તરાષાઢ્ઢા નક્ષત્ર સુધી નક્ષત્રમાળા કેમ કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર-આ રીતે જે નક્ષત્રાવલિકા ૩૫ ક્રમ છે જે અશ્વિની આઢ્ઢિક અને કૃત્તિકાઢ્ઢિક રૂપ લૌકિક ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરીને જિનશાસનમાં કહેવામાં આવેલ છે. તે યુગની આઢ્ઢિમાં અન્ઢ્રની સાથે અભિજિત્ નક્ષત્રનો સર્વપ્રથમ યોગ થાય છે એ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકા-જ્ઞે અભિજિત્ નક્ષત્રથી આરંભીને નક્ષત્રાવલિકાક્રમ કરવામાં આવે છે તો વ્યવહારમાં નક્ષત્રાન્તરોની માફક આનો ઉપયોગ કેમ થયો નથી? વ્યવહારમાં તો આ નક્ષત્રની અસિઢ્ઢિ જ છે?

ઉત્તર-અભિજિત્ નક્ષત્રનો અન્ઢ્રની સાથેનો યોગકાળ ઘણો જ ઓછો હોય છે આથી ખીજા નક્ષત્રોમાં અનુપ્રવિષ્ટ રૂપથી વિવક્ષિત કરી લેવામાં આવે છે. ॥સૂ.૦૨૧॥

હવે સૂત્રકાર પ્રથમોઢ્ઢિષ્ટ યોગઢ્ઢારનું કથન કરે છે-

‘ણ્ણસિ ણં મંતે! અઢ્ઢાવીસાણ નક્ષત્રાણં’ ઢ્ઢ્યાઢ્ઢિ

ઢ્ઢીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-‘ણ્ણસિ ણં મંતે’ અઢ્ઢાવીસાણ

ળક્ષ્મણ' હે ભદ્ર-ત ! આ અઠ્યાવીસ નક્ષત્રોની વચમાં 'કચરે ળક્ષ્મણ' કેટલા તે નક્ષત્ર જે ળં સયા ચંદ્રસ દાહિણે ળં ળોગં ળોણંતિ' કે જે સદા ચંદ્રની દક્ષિણદિશામાં વ્યવસ્થિત થઈને તેની સાથે સમ્બન્ધ કરે છે ? 'કચરે ળક્ષ્મણ જો ળં સયા ચંદ્રસ ઉત્તરે ળં ળોગં ળોણંતિ' તથા કેટલા નક્ષત્ર ળેવાં છે જે હૃષેશાં ચંદ્રની ઉત્તરદિશામાં વ્યવસ્થિત થતાં થકા તેની સાથે સમ્બન્ધ કરે છે ? 'કચરે ળક્ષ્મણ જો ળં ચંદ્રસ દાહિણે ળં વિ ઉત્તરે ળં વિ પમદં વિ ળોગં ળોણંતિ' કેટલાં નક્ષત્ર ળેવાં છે જે ચંદ્રની દક્ષિણદિશામાં પણ ચંદ્રની ઉત્તરદિશામાં પણ નક્ષત્ર વિમાનોને તોડીફોડીને ચંદ્રની સાથે ળોગ કરે છે ? અર્થાત્ કયાં નક્ષત્રો વિમાનોની મધ્યમાં થઈને ચંદ્ર તરફ ળય છે અથવા જશે ? 'કચરે ળક્ષ્મણ જો ળં ચંદ્રસ દાહિણે ળં વિ ળોગં ળોણંતિ' જે ચંદ્રની દક્ષિણદિશામાં પણ નક્ષત્ર વિમાનોને તોડીફોડીને પણ ચંદ્રની સાથે ળોગ કરે છે ળેવા નક્ષત્ર કેટલાં છે ? 'કચરે ળક્ષ્મણ જો ળં સયા ચંદ્રસ પમદં ળોગં ળોણંતિ' જે નક્ષત્ર સદા ચંદ્રની સાથે પ્રમદયોગ કરે છે ળેવા નક્ષત્ર કેટલાં છે ? આ સઘણાં પ્રશ્નોના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! ળણસિણં અદ્વાવીસાણ ળક્ષ્મણં તત્થણં જે તે ળક્ષ્મણ જો ળં ચંદ્રસ દાહિણે ળં ળોગં ળોણંતિ તેણં છ' હે ગૌતમ ! આ જે અઠ્યાવીસ નક્ષત્ર છે આ અઠ્યાવીસ નક્ષત્રોની વચમાં જે નક્ષત્ર સદા ચંદ્રની દક્ષિણ-દિશામાં ચંદ્રની સાથે ળોગ કરે છે ળેવા તે છ નક્ષત્ર છે 'તં જહા' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે. 'સંઠાણં' મૃગશીર્ષનક્ષત્ર ૧, 'અદ્વા' આર્દ્રાનક્ષત્ર 'પુસ્સે' પુષ્યનક્ષત્ર 'અસિલેસ' અશ્લેષાનક્ષત્ર ૪, 'હત્થો' હસ્તાનક્ષત્ર ૫, 'તહેવ મૂલોય' તથા મૂળનક્ષત્ર ૬ 'બાહિરાઓ બાહિરમંડલસ' ળે છ નક્ષત્ર ચંદ્ર સમ્બન્ધી જે ૧૫ મંડળ છે તેમની બહાર રહીને જ ળોગ કરે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—સમસ્ત ચાર ક્ષેત્રના પ્રાન્તવર્તી હોવાથી આ મૃગશિરા વગેરે

૬ નક્ષત્ર દક્ષિણદિશામાં વ્યવસ્થિત છે અને ચંદ્ર દ્વીપથી મંડળોમાં ગતિ કરતાં તે નક્ષત્રોની ઉત્તરદિશામાં અવસ્થિત થઈ ળય છે આ રીતે દક્ષિણદિગ્લોગ બની ળય છે.

શંકા—ળે આ હકીકત માની લઈએ તો 'બહિર્મૂલોઽન્તરે અમિઈ' આ કથન અનુસાર મૂળનક્ષત્ર જ બહિશ્વરતા સિદ્ધ થાય છે અને અભિજિત નક્ષત્ર અભ્યન્તરચર સિદ્ધ થાય છે તો પછી અહીંયાં ૬ કઈ રીતે કહેવાયા ? કારણ કે આગળ કહેવામાં આવનારા અનન્તર સૂત્રમાં 'દ્વાદશામ્યન્તરતઃ' ળે પ્રમાણે કહેવામાં આવનાર છે ?

ઉત્તર-મૃગશિરા આદિ ૬ નક્ષત્રોમાં બહિશ્વરતા સમાન હોવા છતાં પણ મૂળનક્ષત્રમાં જ જે બહિશ્વરતા કહેવામાં આવી છે તે સર્વની અપેક્ષાથી પણ કહેવામાં આવી છે આથી 'બહિર્મૂલો' ળે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તથા અનન્તર સૂત્રમાં વક્ષ્યમાણ ૧૨ નક્ષત્રોમાં અભ્યન્તર મંડળ ચારિતા સમાન હોવાથી પણ અભિજિત નક્ષત્રમાં જ સર્વની અપેક્ષા અભ્યન્તર વર્તિતા છે આ કારણથી 'અન્તરે અમિઈ' ળેવું કહેવામાં આવ્યું છે. આથી પૂર્વાપર સંદર્ભોમાં કોઈ વિરોધાભાસ થવા જેવી શક્યતા રહેતી નથી આ રીતે ચંદ્રથી

દક્ષિણ દિગ્વર્તી નક્ષત્રોના સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને હવે ચન્દ્રના ઉત્તર દિગ્વર્તી નક્ષત્રોના સ્વરૂપ તેમજ સંખ્યાને પ્રકટ કરવામાં આવે છે-‘તત્થળં જે તે ણક્ષત્તા જેણં સયા ચંદ્રસ ઉત્તરેણં જોયં જોંતિ’ તે નક્ષત્રોની વચમાં જે નક્ષત્ર એવાં છે કે જે હમેશા ચન્દ્રની ઉત્તરદિશામાં જ અવસ્થિત થઇને યોગ કરે છે અર્થાત્ જે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની ઉત્તર-દિશામાં જ રહે છે ‘તેણં વારસ’ એવા નક્ષત્ર ૧૨ છે. ‘તં જહા’ તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-‘અમિઙ્ સવળો ઘણિટ્ટા’ અભિજિત્ નક્ષત્ર, શ્રવણનક્ષત્ર ધનિષ્ઠાનક્ષત્ર ‘સયમિસયા’ શતભિષક્ષ્ નક્ષત્ર, ‘પુલ્લમદ્વયા’ પૂર્વભાદ્રપદાનક્ષત્ર, ‘ઉત્તરમદ્વયા’ ઉત્તરભાદ્રપદાનક્ષત્ર રેવઈ અસ્સિણી, ભરણી’ રેવતીનક્ષત્ર અધિનીનક્ષત્ર ભરણિનક્ષત્ર, ‘પુલ્વાપમ્ગુણી, ઉત્તરાપમ્ગુણી’ પૂર્વાશ્લેષુનીનક્ષત્ર ઉત્તરાશ્લેષુનીનક્ષત્ર, ‘સાઈ’ અને સ્વાતિનક્ષત્ર આ બધા ૧૨-અભિજિત આદિ નક્ષત્ર સર્વદા ચન્દ્રની ઉત્તરદિશામાં અવસ્થિત રહેતાં થકાં ચન્દ્રમાની સાથે સમ્બન્ધ કરે છે-એ કે-સમવાયયોગ સૂત્રમાં-‘અમિજિયાણં ણવ ણક્ષત્તા ચંદ્રસ ઉત્તરેણં જોગં જોંતિ-અમિઙ્, સવળો જાવ ભરણી’ એવો પાઠ કહેવામાં આવ્યો છે. આ પાઠથી એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે કે અભિજિત્ શ્રવણ યાવત્ ભરણી આ નવ નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની ઉત્તરદિશામાં અવસ્થિત રહેતા થકા ચન્દ્રની સાથે યોગ કરે છે આ પ્રકારના કથનથી ચન્દ્રની ઉત્તર-દિશામાં નવ નક્ષત્રોનો જ યોગ કથિત થાય છે-તો પણ નવમા સમવાયના અનુરોધથી અભિજિત્ નક્ષત્રને આદિમાં કરીને નવ સંખ્યક નક્ષત્રોની જ નિરન્તર યોગિત્વ રૂપથી વિવક્ષા થઇ છે. આથી ઉત્તરયોગી પણ પૂર્વાશ્લેષુની અને સ્વાતિ જે આ નક્ષત્ર છે તો આ નક્ષત્રોનો કૃતિકા, રોહિણી, મૃગશિર આદિ પ્રમુખ નક્ષત્રોના યોગની અનન્તર જ યોગ થવો સંભવિત થાય છે. આ રીતે ચન્દ્રથી દક્ષિણદિગ્વર્તી અને ઉત્તરદિગ્વર્તી નક્ષત્રોના નામો પ્રકટ કરીને હવે ઉભયતો યોગ યુક્ત નક્ષત્રોના નામ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-

‘તત્થળં જે તે ણક્ષત્તા જેણં સય ચંદ્રસ દાહિણઓ વિ ઉત્તરઓ વિ પમદં વિ જોગં જોંતિ તેણં સત્ત’ તે ૨૮ નક્ષત્રોમાંથી જે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં અને ઉત્તર-દિશામાં એ બે દિશાઓમાં વ્યવસ્થિત થતાં થકાં પ્રમદં યોગ-નક્ષત્ર વિમાનોને ભેદીને વચમાં ગમનરૂપ યોગને-સમ્બન્ધને કરે છે એવા સાત નક્ષત્ર છે-‘તં જહા’ તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-‘કત્તિયા રોહિણી પુણવ્વસુ, મધા, ચિત્તા, વિસાહા, અણુરાહા’ કૃતિકા રોહિણી, પુનર્વસુ, મધા, ચિત્રા, વિશાખા અને અનુરાધા આ નક્ષત્રોનો ચન્દ્રની સાથે ત્રણે પ્રકારનો પણ યોગ થાય છે. એ કે સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આઠમાં અધ્યયનમાં સમવાય યોગ સૂત્રમાં ‘અટ્ટણક્ષત્તા ચંદ્રેણ સદ્ધિં પમદં જોગં જોંતિ, કત્તિયા રોહિણી, પુણવ્વસુ મહાચિત્તા વિસાહા અણુરાહા જેટ્ટા’ એવો પાઠ છે-આનો ભાવ એવો છે કે-કૃતિકા, રોહિણી, પુનર્વસુ, મધા, ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા અને જ્યેષ્ઠા આ આઠ નક્ષત્રો ચન્દ્રની સાથે પ્રમદંયોગ કરે

છે. આમ આ પાઠમાં એક નક્ષત્રની અધિકતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે આથી આઠ સંખ્યાના અનુરોધથી એક જ પ્રમર્દિત યોગ વિવક્ષિત હોવાથી જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર પણ, સંગૃહીત થઈ જાય છે. ‘તત્થળં જે તે જન્મસ્થતા દાહિણઓ વિ પમદંપિ જોગં જોઈંતિ’ આ અઠયાવીશ નક્ષત્રોમાંથી જે બે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં વર્તમાન રહીને પ્રમર્દિ-યોગ પણ કરે છે. ‘તાઓ ણં-દુવે અસાદાઓ’ તે પૂર્વાષાઠા અને ઉત્તરાષાઠા નામના બે નક્ષત્ર છે. આ બંને નક્ષત્રો ચાર ચાર તારાઓવાળા છે. આમાંથી બે તારા તો સર્વખાલ્ય જે પંદરમું મંડળ છે તેની અંદર છે તથા બે તારા તેની બહાર છે. અંદરના ભાગમાં જે બે તારા છે તેમની વચમાંથી જઈને ચન્દ્રમાં ગમન કરે છે આ અપેક્ષા અત્રે પ્રમર્દિયોગ પૂર્વાષાઠા અને ઉત્તરાષાઠા કરે છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તથા જે બે તારા બહાર છે તેઓ ચન્દ્રના પંદરમાં મંડળ પર ગતિ કરે છે આથી તેઓ સદા ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં વ્યવસ્થિત રહે છે. આ કારણે તેઓ ચન્દ્રની દક્ષિણદિશામાં પ્રમર્દિયોગ કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘સવ્વબાહિરણ મંડલે જોગં જોઈંસુ વા’ આ બંને નક્ષત્રોએ સર્વખાલ્ય ચન્દ્રમંડળમાં પ્રથમ સખન્ધ કર્યો છે અત્યારે પણ તેઓ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરતા રહેશે હવે સૂત્રકાર જે નક્ષત્ર કેવળ એક પ્રમર્દિયોગ જ કરે છે તે નક્ષત્રને પ્રકટ કરે છે-‘તત્થળં-જે તે જન્મસ્થતે જેણં સયા ચંદસ્સ પમદં જોગં જોઈં સા ણં ણમા-જેટ્ટા’ તે અઠયાવીશ નક્ષત્રોની વચ્ચે જે નક્ષત્ર સદા ચન્દ્રની સાથે કેવળ એક પ્રમર્દિ યોગને જ કરે છે. એવું તે નક્ષત્ર એક જેષ્ઠા જ છે. ॥સૂ.૦૨૨॥

નક્ષત્રો કે દેવતાઓ કા નિરૂપણ

દેવતાદ્વારતું નિરૂપણ

‘ણસિ ણં મંતે ! અદ્વાવીસાણ જન્મસ્થત્તાણં’ इत्यादि

ટીકાથ-ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે-હે ભદંત ! આપે જે ૨૮ નક્ષત્ર કહેલા છે તેમાંથી જે પહેલું અભિજિત નામનું નક્ષત્ર છે તે નક્ષત્રના સ્વામી-દેવતા કોણ છે? નક્ષત્રના દેવતાની તુષ્ટિ થવાથી જ નક્ષત્ર તુષ્ટ રહે છે અને એના દેવતાની અતુષ્ટિથી નક્ષત્રનું અતુષ્ટ થવું માનવામાં આવે છે. આથી આજ અભિપ્રાયને લઈને અહીં

ગૌતમસ્વામીએ આ નક્ષત્રોના કયા કયા દેવતા છે અને પ્રથમ નક્ષત્રના કયા દેવતા છે એ જાણવા માટે પ્રશ્ન કર્યો છે.

શંકા-જ્યારે નક્ષત્ર જાતે જ દેવતા રૂપ છે તો પછી એમને દેવતાન્તર માનવા પાછળ શું પ્રયોજન છે? જો આ સમ્બન્ધમાં કોઈ પ્રયોજન નથી તો પછી નક્ષત્રોમાં દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન કઈ રીતે હોઈ શકે?

ઉત્તર-પૂર્વભાગમાં ઉપાર્જિત તપની તરતમતાથી તપના કૃણમાં પણ તરતમતા જોવામાં આવે છે મનુષ્યની જેમ દેવોમાં પણ સેવ્યસેવક ભાવનું પ્રતિપાદન તો શાસ્ત્રમાં થયું જ છે જેમ કે 'સકક્સ દેવિદસ દેવરણો સોમસ મહારણો इमे देवा आणा उवायवयणा निदेसे चिट्ठंति-તં જહા સોમકાઙ્યા સોમદેવકાઙ્યા વિજ્જુકુમારા વિજ્જુકુમારીઓ અગ્નિકુમારા અગ્નિકુમારીઓ વાંડુકુમારા વાંડુકુમારીઓ ચંદાસૂરાગ્રહા ણક્કલ્લા તારાહ્યા જે આવણે તહપ્પગારા સઠ્ઠે તે તઠ્ઠમિત્થિયા તઠ્ઠમારિયા સકક્સ દેવિદસ દેવરણો સોમસ મહારણો આણાવયણ નિદેસે ચિટ્ઠંતિ' આ શાસ્ત્રાન્તરના પ્રકરણમાં થયું છે. અતિસરળ હોવાથી અમે આ પ્રકરણની વ્યાખ્યા કરતાં નથી સ્વયં જ આ વિષયને સમજી લેવો જોઈએ આ ઉદ્ધૃત પ્રકરણથી એ હકીકત જાણી શકાય છે કે દેવોના પણ અધિપતિ હોય છે આથી અહીં અધિપતિ વિષયક પ્રશ્ન અસ્થાને નથી. જીવ દેવશરીર પ્રાપ્તિને યોગ્ય પૂર્વભવોપાર્જિત તપના પ્રભાવથી દેવગતિ પ્રાપ્ત કરે છે અને દેવરાજના પદની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પૂર્વભવોપાર્જિત તપના પ્રભાવથી જીવ દેવરાજ અને છે. હવે ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા થકા પ્રભુ કહે છે 'ગોયમા ! વમ્હદેવયા વન્નત્તે' હે ગૌતમ ! અભિજિત નક્ષત્રના સ્વામી બ્રહ્મા નામના દેવ વિશેષ છે-'સવણે ણક્કલ્લા વિણ્હુ-દેવયાણ વણ્ણત્તે' શ્રવણ નક્ષત્રના સ્વામી વિષ્ણુ દેવતા છે જોકે અત્રે પ્રશ્ન સૂત્ર નથી તો પણ ઉત્તર સૂત્રના અનુરોધથી પ્રશ્ન સૂત્ર સ્વયં

જ ઉદ્દેશિત કરી લેવું જોઈએ અને તે આ પ્રકારે-'એણિણં મંતે ! અટ્ટાવીસાણ ણક્કલ્લાણં સવણણક્કલ્લા કિં દેવયાણ વણ્ણત્તે, ગોયમા ! સવણે ણક્કલ્લા વિણ્હુદેવયાણ વણ્ણત્તે' આવી જ રીતે સર્વત્ર પ્રશ્નવાક્ય ઉત્થાપિત કરીને તેની અનન્તર ઉત્તરવાક્યની પૂર્તિ કરી લેવી જોઈએ. 'ધણિટ્ટા વસુદેવયા વન્નત્તા' ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના સ્વામી વસુદેવતા છે 'એણં કમેણ ણેયઠ્ઠા અણુપરિવાહીઈમાઓ દેવયાઓ' આજ ક્રમથી-અભિજિત નક્ષત્રોની પરિપાટીના ક્રમથી-દેવતાઓની આવલિકા કહી લેવી જોઈએ. તે દેવતાઓના આવલિકા-નામાવલી-આ પ્રમાણે છે-'વમ્હા, વિણ્હુ, વસુ, વરુણે, અય, અભિવહ્લી, પૂસે, આસે, જમે, અગ્ની, પયાવહ, સોમે, રુદે, અદિતિ, વહસ્સહ, સપ્તે, પિંડ્રમ્ણે, અવ્જમ, સવિઆ, તટ્ટા, વાડ, ઇંદ્રગ્ની, મિતો, નિરહ, આડ, વિસ્સાય' બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વસુ, વરુણ, અજ, અભિવૃદ્ધિ પૂવા અશ્વ,

યમ, અગ્નિ પ્રભાપતિ, સોમ, રુદ્ર, અદિતિ, બૃહસ્પતિ, સર્પ, પિતૃ, લગ અર્ચામા સવિતા ત્વાષ્ટ્રા, વાયુ, ઇન્દ્રાગ્નિ, મિત્ર, ઇન્દ્ર, નૈઋત, આપ, અને વિશ્વા આમાં પૂષા એ દેવ વિશેષ છે. સૂર્યપર્યાય રૂપ આ નથી રેવતી નક્ષત્ર જ પૂષાદેવતાવાળું છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. અશ્વ એક દેવતા વિશેષ છે. બૃહસ્પતિ પણ દેવ વિશેષ છે. સોમચન્દ્ર નામ દેવ વિશેષતુ' નામ છે અદિતી પણ એક દેવ વિશેષ છે. ત્વાષ્ટ્રા-ત્વાષ્ટ્ર દેવવિશેષતુ' નામ છે. આના નિમિત્તથી ચિત્રા નક્ષત્રને ત્વાષ્ટ્રી કહેવામાં આવ્યું છે. આથી જ ઇન્દ્ર અને અગ્નિને અહીં તેના બે સ્વામી રૂપથી કહેવામાં આવેલા છે. નૈઋત એ રાક્ષસ વિશેષ છે. 'આપ'થી જળદેવતા કહ્યા છે આ કારણે જ પૂર્વાષાઠા નક્ષત્રને 'તોય' એવા નામથી અભિહિત કરવામાં આવેલ છે. જેમકે-ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું કે અભિજિત નક્ષત્રના દેવતા બ્રહ્મા છે શ્રવણ નક્ષત્રના દેવતા વિષ્ણુ છે એવી જ રીતે યથાસંખ્ય રૂપથી દેવતા અને નક્ષત્રના સ્વ સ્વામીસમ્બન્ધ લગાવી દેવો જોઈએ. 'एवं णक्खत्ताणं एया परिवाही

णेयव्वा जाव उत्तरासाढा किं देवया पत्तत्ता' અન્તિમ નક્ષત્ર ઉત્તરાષાઠા છે તો આ દેવતા પરિપાટી ત્યાં સુધી જ ક્રમશઃ ચાલતી રહેશે. આ પ્રમાણે ત્યાં અન્તમાં જ્યારે એવો પ્રશ્ન થશે કે ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રના સ્વામી કયા દેવતા છે? તો ત્યાં એવો જવાબ આપવો જોઈએ કે-હૈ ગૌતમ ! ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રના સ્વામી વિશ્વે દેવતા છે.

હવે કયા નક્ષત્રમાં કેટલા તારા છે એ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આમાં એજ પ્રશ્ન ગૌતમસ્વામીએ કર્યો છે-'एसि णं मंते ! द्वावीसाए णक्खत्ताणं अभिजिई णक्खत्ते कइ तारे पणत्ते' હે લહન્ત ! આ પ્રદર્શિત ૨૮ નક્ષત્રોમાં જે અભિજિત નક્ષત્ર છે તે કેટલા તારાવાળું છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'गोयमा ! तितारे पणत्ते' હૈ ગૌતમ ! અભિજિત નક્ષત્ર ત્રણ તારાવાળું છે. અત્રે જ્યોતિષકના સમ્બન્ધતુ' પ્રકરણુ આવી રહ્યું

છે આથી તારા શબ્દથી અહીં જ્યોતિષકના ભેદોની ગણનામાં જે પાંચમા ભેદ રૂપ તારા રૂપ છે તે અહીં ગૃહીત થયાં નથી પરન્તુ જ્યોતિષક વિમાનોતુ' જ બ્રહ્મણ થયું છે, કારણ કે વિલિન્ન જાતીય તારાઓના બે ત્રણ આદિ વિમાનોથી યુક્ત એક નક્ષત્ર છે એવો વ્યવહાર સમ્યક્ થતો નથી, અન્ય જાતીયના વિમાન સમુદાયમાં અન્યજાતીય સમુદાયથી થશે નહીં કારણ કે આ પ્રમાણે થવામાં વિરોધાભાસ થાય છે. નક્ષત્રોના વિમાન મહાકાય હોય છે જ્યારે તારાઓના વિમાન નાના કદના હોય છે તથા જમ્બૂદ્વીપ નામના સર્વ મધ્યવર્તિ દ્વીપમાં એક ચન્દ્રના તારાની જે ૬૬૬૭૫ની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે તે પણ અતિશયોક્તિ ભરેલી છે કારણ કે નક્ષત્રોની સંખ્યા જ મૂળમાં ૨૮ જ છે તેથી આવી માન્યતામાં તેનો ભંગ થઈ શકે છે. આ તારા વિમાનોના સ્વામી કોણ છે? આ આશંકામાં એ પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે જેમ કોઈ ધનાધિપતિ-ધનાઢય બે ઘરનો અથવા ત્રણ ઘરનો સ્વામી હોય છે. એવી જ રીતે અભિજિત આદિ નક્ષત્રો જ એમના સ્વામી હોય છે. 'एवं णेयव्वा जस्स जइयाओ ताराओ' અભિજિત નક્ષત્રમાં પ્રતિપાદિત પદ્ધતિના

અનુસાર જે નક્ષત્રના જેટલા તારા છે તે નક્ષત્ર જ તે તારાઓના અધિપતિ છે એમ જાણવું જોઈએ આથી હવે એ જ પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે કયા કયા નક્ષત્રોના કેટલા કેટલા તારા છે? 'તિગતિગ પંચગ સયદુગ' અલિખિત નક્ષત્રના ત્રણ તારા છે. શ્રવણ નક્ષત્રના પણ ત્રણ તારા છે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના પાંચ તારા છે. શતલિષ્ઠ નક્ષત્રના એકસો તારા છે, પૂર્વભદ્રપદા નક્ષત્રના બે તારા છે 'દુગ્ધતીસતિગં તહ તિગં ચ' ઉત્તરભદ્રપદા નક્ષત્રના બે તારા છે. રેવતી નક્ષત્રના ૩૨ તારા છે. અશ્વિની નક્ષત્રના ૩ તારા છે. ભરણી નક્ષત્રના ૩ તારા છે. 'છપ્પન્નં વાતિગ એકમ પંચગતિગ છક્કમં ચેવ' કૃત્તિકા નક્ષત્રના ૬ તારા છે રોહિણી નક્ષત્રના ૫ તારા છે. મૃગશિરા નક્ષત્રના ત્રણ તારા છે. આર્દ્રા નક્ષત્રનો એક તારો છે. પુનર્વસુ નક્ષત્રના પાંચ તારા પુબ્ય નક્ષત્રના ૩ તારા છે અશ્લેષા નક્ષત્રના ૬ તારા છે, 'સત્તગદુગદુગ પંચગ એકેકમ પંચગતિગ ચેવ' મઘા નક્ષત્રના સાત તારા છે. પૂર્વાશ્લેષા નક્ષત્રના બે તારા છે, ઉત્તરાશ્લેષા નક્ષત્રના પણ બે તારા છે. હસ્તા નક્ષત્રના પાંચ તારા છે ચિત્રા નક્ષત્રનું એક જ તારા વિમાન છે એજ રીતે સ્વાતિ નક્ષત્રનું પણ એક જ તારાવિમાન છે. વિશાખા નક્ષત્રના ૫ તારા છે અનુરાધા નક્ષત્રના ચાર તારા છે. જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના ૩ તારા છે. 'એકારસગચત્તકં ચત્તકમં ચેવ તારગમં' મૂળ નક્ષત્રના ૧૧ તારા વિમાન છે, પૂર્વાષાઠા નક્ષત્રના ચાર તારા છે, ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રના પણ ચાર તારા છે. આ રીતે આ નક્ષત્રોના તારાઓની સંખ્યાનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકા-અહીં દરેક નક્ષત્રોના તારાઓની સંખ્યાનું પરિમાણ પ્રદર્શિત કરવાનું શું પ્રયોજન છે?

ઉત્તર-જે નક્ષત્ર જેટલા તારાઓની સંખ્યાવાળું કહેવામાં આવ્યું છે તે સંખ્યાવાળી તિથિ સદા શુભ કાર્યમાં છોડી દેવી જોઈએ જેમકે-શતલિષ્ઠ નક્ષત્રના એકસો તારા અને રેવતી નક્ષત્રના ૩૨ તારાઓ કહેવામાં આવ્યા છે, આમાં તિથિની સંખ્યાને લાગવામાં આવે અને જે શેષ વધે તે પ્રમાણતિથિ-શુભકાર્યમાં સર્વત્ર વર્જનીય કહેવામાં આવેલ છે. ॥સ્ક૦ ૨૨॥
દેવતાદ્વાર સમાપ્ત

નક્ષત્રો કે ગોત્ર કા કથન

ગોત્રદ્વાર

જે કે અલિખિત આદિ નક્ષત્રોના સ્વરૂપથી કોઈ ગોત્ર સંલલિત થતું નથી કારણ કે લોકમાં એવું જોવામાં આવે છે કે જેમ ગર્ગનું કોઈ સંતાન-અપત્ય હોય તો તેનું ગર્ગ ગોત્ર કહેવામાં આવે છે પરંતુ નક્ષત્રોનું આવું ગોત્ર તો સંલલિત નથી કારણ કે

આ નક્ષત્રો ઔપપાતિક જન્મવાળા હોય છે. તેા પણ જે નક્ષત્રમાં શુભ અથવા અશુભ શ્રેણી દ્વારા જે ગોત્રમાં સમાનતા હોય છે, અથવા શુભ અશુભતા હોય છે તે નક્ષત્રનું તેજ ગોત્ર હોય છે, આવા વિચારથી જ નક્ષત્રોમાં પણ ગોત્રની સંભવતા હોય છે એ ખાખત હવે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે.

‘एएसि णं भंते ! अट्टावीसाए णक्खत्ताणं’

ટીકાર્થ-હે લહન્ત ! આ અઠયાવીસ નક્ષત્રોની મધ્યે ‘અભિઙ્ગણક્ષત્તે’ જે અભિજિત નક્ષત્ર છે ‘કિં ગોત્તે’ તેનું ગોત્ર કયું કહેવામાં આવ્યું છે ? અર્થાત્ અભિજિત નક્ષત્રનું કયું ગોત્ર છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે ‘ગોયમા ! મોગલાયણસગોત્તે પળ્લત્તે’ હે ગૌતમ ! અભિજિત નક્ષત્રનું મૌદ્ગલ્ય ગોત્રવાળાઓની સાથેનું ગોત્ર-મૌદ્ગલ્યાયનસગોત્ર-અર્થાત્ મૌદ્ગલ્ય ગોત્ર-કહેવામાં આવ્યું છે, મૌદ્ગલિય ગોત્રીયવાળાઓની જેમ જેનું ગોત્ર હોય છે તે મૌદ્ગલ્યાયનસગોત્ર છે એવી જ રીતે આગળ પણ સંખ્યાયાનાદિ ગોત્રો વિશે પણ સમજવાનું છે, સૂત્રકારે જે સંગ્રહ ગાથા કહી છે તે-તે નક્ષત્રોના સંક્ષેપથી ગોત્ર

પદ્ધતિ માટે કહેલ છે. આ ગાથા આ પ્રમાણે છે-‘મોગલાયણસંસ્વાયણે ય તહ અગ્ગમાવક ણિલ્લે’ એ તો ઉપર પ્રકટ કરી દેવામાં આવ્યું છે કે અભિજિત નક્ષત્રનું ગોત્ર મૌદ્ગલ્ય છે શ્રવણ નક્ષત્રનું ગોત્ર સાંખ્યાયન છે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનું ગોત્ર અગ્રભાવ છે, સત્ભિષક નક્ષત્રનું નામ ગોત્ર કણ્ઠિલ છે. ‘તત્તો ય જાઝકળ્લણં ધળ્લજ્જાણે ચેવ બોદ્ધવ્વે’ પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્રનું ગોત્ર જાતુકણ્ઠ છે, ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્રનું ગોત્ર ધનંજય છે. ‘પુસ્સાયણે ય અસ્સાયણે ય મગ્ગવેસે ય અગ્ગિવેસે ય’ રેવતી નક્ષત્રનું ગોત્ર પુષ્પાયન છે. અશ્વિની નક્ષત્રનું ગોત્ર આશ્વાયન છે. ભરણીનક્ષત્રનું ગોત્ર ભાર્ગવંશ છે કૃત્તિકાનક્ષત્રનું ગોત્ર અગ્નિવેશ્ય છે. ‘ગોયમં મરહ્વાણે લોહિચ્ચે ચેવ વાસિદ્ધે’ રોહિણીનક્ષત્રનું ગોત્ર ગૌતમ છે. મૃગશિરા નક્ષત્રનું ભારદ્વાજ ગોત્ર છે. આર્દ્રાનક્ષત્રનું લોહિત્યાયન ગોત્ર છે. પુનર્વસુનક્ષત્રનું વસિષ્ઠ ગોત્ર છે ‘ઓવજ્જાયણમંહવ્વાયણે ય પિંગાયણે ય ગોવલ્લે’ પુષ્યનક્ષત્રનું અવમજ્જાયણ ગોત્ર છે.

અશ્લેષાનક્ષત્રનું માંડવ્યાયન ગોત્ર છે. મઘાનક્ષત્રનું પિંગાયન ગોત્ર છે પૂર્વફાલ્ગુનીનક્ષત્રનું ગોવલ્લાયણ ગોત્ર છે ‘કાસવ કોસિયદ્ધમાય ચામરચ્છાય સુંગાય’ ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રનું કાશ્યપ ગોત્ર છે. હસ્તનક્ષત્રનું કૌશિક ગોત્ર છે. મિત્રાનક્ષત્રનું દાર્ભાયન ગોત્ર છે. સ્વાતિનક્ષત્રનું આમરચ્છાયન ગોત્ર છે. વિશાખાનક્ષત્રનું શુંગાયન ગોત્ર છે. ‘ગોવલ્લાયણ તેગિચ્છાયણે ય કચ્ચાયણે હવ્વઙ્ગ મૂલે’ અનુરાધાનક્ષત્રનું ગોવલ્યાયન ગોત્ર છે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રનું ચિકિત્સાયન ગોત્ર છે. મૂળનક્ષત્રનું કાત્યાયન ગોત્ર છે. ‘તઓ ય વજ્જિયાયણ વગ્ગાવચ્ચે ય ગોત્તાઈ’ ઉત્તર-ભાદ્રપદાનક્ષત્રનું બાહ્લવ્યાયન ગોત્ર છે. ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રનું વ્વાધ્રાપત્ય ગોત્ર છે. આ રીતે ગોત્ર અભિજિત નક્ષત્રથી લઈને ઉત્તરાષાઠાનક્ષત્ર પર્યન્તના નક્ષત્રોને હોય છે ગોત્રકાર સમાપ્ત.

સંસ્થાનદ્વાર

‘एतसि णं मंते ! अद्वावीसाए णक्खत्ताणं’ હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું- હે ભદ્રન્ત ! આ અઠ્યાવીસ નક્ષત્રોની વચમાં જે ‘અભિઙ્ગનક્ખત્તે કિં સંઠિए पन्नत्ते अलिङ्गित नामतुं’ નક્ષત્ર છે તેનું સંસ્થાન-આકાર કેવું કહેવામાં આવ્યું છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ પ્રભુ કહે છે-ગોયમા ! ગોસીસાવલિસંઠિए पन्नत्ते’ હે ગૌતમ ! ગાયોના મસ્તકની જે આવલિ છે. મસ્તકતા પુદ્ગલોની દીર્ઘરૂપ જે શ્રેણી છે-તેના જેવો આકાર અલિંગિત નક્ષત્રનો કહેવામાં આવ્યો છે. મૂળકાર હવે સંક્ષેપથી સમસ્ત નક્ષત્રોના સંસ્થાનો-આકાર-ખતાવવાના આશયથી-ગાથા કહે છે-‘गोसीसावलिकाहार सउणी पुण्फोवयार वावीय’ એ તો ઉપર પ્રકટ કરી દેવામાં જ આવ્યું છે કે અલિંગિત નક્ષત્રનું સંસ્થાન કાસાર-તળાવ જેવા આકારનું છે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનો આકાર શકુની પક્ષી-જેવો છે. શતભિષક નક્ષત્રનું

સંસ્થાન પુષ્પોપચાર જેવું છે. પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્રનો આકાર અર્ધવાવ જેવો છે. ઉત્તર-ભાદ્રપદા નક્ષત્રનો આકાર પણ અર્ધવાવ જેવો જ છે. ‘णावा’ રેવતીનક્ષત્રનો આકાર (આકૃતિ) નૌકા જેવો છે. ‘आसक्खंग’ અશ્વિની નક્ષત્રનો આકાર ઘોડાની ખાંધ જેવો છે. ‘भग’ ભરણીનક્ષત્રનું સંસ્થાન ભગ જેવું છે. ‘खुरधरए’ કૃત્તિકાનક્ષત્રનું સંસ્થાન કુરાની ધારા જેવું છે. ‘सगड्ढी’ રોહિણીનક્ષત્રનો આકાર ગાડાની ધરી જેવો છે. ‘मिगसीसावली’ મૃગશિરાનક્ષત્રનો આકાર હરણના મસ્તક જેવો છે. ‘रुहिरबिंदु’ આર્દ્રાનક્ષત્રનો આકાર રુધિરના બિન્દુ જેવો છે. ‘तुल्ल’ પુનર્વસુ નક્ષત્રની આકૃતિ ત્રાજવાનો જેવો આકાર હોય છે તેના જેવી છે ‘बद्धमाणग’ પુષ્યનક્ષત્રનું સંસ્થાન સુપ્રતિઠિત વર્દ્ધમાનની જેવી આકૃતિ હોય છે તેના જેવું હોય છે. ‘पढागा’ અશ્લેષા નક્ષત્રનું સંસ્થાન ધ્વજના જેવું સંસ્થાન-

આકાર હોય છે તેવું હોય છે. ‘पागारे’ મધાનક્ષત્રનું સંસ્થાન પ્રાકારનું જેવું સંસ્થાન હોય છે તેવું છે. ‘पलियंके’ પૂર્વફાલ્ગુની નક્ષત્રની આકૃતિ અર્ધપલંગ જેવી હોય છે આજ પ્રકારનો આકાર ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રનો છે ‘हत्थे’ હસ્ત નક્ષત્રની આકૃતિ હાથના આકાર જેવી હોય છે ‘मुहफुल्लए चेव’ મિત્રા નક્ષત્રની આકૃતિ મુખના મંડનભૂત સુવર્ણ-પુષ્પના સોનાબુર્ધના જેવો આકાર હોય છે. ‘खीलग’ સ્વાતિ નક્ષત્રની આકૃતિ જેવી કીલકની આકૃતિ હોય છે તેના જેવી હોય છે ‘दामणि’ વિશાખાનક્ષત્રની આકૃતિ ઢોર ખાંધવાના ઢોરડાનો જેવો આકાર હોય છે. તેવા પ્રકારની હોય છે. ‘एगावली’ અનુરાધા નક્ષત્રની આકૃતિ એકાવલી નામના હારનો જેવો આકાર હોય છે તેના જેવી હોય છે ‘गजदंत’ જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રની આકૃતિ હાથીના દાંતનો જેવો આકાર હોય છે તેવા પ્રકારની હોય છે ‘विच्छ य अलेय’ મૂલ્હનક્ષત્રની આકૃતિ વિંછીના પૂંછડીનો આકાર હોય છે તેવા પ્રકારની હોય છે. ‘गयविक्रमे व’ પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રની આકૃતિ હાથીના પગનો જેવો આકાર હોય છે તેવા આકારની હોય છે.

‘त्तत्तो य सिंह निसीहिय’ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રની આકૃતિ ખેડેલા સિંહના આકાર જેવી હોય છે. ‘संठाणा’ આ રીતે આ ઉપર કહેલા અલિંગિત નક્ષત્રથી માંડીને ઉત્તરાષાઢાનક્ષત્ર સુધીના ૨૮ નક્ષત્રોના આકાર હોય છે. ॥સૂ.૦૨૩॥

નક્ષત્રદ્વાર સમાપ્ત

ચન્દ્ર સૂર્ય કે યોગદ્વાર કા નિરૂપણ

ચન્દ્રરવિ યોગદ્વાર

‘एएसिणं भंते ! अट्टावीसाए णक्खत्ताणं आमिइ णक्खत्ते’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-‘एएसिणं भंते ! अट्टावीसाए णक्खत्ताणं अमिइ णक्खत्ते कइमुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोगं जोएइ’ હે ભદન્ત ! અઠ્યાવીસ નક્ષત્રો-માંથી જે અભિજિત્ નામનું નક્ષત્ર છે તેનો ચન્દ્રની સાથે કેટલા મુહૂર્ત સુધી સમ્બન્ધ રહે છે ?

આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે ‘गोयमा ! णव मुहुत्ते सत्तट्ठिभाए मुहुत्तस्स चंदेण सद्धिं जोगं जोएइ’ હે ગૌતમ ! અભિજિત્ નક્ષત્રનો સંબંધ ચન્દ્રની સાથે નવ મુહૂર્ત સુધી અને એક મુહૂર્તના ૬૭ ભાગ સુધી રહે છે અર્થાત્ એક અહોરાત્રિના ૬૭ ભાગ કરવામાં આવે તેમાંથી ૨૧ ભાગ સુધી રહે છે, ગણિત પ્રક્રિયા મુજબ તે આ રીતે ગણવામાં આવે છે-અહોરાત્રિના મુહૂર્ત ૩૦ હોય છે-એથી ૩૦ ને ૨૧ થી ગુણવામાં આવે તો ૬૩૦ થાય છે-૬૩૦ ને ૬૭ થી ભાગવામાં આવે તો ૯૩૬૭ ભાગ આવી જાય છે. આ ચન્દ્રની સાથે નક્ષત્રોનો યોગ થવાનો સૌથી ઓછો સમય છે, હવે સમસ્ત નક્ષત્રોનો ચન્દ્રની સાથે યોગ થવાના કાળનું વિવરણ સૂત્રકારે પ્રસ્તુત ગાથાઓ દ્વારા કરેલ છે-‘अभिइस्स चंदजोगो सत्तट्ठिं खंडिओ अहोरत्ते, ते हुंति णव मुहुत्ता सत्तावीसं कलाओ य’ આ ગાથાઓ દ્વારા એવું પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું

છે કે અભિજિત્ નક્ષત્રનો ચન્દ્ર સાથે યોગ થવાનો કાળ ૯૩૬૭ મુહૂર્તનો છે અર્થાત્ ૯ (નવ) મુહૂર્તનો છે અને એક રાત્રિ-દિવસના ૬૭ ભાગ કરવાથી ૨૭ ભાગ-કલારૂપ છે. આ રાત્રિ-દિવસના ૬૭ ભાગ જે ૯ મુહૂર્ત અને ૨૭ કલારૂપ પડે છે તથા ‘सतभिसया भरणीओ अद्वा अस्सेस साई जेट्ठा य एए छ णक्खत्ता पण्णरस मुहुत्त संजोगा’ શત્પિષક, ભરણી, આર્દ્રા. અશ્લેષા, સ્વાતિ તેમજ જ્યેષ્ઠા આ છ નક્ષત્ર ચન્દ્રમાની સાથે ‘प्रत्येक २ नक्षत्र’ ૧૫ મુહૂર્ત સુધી યોગ કરે છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે દિવસ-રાતનું પ્રમાણ ૩૦ મુહૂર્તનું હોય છે-આથી આ પ્રમાણના ૬૭ ભાગ કરવા જોઈ એ. આમાંથી ચન્દ્રમાની સાથે આ નક્ષત્રનો યોગ ૩૩૧/૩ ભાગ સુધી રહે છે. મુહૂર્તગત ૬૭ ભાગ કરવા માટે ૩૩ થી ગુણવાથી ૯૯૦ ની સંખ્યા આવે છે તથા જે અડધું હજુ શેષ રહેલ છે તેને પણ ૩૦ વડે ગુણવાથી ૧૫ આવે છે, આને બે વડે ભાગવાથી ૧૫ મુહૂર્તના ૬૭ ભાગ

પ્રાપ્ત થાય છે ૧૫ તે પૂર્વરાશિમાં ઉમેરવાથી ૧૦૦૫ ની સંખ્યા આવે છે જેને ૬૭ વડે ભાગવાથી શુદ્ધ ૧૫ મુદૂર્ત નિકળી આવે છે 'તિણ્ણેવ ઉત્તરાદ્,' ઉત્તરાષાઠા, ઉત્તરભાદ્રપદા આ ત્રણ નક્ષત્ર 'પુણ્ણવસુ રોહિણી વિસાહા ય' તથા પુનર્વાસુ રોહિણી અને વિશાખા 'એ છળ્ણકલ્લતા' આ છ નક્ષત્ર 'વળ્યાલ મુહુત્ત સંજોગા' ૪૫ મુદૂર્ત સુધી ચન્દ્રમાની સાથે સંબંધ રાખે છે, અર્થાત્ આ છ નક્ષત્રોમાંથી પ્રત્યેક નક્ષત્રનો યોગ ચન્દ્રમાની સાથે ૪૫ મુદૂર્ત સુધી રહે છે અત્રે પણ આ મુદૂર્તોને ગણિત પ્રક્રિયા અનુસાર કાઢવા માટે ઉપર જે પદ્ધતિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે તે જ પદ્ધતિ અનુસરવી જોઈએ.

અહીં એક-એક નક્ષત્રનો ચન્દ્રની સાથે સંયોગ ૬૭ ભાગકૃત અહોરાતના એક શતાંશ ભાગ સુધી અને એક ભાગના અડધા ભાગ સુધી રહે છે. હવે આ ભાગોના મુદૂર્તગત ભાગ કરવા માટે તે અડધા-૧૦૦ ને ૩૦ વડે ગુણવાથી ૩૦૧૫ ની સંખ્યા આવે છે, એને ૬૭ વડે ભાગવામાં આવે તો ૪૫ મુદૂર્ત આવી જાય છે તથા 'અવસેસા ણકલ્લતા વળ્ણ રસ વિ હુંતિ તીસહ મુહુત્તા' આ પૂર્વોક્ત નક્ષત્રોથી બાકી રહેલા નક્ષત્ર-શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, પૂર્વભદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, કૃત્તિકા મૃગશિરા, પુષ્પ, મઘા, પૂર્વાશ્વિની, હસ્ત, ચિત્રા, અનુરાધા, મૂલ અને પૂર્વાષાઠા એ પંદર નક્ષત્ર-૩૦ મુદૂર્ત સુધી ચન્દ્રમાંની સાથે સંબંધ રાખે છે અર્થાત્ આ નક્ષત્રોનો યોગ ચન્દ્રમાની સાથે પૂર્ણ અહોરાત્રિ સુધી પણ છે. અહીં પણ મુદૂર્તગત ભાગ કરવા માટે ૬૭ની સંખ્યાને ૩૦ સંખ્યાથી ગુણવાથી ૨૦૧૦ સંખ્યા આવે છે જેને ૬૭ વડે ભાગવામાં આવે તો મુદૂર્ત નિકળી આવશે 'ચંદંમિ ઇસ જાગો ણકલ્લતાણં મુણેવવ્વો' ચન્દ્રની સાથે નક્ષત્રોનો આ કથિત થયેલ યોગ જાણવો જોઈએ.

નક્ષત્ર ચંદ્રયોગદ્વાર સમાપ્ત

નક્ષત્ર રવિ યોગ

'એસિણં મંતે ! અટ્ટવોસાણ ણકલ્લતાણં અભિર્હ્ણકલ્લત્તે કહે અહોરતે સૂરેણ સદ્ધિં જોગં જોઈ' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે-હે ભદ્રન્ત ! આ અડધાવીસ નક્ષત્રોમાં

જે અભિજિત્ નામનું પ્રથમ નક્ષત્ર છે તેનો સૂર્યની સાથે કેટલા અહોરાત સુધી સંબંધ બન્યો રહે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-ગોયમા ! ચત્તારિ અહોરત્તે છચ્ચ મુહુત્તે સૂરેણ સદ્ધિં જોગં જોઈ' હે ગૌતમ ! અભિજિત્ નામનું જે પ્રથમ નક્ષત્ર છે તેનો યોગ સૂર્યની સાથે ચાર અહોરાત્રિ પર્યન્ત અને છ મુદૂર્ત સુધી રહે છે.

શંકા-અભિજિત્ નક્ષત્ર ચાર અહોરાત્રિ સુધી અને છ મુદૂર્ત સુધી સૂર્યની સાથે યોગ કરીને રહે છે તો આ કઇ રીતે સમજી શકાય? આના જવાબમાં આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ-જે નક્ષત્ર અહોરાત્રિના જેટલા ૬૭ ભાગો સુધી ચન્દ્રની સાથે રોકાય છે, તે નક્ષત્ર ૨૧ આદિ ભાગોના ૫ ભાગ સુધી સૂર્યની સાથે એક અહોરાત્રિ સુધી રોકાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-જેવી રીતે અભિજિત્ નક્ષત્ર અહોરાત્રિના ૬૭ ભાગોમાં ૨૧ ભાગ સુધી ચન્દ્રની સાથે સંબંધ રાખે છે તો આ ભાગોના ૫ ભાગ પ્રમાણકાળ સુધી તે સૂર્યની સાથે એક અહોરાત્રિ સુધી રહે છે આને ગણિતની પદ્ધતિ

મુજબ આ પ્રમાણે કાઠી શકાય ૨૧ ને ૫ વડે ભાગીએ તો ૪ વાર ભાગી શકાય છે. આ ચાર અહોરાત્રિ છે અને નીચે ૧ શેષ વધે છે તે પાંચમો ભાગ છે. મુહૂર્ત બનાવવા માટે આને ૩૦ વડે ગુણવાથી ૩૦ જ આવે છે આ ૩૦ ને ૫ વડે ભાગવાથી ૬ વાર ભાગી શકાય છે. જે છ મુહૂર્ત ગણાય, આ રીતે ૪ અહોરાત્રિ અને ૬ મુહૂર્ત સુધી અભિજિત નક્ષત્રોનો યોગ સૂર્યની સાથે રહે છે એ ગણિત પ્રક્રિયા દ્વારા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. આ સંબંધમાં 'જં રિક્લં જાવહૃ વચ્ચઈ ચંદ્રેણ ભાગ સત્તટ્ટી, તં પળમાગે રાઈદિવસસ સુરેણ તાવહૃ' એવી ગાથા છે. જે નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે રાત-દિવસના જેટલા ૬૭ ભાગ સુધી યુક્ત રહે છે તે નક્ષત્ર સૂર્યની સાથે રાત્રિ-દિવસના ૫ ભાગ સુધી યુક્ત રહે છે. અભિજિત નક્ષત્ર જેવો આ રવિયોગ કાળ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે બાકીના

નક્ષત્રોનો રવિની સાથે કાલયોગ સૂત્રકારે આ ગાથાઓ દ્વારા સમજાવ્યો છે—'સયમિસયા મરણીઓ અહા અસેસ સાઈ જેટ્ટા ય વચ્ચંતિ એકકવીસં મુહુત્તે' શતભિષકનક્ષત્ર, ભરણી નક્ષત્ર, આર્દ્રાનક્ષત્ર, આશ્લેષાનક્ષત્ર, સ્વાતિનક્ષત્ર અને જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર એ ૬ નક્ષત્રોનો રવિની સાથે યોગકાળ ૨૧ મુહૂર્તનો છે અને 'છચ્ચેવ અહોરત્તે' છ અહોરાત્રિનો છે, આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—આ છ નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે ૬૭ ભાગોમાંથી ૩૩ ભાગો સુધી યુક્ત રહે છે આથી ૩૩ ને ૫ થી ભાગવાથી ૬ અહોરાત્ર આવે જાય છે. શેષ વધેલા ૩ ભાગ સવર્ણતામાં ૭ થઈ જાય છે. આના મુહૂર્ત બનાવવા માટે એને ૩૦ થી ગુણવાથી ૨૧૦ આવે છે એમના પરિપૂર્ણ મુહૂર્ત બનાવવા માટે આને ૧૦ વડે ભાગવાથી ૨૧ મુહૂર્ત થઈ જાય છે. આ પ્રથમ ગાથાનો અર્થ છે તથા—'તિળ્ણેવ ઉત્તરાઈં પુળવ્વસૂરોહિણી વિસાહા ય એ છ ણક્લ્લતા વચ્ચંતિ મુહુત્તે તિળ્ણેવ વીસં અહોરત્તે' ઉત્તરભાદ્રપદા, ઉત્તરફાલ્ગુની.

ઉત્તરાષાઢા, પુનર્વસુ, રૈહિણી અને વિશાખા આ છ નક્ષત્ર સૂર્યની સાથે ત્રણ મુહૂર્ત અને વીસ દિવસ રાત સુધી જોડાયેલા રહે છે. આ ઉત્તરદિક છ નક્ષત્રોમાંથી પ્રત્યેક ચન્દ્રની સાથે ૬૭ ભાગોના ૧ શતાંશ ભાગ સુધી અને એક ભાગના અડધા ભાગ સુધી જોડાયેલા હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે આથી તે નક્ષત્ર અહોરાત્રિના પાંચ ભાગ સુધી સૂર્યની સાથે યુક્ત રહે છે. આ વિધાન આ પ્રમાણે સમજવું—૧૦૦ ને ૫ વડે ભાગવાથી ૨૦ અહોરાત્રિ આવે છે અને જે ૧ ભાગનો અડધો ભાગ છે તેને ૩૦ થી ગુણવામાં આવે તો ૩૦ આવે છે. ૩૦ ને ૧૦ વડે ભાગવાથી ૩ મુહૂર્ત નિકળે છે. આ છે દ્વિતીય ગાથાનો અર્થ તથા 'અવસેસા ણક્લ્લતા પળ્ણરસવિ સૂર સહગયા જંતિ' બાકીના જે ૧૫ નક્ષત્ર વધ્યા છે—શ્રવણ, ધનિષ્ઠ, પૂર્વાભાદ્રપદા, રેવતી, અશ્વિની, કૃત્તિકા, મૃગશિરા, પુષ્ય, મઘા, પૂર્વાફાલ્ગુની, ઉત્તરફાલ્ગુની ચિત્રા, અનુરાધા, મૂલ તેમજ પૂર્વાષાઢા આ સઘળા નક્ષત્ર

સૂર્યની સાથે—‘બારસ ચેવ મુહુત્તે તેરસ ચ સમે અહોરત્તે’ ૧૨ મુહૂર્ત અને પૂરા ૧૩ દિવસ યુક્ત રહે છે. એ તો અગાઉ જ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે ૧૩ નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે પરિપૂર્ણ ૬૭ લાગ સુધી યુક્ત રહે છે જ્યારે આ બધાં નક્ષત્ર સૂર્યની સાથે અહો-રાત્રિના ૬૭ ભાગોના ૫ ભાગ સુધી રહે છે. અહીં ૬૭ ને ૫ થી ભાગીએ તો ૧૩ દિવસ રાત પૂરા આવી જાય છે અને જે ૨ ભાગ વધે છે તેને ૩૦ થી ગુણવામાં આવે તો ૬૦ થાય છે જેને ૫ થી ભાગતાં ૧૨ મુહૂર્ત આવી જાય છે આ ત્રીજી ગાથાનો અર્થ થયો. હવે સૂત્રકાર પ્રસંગવશ સૂર્યયોગ દર્શાવવાને લઈને ચન્દ્ર યોગનું પરિમાણ જેવું હોય છે—તેવું પ્રકટ કરી રહ્યાં છે—

णक्खत्त सूरजोगो मुहुत्तरासीकओ य पंचगुणो ।

सत्तद्वीए विभत्तो बद्धो चंदस्स सा जोगो ॥

નક્ષત્રોના જે હમણાં હમણાં સૂર્યયોગ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાંના દિવસ—રાતની મુહૂર્ત રાશિ કરીને તેને ૫ થી ગુણી નાખવા જોઈએ અને ત્યારબાદ તેને ૬૭ થી ભાગવા જોઈએ. ભાગાકાર કરવાથી જે જવાબ આવશે તે ચન્દ્રનો યોગ હોય છે કોઈ એક શિષ્યે નક્ષત્રોના સૂર્ય ચન્દ્ર યોગના વિષયમાં જિજ્ઞાસાવશ ગુરૂને આ પ્રમાણે પૂછ્યું—હે પરમ-કૃપાળુ ! ગુરૂદેવ ! જે નક્ષત્ર પર સૂર્ય છ દિવસ સુધી અને ૨૧ મુહૂર્ત સુધી રહે છે. તે નક્ષત્ર પર ચન્દ્ર કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? આ જાતની શંકાનું નિવારણ કરવા માટે મુહૂર્તરાશિ કરવા માટે ૬ દિવસને ૩૦ સંખ્યાથી ગુણવા જોઈએ અને ત્યારબાદ આગતરાશિમાં ૨૧ ઉમેરી દેવા જોઈએ આથી $30 \times 6 = 180 + 21 = 201$ મુહૂર્તોનું પ્રમાણ નિકળે છે. ૨૦૧ ને ૫ ગણા કરવાથી ૧૦૦૫ રાશિ થાય છે જેને ૬૭ વડે ભાગવાથી ૧૫ મુહૂર્ત આવે છે. આવી રીતે આટલા મુહૂર્ત પ્રમાણ અર્ધક્ષેત્રવાળા નક્ષત્રોમાંથી પ્રત્યેક નક્ષત્રનો ચન્દ્રની સાથેનો યોગકાળ નિકળી આવે છે. આવી જ રીતે સમક્ષેત્રવાળા, દ્વયર્ધક્ષેત્રવાળા, નક્ષત્રોના અને અભિજિત નક્ષત્રોના ચન્દ્રની સાથે સંયોગકાળ જાણવો જોઈએ.

ચન્દ્ર રાશિયોગ સમાપ્ત

નક્ષત્રો કે કુલદ્વાર કા નિરૂપણ

નક્ષત્રોના કુળદ્વારનું કથન

‘કરૂણં મંતે ! કુલા કઠ્ઠ ઉવકુલા ઇત્યાદિ ।

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આમ પૂછ્યું છે—હે ભદ્રન્ત ! કુલ સંસ્રક નક્ષત્ર કેટલા કહેવામાં આવ્યા છે ? ‘કઠ્ઠ ઉવકુલા’ ઉપકુલ સંસ્રક નક્ષત્ર કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે ? અને ‘કરૂં કલોવકુલા’ કેટલાં નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંસ્રક કહેવામાં આવ્યા છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે. ‘ગોયમા ! બારસકુલા, બારસ ઉવકુલા ચત્તારિ કુલોવકુલા’ હે ગૌતમ ! આ અઠ્યાવીસ નક્ષત્રોમાંથી ૧૨ નક્ષત્ર કુલ સંસ્રક છે, ૧૨ નક્ષત્ર ઉપકુલ સંસ્રક છે અને ૪ નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંસ્રક છે ‘તં જહા’ જે કુલ સંસ્રક નક્ષત્ર છે તે ૧૨ નક્ષત્ર

આ નામવાળા છે-‘ઘણિટ્ટા કુલં’ ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર કુલ સંજક છે ‘ઉત્તરમહવયા કુલં’ ઉત્તરભાદ્ર-
પદા નક્ષત્રકુલ સંજક છે ‘અસ્મિનીકુલં’ અશ્વિનીનક્ષત્રકુલ સંજક છે ‘કત્તિયા કુલં’ કૃત્તિકા-
નક્ષત્રકુલ સંજક છે ‘મિગસિર કુલં’ મૃગશિરા નક્ષત્ર કુલ સંજક છે ‘પુસ્સો કુલં’ પુષ્પ નક્ષત્ર
કુલ સંજક છે ‘મહાકુલં’ મઘા નક્ષત્ર કુલ સંજક છે ‘ઉત્તરફગુણી કુલં’ ઉત્તરાશ્વિની
નક્ષત્ર કુલ સંજક છે ‘ચિત્તા કુલં’ ચિત્રા નક્ષત્ર કુલ સંજક છે. ‘વિસાહા કુલં’ વિશાખા
નક્ષત્ર કુલ સંજક છે. ‘મૂલો કુલં’ મૂલ નક્ષત્ર કુલ સંજક છે. ‘ઉત્તરાસાઢા કુલં’ ઉત્તરાષાઢા
નક્ષત્ર કુલ સંજક છે. આ રીતે આ ખાર નક્ષત્ર કુલ સંજક પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

‘માસાણં પરિણામા હૌતિ કુલા’ આ કુલ સંજક નક્ષત્ર શ્રાવણાદિ માસોના પરિસમાપક હોય
છે. તાત્પર્ય એ છે કે જે નક્ષત્ર માસોના પરિસમાપક હોય છે તે નક્ષત્ર કુલ સંજક
કહેવાય છે, જે નક્ષત્રો દ્વારા સાધારણ રીતે માસોની પરિસમાપ્તિ થાય છે તથા જે
નક્ષત્રો માસના નામ જેવા હોય છે તે નક્ષત્ર કુલ સંજક છે જેવા કે-શ્રાવિષ્ઠા-શ્રાવણમાસ
લગલગ ધનિષ્ઠા જેનું બીજું નામ છે એવા શ્રાવિષ્ઠા નક્ષત્રથી પરિસમાપ્તિ થાય છે.
ભાદ્રપદનામ ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રથી પરિસમાપ્તિ થાય છે અશ્વયુજ્જમાસ અશ્વિની નક્ષત્રથી
પરિસમાપ્તિ થાય છે. લગલગ માસના પરિસમાપક આ શ્રાવિષ્ઠા આદિ નક્ષત્ર માસના જેવાં
નામવાળા છે. અહીં ‘પ્રાયઃ’ શબ્દનો જે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી એવું
સમજાવવામાં આવ્યું છે કે ઉપકુલાદિ સંજક જે નક્ષત્ર છે તેમની દ્વારા પણ માસની
પરિસમાપ્તિ થાય છે-‘ઊવકુલાઊ હોટ્ટિમગ્ગ’ ઉપકુલ સંજક આ નક્ષત્ર છે-જે નક્ષત્રો કુલ
સંજક નક્ષત્રોની પાસે હોય છે-તે નક્ષત્રો ઉપચારથી ઉપકુલ સંજક છે અને આ શ્રવણ
આદિ નક્ષત્રો છે ‘હૌતિ પુણ કુલોવકુલા’ જે નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્રોની નીચે રહે છે
તેઓ કુલોપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. આવા તે ‘અમિઈ સયમિસગ ગ્હ અગુરાહા’ અલિખિત,
શતભિષક, આદ્રા અને અનુરાધા આ નક્ષત્રો છે.

હવે સૂત્રકાર સ્વયં ઉપકુલ સંજક નક્ષત્રોના નામનો નિર્દેશ કરે છે-‘સવળો ઉપકુલં
શ્રવણ નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. ‘પુવ્વમહવયા ઊવકુલં’ પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્ર
ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. ‘રેવઈ ઊવકુલં’ રેવતી નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે.
‘મરણી ઊવકુલં’ ભરણી નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. ‘રોહિણી ઊવકુલં’ રોહિણી નક્ષત્ર
ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. ‘પુણવ્વંસુ ઊવકુલં’ પુનર્વસુ નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે.
‘અસ્સેસા ઊવકુલં’ અશ્લેષા નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. ‘પુવ્વફગુણી ઊવકુલં’ પૂર્વા-
શ્વિની નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. ‘હસ્થો ઊવકુલં’ હસ્ત નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર

છે. 'જેઠ્ઠા ઉવકુલં' જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. 'પુઠ્ઠાસાઢા ઉવકુલં' પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. આ રીતે શ્રવણથી લઈને પૂર્વાષાઢા સુધીના આ ખંધાં નક્ષત્રો ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. કુલોપકુલ સંજક નક્ષત્રોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—'ચત્તારિ કુલોવકુલા' કુલોપકુલ નક્ષત્ર ચાર છે એવું અગાઉ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે—'તં જહા' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—'અમિઈકુલોવકુલા' અભિજિત્ નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. 'સયમિસયા કુલોવકુલા' શતભિષક નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે 'અઢા કુલોવકુલા' આર્દ્રા નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજક નક્ષત્ર છે. 'અણુરાહા કુલોવકુલં' અનુરાધા નક્ષત્ર કુલોપકુલ સંજક છે. હવે સૂત્રકાર એ કથન પ્રકટ કરે છે કે આ નક્ષત્રોની જે કુલ ઉપકુલ આદિ રૂપથી સંજા કરવામાં આવી છે તેનું શું પ્રયોજન છે? આના જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—ક્લિત શાસ્ત્રોમાં કુલાદિ સંજાનું પ્રયોજન—'પૂર્વેષુ જાતા ઢાતારઃ સંપ્રામે સ્થાપિનાં જયઃ, અન્યેષુ અન્ય સેવાર્ત્તાયાયિનાં ચ સઢા જયઃ' વગેરે રૂપથી જોવામાં આવે છે.

પૂણિમા અમાવાસ્યાઢાર—

'કઢ્ ણં મંતે ! પુણિમાઓ કઢ્ અમાવસ્યાઓ' હે ભઢ્નત ! પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા કેટલી કહેવામાં આવી છે? પરિસ્કુટ રૂપથી પરિદશ્યમાન સોળ કળાઓથી વિશિષ્ટ ચન્દ્રથી યુક્ત જે કાલ વિશેષ રૂપ છે તે જ્યોતિઃશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ પૂર્ણિમા છે. પરિપૂર્ણ ચન્દ્રથી નિષ્પન્ન થયેલી તિથિને જ પૂર્ણિમા કહેવામાં આવી છે તથા અમાવાસ્યાની સાથે સાથે એક જ નક્ષત્ર પર ચન્દ્ર અને સૂર્ય જે તિથિમાં રહે છે તે તિથિનું નામ અમાવાસ્યા છે. આ અમાવાસ્યા તિથિ સૂર્ય અને ચન્દ્રમાંએ ખંનેને એકી સાથે જ રહેવાના કાલ વિશેષ રૂપ કહેવામાં આવી છે. 'અમા સહ વર્તંતે સૂર્યાચન્દ્રમસૌરયાં સા અમાવાસ્યા' એવી જ તેની વ્યુત્પત્તિ છે. આ અમાવાસ્યા કુહૂ આદિ પર્યાયવાચી શબ્દો ઢારા પણ અભિહિત થયેલ

છે તથા ચ હવે પ્રકૃત પ્રશ્નને ઉત્તર આપતા થકાં પ્રભુ કહે છે—'ગોચમા ! બારસ પુણિમાઓ બારસ આમાવસાઓ' હે ગૌતમ ! ૧૨ પૂર્ણિમાઓ અને ૧૨ અમાવાસ્યાઓ કહેવામાં આવેલ છે. 'તં જહા' તે ખંનેના ૧૨ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—'સાવિત્રી' શ્રાવિષ્ઠી—શ્રાવણુ-માસ ભાવિની—શ્રવિષ્ઠા—ઢનિષ્ઠામાં જે હોય થાય છે એવી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને શ્રાવિષ્ઠી—શ્રાવણુમાસ ભાવિની કહેવામાં આવી છે. 'પાઢુવઈ' ભાઢ્રપઢમાસ ભાવિની—પ્રોષ્ટ-પઢા નામ ઉત્તરભાઢ્રપઢ નક્ષત્રનું છે. આ નક્ષત્રમાં જે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા આવે છે તે પ્રોષ્ટપઢી—ભાઢ્રપઢમાસ ભાવિની પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે 'આસોઈ' આશ્વિનેય-માસની જે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે તે આશ્વયુજી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે. 'કત્તિગી' કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં જે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા આવે છે તે કાર્તિકમાસ ભાવિની પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા આવે છે 'મગસિરી' મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં જે પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા આવે છે તેમાર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે. 'પોસી' પુષ્ય નક્ષત્રમાં

આવનારી પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા પૌષી પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા છે 'માહી' મઘા નક્ષત્રમાં આવતી પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા માઘી પૂર્ણિમા અને અમાવસ્યા કહેવાય છે. 'ફગુણી' ફલ્ગુની નક્ષત્રમાં થનારી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા ફલ્ગુની પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા છે. 'ચેતી' ચિત્રા નક્ષત્રમાં આવતી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા ચૈત્રી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા હોય છે. 'વૃષાહી' વિશાખા નક્ષત્રમાં આવતી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા વૈશાખી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા કહેવાય છે. 'જેટ્ટામૂલી' જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં અને મૂલ નક્ષત્રમાં આવતી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા જ્યેષ્ઠામૂલી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા કહેવાય છે. 'આસાહી' એવી જ રીતે આષાઢી પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાના સંબંધમાં જાણવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આ ૧૨ માસની ૧૨ પૂર્ણિમાઓ અને ૧૨ અમાવાસ્યાઓ જાણવી જો કે પ્રશ્ન સૂત્રમાં પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા એ બંનેનો ભેદપૂર્વક નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને ઉત્તરમાં જે અભેદથી બંનેનો નિર્દેશ થયેલો છે તે બંનેમાં એકતા પ્રગટ કરવાના આશયથી થયેલ છે આ કારણે અમાવાસ્યાઓ પણ શ્રાવિષ્ઠી, પ્રૌષ્ઠપદી, અશ્વિનુ ઇત્યાદિ રૂપથી વ્યપદિષ્ટ થવાને યોગ્ય હોય જ છે.

શંકા-શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમા ધનિષ્ઠા નામક નક્ષત્રના યોગથી કે જેનું ખીજું નામ શ્રવિષ્ઠા છે, થાય છે પરંતુ શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યા જે છે તે તો શ્રવિષ્ઠા નક્ષત્રના યોગથી થતી નથી કારણ કે અમાવાસ્યા અશ્લેષા અને મઘા નક્ષત્રના યોગથી પ્રતિપાદમાન થયેલી છે. તો તેને શ્રાવિષ્ઠી અમાસ કેવી રીતે કહે છે? આ શંકાને જવાબ આ પ્રમાણે છે-શ્રાવિષ્ઠા પૂર્ણિમા જેની છે તે શ્રાવિષ્ઠ છે એટલે એવો આ શ્રાવિષ્ઠ શ્રાવણમાસ છે તે શ્રાવણમાસની આ અમાવાસ્યા છે એથી આને પણ શ્રાવિષ્ઠી-શ્રાવણમાસ લાવિની કહેવામાં આવેલ છે. આ જ પ્રકારનું કથન પ્રૌષ્ઠપદી અમાવાસ્યા વગેરે માટે પણ લાગુ પાડવું જોઈએ. 'સાવિત્રી ણં મંતે ! પુણિમં કઙ્ઞ ણક્ષત્તા જોગં જોણંતિ' હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું-હે ભદ્રન્ત ! શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાને-પૂર્ણિમાસને-કેટલા નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે સંબંધિત થઈને સમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-'ગોયમા ! તિણિ ણક્ષત્તા જોગં જોણંતિ' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર ચન્દ્રની સાથે સંબંધિત થઈને પૂર્ણિમાને સમાપ્ત કરે છે 'તં જહા' આ ત્રણ નક્ષત્ર આ છે-'અમિર્ઘે સવળો, ધનિટ્ટા' અભિજિત્ શ્રવણ અને ધનિષ્ઠા જો કે પ્રકૃતમાં શ્રવણ અને ધનિષ્ઠા આ બે નક્ષત્રો જ શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાને પરિસમાપ્ત કરે છે. પરંતુ યુગલાવિની પાંચે પૂર્ણિમાઓમાંથી કોઈ પણ પૂર્ણિમાની અભિજિત્ નક્ષત્ર દ્વારા પરિસમાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી આથી અહીં કઈ રીતે નક્ષત્રત્રયમાં પરિસમાપકતાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે? આ સંબંધમાં એવું જાણવું જોઈએ કે અભિજિત્ નક્ષત્ર શ્રવણ નક્ષત્રની સાથે સંબંધ હોવાથી શ્રવણમાં પરિસમાપકતા હોવાને કારણે શ્રવણ સંબંધ અભિજિત્ નક્ષત્રમાં પણ પરિસમાપકતા માની લેવામાં આવે છે. અપિચ-સામાન્યતઃ શ્રાવિષ્ઠી સમાપક નક્ષત્રદર્શન જાણવું જોઈએ. જો વિશેષ રૂપથી એવું જાણવાની ઇચ્છા થાય કે પાંચેય શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાઓમાં કઈ પૂર્ણિમાને કયું નક્ષત્ર કેટલાં મુહૂર્તોના કેટલા લાગોના કેટલા પ્રતિલાગોના વ્યતીત થવાથી અને કેટલા મુહૂર્તોના કેટલા લાગો અને પ્રતિલાગો ચાલ્યા ગયા બાદ પરિસમાપ્ત કરે છે તો આ માટે જિન પ્રવચન પ્રસિદ્ધ કરણને વિચાર કરવો જોઈએ તે આ પ્રકારે છે-

‘नाउमिह अमावासं जइ इच्छसि कंमि होइ रिक्खंमि ।

अवहारं ठावेज्जा त्तिय रूवेहिं संगुणिए” ॥१॥

આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જે અમાવસ્યાને આ યુગમાં જાણવા ઇચ્છતા હોય કે કયા નક્ષત્રમાં વર્તમાન અમાવાસ્યા પરિસમાપ્ત થાય છે તેો આ માટે જેટલા રૂપોથી જેટલી અમાવસ્યાઓ નિકળી ગઈ હોય તેટલી સંખ્યાને સ્થાપિત કરી લેવી જોઈએ. આ ધ્રુવ-રાશિ રૂપ હોય છે. આ ધ્રુવરાશિને પુનઃ ગુણવી જોઈએ. અવધાર્યરાશિ ધ્રુવરાશિનું પ્રમાણ જાણવા માટે—

छावट्टी य मुहुत्ता विसट्टिभागा य पंच पडिपुण्णा ।

वासट्टि भाग सत्तट्टिगोय एक्को हवइ भागो ॥२॥

આ ગાથા સૂત્રકારે કહેલ છે—આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—૬૬ મુહૂર્ત્ રૂપ એક મુહૂર્ત્ના-૫-પરિપૂર્ણ બાસઠ (૬૨) લાગરૂપ, બાસઠ લાગના એક ૬૭ લાગરૂપ અવધાર્યરાશિ થાય છે. આટલા પ્રમાણરૂપ અવધાર્યરાશિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ? આ માટે આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ—અને ૧૨૪ પર્વથી પાંચ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાય પ્રાપ્ત થાય છે તેો જે પર્વથી તે કેટલાં પ્રાપ્ત થશે ? આ હકીકતને જાણવા માટે અહીં રાશિત્રયની સ્થાપના ૧૨૪-૫-૨ આ પ્રકારથી કરવી જોઈએ. પછી અન્તિમ રાશિરૂપ ૨ થી મધ્યની રાશિ ૫ ને ગુણવી જોઈએ ત્યારે ૧૦ થાય છે. અને ૧૨૪ વડે લાગવા જોઈએ. અહીં છેલ્લે છેલ્લે રાશિ દ્વયની ૨ વડે અપવર્તના કરવાથી ઉપરિતન છેલ્લે રાશિ ૫ અને અધ-સ્તન દ્વાપઠિટ રૂપ થાય છે અને ત્યારે ૫ બાસઠ લાગ લખ્ય થાય છે. આનાથી નક્ષત્ર બનાવવા જોઈએ—નક્ષત્ર કરવા માટે ૩૧૮ કે જે ૬૭ ના લાગરૂપ છે તે વડે ગુણવા જોઈએ ત્યારે ૬૧૫૦ આવે છે. છેલ્લે રાશિ જે કે બાસઠ સંખ્યા રૂપ છે તે ૬૭ થી ગુણવાથી ૪૧૫૪ રાશિરૂપ થઈ જાય છે. ઉપરની રાશિના ૬૧૫૦ ના મુહૂર્ત બનાવવા માટે તેને ૩૦ થી ગુણવાથી ૨ લાખ ૭૪ હજાર ૫૦૦ મુહૂર્ત થાય છે પછી આને ૪૧૫૪ વડે લાગવાથી ૬૬ મુહૂર્ત આવે છે. શેષમાં ૩૩૬ વધે છે ત્યારે ૬૨ લાગોને લાવવા માટે આને ૬૦ થી ગુણવાથી અને ૩૩૬ ના બમણા કરીને જોડવાથી ૨૦૮૩૨ સંખ્યા આવે છે આને ૪૧૫૪ વડે લાગવાથી ૫ બાસઠ લાગ આવે છે પછી બાસઠ લાગથી આની અપવર્તના કરવાથી એક આવે છે. છેલ્લે રાશિની પણ ૬૨ સંખ્યાથી અપવર્તના કરવાથી ૬૭ આવે છે અર્થાત્ ૪૧૫૪ છેલ્લે રાશિમાં ૬૨ થી લાગવાથી ૬૭ લખ્ય થાય છે શેષ સ્થાનમાં કંઈ વધતું નથી ત્યારે ૬૬ મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્તના પાંચ પરિપૂર્ણ બાસઠ લાગ અને એક ૬૨ લાગને એકસઠમો લાગ આવે છે. આ પ્રમાણે અવધાર્ય રાશિનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. આની પછીની શેષ વિધિનું કથન આ રીતે છે—

‘एवमवहाररासिं इच्छं अमावाससंगुणं कुञ्जा णक्खत्ताणं इत्तो सोहणगविहिं निसामेह’
 આ રીતે અનન્તર પૂર્વકથિત સ્વરૂપવાળી અવધાર્યરાશિને ઇચ્છીત અભાવસ્યા રાશિથી
 ગુણ્યા કરીએ તો જે ઇચ્છિત અભાવસ્યાને તમે જાણવા ઇચ્છતા હશે તે આવી
 મળશે હવે સૂત્રકાર અભિજિત આદિ નક્ષત્રોના શોધન પ્રકારનું કથન કરે છે-જે
 આ પ્રમાણે છે-આમાં સૌથી પ્રથમ પુનર્વસુ નક્ષત્રનો શોધન પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં
 આવ્યો છે-‘बावीसं च सुहुत्ता छायालीसं विसद्विभागा य एगं पुणव्वसुस्स य सोहेयव्वं हवइ
 पुण्णं’ ૨૨ મુહૂર્તના ૪૬ ખાસઠ લાગ રૂપ આ પુનર્વસુ નક્ષત્રનું આટલું પ્રમાણશોધન
 યોગ્ય પૂર્ણ થાય છે આ કઈ રીતે કાઠવામાં આવ્યું છે તે સાંભળો-જે ૧૨૪ પર્વથી
 પાંચ સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાય લભ્ય થાય છે તે એક પર્વથી કેટલાં સૂર્યનક્ષત્ર પર્યાય લભ્ય
 થશે ? આ માટે ૧૨૪-૫-૧ આ પ્રકારે ત્રૈરાશિક વિધિ અનુસાર રાશિત્રયની સ્થાપના
 કરવી જોઈએ. આમાં અન્તની ૧ રાશિથી મધ્યની રાશિ ૫ ને ગુણવાથી ૫ રાશિ જ
 આવે છે એમાં ૧૨૪નો લાગ લાગતો નથી એટલે ૧૨૪ જ વધેલાં રહે છે હવે નક્ષત્રને
 લાવવા માટે સપ્તષષ્ટિના લાગરૂપ ૩૦ અધિક ૧૮ સૌથી એને ગુણીને ગુણ્યાકાર રાશિ
 અને છેદ રાશિમાં દ્વિકથી અપવર્તના કરવાથી ગુણ્યાકાર રાશિ ૯૧૫ થાય છે અને છેદરાશિ
 ખાસઠ રૂપ છે. ૯૧૫ વડે ૫ ને ગુણવાથી ૪૫૭૫ આવે છે. છેદરાશિ ૬૨ લાગરૂપ છે
 આને ૬૭ થી ગુણવાથી ૪૧૫૪ આવે છે. પુણ્ય નક્ષત્રના ૨૩ લાગ કે જે યુગના ચરમ
 પર્વમાં સૂર્યની સાથે સમ્બન્ધિત હોય છે તે ૬૨ થી ગુણવાથી ૧૪૨૬ થાય છે જે
 ૪૫૭૫માંથી ઓછા કરવાથી ૩૧૪૯ શેષ રહે છે હવે મુહૂર્ત બનાવવા માટે આ સંખ્યાને
 ૩૦ થી ગુણવાથી ૯૪૪૭૦ આવશે આને છેદરાશિ ૪૧૫૪ થી લાગીએ તો ૨૦ મુહૂર્ત
 આવે છે અને બાકીના ૩૦૮૨ વધે છે એના ખાસઠ લાગ લાવવા માટે ૬૨ થી ગુણવામાં
 આવે તો ૧ લાગ ૯૧ હજાર ૮૪ આવે છે આને છેદરાશિ રૂપ ૪૧૫૪ થી લાગવાથી
 ૪૬ મુહૂર્તના ૬૨ લાગ સાંપડે છે. આ પુનર્વસુ નક્ષત્રની સંશોધન વિધિ છે.

હવે સૂત્રકાર શેષ નક્ષત્રોની શોધન વિધિનું કથન કરે છે-

बावत्तरं सर्यं फग्गुणीणं बाणउय वे विसाहासु ।

चत्तारि य बायाला सोञ्जा तह उत्तरासाढा ॥५॥

આ બધાને અર્થ આ પ્રમાણે છે-ઉત્તરાશ્વિની સુધીના નક્ષત્ર પુનર્વસુ નક્ષત્રથી
 લઈને ૧૦૨ થી શોધવામાં આવે છે, વિશાખા સુધીના નક્ષત્ર ૨૯૨ થી શોધાય છે અને
 ઉત્તરાષાઢા સુધીના નક્ષત્ર ૪૪૨ થી શોધાય છે (એવં પુણવ્વસુસ્સ ય વસદ્વી ભાગસહિયં તુ
 સોહણગં । एत्तो अभिई आई बीयं वोच्छामि सोहणगं’ અહીં શોધનક પુનર્વસુ નક્ષત્રના ખાસઠ

લાગ સહિત છે. હવે અહીંથી અભિજિત આદિ નક્ષત્રોનું દ્વિતીય શોધનક કહું છું. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે પુનર્વસુ સંબંધી જે ૨૨ મુહૂર્ત છે તે સઘળાં જ ઉત્તર ઉત્તરના શોધનકમાં અન્તઃપ્રવિષ્ટ છે ૬૨ લાગ અન્તઃપ્રવિષ્ટ નથી આથી જે જે શોધનક શોધવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં પુનર્વસુ સંબંધી ૪૬ ખાસઠ લાગ ઉપરના શોધી લેવા જોઈએ. આ પ્રથમ શોધનક પુનર્વસુ આદિ ઉત્તરાષાઠા સુધીના નક્ષત્રોના પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.

હવે અભિજિત નક્ષત્રથી લઈને દ્વિતીય શોધનક કહેવામાં આવે છે—આમાં દ્વિતીય શોધનક પ્રકાર શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે તેવું છે આથી તે ત્યાંથી જ જાણી લેવું. વિસ્તાર થઈ જવાના ભયે અત્રે અમે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં નથી સારાંશ એ જ છે કે—જ્યારે કોઈ એવો પ્રશ્ન કરવાં લાગે કે મુગની આદિમાં પ્રથમા અમાવાસ્યા કયા નક્ષત્રથી જોડાઈને સમાપ્ત થઈ ?

તો આ સંબંધમાં પૂર્વકથિત અવધાર્યરાશિ ૬૬ મુહૂર્ત અને ૬૫ લાગ રૂપ અને એક ખાસઠ લાગના ૧ અડસઠ લાગ રૂપ છે એવું મનમાં ધારી લેવું જોઈએ, ધાર્યા બાદ ૧ વડે ગુણવા જોઈએ કારણ કે પ્રશ્નર્થીએ પ્રથમ અમાવાસ્યા પૂછી છે. એક વડે ગુણવાથી તેજ રાશિ આવે છે આથી તેજ રાશિ રહી ગઈ આથી હવે તેમાંથી ૨૨ મુહૂર્ત અને એક મુહૂર્તના ૪૬ ખાસઠ લાગ રૂપ પુનર્વસુ નક્ષત્રનું શોધન કરવું જોઈએ, આમાં ૬૬ મુહૂર્તોથી ૨૨ મુહૂર્ત શુદ્ધ સ્થિત છે પાછળનાં ૪૪ મુહૂર્તમાંથી ૧ મુહૂર્ત બાદ કરીને તેના ખાસઠ લાગ કરવા જોઈએ આ ભાગોને ખાસઠ ભાગાત્મક રાશિમાં ઉમેરી દેવા જોઈએ જેથી ૬૭ ભાગ થઈ જાય છે. આમાં ૪૬ શુદ્ધ શેષ રહે છે ૪૩ મુહૂર્તોમાંથી ૩૦ મુહૂર્ત પુણ્ય શુદ્ધ રહે છે પછીના ૧૩ મુહૂર્ત સુધી તે શુદ્ધ રહે છે. અર્ધક્ષેત્રીય અશ્લેષા નક્ષત્ર ૧૫ મુહૂર્ત પ્રમાણ શુદ્ધ રહે છે, ત્યારે આ પ્રશ્ન થાય છે કે અશ્લેષા નક્ષત્રના ૧૫ મુહૂર્તમાં અને એક મુહૂર્તના ૩૦ ખાસઠ ભાગોમાં અને ૬૭ થી છિન્ન એક

ખાસઠ ભાગના શેષ ૬૬ ભાગોમાં પ્રથમા અમાવાસ્યા સમાપ્ત થાય છે. એવી જ રીતે સમસ્ત અમાવાસ્યાઓના સમ્બન્ધમાં પણ કરણને વિચાર કરી લેવો ઘટે અહીં પૂર્ણિમાના પ્રકરણમાં જે અમાવાસ્યાકરણ કહેવામાં આવ્યું છે તે કરણગાથાના અનુરોધને તથા મુગની આદિમાં અમાવાસ્યાના પ્રાધાન્યને લઈને કહેવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પૂર્ણિમાના પ્રકરણને વિચાર—

इच्छा पुण्णिमगुणियो अवहारोऽत्थ होइ कायव्वो ।

तं चेव सोहणगं अभिईयाइं तु कायव्वं ॥१॥

सुद्धंमि य सोहणगे जं सेसं तं हव्वेज्ज णक्खत्तं ।

तत्थ य करेइ उडुवइ पडिपुण्णं पुण्णिमं विमलं ॥२॥

જેવી રીતે પૂર્વે અમાવાસ્યા અને અન્દ્રનક્ષત્રના પરિજ્ઞાનના નિમિત્ત અવધાર્ય રાશિ કહેવામાં આવી છે એવી જ અવધાર્યરાશિ અહીં પણ પૌર્ણિમાસી અને અન્દ્રનક્ષત્રની પરિ

જ્ઞાન વિધિમાં પણ જાણવી જોઈએ. આથી જે પૌર્ણિમાસી જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય તે પૌર્ણિમાસીની સંખ્યાથી તે અવધાર્યરાશિને ગુણવી જોઈએ. ગુણાકાર કર્યા બાદ અગાઉ કહેવામાં આવ્યા સુજબ શોધનક કરવા આ શોધનક કેવળ અભિજિત આદિ નક્ષત્ર સુધીનું જ કરવું, પુનર્વસુ આદિ નક્ષત્ર સુધીનું નહીં શોધનકની શુદ્ધિમાં જે શેષ વધે તે પૂર્ણિમાસી યુક્ત નક્ષત્ર હોય છે તે નક્ષત્રમાં ચન્દ્રમા પરિપૂર્ણ પૂર્ણિમાનું નિર્માણ કરે છે. એવો આ બંને ગાથાઓનો અર્થ થાય છે એમનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—જો કોઈ એવું પૂછે કે યુગના આદિ કાળમાં પ્રથમા પૌર્ણિમાસી-કયા ચન્દ્રનક્ષત્રના યોગમાં સમાપ્ત થાય છે? આ જાણવા માટે ૬૦ મુહૂર્ત એક મુહૂર્તના $\frac{૫}{૨}$ ભાગ અને એક ૬૨ ભાગનો $\frac{૧}{૪}$ ભાગ આ ૩૫ અવધાર્ય રાશિ રાખવી જોઈએ કારણ કે પૃથ્થકે પ્રથમા પૌર્ણિમાસી પૂછેલ છે આથી એકથી ગુણવાથી તેજ રાશિ આવે છે. આનાથી અભિજિત નક્ષત્રના નવ

મુહૂર્ત એક મુહૂર્તના $\frac{૩૨}{૨}$ ભાગ, $\frac{૬૨}{૨}$ ભાગના $\frac{૬૨}{૨}$ ભાગ આ ૩૫ શોધનક શોધવો જોઈએ. આમાં ૬૦ ના નવ મુહૂર્ત શુદ્ધ છે. વધેલા ૫૧ મુહૂર્તોમાંથી પછી ૧ મુહૂર્તને ૬૨ ભાગોમાં વિભક્ત કરીને તેમને ૫ ભાગોની સાથે જોડી દેવા જોઈએ આથી ૬૭ ભાગ થઈ જાય તે જેમાં ૨૪ ભાગ શુદ્ધ છે અને બાકીના ૪૩ માંથી વળી એક ભાગ લઈને ૬૭ ભાગોમાં તેનું વિભાજન કરવું જોઈએ અને ૬૭ ભાગોના ૧ ભાગની સાથે તેને જોડી દેવો જોઈએ આ રીતે ૬૮ ભાગ થઈ જાય છે જેમાં ૬૬ ભાગ શુદ્ધ છે. બે વધેલા ૬૮ ભાગ અશુદ્ધ છે આ રીતે ૩૦ મુહૂર્તોથી શ્રવણ શુદ્ધ છે આનાથી એ હકીકત સમજમાં આવી જાય છે કે ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના ૩ મુહૂર્તોમાં અને ૧ મુહૂર્તના $\frac{૧૬}{૨}$ ભાગોમાં અને $\frac{૬૨}{૨}$ ભાગના શેષ ૬૫ ની સંખ્યા ૬૭ ભાગોમાં પ્રથમ પૌર્ણિમાસી સમાપ્ત થઈ જાય છે આ રીતે પાંચ યુગભાવિની શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાઓની ક્યારેક શ્રવણ નક્ષત્રની સાથે તો ક્યારેક ધનિષ્ઠા નક્ષત્રની સાથે પરિસમાપ્ત જાણવી જોઈએ.

શ્રાવણી પૂર્ણિમાનો નક્ષત્ર સાથેનો યોગ પ્રકટ કરીને હવે પ્રૌઠપદી પૂર્ણિમાનો નક્ષત્રયોગ બતાવવાના આશયથી સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે—આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે—‘પોઢુવઈ ણં મંતે! પુણિમં’ હે ભદન્ત! પ્રૌઠપદી પૂર્ણિમા તિથિની સાથે ‘વઙ્ઞ ણક્ખત્તા જોગં’ કેટલા નક્ષત્ર સમ્બન્ધ કરે છે? ઉત્તરમાં પ્રભુએ કહ્યું છે—‘ગોયમા! તિન્નિ ણક્ખત્તા જોગં જોણંતિ’ હે ગૌતમ! ત્રણ નક્ષત્ર યોગ કરે છે ‘તં જહા’ તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—‘સયમિસયા પુવ્વમહવયા ઉત્તરમહવયા’ શતભિષક પૂર્વભાદ્રપદા અને ઉત્તરભાદ્રપદા, કારણ કે આ પાંચે યુગભાવિની પૂર્ણિમાઓની પણ આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્રની સાથે સમાપ્ત થાય છે. ‘અસ્સોઙ્ગણં મંતે! પુણિમં’ હે ભદન્ત! આશ્વ-યુજ્ઞ પૂર્ણિમાની સાથે ‘કઙ્ઞ ણક્ખત્તા જોગં જોણંતિ’ કેટલા નક્ષત્ર યોગ કરે છે? ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—‘દો જોણંતિ’ હે ગૌતમ! બે નક્ષત્ર સમ્બન્ધ કરે છે ‘તં જહા’ તે બે નક્ષત્ર

આ છે—‘રેવઈ અસ્સિણી ય’ રેવતીનક્ષત્ર અને અશ્વિની નક્ષત્ર, જે કે કોઈ આશ્વયુજી પૂર્ણિમાને ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર પણ પરિસમાપ્ત કરે છે તે પછી તેનું નામ અહીં કેમ આપવામાં આવ્યું નથી? આનું કારણ એ છે કે તે ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર પ્રૌઠપદી પૂર્ણિમાને પણ સમાપ્ત કરે છે. લોકમાં પ્રૌઠપદીપૂર્ણિમામાં જ ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રની પ્રધાનતા છે આ કારણે જ તેના નામથી તેનું કથન થયેલું છે, આથી પ્રકૃતમાં ઉત્તરભાદ્રપદ નક્ષત્રની ચર્યા નક્ષત્રમાં આવી નથી અને આ કારણે જ રેવતી અને અશ્વિની એ બંને નક્ષત્ર આશ્વયુજી પૂર્ણિમાની સમાપ્તિ કરે છે એવું સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે આથી આ અનેક યુગભાવિની પૂર્ણિમાઓને આ નક્ષત્રદ્વયમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરી દે છે એમ જાણવું. ‘કત્તિઙ્ગણં દો ભરણી કત્તિયા ય’ કાર્તિકી પૂર્ણિમાને હે લદન્ત ! કેટલાં નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે? ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—હે ગૌતમ ! કાર્તિકી પૂર્ણિમાને બે નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે—તેમના નામ છે—ભરણી નક્ષત્ર અને કૃત્તિકા નક્ષત્ર જે કે અહીં પણ અશ્વિની નક્ષત્ર કોઈ કાર્તિકી પૂર્ણિમાને સમાપ્ત કરે છે તેમ છતાં પણ અશ્વિની નક્ષત્રની પ્રધાનતા આશ્વયુજી પૂર્ણિમા પ્રત્યે જ છે આ કારણે જ પ્રકૃતમાં આ નક્ષત્રની ચર્યા કરવામાં આવી નથી આથી આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર યુગભાવિની કાર્તિકી પૂર્ણિમાઓની પરિસમાપ્તિ કરે છે એવું જાણવું જોઈએ. ‘મગસિરિણં દો રોહિણી મગસિરે ચ’ માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને બે નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે એમના નામ રોહિણી અને મૃગશિરા છે. આનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર યુગભાવિની માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાઓને સમાપ્ત કરે છે.

‘વોસિં તિણિ અદા પુણ્વવસુ પુસ્સો’ પૌષી પૂર્ણિમાઓને આદ્રા, પુનર્વસુ અને પુબ્બ એ ત્રણ નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. આ છ પૂર્ણિમાઓ કે જેના યુગ મધ્યમાં અધિકમાસ અવશ્ય લાવી હોય છે, ઉપર કહેલા નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. ‘માઘિણં દો અસ્સેસા, મહા ય’ માઘી પૂર્ણિમાને બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે એક અશ્લેષા

નક્ષત્ર અને બીજું મઘા નક્ષત્ર અહીં ‘ચ’ શબ્દથી પૂર્વાશ્લેષુની અને પુબ્બ એ બે નક્ષત્ર અભિપ્રેત થયેલા છે આનાથી એમ સમજવાનું છે કે યુગભાવિની આ પાંચ પૂર્ણિમાઓમાંથી કોઈ પૂર્ણિમાને અશ્લેષાનક્ષત્ર, કોઈ પૂર્ણિમાને મઘાનક્ષત્ર, કોઈ પૂર્ણિમાને પૂર્વાશ્લેષુની નક્ષત્ર અને કોઈ પૂર્ણિમાને પુબ્બ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે તથા—‘ફગ્ગુણિ ણં દો પુવ્વાફગ્ગુણી ય ઉત્તરાફગ્ગુણી ય’ ફાલ્ગુની પૂર્ણિમાને બે નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે—પૂર્વાશ્લેષુની અને ઉત્તરાશ્લેષુની આ યુગભાવિની પાંચ પૂર્ણિમાઓને આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ‘ચેત્તિણં દો હલ્યો, ચિત્તાય’ ચૈત્રી પૂર્ણિમાને—યુગભાવિની પાંચે ચૈત્રી પૂર્ણિમાઓને હસ્ત અને ચિત્રા આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ‘વિસાહિણં દો સાઈ વિસાહા ય’ વૈશાખી પૂર્ણિમાને—યુગભાવિની પાંચે વૈશાખી પૂર્ણિમાઓને—સ્વાતી અને વિશાખા નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે.

આહીં 'ચ' શબ્દથી અનુરાધા નક્ષત્ર પણ ગૃહીત થયેલ છે. આ અનુરાધા નક્ષત્ર વિશાખા નક્ષત્ર પછી ગૃહીત થયેલ છે. વૈશાખી પૂર્ણિમામાં વિશાખા નક્ષત્ર જ પ્રધાન રહે છે કારણ કે આની પછીની પૂર્ણિમામાં જ અનુરાધા નક્ષત્રનું સાક્ષાત્ ગ્રહણ થયેલ છે આથી અત્રે તેની ચર્ચા થયેલી નથી પણ બે જ નક્ષત્ર કહેવામાં આવ્યા છે. આવી રીતે આ યુગલાવિની પાંચ વૈશાખી પૂર્ણિમાઓને આ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. 'જેઠા મૂલિણં તિષ્ણિ અનુરાહા જેઠા મૂલો' જ્યેષ્ઠામૂલી પૂર્ણિમાને-યુગલાવિની આ પાંચ પૂર્ણિમાઓને-આ નક્ષત્રોમાંથી-અનુરાધા જ્યેષ્ઠા અને મૂલ નક્ષત્રોમાંથી-કોઈ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે-આસાદિણં દો પુવ્વાસાદાનઉત્તરાસાદા આપાઠી પૂર્ણિમાને પૂર્વાષાઠા નક્ષત્ર અને ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આહીં પણ યુગા-તે અધિકમાસ હોવાથી યુગલાવિની ૬ પૂર્ણિમાઓ હોય છે. આ છ એ આપાઠી પૂર્ણિમાઓને પૂર્વોક્ત બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે.

કુલદ્રાર પ્રતિપાદન

આમા ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે-‘સાવિટ્રીણં મંતે ! પુષ્ણિમં કિ કુલં જોણ્ઠ ઉવકુલં જોણ્ઠ, કુલોવકુલં જોણ્ઠ’ હે ભગવન્ ! શ્રાવણમાસ લાવિની પૂર્ણિમાને શું કુલસંસ્રક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે કે ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ? અથવા તો શું કુલોપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ? અર્થાત્ શ્રાવણમાસ લાવિની પૂર્ણિમાની સાથે કયા નક્ષત્રોનો યોગ રહે છે-શું કુલસંસ્રક નક્ષત્રોનો, અગર-ઉપકુલ સંસ્રક નક્ષત્રોનો કે કુલોપકુલ સંસ્રક નક્ષત્રોનો ? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! કુલં વા જોણ્ઠ ઉવકુલં વા જોણ્ઠ કુલોવકુલં વા જોણ્ઠ’ હે ગૌતમ ! શ્રાવણમાસ લાવિની પૂર્ણિમાની સાથે કુલસંસ્રક નક્ષત્રોનો પણ યોગ રહે છે, ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્રોનો પણ યોગ રહે છે અને કુલોપકુલસંસ્રક નક્ષત્રોનો પણ યોગ રહે છે. તાત્પર્ય એજ છે કે આ બધાં નક્ષત્રોની સાથે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાનો યોગ રહે છે. ‘કુલં જોણ્ઠમાણે ધનિદ્વા ણક્ષત્તે જોણ્ઠ’ જ્યારે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાની સાથે કુલસંસ્રક નક્ષત્રોનો યોગ રહે છે ત્યારે તેમાં ધનિષ્ઠા નક્ષત્રનો યોગ રહે છે. ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર કુલસંસ્રક નક્ષત્ર માનવામાં આવ્યું છે અને શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમામાં તેનો યોગ થાય છે. ‘ઉવકુલં જોણ્ઠમાણે સવણે ણક્ષત્તે જોણ્ઠ’ અને જ્યારે ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્રોનો યોગ થાય છે ત્યારે શ્રવણ નક્ષત્રનો યોગ થાય છે કારણ કે ઉપકુલ રૂપથી શ્રવણ નક્ષત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. શ્રાવણી પૂર્ણિમામાં આનો યોગ થાય છે. ‘કુલોવકુલં જોણ્ઠમાણે અમિદ્દે ણક્ષત્તે જોણ્ઠ’ કુલોપકુલ-સંસ્રક નક્ષત્રનો જ્યારે યોગ થાય છે ત્યારે અલિન્જિત નક્ષત્રનો યોગ થાય છે, અલિન્જિત નક્ષત્ર કુલોપકુલ રૂપની પહેલા પ્રતિપાદિત થઈ ચૂકેલ છે અને એનો શ્રાવણી પૂર્ણિમાની સાથે યોગ થાય છે. અલિન્જિત નક્ષત્ર તૃતીયા શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમામાં ક’ઈક વધુ ૧૨ મુહૂર્ત સુધી ચન્દ્રની સાથે સમ્બન્ધિત રહે છે. આના પછી શ્રવણ સહચર હોવાથી તે યોગે પણ તે પૂર્ણિમાસીના પર્યન્તવર્તી હોવાના કારણે તે પૂર્ણિમાસીને પરિસમાપ્ત કરી દે છે. આ પ્રકારની વિવક્ષા હોવાથી ‘યુનક્ષિત’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ‘સાવિટ્રીણં પુષ્ણમાસિં ણં કુલં વા જોણ્ઠ જાવ કુલોવકુલં વા જોણ્ઠ’ શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમાની સાથે કુલસંસ્રક

નક્ષત્ર યાવત્-ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર તેમજ કુલોપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર યોગ કરે છે આથી જ તે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમા 'કુલેણ જુતા, ઉવકુલેણ જુતા, કલોવકુલેણ વા જુતા સાવિટી પુણિમા યુત્તેતિ વત્તવ્વં સિયા' કુલસંસ્રક નક્ષત્રથી ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્રથી તેમજ કુલોપકુલસંસ્રક નક્ષત્રથી યુક્ત કહેવામાં આવી છે. આ રૂપે જ ગુરૂ પોતાના શિષ્યોને પ્રતિપાદન કરે. 'પોટ્ટવઈ ણં મંતે ! પુણિમં કિં કુલં જોણ્ણ પુચ્છા' હે ભદન્ત ! પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમાસીની સાથે શું કુલસંસ્રક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ? અથવા ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ? અથવા કુલોપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! કુલં વા ઉવકુલં વા કુલોવકુલં વા જોણ્ણ' હે ગૌતમ ! પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમાની સાથે કુલસંસ્રક નક્ષત્ર પણ યોગ કરે છે, ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર પણ યોગ કરે છે અને કુલોપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર પણ

યોગ કરે છે 'કુલં જોણ્ણમે ઉત્તરમહવયા ણક્વત્તે જોણ્ણ ઉવકુલં જોણ્ણમે પુવ્વમહવયા જોણ્ણ, કુલોવકુલં જોણ્ણમે સયમિસયા ણક્વત્તે જોણ્ણ' જ્યારે આની સાથે કુલસંસ્રક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ત્યારે તેમાંથી ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર યોગ કરે છે જ્યારે ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ત્યારે તેમાં પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્ર યોગ કરે છે અને જ્યારે કુલોપકુલ સંસ્રક નક્ષત્ર યોગ કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી શતભિષક નક્ષત્ર યોગ કરે છે. આ રીતે 'પોટ્ટવઈ ણં પુણિમં કુલં વા જોણ્ણ ઉવકુલં વા જોણ્ણ કુલોવકુલં વા જોણ્ણ' પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમાને કુલસંસ્રકનક્ષત્ર, ઉપકુલસંસ્રકનક્ષત્ર, અને કુલોપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે આ પ્રકારે પોતાના શિષ્ય સમુદાયને 'કુલેણ વા જુતાં જાવ કુલોવકુલેણ વા જુતા પોટ્ટવઈ પુણ્ણમાસી જુત્તત્તિ વત્તવ્વં સિયા' પ્રૌષ્ઠપદી પૂર્ણિમા કુલથી ઉપકુલથી અને કુલોપકુલથી યુક્ત હોય છે એમ સમજવું જોઈએ. 'આસોણ્ણં મંતે ! પુચ્છા' હે ભદન્ત આશ્વયુજ પૂર્ણિમા શું કુલસંસ્રક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ? અથવા ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ? અથવા કુલોપકુલ

સંસ્રક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ ગૌતમને કહે છે- 'ગોયમા ! કુલં વા જોણ્ણ ઉવકુલં વા જોણ્ણ નો લ્લમ્મઈ કુલોવકુલં' હે ગૌતમ ! આશ્વયુજ પૂર્ણિમા કુલસંસ્રક નક્ષત્રથી અને ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે પરંતુ કુલોપકુલ સંસ્રક નક્ષત્રથી યુક્ત હોતી નથી. 'કુલં જોણ્ણમે અરિસણી ણક્વત્તે જોણ્ણ, ઉવકુલં જોણ્ણમે રવઈ ણક્વત્તે જોણ્ણ' જ્યારે તે કુલસંસ્રક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ત્યારે અશ્વિની નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે અને જ્યારે તે ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે ત્યારે રેવતી નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે 'અસોણ્ણં પુણિમં કુલં વા જોણ્ણ' આ રીતે આશ્વયુજ પૂર્ણિમાની સાથે કુલ અને 'ઉવકુલં જોણ્ણ' ઉપકુલસંસ્રક નક્ષત્ર યોગ કરે છે 'કુલેણ વા જુતા ઉવકુલેણ વા જુતા અસોઈ પુણ્ણિમા જુત્તત્તિ વત્તવ્વં સિયા' આથી કુલથી યુક્ત અને ઉપકુલથી યુક્ત આશ્વયુજ પૂર્ણિમા હોય છે એ પ્રમાણે પોતાના શિષ્યોને સમજાવવું જોઈએ 'કત્તિણ્ણં મંતે !

પુણિમં કિં કુલં ૩ પુચ્છા' હે ભદન્ત ! કાર્તિકી પૂર્ણિમા શું કુલસંસક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે ? અથવા ઉપકુલસંસક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે ? અગર કુલોપકુલ સંસક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! કુલં વા જોણ્ઠ ઉવકુલં વા જોણ્ઠ નો કુલોવકુલં જોણ્ઠ' હે ગૌતમ ! કાર્તિકી પૂર્ણિમા કુલસંસક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે અને ઉપકુલસંસક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે પરન્તુ તે કુલોપકુલ સંસક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોતી નથી. 'કુલં જોણ્ઠમાણે કત્તિયા ણક્ષત્તે જોણ્ઠ ઉવકુલે જોણ્ઠમાણે ભરણી જાવ વત્તવ્વં સિયા' ન્યારે તે કુલસંસક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે ત્યારે તે કૃત્તિકા નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે અને ન્યારે ઉપકુલસંસક નક્ષત્રોથી યુક્ત હોય છે ત્યારે ભરણી નક્ષત્રોથી સંલગ્ન હોય છે. આહીં યાવત્ પદ્ધતી કાર્તિકી પૂર્ણિમાને કુલનક્ષત્ર અને ઉપકુલનક્ષત્ર યુક્ત કરે છે આ કારણે તે કુલથી તેમજ ઉપકુલથી યુક્ત હોય છે એમ ગુરુએ પોતાના શિષ્યોને સમજાવવું જોઈએ આ બધા પાઠ ગૃહીત થયો છે. 'મગ્ગસિરીણં મંતે ! પુણિમં કિં કુલં વા તં ચેવ' હે ભદન્ત !

માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને શું કુલસંસક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ? અથવા ઉપકુલસંસક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ? અથવા શું કુલોપકુલસંસક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—હે ગૌતમ ! માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને કુલસંસક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે, ઉપકુલસંસક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે, પણ કુલોપકુલસંસક નક્ષત્ર યુક્ત કરતાં નથી. ન્યારે કુલસંસક નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી મૃગશિરા નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે અને ન્યારે ઉપકુલસંસક નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે ત્યારે તેને રોહિણી નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે. આ રીતે આ માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને કુલસંસક નક્ષત્ર અને ઉપકુલસંસક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે એટલે તે કુલથી તેમજ ઉપકુલથી યુક્ત હોય છે એવું શિષ્યોને સમજાવવું જોઈએ. (एवं सेसियाओ वि जाव आसाहिं) એવી જ રીતે માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમાને સુધી કહેલા પ્રકાર અનુસાર—ઉક્તથી અવશિષ્ટ પૌષી પૂર્ણિમાથી

લઘને અષાઠી પૂર્ણિમાએના સમ્બન્ધમાં કહી લેવું જોઈએ આલાપ પ્રકાર સર્વત્ર સ્વયં જ ઉદ્ભાવિત કરી લેવો. ન્યાં ન્યાં વિલક્ષણતા આલાપમાં હોય તે સૂત્રકાર આ પ્રકારે બતાવે છે. જેમ (પોસિં જેટ્ટા મૂલિંચ કુલં વા ઉવકુલં વા કુલોવકુલં વા) હે ભદન્ત ! પૌષી પૂર્ણિમાને તથા જ્યેષ્ઠા મૂલી પૂર્ણિમાને કુલસંસક નક્ષત્ર, ઉપકુલ સંસક નક્ષત્ર, અથવા કુલોપકુલ સંસક નક્ષત્ર વ્યાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં આ પ્રમાણે જ કહેવું જોઈએ પૌષી પૂર્ણિમાને અને જ્યેષ્ઠા મૂલી પૂર્ણિમાને કુલસંસક નક્ષત્ર પણ વ્યાપ્ત કરે છે, ઉપકુલસંસક નક્ષત્ર પણ વ્યાપ્ત કરે છે અને કુલોપકુલસંસક નક્ષત્ર પણ વ્યાપ્ત કરે છે. (સેસિયાણં કુલં વા ઉવકુલં) મધ્યા, ક્ષાણ્ણી ચેત્રી, વૈશાખી અને અષાઠી પૂર્ણિમાએને કુલસંસક તેમજ ઉપકુલસંસક એ બંને પ્રકારના નક્ષત્રો વ્યાપ્ત કરે છે. કુલોપકુલ સંસક નક્ષત્ર વ્યાપ્ત કરતાં નથી આજ ઉક્રીકત (કુલોપકુલં ન મળ્ણઠ) એ પાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કારણ કે આ શેષ પૂર્ણિમાએમાં કુલોપકુલ નક્ષત્રને અભાવ રહે છે એથી જ પ્રકારના નક્ષત્ર—કુલસંસક અને ઉપકુલસંસક નક્ષત્ર જ આ તમામ પૂર્ણિમાએને વ્યાપ્ત કરે છે. બાકીના નક્ષત્રોની આ બધી પૂર્ણિમાએમાં સમાનતા છે. પૂર્ણિમા પ્રકરણ સમાપ્ત.

અમાવાસ્યા પ્રકરણ

(સાવિત્રીગં મંતે ! અમાવાસં કઙ્ઙ ગ્વક્ષત્તા જોર્ણતિ) ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે—હે ભદ્રન્ત ! જે શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યા છે—તેને કેટલાં નક્ષત્ર વ્યાપ્ત કરે છે ? અર્થાત્ ચન્દ્ર સૂર્ય દ્વયની અધિકરણ કાલ વિશેષરૂપ અમાવાસ્યાને કે જે શ્રાવણ માસ સંબંધિની છે કેટલાં નક્ષત્ર યથા યોગ્ય રૂપથી ચન્દ્રની સાથે યુક્ત થઈને સમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે (ગોયમા ! દો ગ્વક્ષત્તા જોર્ણતિ) હે ગૌતમ ! શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યાને બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે (તં જહા) આ બે નક્ષત્રો આ છે. (અસ્સેસા ય મહા ય) એક અશ્લેષા નક્ષત્રને બીજું મઘા નક્ષત્ર અહીં વ્યવહાર અને નિશ્ચય નયના મતાનુસાર જે નક્ષત્રમાં પુનમ હોય છે, તે નક્ષત્રથી લઈને અર્ધાકૃતન પંદરમા અથવા ચૌદમા નક્ષત્રમાં અમાવસ્યા થાય છે અને જે નક્ષત્રમાં અમાવાસ્યા થાય છે તે નક્ષત્રથી લઈને પછીના પંદરમા અથવા ચૌદમા નક્ષત્રમાં પુનઃ પૌર્ણમાસી થાય છે. ત્યાં શ્રાવણમાસ લાવિની પૌર્ણમાસી શ્રવણ નક્ષત્રમાં તેમજ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં થાય છે એમ

કહેવામાં આવ્યું છે. આથી શ્રવણ માસ લાવિની અમાવાસ્યામાં અશ્લેષા અને મઘા એ બે નક્ષત્ર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે લોકમાં તિથિગણના અનુસાર અમાવાસ્યા પૂરી થઈ જવા પર અને પ્રતિપદા (પડવે) ના પ્રારભ થવા પર વર્તમાન અવસ્થામાં ઉપસ્થિત થઈ જવા પર—જે અહોરાત્રમાં પ્રથમત અમાવસ્યા થઈ છે તે સકળ અહોરાત્ર અમાવાસ્યા એ રૂપથી વ્યાવહૃત થાય છે આથી મઘા નક્ષત્ર પણ આ વ્યવહાર અનુસાર અમાવાસ્યા માં આવી જાય છે આથી પ્રસ્તુત કથનમાં કોઈ વિરોધાલાસી હકીકત નથી પરમાર્થત તો શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યાને પુનર્વાસુ પુણ્ય અને અશ્લેષા આ ત્રણ નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. આ પાંચ યુગલાવિની અમાવસ્યાઓને નક્ષત્ર ત્રય થકી કોઈ એક નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. અત્રે જે વિશેષરૂપથી વક્તવ્ય છે તે તો અમે પૂર્ણિમાના પ્રકરણમાં જ કહી દીધું છે આથી હવે વિસ્તાર થઈ જવાના ભયે અમે તેનું પુનઃ ઉચ્ચારણ કરતાં નથી (પોટ્ટવઙ્ઙણં મંતે ! અમાવાસં કઙ્ઙ ગ્વક્ષત્તા જોર્ણતિ) હે ભદ્રન્ત ! ભાદ્રપદ માસ લાવિની અમાવસ્યાને કેટલાં નક્ષત્ર યથાયોગ્યરૂપથી ચન્દ્રની સાથે સંયુક્ત થઈને

પરિસમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે— (ગોયમા ! દો પુઠ્ઠ્ઠા ફગ્ગુણી ઉત્તરા ફગ્ગુણી ય) હે ગૌતમ ! ભાદ્રપદમાસ લાવિની અમાવસ્યાને પૂર્વા દ્રાઘ્યુની નક્ષત્ર અને ઉત્તર દ્રાઘ્યુની નક્ષત્ર આ બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. અહીં ‘ચ’ શબ્દથી મઘા નક્ષત્રનું ગ્રહણ થયેલ છે કારણ કે યુગલાવિની આ પાંચ અમાવસ્યાઓની પરિસમાપ્તિ આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર દ્વારા—થવાનું કહેવાયું છે. (અસ્સોઙ્ઙણં મંતે ! દો હત્થો ચિત્તા ય) હે ભદ્રન્ત ! અશ્વયુજી અમાવાસ્યાને કેટલા નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ! આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—હે ગૌતમ ! અશ્વયુજી અમાવાસ્યાને હસ્ત નક્ષત્ર અને ચિત્રા નક્ષત્ર આ બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આ કથન વ્યવહાર નયની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યું છે એમ જણાવું જોઈએ. નિશ્ચય નયના મતાનુસાર અશ્વયુજી અમાવાસ્યાને ત્રણ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત

કરે છે-તેમના નામ ઉત્તરક્રાંત્યુની નક્ષત્ર હસ્ત નક્ષત્ર અને ચિત્રા નક્ષત્ર છે. (કત્તિફળ્ણં દો સાઈ વિસાહા ય) હે ભદન્ત! કાર્તિક અમાવાસ્યાને કેટલાં નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું-હે ગૌતમ! કાર્તિકી અમાવાસ્યાને સ્વાતિ નક્ષત્ર અને વિશાખા નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આ કથન પણ વ્યવહારનય અનુસાર કહેલુ માનવું જાઈએ આમ તો નિશ્ચયનય અનુસાર સ્વાતિ નક્ષત્ર, વિશાખા નક્ષત્ર અને ચિત્રા નક્ષત્ર પાંચ યુગભાવિની આ અમાવસ્યાઓને પરિસમાપ્ત કરનારા કહેવામાં આવ્યા છે-અર્થાત્ આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર યથાયોગ રૂપથી આ પાંચે અમાવાસ્યાઓને પરિસમાપ્ત કરનારા હોય છે એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે. (મગ્ગસિરિણ્ણં તિણ્ણિ) માર્ગશીર્ષી અમાવાસ્યાને ત્રણ નક્ષત્રો સમાપ્ત કરે છે તેમના નામ (અનુરાહા જેટ્ટા મૂલો ય) અનુરાધા નક્ષત્ર, જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર અને મૂલનક્ષત્ર છે. આ કથન પણ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે-આમ તો નિશ્ચયનયના મન્તવ્યાનુસાર આ પાંચ યુગભાવિની અમાવાસ્યાઓ વિશાખા, અનુરાધા અને જ્યેષ્ઠા આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર દ્વારા જ પરિસમાપ્ત થાય છે. (પોસિણ્ણં દો પુવ્વાસાઢા ઉત્તરાસાઢા ય) પૌષી અમાવસ્યાને હે ભદન્ત! કેટલા નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે-હે ગૌતમ! પૌષી અમાવસ્યાને પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર એ બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે આ કથન પણ વ્યવહાર નય અનુસાર કહેલું જાણવું કારણ કે નિશ્ચયનય મુજબ તો મૂલ નક્ષત્ર પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર આ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર યથા યોગ્ય રૂપથી આ યુગભાવિની ૬ અમાવસ્યાઓને પરિસમાપ્ત કરનારા માનવામાં આવ્યા છે. અહીં અમાવાસ્યાઓ એ કારણે માનવાનું કહ્યું છે કે અહીં એક અધિકમાસ હોવાની શક્યતા રહે જે (માહિણ્ણં તિણ્ણિ-અભિઈ સવળો ધણિટ્ટા) હે ભદન્ત! માઘી અમાવસ્યાને કેટલાં નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ એ એવું કહ્યું છે કે હે ગૌતમ! માઘી અમાવસ્યાને અભિજિત્ નક્ષત્ર શ્રવણનક્ષત્ર અને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર એ ત્રણ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે બાકીનું બીજું બધું કથન પૂર્વની માફક જ સમજવું (ફગ્ગુણી તિણ્ણિ-સયમિસયા, પુવ્વમહવયા, ઉત્તરમહવયા) ક્રાંત્યુની અમાવાસ્યાને શતલિષક નક્ષત્ર, પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્ર અને ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર એ ત્રણ નક્ષત્ર પરિણુમાપ્ત કરે છે એવું આ કથન વ્યવહારનય અનુસાર કરવામાં આવેલું જાણવું નિશ્ચયનય અનુસાર તો ધનિષ્ઠા, શતલિષક અને પૂર્વભાદ્રપદા એ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર આ પાંચ યુગભાવિની અમાવસ્યાઓને યોગ્ય રૂપથી પરિસમાપ્ત કરે છે (ચેત્તિણ્ણં દો રેવઈ અસ્સિણી ય) ચૈત્રી અમાવાસ્યાને રેવતી અને અશ્વિની એ બે નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આ કથન પણ વ્યવહારની અપેક્ષાએ જ કરવામાં આવ્યાનુ જાણવું. કારણ કે નિશ્ચયનયના કથનાનુસારતો ચૈત્રી પાંચ યુગભાવિની અમાવાસ્યાઓની પરિસમાપ્તિ પૂર્વભાદ્રપદા ઉત્તરભાદ્રપદા અને રેવતી એ ત્રણ નક્ષત્રોમાંથી યથાયોગ્ય રૂપથી કોઈ એક નક્ષત્ર દ્વારા થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે (વેસાહિણ્ણં દો મરણી કત્તિયા ય) વૈશાખી જે પાંચ યુગભાવિની અમાવસ્યાઓ છે તેમની પરિસમાપ્તિ ભરણી અને કૃત્તિકાએ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર દ્વારા થાય છે. અન્ય સઘણ કથન પૂર્વોક્ત

અનુસાર જ બાણવાનુ છે (જેદામૂલિણં દો રોહિણી મગસિરે ચ) જ્યેષ્ઠમાસ ભાવિની અમાવાસ્યાની પરિસમાપ્તિ રૌહિણી નક્ષત્ર અને મૃગશિર નક્ષત્ર એ બે નક્ષત્રો દ્વારા થાય છે આ કથન પણ વ્યવહારનય અનુસાર કહેવામાં આવેલું બાણવું જોઈએ કારણ કે નિશ્ચયનય અનુસાર તે રૌહિણી અતે કૃત્તિકા એ બે નક્ષત્રોમાંથી કોઈ એક નક્ષત્ર દ્વારા જ જ્યેષ્ઠમાસ ભાવિની અમાવસ્યાની પરિસમાપ્તિ થાય છે (આસાદિણં તિણિ અહા પુણવ્વસુ પુસ્સો અષાઢી અમાવસ્યાને આદ્રાંનક્ષત્ર પુનર્વસુ નક્ષત્ર અને પુષ્ય નક્ષત્ર એ ત્રણ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. આ કથન પણ વ્યવહારિક છે—નૈશ્ચયિક કથન તે એવું છે કે આષાઢી ૬ અમાવાસ્યાઓની પરિસમાપ્તિ કરનારા મૃગશિરા, આદ્રા અને પુનર્વસુ એ ૩ નક્ષત્ર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં અધિક માસ હોય છે આથી યુગભાવિની ૫ અમાવાસ્યાઓમાં ૧ અમાવાસ્યા વધી જવાના કારણે ૬ અમાવાસ્યાઓ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કોઈ અષાઢી અમાવાસ્યાની પરિસમાપ્તિ મૃગશિરાનક્ષત્રના યોગથી કોઈ અમાવાસ્યાની પરિસમાપ્તિ આદ્રાં નક્ષત્રના યોગથી અને કોઈ અમાવાસ્યાની પરિસમાપ્તિ પુનર્વસુનક્ષત્રના યોગથી થાય છે.

અમાવસ્યાઓમાં કુલાદિ યોજના કથન

‘સાવિટ્રી ણં મંતે ! અમાવાસા કિં કુલં જોણ્ઠ, ઉવકુલં જોણ્ઠ, કુલોવકુલં જોણ્ઠ’ હે લદન્ત જે શ્રાવિષ્ઠી-શ્રાવણમાસ ભાવિની અમાવસ્યા છે તેની સાથે શુ’ કુલસંજક નક્ષત્ર જોડાયેલાં હોય છે? અથવા ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત હોય છે? અગર કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત હોય છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! કુલં વા જોણ્ઠ, ઉવકુલં વા જોણ્ઠ, ણો લઘ્મહ કુલોવકુલં’ હે ગૌતમ ! શ્રાવિષ્ઠી અમાવસ્યાની સાથે કુલસંજક નક્ષત્ર પણ હોય છે, ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર પણ યુક્ત હોય છે પરન્તુ કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત હોતાં નથી’ અર્થાત્ શ્રાવિષ્ઠી અમાવસ્યા કુલોપકુલસંજક નક્ષત્રની સાથે યોગ કરતી નથી. ‘કુલં જોણ્ઠમાણે મહાણક્ષત્તે જોણ્ઠ, ઉવકુલં જોણ્ઠમાણે અસ્સેસા ણક્ષત્તે જોણ્ઠ’ શ્રાવિષ્ઠી અમાવસ્યા જ્યારે કુલસંજક નક્ષત્રની સાથે યોગ કરે છે ત્યારે તે મધાનક્ષત્રની સાથે યોગ કરે છે અને જ્યારે ઉપકુલસંજક નક્ષત્રની સાથે યોગ કરે છે ત્યારે તે અશ્લેષા નક્ષત્રની સાથે યોગ કરે છે આ રીતે ‘સાવિટ્રી ણં અમાવાસં કુલં વા જોણ્ઠ ઉવકુલં વા જોણ્ઠ’ શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યાને કુલસંજક નક્ષત્ર અને ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે આથી તે ‘કુલેણ વા જુત્તા ઉવકુલેણ વા જુત્તા સાવિટ્રી અમાવાસા જુત્તેત્તિ વત્તવ્વં સિયા’ કુલસંજક નક્ષત્રથી અને ઉપકુલસંજક નક્ષત્રથી યુક્ત શ્રાવિષ્ઠી અમાવાસ્યા કહેવામાં આવી છે એવું પોતાના શિષ્યજનોને પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. ‘પાટ્ઠવહ્ણણં મંતે ! અમાવાસં તં ચેવ’ હે લદન્ત ! પ્રૌષ્ઠપદી અમાવાસ્યાને શુ’ કુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે? અથવા ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે? અથવા કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—હે ગૌતમ ! પ્રૌષ્ઠપદી અમાવાસ્યાને કુલસંજક નક્ષત્ર અને ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર એ બે નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે જ્યારે ‘કુલં જોણ્ઠમાણે ઉત્તરફગુણીણક્ષત્તે જોણ્ઠ’ કુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ‘ઉવકુલં જોણ્ઠમાણે પુઠ્ઠવાકગુણી’ અને જ્યારે ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર પોતાનાથી તેને યુક્ત કરે

છે—ત્યારે તેમનામાંથી પૂર્વકાલગુની નક્ષત્ર તેને પોતાની સાથે યુક્ત કરે છે. કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર તેને પોતાના દ્વારા યુક્ત કરતા નથી 'પાટુવજ્રણં અમાવાસં જાવ વત્તવ્વં સિયા' આ રીતે પ્રૌઠપદી અમાવાસ્યાને કુલસંજક નક્ષત્ર અને ઉપકુલસંજક નક્ષત્રથી યુક્ત થયેલી કહેવામાં આવી છે એ મુજબ પોતાના શિષ્યગણને સમજાવવું જોઈએ. 'મગ્ગસિરિણં તં ચેવ કુલં મૂલે ગક્ખત્તે જોણ્ઠ્ઠુ ડવકુલં જેટ્ઠા કુલોવકુલં અણુરાહા જાવ વત્તવ્વં સિયા' હે ભદ્રન્ત ! માર્ગશીર્ષી અમાવાસ્યાને કુલસંજક નક્ષત્ર પોતાનાથી યુક્ત કરે છે ? અથવા ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ? અથવા કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે— હે ગૌતમ ! માર્ગશીર્ષી અમાવાસ્યાને કુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે, ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર પણ યુક્ત કરે છે તેમજ કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર પણ યુક્ત કરે છે. જ્યારે કુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમનામાંથી એક મૂલ નક્ષત્ર તેનો યોગ કરે છે અને જ્યારે ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમાં જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર તેને યુક્ત કરે છે તથા જ્યારે કુલોપ-કુલસંજક નક્ષત્ર યુક્ત કરે છે ત્યારે તેમાં અનુરાધા નક્ષત્ર જોડાય છે. આવી રીતે માર્ગ-

શીર્ષી અમાવાસ્યાને કુલસંજક નક્ષત્ર ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર અને કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર પોતાનાથી યુક્ત કરે છે. આથી તેને કુલથી ઉપકુલથી તથા કુલોપકુલથી યુક્ત હોવાનું કહેવામાં આવી છે એ પ્રમાણે પોતાના શિષ્યસમુદાયને સમજાવવું. 'एवं माहीए फग्गुणीए आसाहीए' આ જ પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર માઘ માસભાવિની અમાવાસ્યાને, કાલગુનમાસ ભાવિની અમાવાસ્યાને અને અષાઠ માસભાવિની અમાવાસ્યાને કુલસંજક નક્ષત્ર ઉપકુલ સંજક નક્ષત્ર અને કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર વ્યાપ્ત કરે છે એમ કહેવું જોઈએ. 'अवसेसियाणं कुलं वा उवकुलं वा जोण्ड' તથા બાકીની પૌષી અમાવાસ્યાને ચૈત્ર માસની અમાવાસ્યાને, જ્યેષ્ઠ માસની અમાવાસ્યાને કુલસંજક અને ઉપકુલસંજક નક્ષત્ર એ બે નક્ષત્ર જ વ્યાપ્ત કરે છે. કુલોપકુલસંજક નક્ષત્ર વ્યાપ્ત કરતા નથી ઈત્યાદિ ક્રમથી પૂર્વની જેમ બધું કથન અત્રે કહી લેવાનું છે.

સન્નિપાતદ્વાર કથન

'जयाणं भंते ! सावित्री पूणिमा भवइ तयाणं माही अमावासा भवइ' પૂર્ણિમાસી નક્ષત્રથી અમાવાસ્યામાં અને અમાવાસ્યા નક્ષત્રથી પૂર્ણિમામાં નક્ષત્રનો જે નિયમથી સમ-વ્યય થાય છે તેનું નામ સન્નિપાત' છે. આ સન્નિપાત દ્વારનું કથન સૂત્રકાર અહીં કરી રહ્યા છે. આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુશ્રીને એવું પૂછ્યું છે—હે ભદ્રન્ત ! જ્યારે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમા થાય છે—અર્થાત્ શ્રવણ નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા કે જેનું ખીલ્લું નામ ધનિષ્ઠા છે—થાય છે તે તે સમયે એની પાછળ થનારી અમાવાસ્યા માઘી—મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે શું ? 'जयाणं भंते ! माही पूणिमा भवइ तयाणं सावित्री अमावासा भवइ' હે ભદ્રન્ત ! જે સમયે મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પશ્ચાત્ કાલભાવિની અમાવાસ્યા શ્રાવિષ્ઠા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે શું ? આના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે— 'हंता, गोयमा ! जयाणं सावित्री तं चैव वत्तव्वं' હા, ગૌતમ જ્યારે શ્રાવિષ્ઠી પૂર્ણિમા

શ્રવણ નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે તેની પછી આવતી અમાવાસ્યા મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે. જ્યારે મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય અમાવાસ્યા શ્રવણનક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે વગેરે બધાં પ્રશ્નોની જેમ જ અહીં જવાબ તરીકે કહેવા જોઈએ કારણ કે પ્રશ્નોની સ્વીકૃતિ જ તેમના જવાબ રૂપ હોય છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—અહીં વ્યવહારનયના મતાનુસાર જે નક્ષત્રમાં પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે અર્વાક્રાંતની અમાવાસ્યા મઘાનક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે કારણ કે શ્રવિષ્ઠા નક્ષત્રથી લઈને મઘાનક્ષત્ર ચૌદમું નક્ષત્ર છે. આ બધું શ્રાવણ માસને કેન્દ્રમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યાનું માનવું જોઈએ અને જ્યારે મઘા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય અમાવાસ્યા શ્રવણનક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે કારણ કે મઘા નક્ષત્રથી લઈને શ્રવિષ્ઠાનક્ષત્ર પંદરમું નક્ષત્ર છે એ વિધાન માઘ માસને લઈને કરવામાં આવ્યું છે તેમ જાણવું. જોઈએ. ‘જયાણં મંતે ! પોટ્ટવૈ પુણિમા મવઙ્ તયાણં કમ્ગુણી અમાવાસા મવઙ્’ હે ભદ્રન્ત ! જે કાળે પ્રૌઠપદી—ઉત્તરભાદ્રપદ

નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે તે સમયે પાશ્ચાત્ય અમાવાસ્યા ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે શું ? કારણ કે ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રથી લઈને ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્ર પંદરમું નક્ષત્ર છે. આ ભાદ્રપદની અપેક્ષાએ જાણવું જોઈએ. અને જ્યારે ફાલ્ગુની પૂર્ણિમા ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે ત્યારે અમાવાસ્યા પ્રૌઠપદી ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે શું ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘હંતા, ગોયમા તં ચેવ’ હા, ગૌતમ ! આ પ્રમાણે જ થાય છે—અર્થાત્ તમારો જેવો પ્રશ્ન છે તેનો જવાબ પણ તે જ છે. આ રીતે જે કાળમાં ઉત્તરભાદ્રપદ નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે તે સમયે પાશ્ચાત્ય અમાવાસ્યા ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે અને જ્યારે ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે ત્યારે અમાવાસ્યા પ્રૌઠપદી—ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે કારણ કે ઉત્તરફાલ્ગુની નક્ષત્રથી લઈને ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર ચૌદમું નક્ષત્ર છે. હવે લાઘવાર્થ અતિદેશનું કથન કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે—‘एवं एएणं अभिलावेणं इमाओ पुण्णिमाओ अमावासाओ णेयव्वाओ’ આજ પૂર્વોક્ત કથન પદ્ધતિ અનુસાર આ વક્ષ્યમાણ પૂર્ણિમાઓને

અને અમાવસ્યાઓને પણ જાણી લેવી જોઈએ. તે આ પ્રમાણે છે—‘अस्सिणी पुण्णिमा चेत्ती अमावासा’ અશ્વિની પૂર્ણિમા, ચૈત્રી અમાવસ્યા ‘कत्तियी पुण्णिमा वइसाही अमावासा’ કાર્તિકી પૂર્ણિમા, વૈશાખી અમાવાસ્યા ‘मग्गसिरि पुण्णिमा जेट्टामूली अमावासा’ માર્ગશીર્ષી પૂર્ણિમા જ્યેષ્ઠા મૂલી અમાવાસ્યા, ‘पोसीपुण्णिमा आसाही अमावासा’ પૌષી પૂર્ણિમા અને અષાઢી અમાવસ્યા ભાવ આ પ્રમાણે છે—અહીં અભિલાપ પ્રકાર આવે છે—જ્યારે અશ્વિની નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય અમાવસ્યા ચિત્રા નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે કારણ કે અશ્વિની નક્ષત્રથી લઈને ચિત્રા નક્ષત્ર પંદરમું નક્ષત્ર છે. આ વ્યવહારનયની અપેક્ષા કથન છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષા તો એક પણ અશ્વયુગ માસ ભાવિની અમાવસ્યામાં ચિત્રા નક્ષત્ર સંભવિત હોય છે અને જ્યારે ચિત્રા નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણમાસી હોય છે ત્યારે પાશ્ચાત્ય અમાવસ્યા અશ્વિની નક્ષત્રથી યુક્ત હોય છે આ કથન પણ વ્યવહારથી છે.

નિશ્ચયનયની અપેક્ષાથી તે એક પણ ચૈત્રમાસ લાવિની અમાવસ્યામાં અશ્વિની નક્ષત્ર સંલવિત હોય છે. આ સૂત્ર અશ્વિન અને ચૈત્રમાસ એ બે મહિનાઓને લઈને કહેવામાં આવ્યું છે. જે સમયે કૃત્તિકા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે તે સમયે વિશાખા નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવસ્યા હોય છે કારણ કે કૃત્તિકાથી પહેલા વિશાખા નક્ષત્ર પંદરમું નક્ષત્ર છે. જે સમયે વિશાખા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે તે સમયે પાશ્ચાત્ય અમાવાસ્યા કૃત્તિકા નક્ષત્ર યુક્ત હોય છે કારણ કે વિશાખા નક્ષત્રથી પહેલા કૃત્તિકા નક્ષત્ર ચૌદમું નક્ષત્ર છે. આ સૂત્ર કાર્તિક અને વૈશાખ માસને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે. જે સમયે મૃગશિરા નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણિમાસી હોય છે તે સમયે જ્યેષ્ઠા મૂળ નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવાસ્યા હોય છે અને જ્યારે જ્યેષ્ઠામૂલ નક્ષત્રથી યુક્ત પૌર્ણિમાસી હોય છે ત્યારે મૃગશિરા નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવાસ્યા હોય છે આ કથન માર્ગશીર્ષ અને જ્યેષ્ઠ માસને લક્ષમાં લઈને કરવામાં આવ્યું છે જ્યારે પુબ્ય નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પૂર્વાષાઠા નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવાસ્યા હોય છે અને જ્યારે પૂર્વાષાઠા નક્ષત્રથી યુક્ત પૂર્ણિમા હોય છે ત્યારે પુબ્ય નક્ષત્રથી યુક્ત અમાવાસ્યા હોય છે. પ્રસ્તુત કથન પૌષમાસ તેમજ અષાઠ માસને લઈને કરવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે માસાર્દ્ધમાસ પરિસમાપક નક્ષત્રોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૨૫

માસપરિસમાપકનક્ષત્ર કા નિરૂપણ

‘વાસાણં પદમં માસં કઙ્ગક્ષત્તા જેતિ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—હવે સૂત્રકાર સ્વયં અસ્તગમન દ્વારા અહોરાતના પરિસમાપક હોવાના કારણભૂત માસ પરિસમાપક નક્ષત્રોનું કથન કરે છે—આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે—‘વાસાણં પદમં માસં કતિ ગ્ગક્ષત્તા જેતિ’ હે ભદ્રન્ત ! ચાર માસનો જે વર્ષાકાળ છે તે વર્ષાકાળના શ્રાવણમાસ રૂપ પ્રથમ માસના કેમશઃ પરિસમાપક સ્વયં અસ્તગમન દ્વારા કેટલા નક્ષત્ર છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! ચત્તારિ ગ્ગક્ષત્તા જેતિ’ હે ગૌતમ ! વર્ષાકાળના પ્રથમ શ્રાવણમાસના પરિસમાપક આ ચાર નક્ષત્ર છે—‘તં જહા’ તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—

‘ઉત્તરાસાઢા અમિદ્ઁ સવણો ઘનિટ્ઠા’ ઉત્તરાષાઠા, અલિન્ગિત શ્રવણ અને ધનિષ્ઠા આ ચાર નક્ષત્ર કેવી રીતે શ્રાવણમાસના પરિસમાપક હોય છે ? આ સમ્બન્ધમાં સૂત્રકાર સ્વયં સમન્વવવાના આશયથી કહે છે—‘ઉત્તરાસાઢા ચહ્સ અહોરત્તે જેઙ્ઠ’ ઉત્તરાષાઠા નક્ષત્ર શ્રાવણમાસના પ્રથમના ૧૪ અહોરાતની પરિસમાપ્તિ કરે છે. ‘અમિદ્ઁ સત્ત અહોરત્તે જેઙ્ઠ’ અલિન્ગિત નક્ષત્ર ૭ અહોરાતની પરિસમાપ્તિ કરે છે. ‘સવણે અટ્ટ અહોરત્તે ઘનિટ્ઠા એન્ઠ અહોરત્તં જેઙ્ઠ’ શ્રવણ નક્ષત્ર આઠ અહોરાતની પરિસમાપ્તિ કરે છે. અને ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર એક

રાત-દિવસની પરિસમાપ્તિ કરે છે. આ રીતે આ ચારે નક્ષત્ર મળીને શ્રાવણમાસના ૩૦ દિવસોની-અહોરાત્રિઓની-પરિસમાપ્તિ કરે છે. આ નેતૃદ્વારનું પ્રયોજન રાત્રિજ્ઞાન આદિમાં 'જં નેઙ્ જયા રત્તિં જક્ષત્તં, તંસિ જહ ચત્તમાગે ! સંપત્તે વિરમેજ્જા સજ્ઞાય પઓસકાલંમિ' આ ગાથા અનુસાર જાણવું જોઈએ. આના જ અનુરોધથી હવે સૂત્રકાર દિનમાન જ્ઞાનના નિમિત્ત કહે છે કે-તે શ્રાવણમાસમાં પ્રથમ અહોરાત્રથી લઈને પ્રતિદિન અન્ય-અન્ય મંડળ સંક્રાન્તિથી તથા અન્ય પણ કોઈ પ્રકારે જે આ નક્ષત્રોમાં પરિવર્તન થાય છે ત્યારે તે શ્રાવણમાસના અન્તમાં-છેલ્લા દિવસે-ચાર આંગળ અધિક દ્વિપદા પૌરૂષી હોય છે, અત્રે આની વિશેષતા છે-જે સંક્રમણ-સંક્રાન્તિમાં જેટલું દિવસ-રાત્રિનું પ્રમાણ હોય છે તેના ચતુર્થાંશરૂપ એક પૌરૂષી-યામ-પ્રહર હોય છે-આપાઠી પૂર્ણિમામાં દ્વિપદ પ્રમાણ પૌરૂષી હોય છે, તેમાં શ્રાવણમાસ સંબંધી ચાર અંગુલોનો પ્રક્ષેપ કરવાથી ચાર અંગુલ

અધિક પૌરૂષી થાય છે આજ કથનને 'તં સિ ચ ણં માસંમિ ચરંરંગુલપોરસીએ છાયાએ સૂરિએ અણુપરિયટ્ટઙ્' આ સૂત્રો દ્વારા સૂત્રકારે પ્રકટ કર્યું છે કે તે મહિનામાં અર્થાત્ અન્તના દિવસે ચાર આંગળથી અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. 'તસ્સ ણં માસસ્સ ચરિમદિવસે દો પયા ચત્તારિય અંગુલા પોરિસી ભવઙ્' તે માસના અન્તિમ દિવસમાં જે પદવાળી અને ચાર આંગળવાળી પૌરૂષી હોય છે આ પ્રકારનું આ કથન પ્રથમ માસ પરિસમાપક ચાર નક્ષત્રોના સંબંધમાં કરવામાં આવ્યું છે.

'વાસાણં મંતે ! દોચ્ચં માસં કઙ્ જક્ષત્તા જેતિ' હે ભદ્રન્ત ! વર્ષાકાળના દ્વિતીય માસ રૂપ ભાદ્રપદ (ભાદરવા) માસના પરિસમાપક કેટલા નક્ષત્ર હોય છે ? આના જવાબમાં પ્રશ્ન કહે છે-'ગોયમા ! ચત્તારિ' હે ગૌતમ ! ચાર નક્ષત્ર વર્ષાકાળના ભાદ્રપદ માસના પરિસમાપક હોય છે. 'તં જહા' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-'ધનિટ્ટા, સયમિસયા પુઠ્ઠમદ્-વયા, ઉત્તરમદ્વયા' ધનિષ્ઠા, શતભિષકૂ પૂર્વભાદ્રપદા અને ઉત્તરભાદ્રપદા, એમાં 'ઘણિટ્ટાણં

ચત્તદ્સ અહોરત્તે જેઙ્' જે ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર છે તે ૧૪ અહોરાત્રિનું પરિસમાપક હોય છે 'સયમિસયા સત્ત અહોરત્તે જેઙ્' શતભિષકૂ નક્ષત્ર સાત અહોરાત્રિનું પરિસમાપક સમાપ્ત કરનારૂં હોય છે. 'પુઠ્ઠમદ્વયા અટ્ટ અહોરત્તે જેઙ્' પૂર્વભાદ્રપદા આઠ અહોરાત્રિઓના પરિસમાપક-સમાપ્ત કરનારૂં હોય છે. 'ઉત્તરમદ્વયા એઙ્' અને ઉત્તરભાદ્રપદા એક અહોરાત્રિનું પરિસમાપક હોય છે. આ પ્રકારે આ ચાર નક્ષત્ર ભાદ્રપદ માસની પરિસમાપ્તિ કરવાવાળા છે. 'તં સિ ચ ણં માસંસિ અટ્ટંગુલપોરિસીએ છાયાએ સૂરિએ અણુપરિયટ્ટઙ્' આ મહિનામાં આઠ આંગળ અધિક પૌરૂષી રૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલો સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે આ વાત સૂત્રકારે આ સૂત્રો દ્વારા પ્રકટ કરી છે-'તસ્સ માસસ્સ ચરિમે દિવસે દો પયા અટ્ટ ય અંગુલા પોરિસી ભવઙ્' તે મહિનાના છેલ્લા દિવસે જે પદવાળી તેમજ આઠ આંગળવાળી પૌરૂષી હોય છે.

'વાસાણં મંતે ! તઙ્ચં માસં કઙ્ જક્ષત્તા જેતિ' હે ભદ્રન્ત ! વર્ષાકાળના તૃતીય માસને-આશ્વિન માસને-કેટલાં નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રશ્ન કહે છે-'ગોયમા !

તિણિ ણકલ્ત્તા ણેતિ' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે. 'તં જહા' તે નક્ષત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે—'ઉત્તરમહવયા રેવઈ અસ્સિણી' ઉત્તરભાદ્રપદા રેવતી અને અશ્વિની આ નક્ષત્રોમાં કયા કયા નક્ષત્ર કેટકેટલી અહોરાત્રિને સમાપ્ત કરે છે એ જિજ્ઞાસાને સંતોષવા નિમિત્તે સૂત્રકાર કહે છે—'ઉત્તરમહવયા ચઢહસરાઈંદિણે' ઉત્તરભાદ્રપદા નક્ષત્ર આસો માસની ૧૪ અહોરાત્રિઓને સમાપ્ત કરે છે. 'રેવઈ પળ્લરસ' રેવતી નક્ષત્ર ૧૫ અહોરાત્રિઓને સમાપ્ત કરે છે. 'અસ્સિણી ઇમં' અશ્વિન નક્ષત્ર અશ્વિન માસના ૧ દિવસ રાતને સમાપ્ત કરે છે. 'તંસિ ચ ણં માસંસિ દુવાલસંગુલપોરિસીણે છાયાણે સૂરિણે અણુપરિયદ્દઈ' આ અશ્વિનમાસમાં આર આંગળ અધિક પૌરુષી ૩૫ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આ રીતે 'તસ્સ માસસ્સ ચરિમે દિવસે લેહદ્દાઈં તિણિ પયાઈં પોરિસી ભવઈ' આ અશ્વિન-

માસના અંતિમ દિવસે ત્રણ ત્રણ પદોવાળી પરિપૂર્ણ ત્રણ પદ પ્રમાણ પૌરુષી હોય છે.

'વાસાણં મંતે ! ચઢ્ઢયં માસં કઠ્ઠ ણકલ્ત્તા ણેતિ' હે ભદ્રન્ત ! વર્ષાકાળનો કાર્તિકમાસ કે જે ચતુર્થમાસ છે તેને કેટલાં નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! તિણિ' હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર કાર્તિકમાસને સમાપ્ત કરે છે 'તં જહા' આ નક્ષત્ર આ પ્રમાણે છે—'અસ્સિણી ભરણી, કત્તિયા' અશ્વિની, ભરણી અને કૃત્તિકા એમાં અશ્વિની નક્ષત્ર કાર્તિકમાસના ૧૪ દિવસ-રાત્રિને સમાપ્ત કરે છે. ભરણી નક્ષત્ર ૧૫ દિવસ-રાત્રિને જ્યારે કૃત્તિકા નક્ષત્ર માત્ર એક દિવસ-રાત્રિને સમાપ્ત કરે છે. આજ હકીકત 'અસ્સિણી ચઢહસ ભરણી પંચદસ કત્તિયા ઇમં' એ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે 'તંસિ ચ ણં માસંસિ સોલસંગુલપોરિસીણે છાયાણે સૂરિણે અણુપરિયદ્દઈ' તે કાર્તિકમાસમાં સોળ આંગળ અધિક પૌરુષી ૩૫ છાયાવાળો સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. 'તસ્સ ચ ણં માસસ્સ ચરિમે દિવસે તિણિ પયાઈં ચત્તારિ અંગુલાઈં પોરિસી ભવઈ' આ કાર્તિકમાસના છેલ્લા દિવસે ચાર આંગળ અધિક ત્રિપદા પૌરુષી હોય છે.

વર્ષાકાલિક વિચાર સમાપ્ત

હેમન્તકાલ વિચાર—

'હેમંતાણં મંતે ! પદમં માસં કઠ્ઠ ણકલ્ત્તા ણેતિ' હે ભદ્રન્ત ! હેમન્તકાળના પ્રથમ માસને કેટલાં નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ? હેમન્તકાળનો પ્રથમ માસ માગશરમાસ છે. આ માસને કેટલાં નક્ષત્ર પોતાના અસ્તગમન દ્વારા પરિસમાપ્ત કરે છે ? એવો આ પ્રશ્ન છે. આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—'ગોયમા ! તિણિ કત્તિયા, રોહિણી, મિગસિરં' હે ગૌતમ ! કૃત્તિકા, રોહિણી અને મૃગશિરા એ ત્રણ નક્ષત્ર પોતાના અસ્તગમન દ્વારા માર્ગશીર્ષ

માસને પરિસમાપ્ત કરે છે આમાં 'કત્તિયા ચઢહસ, રોહિણી પન્નરસ, મિગ્ગસિરં એગં જેઠ્' કૃત્તિકા નક્ષત્ર માગશર માસના ૧૪ દિવસ-રાતાને, રોહિણી ૧૫ દિવસ-રાતાને અને મૃગશિરા નક્ષત્ર ૧ દિવસ-રાતાને પરિસમાપ્ત કરે છે. 'તંસિ ચ ણં માસંસિ વીસંગુલપોરિ-સીએ છાયાએ સૂરિએ અણુપરિયટ્ટહ્' આ માગશર માસમાં ૨૦ આંગળ અધિક પૌરુષીરૂપ છાયાથી વ્યાપ્ત સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. 'તસ્સ ણં માસસ્સ જે સે ચરિમે દિવસે તંસિ ચ ણં દિવસંસિ તિણિણ પયાઈં અટ્ટ ય અંગુલાઈં પારિસી ભવઈ' આ અગહનમાસ (માગશર)ને જે અંતિમ દિવસ હોય છે તે દિવસે આઠ આંગળ અધિક ત્રિપદા પૌરુષી હોય છે.

'હેમંતાણં મંતે ! દોચ્ચં માસં કઠ્ઠ ણક્કલ્લતા જેતિ' હેમન્તકાળના દ્વિતીયમાસ રૂપ જે પોષમાસ છે તેની સમાપ્તિના સમ્બન્ધમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-હે ભદ્રન્ત ! હેમન્તકાલના દ્વિતીય પોષમાસના પરિસમાપ્ત કેટલા નક્ષત્ર હોય છે? અર્થાત

પોતાના અસ્ત થવા રૂપ સમયની દ્વારા કયા કયા નક્ષત્ર આ માસને સમાપ્ત કરે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-ગોયમા ! ચત્તારિ ણક્કલ્લતા જેતિ' હે ગૌતમ ! આ માસને ચાર નક્ષત્ર પોતાના અસ્ત થવા રૂપ સમય દ્વારા સમાપ્ત કરે છે-તં જહા' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-મિગસિરં, અહા, પુણવ્વસુ, પુસ્સો' મૃગશિર આર્દ્રા, પુનર્વસુ અને પુષ્પ આ નક્ષત્રોમાંથી કયા નક્ષત્ર પોષમાસની કેટલી અહોરાત્રિએને સમાપ્ત કરે છે-અર્થાત્ આ ચાર નક્ષત્રોમાંથી કયા કયા નક્ષત્ર પોષમાસના ૩૦ દિવસોમાંથી કેટલા દિવસો સુધી ઉદિત રહીને અસ્ત થઈ જાય છે? હવે આ વાતનો વિચાર કરતા થકા પ્રભુ ગૌતમસ્વામીને કહે છે-મિગસિરં ચઢહસરાઈંદિયાઈં જેતિ' મૃગશિર નક્ષત્ર પોષમાસની ૧૪ અહોરાતોને સમાપ્ત કરે છે-અર્થાત્ મૃગશિર નક્ષત્ર પોષમાસનાં પ્રથમ ૧૪ દિવસો સુધી ઉદિત રહે છે પછી તે અસ્ત થઈ જાય છે. 'અહા અટ્ટ જેઠ્' આર્દ્રા નક્ષત્ર પોષમાસના આઠ દિવસોને પરિસમાપ્ત કરે છે. 'પુણવ્વસુ સત્તરાઈંદિયાઈં' પુનર્વસુ નક્ષત્ર પોષમાસના સાત દિવસ-રાતાને સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે આ ચાર નક્ષત્ર મળીને હેમન્તકાળના ખીજા માસ-પોષમાસને ક્ષપિત (પુરૂં) કરે છે.

'તયાણં ચઢવ્વીસંગુલપોરિસીએ છાયાએ સૂરિએ અણુપરિયટ્ટહ્' આ પોષમાસના અન્તિમ દિવસે ચોવીસ આંગળ અધિક પૌરુષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ વાત-તસ્સણં માસસ્સ જે સે ચરિમે દિવસે તંસિ ચ ણં દિવસંસિ લેહટ્ટાઈં ચત્તારિ પયાઈં પોરિસી ભવઈ' આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે પુષ્ટ કરી છે-પાદ પર્યન્તવર્તિની' સીમાનું નામ રેઆ છે-આમાં રહેલા ચાર પાદ પ્રમાણ પૌરુષી છે-અર્થાત્ આ માસના અંતિમ દિવસે પરિપૂર્ણ ચાર પાદ પ્રમાણ પૌરુષી હોય છે.

'હેમંતાણં મંતે ! તચ્ચં માસં કઠ્ઠ ણક્કલ્લતા જેતિ' હે ભદ્રન્ત ! હેમન્તકાળનો જે ત્રીજો માહ માસ છે તેને કેટલા નક્ષત્ર પોતાના અસ્તગમન દ્વારા ક્ષપિત કરે છે? સમાપ્ત કરે છે?

આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! તિણિણ પુસ્સો અસિલેસા મહા’ હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર માહ માસના પરિસમાપક હોય છે આ ત્રણ નક્ષત્ર પુષ્પ, અશ્લેષા અને મઘા છે એમાં ‘પુસ્સો ચઝહસ રાઈં દિયાઈં જેઝ’ પુષ્પ નક્ષત્ર માહ માસના ૧૪ દિવસોને સમાપ્ત કરે છે ‘અસિલેસા પળ્ણરસ’ અશ્લેષા નક્ષત્ર માહમાસના ૧૫ દિવસોને સમાપ્ત કરે છે. ‘મહા ઈક્કં’ અને મઘા નક્ષત્ર મહામાસના ૧ દિવસ—રાતને સમાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારે આ ત્રણે નક્ષત્ર મહામાસના પરિસમાપક હોય છે ‘તયાળં વીસંગુલપોરિસીઐ છાયાઐ સૂરિઐ અણુપરિયટ્ટઈ’ આ માહમાસના છેલ્લા દિવસે ૨૦ આંગળ અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ હકીકતનું સમર્થન ‘તસ્સળં માસસ્સ જે સે ચરમે દિવસે તંસિ ચ ણં દિવસંસિ તિણિણ પયાઈં અટ્ટંગુલાઈં પોરિસી ભવઈ’ સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા કરેલું છે અર્થાત્ આ માસના અન્તિમ દિવસે આઠ આંગળ અધિક ત્રિપદા

પૌરૂષી હોય છે. ‘હેમંતાળં મંતે ! ચઝથં માસં કઙ્ઙ નક્કલ્લતા જેતિ’ હે ભદન્ત ! હેમન્ત-કાળના ચોથા માસ રૂપ ક્ષાલ્લુનમાસને કેટલાં નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ? એના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! તિણિણ નક્કલ્લતા જેતિ’ હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર ક્ષાલ્લુનમાસને સમાપ્ત કરે છે—‘તં જહા’ તે નક્ષત્ર આ પ્રમાણે છે ‘મહા, પુલ્લાવકગુણી, ઉત્તરાવકગુણી’ મઘા પૂર્વાક્ષાલ્લુની અને ઉત્તરાક્ષાલ્લુની એમાં ‘મહા ચઝહસ રાઈંદિયાઈં જેઝ’ મઘા જે નક્ષત્ર છે તે ક્ષાલ્લુમાસના ૧૪ દિવસ—રાતોને સમાપ્ત કરે છે ‘પુલ્લાવકગુણો પળ્ણરસ રાઈંદિયાઈં’ પૂર્વાક્ષાલ્લુની ૧૫ અહોરાતોને સમાપ્ત કરે છે અને ‘ઉત્તરાવકગુણી ઈણં રાઈંદિયં જેઝ’ ઉત્તરાક્ષાલ્લુની એક દિવસરાતને સમાપ્ત કરે છે આ રીતે ત્રણ નક્ષત્ર મળીને હેમન્તકાળના ક્ષાલ્લુમાસને સમાપ્ત કરે છે. ‘તયાળં સોલસંગુલપોરિસીઐ છાયાઐ સૂરિઐ અણુપરિયટ્ટઈ’ આ

ક્ષાલ્લુમાસના છેલ્લા દિવસે સોળ આંગળ અધિક પૌરૂષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ વાત ‘તસ્સળં માસસ્સ જે સે ચરમે દિવસે તંસિ ચ ણં દિવસંસિ તિણિણ પયાઈં ચત્તારિ અંગુલાઈં પોરિસી ભવઈ’ એ સૂત્ર દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે ક્ષાલ્લુમાસના અન્તિમ દિવસે ચાર આંગળ અધિક ત્રિપદા પૌરૂષી હોય છે.

‘ગિમ્હાળં મંતે ! પઢમં માસં કઙ્ઙ નક્કલ્લતા જેતિ’ હે ભદન્ત ! શ્રીષ્ઠકાળના પ્રથમ માસને—ચૈત્રમાસને કેટલા નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! તિણ્ણિ નક્કલ્લતા જેતિ’ હે ગૌતમ ! ત્રણ નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. ‘તં જહા’ તેમના નામ આ પ્રકારે છે—‘ઉત્તરાવકગુણી હ્થો ચિત્તા’ ઉત્તરાક્ષાલ્લુની હસ્ત અને ચિત્રા એમાં ‘ઉત્તરાવકગુણો ચઝહસરાઈંદિયાઈં જેઝ’ ઉત્તરાક્ષાલ્લુની નક્ષત્ર શ્રીષ્ઠકાળના પ્રથમ માસ ચૈત્રમાસની ચૌદ અહોરાતોને સમાપ્ત કરે છે. ‘હ્થો પળ્ણરસ રાઈંદિયાઈં જેઝ’ હસ્ત નક્ષત્ર ચૈત્ર માસની ૧૫ અહોરાત્રિઓને સમાપ્ત કરે છે ‘ચિત્તા ઈણં રાઈંદિયં જેઝ’ અને ચિત્રા નક્ષત્ર ચૈત્રમાસના

એક દિવસરાતને સમાપ્ત કરે છે. આ ચિત્રા નક્ષત્ર દ્વારા સમાપ્ત થતું હોવાના કારણે આ માસને 'ચૈત્રમાસતુ' નામ આપવામાં આવ્યું છે. 'તયાણં દુવાલસંગુલપોરિસીણ છાયાણ સૂરિણ અણુપરિયદ્દૃ' આ ચૈત્રમાસનો જે અંતિમ દિવસ હોય છે તે દિવસે ૧૨ આંગળ અધિક પૌરુષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ હકીકતને 'તસ્સણં માસસ્સ જે સે ચરિમે દિવસે તંસિ ચ ણં દિવસંસિ લેહટ્ટાઈં તિણિણ પયાઈં પોરિસી ભવઈ' આ સૂત્ર દ્વારા વિશદ રૂપથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે-આ ચૈત્રમાસનો છેલ્લો દિવસ હોય છે તે દિવસે પરિપૂર્ણ ત્રણ પદવાળી પૌરુષી હોય છે 'ગિમ્હાણં મંતે ! દોચ્ચં માસં કઈ ણક્કલ્લા જેતિ' હે ભદન્ત ! ગ્રીષ્મકાળનો જે બીજો માસ વૈશાખ છે તેને કેટલાં નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે -'ગોયમા ! તિણિણ ણક્કલ્લા જેતિ' હે

ગૌતમ ! ગ્રીષ્મકાળના બીજા માસ વૈશાખમાસને ત્રણ નક્ષત્ર સમાપ્ત કરે છે. 'તં જહા' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે- 'ચિત્તા સાઈં વિસાહા' ચિત્રા સ્વાતિ અને વિશાખા, એમાં 'ચિત્તા ચહ્સ રાઈંદિયાઈં જેઈ' ચિત્રા નક્ષત્ર ગ્રીષ્મકાળના વૈશાખમાસના પ્રાથમિક ૧૪ રાતદિવસોને સમાપ્ત કરે છે. 'સાઈં પ્ણરસ રાઈંદિયાઈં જેઈ' સ્વાતિ નક્ષત્ર વૈશાખના માધ્યમિક ૧૫ દિવસોને સમાપ્ત કરે છે. 'વિસાહા ઇમં રાઈં દિવં જેઈ' અને વિશાખાના નક્ષત્ર અન્તના એક દિવસરાતને સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે આ ત્રણ નક્ષત્ર મળીને વૈશાખમાસને પરિસમાપ્ત કરે છે, વિશાખા નક્ષત્ર દ્વારા અન્તમાં પરિસમાપ્ત હોવાના કારણે આ માસતુ' નામ વૈશાખ એ પ્રમાણે થયું છે. 'તયાણં અટુંગુલપોરિસીણ છાયાણ સૂરિણ અણુપરિયદ્દૃ' વૈશાખમાસના અન્તિમ દિવસે આઠ આંગળ અધિક પૌરુષીરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આ અભિપ્રાયથી જ સૂત્રકારે 'તસ્સં ણં માસસ્સ જે સે

ચરિમે દિવસે તંસિ ચ ણં દિવસંસિ દો પયાઈં અટુંગુલાઈં પોરિસી ભવઈ' તે માસનો જે છેલ્લો દિવસ છે તે છેલ્લા દિવસે આઠ આંગળ અધિક દ્વિપદા પૌરુષી હોય છે એ પ્રમાણે કહેલ છે.

'ગિમ્હા ણં મંતે ! તચ્ચં માસં કઈ ણક્કલ્લા જેતિ' હે ભદન્ત ! ગ્રીષ્મકાળના તૃતીય-માસને-જેઠને-કેટલા નક્ષત્ર પરિસમાપ્ત કરે છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! ચત્તારિ ણક્કલ્લા જેતિ' હે ગૌતમ ! ચાર નક્ષત્ર જેઠમાસને પરિસમાપ્ત કરે છે 'તં જહા' તે નક્ષત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે- 'વિસાહા અણુરાહા, જેટ્ટા, મૂલો' વિશાખા અનુરાધા જ્યેષ્ઠા અને મૂળ, આમાં 'વિસાહા ચહ્સ રાઈંદિયાઈં' વિશાખા જે નક્ષત્ર છે તે જેઠમાસના પ્રાથમિક ૧૪ દિવસરાતોને સમાપ્ત કરે છે. 'અણુરાહા અટ્ટરાઈંદિયાઈં જેઈ' અનુરાધા નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠ માસના માધ્યમિક આઠ દિવસ રાતોને સમાપ્ત કરે છે. 'જેટ્ટા સત્તરાઈંદિયાઈં જેઈ'

જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર સાત દિવસ રાતોને સમાપ્ત કરે છે. ‘મૂલો એગં રાઈંદિયં ગેઈ’ મૂલ નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠમાસના છેલ્લા એક દિવસ રાતને સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે, આ વિશાખા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા અને મૂલ નક્ષત્ર જ્યેષ્ઠમાસના પરિસમાપક કહેવામાં આવ્યા છે—‘તયાણં ચરંગુલ-પોરિસીએ છાયાએ સૂરિએ અણુપરિયટ્ટઈ’ આ જ્યેષ્ઠમાસના અન્તિમ દિવસે ચાર આંગળ અધિક પૌષ્પીથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે. આજ વસ્તુને ‘તસ્સ ણં માસસ્સ જે સે ચરિમે દિવસે તંસિ ચ ણં દિવસંસિ દો પયાઈં ચત્તારિય અંગુલાઈં પોરિસી ભવઈ’ પ્રકટ કરવાના આશયે સૂત્રકારે પ્રસ્તુત સૂત્ર કહેલ છે જેમાં એ હકીકતની પુષ્ટી કરવામાં આવી છે કે જ્યેષ્ઠમાસના અન્તિમ દિવસે પૌષ્પીનું પ્રમાણ ચાર આંગળ અધિક બે પદ રૂપ હોય છે,

‘ગિમ્હાણં મંતે ! ચરત્થં માસં કઈ ણક્કલ્લા ણેતિ’ હે ભદ્રન્ત ! શ્રીખમકાળનેા ચતુર્થ-માસ જે અષાઢમાસ છે તેને કેટલા નક્ષત્ર પોતાના ઉદયના અસ્તગમન દ્વારા પરિસમાપ્ત કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! તિણ્ણ ણક્કલ્લા ણેતિ’ હે ઐતમ !

અષાઢમાસને ત્રણ નક્ષત્ર પોતાના ઉદયના અસ્તગમન દ્વારા પરિસમાપ્ત કરે છે, ‘તં જહા’ તે નક્ષત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે—‘મૂલો પુવ્વાસાઢા, ઉત્તરાસાઢા’ મૂલ નક્ષત્ર પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર, એમાં ‘મૂલો ચરદ્દસ રાઈંદિયાઈં ગેઈ’ મૂલ જે નક્ષત્ર છે તે અષાઢ માસના પ્રાથમિક ૧૪ રાત દિવસોને પોતાના ઉદયના અસ્તગમન દ્વારા પરિસમાપ્ત કરે છે. ‘પુવ્વાસાઢા પણ્ણરસ રાઈં દિયાઈં ગેઈ’ પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર અષાઢમાસના માધ્યમિક ૧૫ રાત દિવસોને પરિસમાપ્ત કરે છે અને ‘ઉત્તરાસાઢા એગં રાઈંદિયાઈં ગેઈ’ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર અષાઢમાસના છેલ્લા એક દિવસ રાતને સમાપ્ત કરે છે. આ રીતે આ ત્રણ નક્ષત્ર અષાઢ-માસના ત્રીસ દિવસ રાતોને સમાપ્ત કરે છે. અષાઢમાસના અન્તના દિવસે ‘તયાણં સમ-ચરંસ સંઠાણ સંઠિયાએ ણમ્મોહપરિમંડલાએ સકાયમણુરંગિયાએ છાયાએ સૂરિએ અણુપરિયટ્ટઈ’ સમચરુતરસ સંસ્થાનથી યુક્ત—ગોળાકારવાળી—અને ન્યગ્રોધ પરિમંડળવાળી જે પ્રકાશ્ય વસ્તુ છે અથવા ખીણ પણ કોઈ સંસ્થાનવાળી જે પ્રકાશ્ય વસ્તુ છે તે વસ્તુની અનુરૂપ છાયાથી યુક્ત થયેલ સૂર્ય પરિભ્રમણ કરે છે, આનું તાત્પર્ય એ છે કે અષાઢમાસમાં પ્રાયઃ સમસ્ત પ્રકાશ્ય વસ્તુઓનો પડછાયો દિવસના ચોથા ભાગમાં અથવા અતિકાન્ત થયેલા બાકીના ભાગમાં, તેમાં પણ જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તરમંડળમાં વર્તમાન રહે છે ત્યારે જે પ્રકાશ્ય વસ્તુની જેવી આકૃતિ હોય છે (આકાર હોય છે) તે વસ્તુનો પડછાયો પણ તેજ આકારવાળો હોય છે આથી જ સૂત્રમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોળ વસ્તુનો પડછાયો પણ ગોળ જ હોય છે ઇત્યાદિ, આજ વાત સૂત્રકારે—‘સકાયમણુરંગિયાએ’ પદ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે. સ્વકાય શબ્દથી અહીં પ્રકાશ્ય વસ્તુનું શરીર—પિણ્ડ લેવામાં આવ્યું છે, તેને અનુરંજિત કરવાવાળો જે પડછાયો તે સ્વકાય અનુરંગિની છાયા આવા પડછાયાથી

સૂર્ય તે વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે. આ પ્રમાણે અષાઠમાસ પ્રાથમિક દિવસથી લઈને પ્રતિદિન અન્ય અન્ય મંડળની સંક્રાન્તિ દ્વારા સૂર્ય એ પ્રમાણે પરિભ્રમણ કરે છે કે જેથી સમસ્ત પ્રકાશ્ય વસ્તુનો પડછાયો દિવસના ચોથા ભાગમાં અથવા અતિક્રાન્ત થયેલા શેષ ભાગમાં પોતાના આકારવાળી અને પોતાના પ્રમાણવાળી હોય છે. અહીં વિશેષણોથી જે વક્તવ્ય છે તેને સ્થળાન્તરમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. ‘તસ્મિં માસસ્મિન્ જો સે ચરિમે દિવસે તંસિચ ણં દિવસંસિ લેહટ્ટાઈં દોપયાઈં પોરિસી ભવઈ’ તે ગ્રીષ્મકાળના ચોથા માસના અન્તિમ દિવસે પૂર્ણરૂપથી દ્વિપદા પૌરુષી હોય છે ‘અસિ ણં પુવ્વવણ્ણિયાણં પયાણં ઇમા સંગહણી ગાહા’ આ પૂર્વવર્ણિત થયેલા પદોની આ સંગ્રહકારિણી ગાથા છે-‘જોગો દેવ ચ તારગ્ગ ગોત્ત સંઠાણ ચંદરવિ જાગા । કુલ પુણ્ણિમ અવમંસા ણેયા છાયા ચ બોદ્ધવ્વા ॥૧૧॥ આ ગાથાનો અર્થ અગાઉ લખાઈ ગયો છે આથી પુનઃ અત્રે એનો અર્થ લખવામાં આવ્યો નથી. ॥૨૬॥

સોલહદારો કે વિષયાર્થ સંગ્રહ

અસ્થિણં મંતે ! ચંદિમ સૂરિયાણં’ ઇત્યાદિ-

ટીકાર્થ-આજ અધિકારમાં સૂત્રકારે જે ૧૬ દ્વાર કહ્યાં છે તેમની આ સંગ્રહગાથાઓ છે, એમાં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે ચન્દ્ર સૂર્યના અધઃસ્તન પ્રદેશવતી તારા વિમાનોનાં કેટલાંક અધિષ્ઠાયક દેવ હીન પણ હોય છે અને કેટલાંક સદૃશ પણ હોય છે આ પ્રથમ દ્વાર છે, રાશિ પરિવાર નામનું ખીણું દ્વાર છે. મંદરા ખાધા એ ત્રીણું દ્વાર છે. લોકાન્ત નામનું ચોથું દ્વાર છે, ધરણિતલાખાધા નામનું પાંચમું દ્વાર છે. ‘અંતો વાહિં ચોદ્ધમુહે’ નક્ષત્ર ચાર ક્ષેત્રની અંદર ચાલે છે? અથવા બહાર ચાલે છે? અથવા ઉપર ચાલે છે કે નીચે ચાલે છે? એવી વક્તવ્યતાવાળું છઠું દ્વાર છે, સંસ્થાન નામનું સાતમું દ્વાર છે એમાં જ્યોતિષક દેવોના વિમાનોની આકૃતિ વર્ણવવામાં આવી છે. પ્રમાણ નામનું આઠમું દ્વાર છે. ચન્દ્રાદિક દેવોના વિમાનોને કેટલા દેવ વહન કરે છે? આ જાતની વક્તવ્યતાવાળું નવમું વહન દ્વાર છે શીઘ્રગતિ નામનું દશમું દ્વાર છે કોણ અલ્પધિવાળા છે? કોણમહાધિવાળા છે? એવું આ ઋદ્ધિમાન નામનું અગીયારમું દ્વાર છે, તારંતર નામનું ૧૨મું દ્વાર છે. અગ્રમહિષી નામનું ૧૩મું દ્વાર છે, ‘તુલ્લિયવહૂ’ નામનું ૧૪મું દ્વાર છે. સ્થિતિ નામનું ૧૫મું દ્વાર છે અને અલ્પબહુત્વ નામનું ૧૬મું દ્વાર છે.

ચન્દ્રસૂર્યાદિ કે તારાવિમાન ઉનકા ઉચ્ચત્વાદિ કા નિરૂપણ

આ પૈકી પ્રથમ દ્વારની વક્તવ્યતા સમ્બન્ધમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને પૂછ્યું—‘અત્થિણં મંતે ! ચંદિમ સૂરિયાણં હિદ્દિંપિ તારારૂવા અણું વિ તુલ્લા વિ સમેવિ તારારૂવા અણું વિ તુલ્લા વિ ડપિં વિ તારારૂવા અણું વિ તુલ્લા વિ’ હે ભદ્રન્ત ! ચન્દ્ર અને સૂર્ય આદિ દેવોના, ક્ષેત્રની અપેક્ષા નીચે વર્તમાન તારા વિમાનોના કેટલાક અધિષ્ઠાયક દેવ, શું દ્યુતિવિલવાદિકની અપેક્ષાહીન પણ હોય છે ? તથા કેટલાક દ્યુતિવિલવાદિકની અપેક્ષા સદૃશ પણ હોય છે ? તથા ચન્દ્રાદિ વિમાનોની સમશ્રેણીમાં સ્થિત તારાવિમાનોના અધિષ્ઠાયક દેવ ચન્દ્ર સૂર્યાદિક દેવોની દ્યુતિ અને વૈભવ આદિની અપેક્ષા શું હીન પણ છે ? અને તુલ્ય પણ હોય છે ?

તથા ચન્દ્રાદિક વિમાનોના ક્ષેત્રની અપેક્ષા ઉપર-ઉપરિતન ભાગમાં સ્થિત-તારાવિમાનોના અધિષ્ઠાયક દેવ ચન્દ્ર સૂર્ય દેવોની દ્યુતિ અને વૈભવ આદિની અપેક્ષા શું હીન તેમજ સમાન પણ હોય છે ? આ રીતે કાકુની અપેક્ષા લઈને ગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનો નિચોડ એજ છે કે ચન્દ્ર આદિ દેવોના વિમાનોની નીચે સમશ્રેણીમાં સ્થિત અને ઉપરમાં સ્થિત તારાવિમાનોના અધિષ્ઠાયક દેવ શું દ્યુતિ વિલવાદિકની અપેક્ષાથી હીન હોય છે ? અથવા સમાન હોય છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘હંતા, ગોયમા ! તં ચેવ ડચ્ચારેચ્ઠવં’ હા, ગૌતમ ! આવા જ હોય છે અર્થાત્ ચન્દ્ર સૂર્યાદિક વિમાનોની નીચે વર્તમાન તારાવિમાનોના દેવ કેટલાક એવા હોય છે જે તેમની દ્યુતિ અને વૈભવ આદિની અપેક્ષાહીન હોય છે અને કેટલાક એવા હોય છે જે તેમની દ્યુતિ અને વૈભવ આદિની અપેક્ષા સમાન હોય છે, એવી જ રીતે સમશ્રેણીમાં વર્તમાન અને ઉપરમાં વર્તમાન તારાવિમાનોના દેવોના સમ્બન્ધમાં પણ જાણવું. કારણ કે હીન તથા સમાન દ્યુતિ વગેરેવાળા

હોવું આ બધું પૂર્વભવમાં સંચય કરેલાં કર્મોના ઉદયાનુસાર જ થાય છે આ રીતે હે ગૌતમ ! જે રીતે તમે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તેનો જવાબ પણ તેવો જ છે, ‘સે કેળદ્દેણં મંતે ! એવં વુચ્ચઈ અત્થિ ણં’ હે ભદ્રન્ત ! આવું આપ કયા કારણે કહી શકો છો કે ચન્દ્રાદિક દેવોની વિલવાદિકની અપેક્ષા તારારૂપ દેવોના વિલવાદિકમાં હીનતા અને સમાનતા છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! જહા ર ણં તેસિં દેવાણં’ હે ગૌતમ ! જેવું જેવું તે દેવોના પૂર્વભવમાં ‘તવનિયમવંમચેરાણિ ડસિયાઈ મવંતિ’ તપ નિયમ, બ્રહ્મચર્ય અધિક રૂપથી સેવાય છે—અર્થાત્ અનશન વગેરે ૧૨ પ્રકારના તપોનું શૌચાદિરૂપ નિયમોનું અને મૈથુન વિરતિરૂપ બ્રહ્મચર્યનું અધિક રૂપમાં અથવા હીનરૂપમાં સેવન થાય છે. ‘તહા ર ણં તેસિં દેવાણં એવં પળ્ણાયણ તં જહા અણુત્તં વા તુલ્લત્તં વા’ તેવા તેવા તે દેવોને એવું

કહેવામાં આવે છે કે તે ચન્દ્રાદિક દેવોના વિલવાદિકની અપેક્ષા હીન વિલવાદિવાળા છે આ કથનનું તાત્પર્ય એજ છે કે જેટલાં જેટલાં રૂપમાં પૂર્વલવમાં આ દેવોની દ્વારા તપ, નિયમ અને પ્રહ્લચર્યનું સેવન થાય છે તેટલાં તેટલા રૂપમાં તે દેવોના વિલવાદિકોમાં ચન્દ્ર સૂર્યાદિ દેવોના વિલવાદિકથી સમાનતા પણ હોય છે અને સમાનતા નથી પણ હોતી આ તો લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે કે કેટલાંક મનુષ્યો પૂર્વ જન્માન્તરોપાર્જિત તથાવિધ પુણ્યના પ્રભાવથી રાજા ન હોવા છતાં પણ રાજા જેવા વૈભવ વગેરેવાળા હોય છે. 'જહાર ણં તેસિં દેવાણં તવનિયમવંમચેરાણિ ણો ઉસિયાઈં ભવંતિ તહા ૨ ણં તેસિં દેવાણં एवं ણો પણ્ણ-ચણ તં જહા-અણુત્તે વા તુલ્લત્તે વા' તથા જે તારાવિમાન અધિષ્ઠાયક દેવો દ્વારા અનશન આદિ ૧૨ પ્રકારના તપોનું શૌચાદિ નિયમોનું અને મૈથુન વિરતિરૂપ પ્રહ્લચર્યનું પૂર્વ લવમાં સેવન કરાતું નથી એવા તે દેવ આભિનિયોગક કર્મોદ્યથી અતિનિકૃષ્ટ હોય છે. આથી તે દેવોના સંબંધમાં અણુત્વ અને તુલ્યત્વનો વિચાર જ થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે અકામ નિર્જરાદિના યોગથી દેવત્વપદની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ દેવદ્વિનો અલાભ હોવાના કારણે તે દેવોમાં ચન્દ્રસૂર્યાદિકોથી ઘુતિ વિલવાદિકની અપેક્ષા લઈને અણુત્વની પણ શક્યતા બ્યારે હોતી નથી ત્યારે તેમની સાથે તુલ્યતાની વાત તો કઈ રીતે વિચારણામાં લઈ શકાય ?

પ્રથમદ્વાર કથન સમાપ્ત

દ્વિતીયદ્વાર કથન-

‘એગમેગસસ ણં મંતે ! ચંદ્રસસ કેવડ્યા મહગ્ગહા પરિવારો’ હે ભદન્ત ! એક એક ચન્દ્રના પરિવાર રૂપ ભૌમાદિક મહાઅહ કેટલા છે ? ‘કેવડ્યા ણક્કલ્લા પરિવારો’ તથા કેટલા પરિવારભૂત નક્ષત્ર છે ? તથા ‘કેવડ્યા તારાગણકોઢાકાહીઓ’ કેટલાં તારાગણોની કોટાનકોટી પરિવારભૂત છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! અટ્ટાસીઈ મહગ્ગહા પરિવારો’ હે જોતમ ! એક એક ચન્દ્રના પરિવારરૂપ ભૌમાદિક મહાઅહ ૮૮ છે તથા-‘અટ્ટાવોસડ

ણક્કલ્લા પરિવારો’ અભિન્નિત્ આદિ ૨૮ નક્ષત્ર પરિવાર રૂપ છે તથા ‘છાવટ્ટિસહસ્સાઈં ણવ ચ સયા પણ્ણત્તરા તારાગણ કોઢાકોહીઓ પણ્ણત્તા’ ૬૬૯-૭૫ છાસઠ હબ્બર નવસો પંચોતેર તારાગણોની કોટાકોટી પરિવારભૂત કહેવામાં આવેલ છે. અલબત્ત અહીં આ પૂર્વોક્ત મહાઅહાદિક એક ચન્દ્રના પરિવારરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે તેમ છતાં ઈન્દ્ર હોવાના કારણે એક સૂર્યના પણ આજ પૂર્વોક્ત અહાદિક પરિવાર રૂપથી કહેવામાં આવ્યા છે એ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ કારણ કે સમવાયાંગસૂત્રમાં તેમજ જીવાલિગમસૂત્ર આદિમાં આવું જકથન મળે છે.

દ્વિતીયદ્વાર સમાપ્ત ॥

તૃતીયદ્વાર કથન-

‘મંદરસસ ણં મંતે ! પઠ્ઠવચ્ચસસ કેવડ્યાણ અવાહાણ જોડસં ચારં ચરડ્ડ’ હે ભદન્ત ! જ્યોતિષી દેવ સુમેરૂ પર્વતને કેટલો દૂર છોડીને ગતિ કરે છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે

છે-‘ગોયમા ! ફકારસહિં ફકવોસેહિં જોયણસણહિં અવાહાણ જોઈસં ચારં ચરઈ’ હે ગૌતમ ! જ્યોતિષી દેવ સુમેરૂ પર્વતને ૧૧૨૧ યોજન દૂર છોડીને ગતિ કરે છે. અહીં જે ૧૧૨૧ યોજન સુમેરૂ પર્વતને છોડીને જ્યોતિશ્ચક્રના ચાલવાની વાત કહેવામાં આવી છે તે જમ્બુ-દ્વીપગત જ્યોતિશ્ચક્રને લઈને કહેવામાં આવી છે. લવણસમુદ્રાદિગત જ્યોતિશ્ચક્રને લઈને કહેવામાં આવી નથી કારણ કે લવણસમુદ્રગત જ્યોતિશ્ચક્ર સુમેરૂ પર્વતથી ઘણા જ વધારે દૂરતરવર્તી છે. આ કારણે ૧૧૨૧ યોજનનું પ્રમાણ બની શકતું નથી,

અબાધા તૃતીયદ્વાર સમાપ્ત ॥

ચતુર્થદ્વાર વક્તવ્યતા-

પ્રસ્તુત વક્તવ્યતામાં શ્રીગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-‘લોગંતાઓ ણં ણં મંતે ! કેવઈયાણ અવાહાણ જોઈસે પન્નત્તે’ હે ભદ્રન્ત ! લોકના અન્તથી-અલોકની પહેલા પહેલા કેટલી અબાધાથી જ્યોતિશ્ચક્ર સ્થિર કહેવામાં આવ્યું છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ

કહે છે-‘ગોયમા ! ! ફકારસેહિં જોયણસણહિં અવાહાણ જોઈસે પન્નત્તે’ હે ગૌતમ ! લોકના અન્તથી અલોકની પહેલાં પહેલાં જ્યોતિશ્ચક્ર ૧૧૧૧ યોજન છોડીને સ્થિર કહેવામાં આવ્યું છે કારણ કે જગતનેા સ્વભાવ જ એવો છે અહીં ‘ચર’ જ્યોતિશ્ચક્ર નથી.

ચતુર્થદ્વાર સમાપ્ત ॥

પંચમદ્વાર કથન-

‘ધરણિતલાઓ ણં મંતે ! ઉદ્ધં ઉવ્વઈતા કેવઈયાણ અવાહાણ હિદ્દિલ્લે જોઈસે ચારં ચરઈ’ હે ભદ્રન્ત ! આ ધરણિતળથી સમયપ્રસિદ્ધ-સમતલભૂભાગથી કેટલે દૂર અર્થાત્ કેટલી ઉંચાઈ પર અધસ્તક જ્યોતિષ તારાપટલ ગતિ કરે છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે- ‘ગોયમા ! સત્તહિં ણઈણહિં જોયણસણહિં અવાહાણ જોઈસં ચારં ચરઈ’ હે ગૌતમ ! આ

સમતલભૂભાગથી ૭૬૦ યોજનની ઉંચાઈ પર જ્યોતિશ્ચક્ર ગતિ કરે છે. ‘એવં સૂરવિમાણે અટ્ઠહિં સણહિં’ તેમાં આ સમતલ ભૂભાગથી ૮૦૦ યોજનની ઉંચાઈ પર સૂર્યવિમાન ગતિ કરે છે. ‘ચંદ્રવિમાણે અટ્ઠહિં અસીણહિં ઉવરિલ્લે તારારૂવે નવહિં જોયણસણહિં ચારં ચરઈ’ ત્યાંથી ૮૮૦ યોજનની ઉંચાઈ પર અર્થાત્ સૂર્યવિમાનથી ૮૦ યોજનની ઉંચાઈ પર ચન્દ્રવિમાન ગતિ કરે છે, ત્યાંથી ૯૦૦ યોજનની ઉંચાઈ પર અર્થાત્ ચન્દ્રવિમાનથી ૨૦ યોજનની ઉંચાઈ પર તારા ૩૫-અહ-નક્ષત્ર અને પ્રકીર્ણ તારા ગતિ કરે છે આ રીતે મેરૂના સમતલ ભૂભાગથી ૭૬૦ યોજનની ઉંચાઈ પર જ્યોતિશ્ચક્રના ક્ષેત્રનેા પ્રારંભ થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ એમનું ચાર ક્ષેત્ર ઉંચાઈમાં ત્યાંથી ૧૧૦ યોજન પરિમાણ હોય છે. આજ હકીકતને પછીના સૂત્રોદ્વારા સ્પષ્ટ કરતા થકા સૂત્રકાર કહે છે-‘જોઈસસ્સ ણં મંતે ! હેદ્દિલ્લાઓ તલાઓ કેવઈયાણ અવાહાણ સૂરવિમાણે ચારં ચરઈ’ આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને એવું પૂછ્યું છે કે હે ભદ્રન્ત ! આ સમતલ ભૂભાગથી ૭૬૦ યોજનની ઉંચાઈ પર

જે જ્યોતિશકના ચાર ક્ષેત્ર પ્રારંભ થાય છે તે ત્યાંથી કેટલાં યોજનની ઊંચાઈ પર સૂર્ય વિમાન ગતિ કરે છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! દસહિં જોયનેહિં અબાહયા ચારં ચરઈ’ હે ગૌતમ ! ત્યાંથી ૭૬૦ યોજન ચાર ક્ષેત્રથી આગળ ૧૦ યોજનની ઊંચાઈ પર સૂર્યવિમાન ગતિ કરે છે. ‘એવં ચંદ્રવિમાણે ણઉઈએ ચારં ચરઈ’ એવી જ રીતે સમતલભૂમિભાગથી ૬૦ યોજનની ઊંચાઈ પર ચન્દ્રવિમાન ગતિ કરે છે ‘ઝવરિલ્લે તારારૂપે દસુત્તરે જોયણસણ ચારં ચરઈ’ તથા—સમતલભૂમિભાગથી ૧૧૦ યોજનની ઊંચાઈ પર તારારૂપ જ્યોતિશક ગતિ કરે છે. આ પ્રકારે ‘સૂરવિમાણાઓ ચંદ્રવિમાણે અસીઈએ જોયનેહિં ચારં ચરઈ’ સૂર્ય-વિમાનથી ચન્દ્રવિમાનનું (અંતર) ૮૦ યોજનની છે અને સૂર્યવિમાનથી આટલું દૂર રહેલ ચન્દ્રવિમાન ગતિ કરે છે આ સમ્બન્ધમાં આલાપ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—‘સૂરવિમાણાઆ મંતે ! કેવઈયાએ અબાહયા ચંદ્રવિમાણે ચારં ચરઈ’ ‘ગોયમા ! સૂરવિમાણાઓ ચંદ્રવિમાણે અસીઈએ

જોયનેહિં ચારં ચરઈ’ આજ રીતે આલાપક્રમ આગળ માટે પણ સમજી લેવો. ‘સૂરવિમાણાઓ જોયણસણ ઝવરિલ્લે તારારૂપે ચારં ચરઈ’ સૂર્યવિમાનથી તારારૂપ જ્યોતિશક ૧૦૦ યોજનની જેટલે દૂર ઉપરના ભાગમાં છે અને તે તેનાથી આટલા યોજન દૂર રહીને પોતાની ગતિક્રિયા કરે છે. ‘ચંદ્રવિમાણાઓ વીસાએ જોયનેહિં ઝવરિલ્લેણ તારારૂવે ચારં ચરઈ’ આ તારારૂપ જ્યોતિશક ચન્દ્રવિમાનથી ૨૦ યોજન દૂર ઉપર છે અને ત્યાંથી તે પોતાની ગતિક્રિયામાં રત થાય છે. સૂત્ર જે હોય છે તે કેવળ વિષયનું સૂચક જ હોય છે. આ માટે અહીં અનુક્રમ પણ ગ્રહોના અને નક્ષત્રોના ક્ષેત્રવિભાગ કે જે અન્યત્ર વર્ણિત કરવામાં આવેલ છે શિષ્યજ્ઞાનના નિમિત્ત પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

शतानि सप्त गत्वोर्ध्वं योजनानां भुवस्तलात् । नवतिं च स्थितास्ताराः सर्वाधस्तान्नभस्तले ॥
 तारका पटलाद् गत्वा योजनानि दशोपरि । सूरणां पटलं तस्पात् अशीतिं शीतरोचिषाम् ॥
 चत्वारि तु ततो गत्वा नक्षत्रपटलं स्थितम् । गत्वा ततोऽपि चत्वारि बुधानां पटलं भवेत् ॥
 शुक्राणां च गुरुणां च भौमानां मन्दसंज्ञिनाम् । त्रीणि त्रीणि च गत्वोर्ध्वं क्रमेण पटलं स्थितम् ॥८॥

અનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—સમતલ ભૂમિભાગથી ઉપર આકાશપ્રદેશ ૭૬૦ યોજન જવાથી ત્યાં આગળ તારા પટલ સ્થિત છે હવે આ તારા પટલથી ઉપર ૧૦ યોજન આગળ જઈએ ત્યારે સૂર્યપટલ આવે છે, આ સૂર્યપટલથી આગળ ઉપર ૮૦ યોજન પર ચન્દ્ર-પટલ સ્થિત છે. આ ચન્દ્ર પટલથી આગળ ૪ યોજન આગળ ઉપર જઈએ ત્યાં નક્ષત્ર-પટલ સ્થિત છે. આ નક્ષત્રપટલથી ઉપર આગળ ૪ યોજન પર બુધ મહાગ્રહોનું પટલ સ્થિત છે. બુધ મહાગ્રહથી ૩ (ત્રણ) યોજન ઉપર આગળ શુક્ર મહાગ્રહનું પટલ સ્થિત છે. શુક્ર પટલથી આગળ ઉપર ૩ યોજને ગુરૂ ગ્રહોનું પટલ સ્થિત છે. ગુરૂગ્રહ પટલથી આગળ ઉપર ૩ યોજન જઈએ ત્યાં મંગળગ્રહનું પટલ સ્થિત છે. મંગળગ્રહ પટલથી આગળ ઉપર ૩ યોજન પર શનૈશ્ચર મહાગ્રહોનું પટલ સ્થિત છે. આવી રીતે ગ્રહો તથા નક્ષત્રોનું અવસ્થાન જાણવું જોઈએ ॥૨૭

નક્ષત્રો કી ગતિ કા નિરૂપણ

‘જંબુદીવેણં મંતે ! દીવે અટ્ટાવીસાણે ણક્કલ્લતાણં’

ટીકાર્થ—ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર દ્વારા એમ પૂછ્યું છે—‘જંબુદીવેણં મંતે ! દીવે’ હે ભદ્રન્ત આ જંબુદીપ નામના દ્વીપમાં ‘અટ્ટાવીસાણે ણક્કલ્લતાણં’ ૨૮ નક્ષત્રોમાંથી ‘કયરે ણક્કલ્લત્તે’ કયા નક્ષત્ર ‘સવ્વઘ્મંતરિલ્લં ચારં ચરઈ’ સર્વાભ્યન્તર અર્થાત્ સર્વનક્ષત્ર મંડળની અંદર થઈને ગતિ કરે છે. ‘કયરે ણક્કલ્લત્તે’ ‘સવ્વવાહિરં ચારં ચરઈ’ કયા નક્ષત્ર સર્વબાહ્ય અર્થાત્ સર્વ-નક્ષત્ર મંડળથી બહાર રહીને ગતિ કરે છે? ‘કયરે ણક્કલ્લત્તે સવ્વહિલ્લં ચારં ચરઈ’ કયાં નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્ર મંડળની નીચે થઈને ગતિ કરે છે? તથા—‘કયરે ણક્કલ્લત્ત સવ્વવરિલ્લં ચારં ચરઈ’ કયા નક્ષત્ર બધાં નક્ષત્ર મંડળની ઉપર થઈને ગતિ કરે છે? આ જાતના આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! અમિઈ ણક્કલ્લત્તે સવ્વઘ્મંતરં ચારં ચરઈ’ ૨૮ નક્ષત્રોમાંથી જે અલિખિત નક્ષત્ર છે તે સર્વ નક્ષત્ર મંડળની અંદર થઈને ગતિ કરે છે. જો કે સર્વાભ્યન્તર મંડળ ચારી અલિખિત આદિ ૧૨ નક્ષત્ર છે તો પણ આ અલિખિત નક્ષત્ર ખાકીનાં ૧૧ નક્ષત્રોની અપેક્ષા મેરૂ દિશામાં સ્થિત થઈને ગતિ કરે છે આથી જ તેને સર્વાભ્યન્તર ચારી કહેવામાં આવ્યું છે તથા ‘મૂલો સવ્વવાહિરં ચારં ચરઈ’ મૂલ નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્ર મંડળની બહાર થઈને ગતિ કરે છે. જો કે પંદર મંડળથી બહિષ્કારી મૃગશિર આદિ છ નક્ષત્ર અને પૂર્વાષાઠા અને ઉત્તરાષાઠા એ બે નક્ષત્રોના ચાર તારકોની વચ્ચે બપોળે તારા કહેવામાં આવ્યા છે તો પણ આ મૂલ નક્ષત્ર ઉપર બહિષ્કારી નક્ષત્રની અપેક્ષા લવણ સમુદ્રની દિશામાં વ્યવસ્થિત થઈને ગતિ કરે છે. આથી જ મૂલ નક્ષત્ર સર્વ તો બહિષ્કારી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે આથી કોઈ પણ ઢોષ નથી ‘મરણી હિલ્લં’ ભરણી નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્ર મંડળથી અધશ્ચારી થઈને ગતિ કરે છે તથા ‘સાઈ સવ્વ વરિલ્લં ચારં ચરઈ’ સ્વાતિ નક્ષત્ર સર્વનક્ષત્ર મંડળની ઉપર થઈને ગતિ કરે છે અર્થાત્ ૧૧૦ યોજન રૂપ જ્યોતિશ્ચક્ર બાહ્યમાં જે નક્ષત્રોનો ક્ષેત્રવિભાગ ચતુર્યોજન પ્રમાણરૂપ છે તેની અપેક્ષાથી ઉક્ત બે નક્ષત્રોના કુમથી અધસ્તન અને ઉપરિતન ભાગ જાણવા જોઈએ.

સપ્તમદ્વાર વક્તવ્યતા—

‘ચંદ્રવિમાણે જં મંતે ! કિં સંઠિણે પન્નતે’ હે ભદ્રન્ત ! ચન્દ્રવિમાન નો આકાર કેવો છે? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! અદ્ધકવિદ્ધ સંઠાણસંઠિણે સવ્વફાલિયામણે અદ્ધુમ્મગયમુસિણે એવં સવ્વાઈં ણેયવ્વાઈં’ હે ગૌતમ ! કપિત્થના અડધા ભાગનો કે જેને ઉપરની તરફ મુખ કરીને રાખવામાં આવ્યું હોય એનો જેવો આકાર હોય તેવો જ આકાર ચન્દ્રવિમાનનો છે આ ચન્દ્રવિમાન સર્વાત્મના સ્ફટિક જાતિનું બનેલું છે. અભ્યુદ્ગતોત્સરત—અત્યુન્નત છે, અહીયા જંબુદીપની પૂર્વદિશામાં અવસ્થિત વિજયદ્વારના પ્રકણકમાં રહેલા મહેલનું જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવું જ સર્વ વર્ણન અહીં પણ લાગુ પડે છે. વિસ્તાર થઈ જવાના ભયે

તેનું અમે અત્રે વર્ણન કરતા નથી. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓને ત્યાં જ આ વર્ણન જોઈ લેવા અનુરોધ કરીએ છીએ જેવું આ વર્ણન ચન્દ્રવિમાનના આકાર સખન્ધમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેવું જ વર્ણન સમસ્ત જ્યોતિષક સૂર્યાદિકોના વિમાનોના આકાર પણ બાણવે.

શંકા-જો સમસ્ત સૂર્યાદિક જ્યોતિષકોના વિમાન અર્દ્ધકૃત કપિત્થક્રાંતના આકાર જેવાં છે તો પછી ચન્દ્ર તેમજ સૂર્યના વિમાન અતિસ્થૂલ થઈ જવાથી ઉદયકાળમાં અથવા અસ્તમયન કાળમાં જ્યારે તેઓ તિર્યક પરિભ્રમણ કરે છે તો પછી આ પ્રકારના-આવા આકારના ઉપલબ્ધ કેમ થતાં નથી? કેમ જોવામાં આવતાં નથી? તથા મસ્તકની ઉપર વર્તમાન તે સૂર્યાદિકોના વિમાનોના આકાર નીચે રહેલા માણસોને જે ગોળાકાર રૂપથી પ્રતિભાસિત થાય છે તે સમીચીન નથી કારણકે અર્દ્ધકપિત્થ કે જે મસ્તકની ઉપર ઘણે દૂર સ્થાપિત કરી દેવામાં આવે પરભાગના ન જોઈ શકવાના કારણે વર્તુલાકારરૂપે જોવામાં આવે છે પૂર્ણવૃત્તનો પણ આવો જ આકાર જોવા મળે છે, આનું સમાધાન આમ છે-અહીં જે ચન્દ્રાદિકોના વિમાનોના આકાર ઉર્ધ્વમુખવાળા અર્દ્ધકપિત્થના જેવો કહેવામાં આવ્યો છે તે તેમના સમ્પૂર્ણરૂપે કહેવામાં આવેલ નથી પરન્તુ વિમાનોની જે પીઠ છે તેજ આવા આકારવાળી કહેવામાં આવેલ છે, આ પીઠોની ઉપર ચન્દ્રાદિકોના પ્રાસાદ છે. આ મહેલો એવી રીતે તેમના ઉપર વ્યવસ્થિત છે કે જેથી તેમની સાથે તેમનો વધુને વધુ આકાર વર્તુળ થઈ જાય છે. દૂર હોવાના કારણે તે આકાર લોકોને સમવૃત્તરૂપ લાસે છે આથી આ પ્રકારના કથનમાં કોઈ દોષ લાગતો નથી

અષ્ટમદ્વાર કથન-

‘ચંદ્રવિમાણેનં મંતે ! કેવદ્વયં આયામ વિક્લંભેણં’ હે ભદ્રન્ત ! ચન્દ્રવિમાનની લંબાઈ પહોળાઈ કેટલી છે? ‘કેવદ્વયં બાહલ્લેણં’ ઊંચાઈ કેટલી છે? ઉપલક્ષણથી આવો જ પ્રશ્ન સૂર્યાદિક વિમાનોના સખન્ધમાં પણ કરવો જોઈએ આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘નોયમા ! છપ્પણં સ્વલુ માષ વિચ્છિન્નં ચંદ્રમંડલં હોઈ’ હે ગૌતમ એક પ્રમાણ આંગળ યોજનના ૬૧ ભાગોમાંથી ૫૬ ભાગ પ્રમાણ ચન્દ્રવિમાનનો વિસ્તાર છે-અને સમુદિત ૫૬ ભાગોનું જેટલું પ્રમાણ હોય છે તેટલો વિસ્તાર એક ચન્દ્રવિમાનનો છે. કારણ કે જે વૃત્ત (ગોળ) પદાર્થ હોય છે તે સમાન આયામ વિષ્કમ્ભવાળો હોય છે, આજ પ્રમાણે ઉત્તરસૂત્રમાં પણ બાણવું આથી આયામ પણ એટલો જ થાય છે. વૃત્ત વસ્તુનો પરિભ્રમણ તેના આયામ વિષ્કમ્ભથી કંઈક વધારે ત્રણ ગણો હોય છે, એ તો બાણીતું જ છે. ‘અદ્વાવીસં માષ બાહલ્લં તસ્મ બોદ્ધવ્વં’ ચન્દ્ર વિમાનનું બાહલ્ય-ઊંચાઈ-૫૬ ભાગ પ્રમાણ વિસ્તારથી અડધું છે અર્થાત્ ૨૮ ભાગ પ્રમાણ છે કારણ કે જેટલાં પણ જ્યોતિષક વિમાન છે તેમની-તે બધાની ઊંચાઈ પોત પોતાના આસના પ્રમાણથી અડધી કહેવામાં આવી છે. ‘અહયાલીસં માષ વિચ્છિન્નં સૂરમંડલં હોઈ’ ૪૮ ભાગ પ્રમાણ વિસ્તાર સૂર્યમંડળો છે. ‘ચત્વીસં સ્વલુ માણં બાહલ્લં તસ્મ બોદ્ધવ્વં’ અને ૨૪ ભાગ પ્રમાણ એની ઊંચાઈ છે, ‘દો કોસે ચ ગહાણં’ અહવિમાનોની ઊંચાઈ બે કોશની-અડધા યોજનની છે. ‘જક્ષત્તાણં તુ હવદ્ તસ્મદ્ગં’ નક્ષત્ર

વિમાનોની ઊંચાઈ એક ગાઉની છે તસ્મદ્દં તારાણં' તારાઓના વિમાનોનો વિસ્તાર અડધા ગાઉનો છે, આ વિસ્તારથી અડધી તેમની ઊંચાઈ છે. અહાદિ વિમાનોમાં જે વિમાનોને જે વ્યાસ છે તે વ્યાસથી અડધી ને વિમાનની ઊંચાઈ હોય છે જેમકે-અહ વિમાનની ઊંચાઈ એક ગાઉની છે, નક્ષત્ર વિમાનોની ઊંચાઈ અડધા ગાઉની છે અને ગાઉના ચોથા ભાગ પ્રમાણ ઊંચાઈ તારા વિમાનની છે. ૧૨૮૧

ચન્દ્રસૂર્ય કે વિમાનવાહક દેવોં કી સંખ્યા કા નિરૂપણ

નવમાદ્વારની વ્યક્તવ્યતા

‘ચંદ વિમાણે ણં મંતે ! કઙ્ઙ દેવસાહસીઓ પરિવહંતિ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-ગૌતમસ્વામીએ પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું-‘ચંદવિમાણે ણં મંતે ! હે ભદ્રન્ત ! જે ચન્દ્રવિમાન છે તેને-‘કઙ્ઙ દેવ સાહસીઓ પરિવહંતિ’ કેટલા હજાર દેવ-કેટલા હજાર આલિયોગિક જાતિના દેવ-લઈને ચાલે છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! સોલસદેવસાહસીઓ પરિવહંતિ’ હે ગૌતમ ! ચન્દ્રના વિમાનને ૧૬ સોળ હજાર દેવ લઈને ચાલે છે. એક-એક દિશામાં આવા ચાર-ચાર હજાર દેવ રહે છે. જોકે ચન્દ્રાદિક દેવોના વિમાન સ્વભાવતઃ જ નિરાલમ્બભૂત છે-અને આ પ્રકારથી તેઓ વગર સહારે ચાલે છે. પરન્તુ જે આલિયોગિક જાતિના દેવ છે તેઓ આલિયોગિક નામકર્મના ઉદ્દયના બળથી ઉત્તમજાતિવાળા દેવોના તુલ્યજાતીયવાળા દેવોના અથવા હીનજાતિવાળા દેવોના નિરન્તર પ્રચલનશીલ વિમાનોમાં પોતાના મહિમાનું પ્રાબલ્ય દર્શાવવાના નિમિત્તે પોતે પોતાની જાતને તેમના વિમાનોની નીચે રહેવામાં જ શ્રેષ્ઠ માનતા થકાં આનન્દ

લાવથી ભીંતા બનીને નિરન્તર સ્થિત રહ્યાં કરે છે આમાંથી કેટલાક તો તે સમયે સિંહરૂપ બની જાય છે. હાથી જેવા રૂપવાળા બની જાય છે, કેટલાંક વૃષભરૂપ બની જાય છે જ્યારે કેટલાંક ઘોડાના રૂપવાળા બની જાય છે, આ જાતના વિવિધ રૂપોને ધારણ કરીને તેઓ તે વિમાનોને લઈને ચાલતા રહે છે. લોકમાં પણ એવું જ ભોવામાં આવે છે કે જે તથાવિધ અલિયોગ્ય નામરૂપ કર્મોપભોગ ભોગીદાસ હોય છે તે ખીજાં સમાનજાતિવાળા-ઓનો અથવા હીનજાતિવાળાઓનો અથવા પૂર્વપરિચિત જનેનો તે પ્રસિદ્ધ નેતા છે એ ખ્યાલથી પોતાની ભક્તિ તેની પ્રત્યે પ્રદર્શિત કરવાના આશયથી ઘણા આનન્દની સાથે પોતાને યોગ્ય કામગીરી કરતો જ રહે છે, આવી જ રીતે આ આલિયોગિક દેવ પોતાના આલિયોગ્ય નામકર્મના ઉદ્દયના બળે સમાનજાતિવાળા દેવોના અથવા હીનજાતિવાળા દેવોના અથવા ખીજા પણ દેવોના તેમને પોતાનાથી અધિક સમૃદ્ધ થયેલો માનીને અથવા તે ચન્દ્રાદિક દેવ સકળલોક પ્રસિદ્ધ દેવ છે અને મહામહિમાશાળી છે તેમના વિમાનોનું અમે વહન કરીએ એવા ખ્યાલથી પ્રેરિત થઈને તેમના વિમાનોને એક સ્થાનેથી ખીજા

સ્થાને લઈ જતાં હોય છે હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે ચન્દ્રવિમાનની પૂર્વદિશામાં જે ચાર હબર આભિયોગિક ભતિના દેવ છે તેઓ કયા કયા વિશેષણોવાળા છે—‘ચંદ્રવિમાનરસ ણં પુરસ્થિમેળં’ ચન્દ્રવિમાનની પૂર્વદિશામાં રહી પૂર્વભાગને જે આભિયોગિક દેવ ખેંચે છે—તેઓ સિંહરૂપધારી હોય છે અને તેમની સંખ્યા ચાર હબરની છે. ‘સેયાળં’ તેમનું રૂપ શ્વેતવર્ણુ વિશિષ્ટ હોય છે ‘સુભગાળં’ તેઓ જનપ્રિય હોય છે, ‘સુપમાળં’ તેમની દીપ્તિ શોભના હોય છે, ‘સંસ્વતલવિમલનિમ્મલદ્વિધનગોલીરફેનરચણનિગરપ્પગાસાળં’ એમને પ્રકાશ શંખના મધ્યભાગના જેવો અત્યન્ત નિર્મળ દહીંના શીણુ જેવો, ગાયના દૂધના શીણુ જેવો અને ચાંદીના સમૂહ જેવો અત્યન્ત શુભ હોય છે. ‘થિર લઠ્ઠ પઠ્ઠ પીવર સુસિલિઠ્ઠ વિસિઠ્ઠ તિલ્લદાદાવિઠ્ઠવિયમુહાળં’ એમના હાથના કાંડાઓ સ્થિર—દઢ હોય છે, લઘટ—કાન્ત હોય છે તથા એમની દાઢો વૃત—ગોળ હોય છે, પીવર—પુષ્ટ હોય છે સુસ્થિલઠ્ઠ—વિવરવિહીન હોય છે, વિશિષ્ટ હોય છે અને ઘણી તીક્ષ્ણ હોય છે, એવી દાઢોથી તેમનું મુખ યુક્ત હોય છે. ‘રત્તુપ્પલમઝય સુકુમાલ તાલુજીહાળં’ એમના તાળવા અને જીભ એ બંને રક્તકમળના પત્ર જેવા કોમળ અને સુકુમાર હોય છે, ‘મહુગુલિયપિંગલક્ષ્ણાળં’ એમની આંખો મધના પિણ્ડ જેવી પીળા રંગની હોય છે, ‘પીવરવોરુપહિપુણ્ણવિઝલ્લંઘાળં’ એમની બંને બાંધો પીવર—પરિપુષ્ટ અને વર—શ્રેષ્ઠ સોહામણી હોય છે તથા એમના સ્કન્ધ પરિપૂર્ણ—માંસલ અને વિસ્તીર્ણ હોય છે. ‘મિત્ત વિસય સુહુમલક્ષ્ણપસત્થવરવણ્ણકેસરસઢોવસોહિયાળં’ તેઓ મૃદુ, વિશદ, સૂક્ષ્મ લક્ષણોથી પ્રશસ્ત અને સુન્દરવર્ણુ વિશિષ્ટ એવા ગર્દનના વાળથી સદા શોભિત હોય છે, ‘અસિય સુનમિય સુજાય અપ્પોડિયલંગ્લાળં’ એમની પૂંછડી ઉપરની તરફ જ ઉભેલી રહે છે પરન્તુ તેના અગ્રભાગ નીચેની તરફ વળેલો રહે છે આથી તે જોવામાં ઘણી સારી સોહામણી લાગે છે. તેઓ કદી કદી તે પૂંછડીને નીચે પણ નમાવી લે છે અને તે એટલી વધારે નીચે વળી જાય છે કે તે પૃથ્વીને પણ સ્પર્શ કરે છે. ‘વહ્મરામય ણસ્થાળં’ એમના નખ એવા તો કઠણ હોય છે કે જાણે તે વ્રજના ન બન્યા હોય ! ‘વહ્મરામયદંતાળં’ દાંત પણ તેમના એટલા અધિક કઠોરતાવાળા હોય છે કે જાણે વ્રજના ન બન્યા હોય ! ‘તવણિઝ્જજીહાળં’ એમની જીભ સુવર્ણુ જેવી પીળા રંગવાળી હોય છે. ‘તવણિઝ્જતાલુયાળં’ તાળવું પણ એમનું તપાવેલા સુવર્ણુના જેવું લાલ હોય છે. ‘તવણિઝ્જજોત્તગસુજોહ્યાળં’ સુવર્ણુની ચોત્રક—મુખરસ્સી—લગામથી એમનું મુખ યુક્ત હોય છે. ‘કામગમાળં’ એમનું ગમન ઇચ્છાનુસાર થાય છે, ‘પીહ્મગમાળં’ ચિત્તના ઉલ્લાસ અનુસાર એમની ચાલ હોય છે ‘મણોરમાળં’ મનની ગતિની જેમ એમની ગતિ હોય છે. ‘મણોગમાળં’ તેઓ ઘણા જ સુન્દર હોય છે, ‘અમિયગ્ઙ્ણં’ એમની ગતિને કોઈ પાર પામી ન શકે એવી અત્યધિક—

ગતિવાળા તેઓ હોય છે. ‘અમિયલવીરિયપુરિસકારપરક્રમાણં’ એમનું બળ, એમનું વીર્ય, એમનો પુરસ્કાર-પરાક્રમ અભિત હોય છે, ‘મહયા અપ્ફોડિય સીહ્ણાય બોલ કલકલ રવેજં’ તેઓ (સિંહ) મોટા મોટા ભરથી સિંહના જેવો અવાજ કરતા થકા ચાલે છે તેનાથી આકાશ ગાળી ઉઠે છે તે સિંહ ધ્વનિના નિર્ગત શબ્દ અસ્પષ્ટ થાય છે પરન્તુ તે ધણી મધુર હોય છે તેનાથી આ અમ્બર-આકાશ તેમજ દિશાઓ સુશોભિત થાય છે એવી આ ‘ચત્તારિ દેવસાહસીઓ’ ચાર હબાર દેવમંડળી કે જે ‘સીહ્ણુવધારી ણં પુરથિમિલ્લં વાહં વહંતિ’ સિંહના રૂપવાળી હોય છે, પૂર્વદિગ્વર્તી હાથાને લઇને ચાલે છે.

‘ચંદ્રવિમાણસ્સ દાહિણેણં’ ચન્દ્રવિમાનની દક્ષિણદિશાએ જે ૪ હબાર આભિયોગિક ભતિના દેવ રહે છે તેઓ કયા કયા વિશેષણવાળા છે? તો તે સંબંધમાં પ્રભુ કહે છે-ચન્દ્ર-વિમાનની દક્ષિણદિશાએ રહેલી દક્ષિણવાહાને જે દેવ ખેંચે છે તેઓ ગજરૂપધારી હોય છે,

‘સેયાણં’ શ્વેતવર્ણવાળા હોય છે, ‘સુભાગણં’ સૌભાગ્યશાળી હોય છે અર્થાત્-જનપ્રિય હોય છે, ‘સુપ્પમાણં’ વિલક્ષણુ દીપ્તિવાળા હોય છે, ‘સંસ્વતલવિમલનિમ્મલ દધિઘણગોસ્વીરફેણરચય ણિગરપ્પગાસાણં’ એમનો બાહ્ય પ્રકાશ શંખના મધ્યભાગના જેવો, અત્યન્ત નિર્મળ દહીંના ઢગલા જેવો, ગાયના દૂધના શીણ જેવો-આગ જેવો-અને ચાંદીના સમૂહ જેવો અત્યન્ત શુભ હોય છે ‘વહ્નરામયકુમ્બજુગલ સુદ્વિયપીવરવરવહ્નર સૌંઢવદ્વિયદિત સુરત્તપ્પમ્પગાસાણં’ એમના કુંભયુગલ વજ્રના જેવા સુદૃઢ હોય છે. એમના શુણ્ડાદણ્ડ સુસંસ્થાનથી સુશોભિત હોય છે, પીવર-પુષ્ટ હોય છે, શ્રેષ્ઠ વજ્રથી બન્યું હોય તેવું હોય છે, ગોળ હોય છે તે ગોળ શુણ્ડાદણ્ડમાં એક પ્રકારના બિન્દુબળ રૂપ કમળોનો વ્યક્ત ભાગ સ્પષ્ટરૂપથી પ્રતીત થાય છે ‘અચ્ચુણ્ણતમુહાણં’ એમનું મુખ આગળના ભાગમાં ઉત્તર હોય છે. ‘ત્વણિજ્જવિસાલકણ્ણચંચલચલંતવિમલુજ્જલાણં’ મધ્ય ભાગમાં અણ્ણ-લાલ હોવાથી સ્વર્ણ-

મય, ઇતર જીવોની અપેક્ષાથી વિશાળ સ્વભાવત ચંચલ આથી આમ તેમ ચલાયમાન આગન્તુક મળવિહીનભદ્રભતીય હોવાથી ઉજ્જવળ અને બહારના ભાગમાં શ્વેતવર્ણના એમના બંને કાન હોય છે, ‘મહુવણ્ણમિસંતણિદ્ધપત્તલ નિમ્મલતિવણ્ણમણિરચણ્ણલોચણાણં’ એમના બંને નેત્ર માક્ષિક-મધ-ના વર્ણના જેવા વર્ણવાળા હોય છે, ચમકીલા હોય છે, સ્નિગ્ધ હોય છે, પત્રલ-પક્ષમ-યુક્ત હોય છે, નિર્મળ છાયાદિ દોષથી રહિત હોય છે, ત્રિવર્ણ-રક્ત પીત અને શ્વેત આ ત્રણે વર્ણોથી યુક્ત રહે છે આથી એવા પ્રતીત થાય છે કે બાણે આ મણીરત્નના જ બનેલા ન હોય ‘અવ્વમુગાય મત્તલમલ્લિયાધવલ સરિસ સંઠિય નિવ્વણદ્ધકસિણ ફાલિયામયસુજાયદંતમુસલોવસોમિયાણં’ આ મુજળના જેવા દાંતોથી શોભિત મુખવાળા હોય છે કે જે અબ્યુત્તર હોય છે-અત્યુત્તર હોય છે, મુકુલમલ્લિકાના જેવા-મુકુલિત કુસુમના જેવા-સફેદ હોય છે જેમનો આકાર એક સરખો જ હોય છે

જે વ્રણ રહિત અને દઢ હોય છે, સર્વાત્મના સ્ફટિકમણિમય હોય છે અને સુખાત જન્મ સંબંધી દોષોથી રહિત હોય છે, ‘કંચનકોસીપવિદ્વંતગ્ગવિમલમણિરયણરુહલ પેરંતચિત્તરુવગવિરાઙ્ગા ણ’ અહીં પ્રાકૃત હોવાથી પદોનો વ્યત્યય થયો છે આથી એની રીતે એમને લાગુ પાડવા જોઈએ કે એમના જે દંતાથ્ર હતા તે કાંચનકોશી-સોનાની બનેલી એક પ્રકારની બંગડીથી યુક્ત હતાં અર્થાત્ તે કાંચનબંગડી-પોલિકા-વિમલમણિ રત્નોથી જડેલી હતી, રુચિર હતી તથા એમની ચારે તરફ અનેક પ્રકારના ચિત્ર બનાવેલા હતાં. ‘ત્વણિજ્જવિસાલતિલગ્ગપ્પમુહપરિમંડિયાણં’ આ હાથી તપનીયમય તથા વિશાળ એવા તિલકાદિ મુખાભરણોથી ઉપશોભિત હતાં, ‘ણાણામણિરયણમુદ્ધગોવિજ્જબદ્ધગલયવ-રમૂસણાણં’ એમના મસ્તક મણિ અને રત્નોથી સુસજ્જિત હતાં તથા ઐવેયકની સાથે સાથે એમને કંઠમાં ઘંટ આદિ અનેક આભરણુ પહેરાવેલા હતાં ‘વેરુલિય

વિચિત્ત દંડ નિમ્મલવડ્ડામયતિક્કલલ્લુ અહ્હુસક્કંમજુગલયંતરોડિયાણં’ એમના કુંભયુગલની વચમાં જે અંકુશ વિદ્યમાન હતું તે વૈદૂર્યમણિરત્નોનું બનેલું છે, એનો દંડ વિચિત્ર છે, નિર્મળ છે, વજ્રના જેવો કઠોર છે, તીક્ષ્ણ છે, મનોહર છે, ‘ત્વણિજ્જ સુવદ્ધકચ્છ દણિ-અબ્બલુદ્ધરાણં’ એના પેટ ઉપર જે દોરડું બાંધવામાં આવ્યું હતું તે તપાવેલા સુવર્ણનું બનેલું હતું. આ બધાં હાથીરૂપધારી દેવ અભિમાનવાળા છે, બળવાન છે, ‘વિમલ ઘણમંડલવડ્ડામય લાલાલલિયતાલગાણં’ એમનું મંડળ-સમૂહ-વિમળ અને ઘન સાન્દ્રરૂપમાં રહે છે. સમલ અને ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં હોતું નથી. એમને જે વજ્રમય અંકુશ દ્વારા તાડના (માર) આપવામાં આવે છે તે તેમના કાનને સુખપ્રદ ભાસે છે. અરુન્તુદ્દ હોતી નથી. ‘ણાણામણિ રયણઘંટાપાસગરજતામય વદ્ધ રજ્જુલંબિય ઘંટાજુગલમહુરસ-સ્મણહરાણં’ એમની કટિ પર જે ઘંટની જોડી લટકી રહી છે તેની પાસે નાની ઘંટડીઓ કે

જે જુદા જુદા મણિઓની બનેલી છે તે પણ લટકી રહી છે તથા આ ઘંટાયુગલ રજતમયી એક તિયગ્ગબદ્ધ દોરડા પર લટકી રહી છે તેમાંથી જે સ્વર નિકળે છે તે ઘણો જ મનોહર છે તેનાથી હાથી પણ ઘણા સોહામણુ લાગે છે. ‘અલ્લીણપ્પમાણ જુત્તવટ્ઠિય સુજાય લક્કલ્લણપસથરમણિજ્જવાલગત્તપરિપુંજ્જણાણં’ એમની પૂંછડી સુપ્પિલ્લપ્પ છે કારણ કે તે કૈશોથી લદાયેલી છે, પ્રમાણયુક્ત છે-કારણ કે તે પાછળના ચરણો સુધી લટકી રહી છે, વર્તુળ-ગોળ છે. આ પૂંછડી ઉપર જે વાળ છે-તે સુખાત-જન્મના દોષોથી રહિત છે લક્ષણુ-સંપન્ન છે, પ્રશસ્ત છે, રમણીય છે અને મનોહર છે, અહીં ‘નાત્રપરિપુચ્છનં’ એવું જે પદ આપવામાં આવ્યું છે તે ‘પશુજન પ્રાયઃ પૂંજ્જ’ થી જ પોતાના શરીરની સફાઈ કરે છે એ દર્શાવવા માટે જ આપવામાં આવ્યું છે ‘ત્વચ્ચિય પહ્ધિપુણ્ણકુમ્મચલણલહુવિક્કમાણં’ એમનાં ચારેય પગ ઉપચિત-માંસલ છે, પરિપૂર્ણ-પૂર્ણ અવયવોવાળા છે તથા કૂર્મ-કાચબાની માફક ઉન્નત છે, આવા ચરણોથી એમની ગતિક્રિયા ઘણી જ ઝડપી બને છે, ‘અંકમય ણલાણં’ એમના પગના નખ અંકરત્નમય છે, ‘ત્વણિજ્જજીહાણં’ એમની જીભ

તપનીય સુવર્ણમય છે ‘તવણિજ્જ તાલુયાળં’ એમના તાળત્રાં તપાવેલા સુવર્ણ જેવાં છે, ‘તવણિજ્જજોત્તગસુજોઙ્ગયાળં’ એ તપનીય થોત્રથી સુથોજ્જિત છે. ‘કામગમાળં’ તેઓ પોતાની ધંધ્છાનુસાર ગમનક્રિયારત છે, ‘પીઙ્ગમાળં’ એમનું ગમન સુખજનક છે ‘મળોગમાળં’ મનની ગતિ અનુસાર એમનું ગમન ઘણું વેગવંતું છે. ‘મળોરમાળં’ આ બધા જ ગજરાજ ઘણા મનોરમ છે ‘અમિયગર્ઙ્ગ’ એમની ગતિ અમિત છે, ‘અમિયબલવીરિય પુરસક્કારપરક્કમાળં’ બળ, વીર્ય, પુરૂકાર અને પરાક્રમ પણ એમના અપાર છે. ‘તવણિજ્જજીહાળં’ એમની જીભ તપાવેલા સોના જેવી લાલ છે. ‘તવણિજ્જ જીહાળં’ થી લઇને ‘અમિયબલવીરીય’ અહીં સુધીના નવ પદોનો અર્થ અમે પૂર્વ બાહ્ય પ્રકરણમાં લખી ચૂક્યા છીએ તે તેમાંથી જાણી લેવા જોઇએ ‘મહયા ગંભીર ગુલ્લગુલાઙ્ગતરવેળં’ તેઓ જે ચિંધાડે છે અને તે ચિંધાડથી જે શબ્દ નિકલે છે તે ઘણું જ ગંભીર હોય છે, તથા ગુલ્લગુલાયિત હોય છે. ‘મહુરેળં’ મધુર હોય છે. કર્ણેન્દ્રિયને ઉદ્ભવેગ પહોંચાડનાર હોતો નથી તથા ‘મળહરેળં’ મનને પણ આનન્દ પહોંચાડનાર હોય છે, આવા શબ્દોથી તેઓ ‘અંવરદિસાઓ ય સોમયંતા ચત્તારિદંવ સાહસીઓ’ ચાર હબર ગજરૂપધારી દેવતા આકાશને તેમજ ચારે દિશાઓને શોભિત કરે છે અને ‘દાહિણિલ્લં વાહં પરિવહંતિ ત્તિ’ દક્ષિણ દિગવસ્થિત વહાને ખેંચે છે.

‘ચંદ્રવિમાળસ્સ ણં પચ્ચત્થિમેણં સુમગાળં’ ચન્દ્રવિમાનની પશ્ચિમદિશામાં રહેલા વૃષભ રૂપધારી દેવ પશ્ચિમદિગવસ્થિતી વહાને ખેંચે છે એ રીતે સમજીને આ પાઠને આ પ્રમાણે લાગુ પાડવો જોઇએ. આ વૃષભરૂપદેવ ‘સેયાળં’ શુકલવર્ણવાળા હોય છે. ‘સુમગાળં’ પ્રીતિસમુત્પાદક હોય છે. ‘સુપ્પમાળં’ વિલક્ષણ તેજવાળા હોય છે. ‘ચલચલકકુહસાલીળં’ કકુદ-કાંધો-વાળા હોય છે. એમની આ કંધો ચલચપલ-આમતેમ ડોલાયમાન થતી હોવાથી અતિ ચંચલ થતી લાગે છે. આ કકુદથી આ વૃષભરૂપધારી દેવ ઘણા જ અધિક સોહામણા લાગે છે ‘ઘણણિચિય સુવદ્દલક્ક્ષણુણયઈસિયાળયવસમોટ્ટાળં’ એમના મુખનો જે

હોઠ હોય છે તે અથોઘનની જેમ લોહાના હથોડાની માફક મજબૂત હોય છે, સુબદ્ધ-શિથીલ હોતું નથી. લક્ષણોન્નત હોય છે-પ્રશસ્ત લક્ષણોવાળો હોય છે. ધંધ્દાનત હોય છે-નીચેની તરફ થોડો થોડો નમેલો હોય છે આવા વૃષભ શ્રેષ્ઠ ઓઠથી એમનું મુખ સુશોભિત રહે છે. ‘ચંકમિયલ્લિય પુલ્લિય ચલચલગવ્વિયગર્ઙ્ગ’ એમની ગતિ કુટિલ હોય છે વિલાસયુક્ત ગમનવાળી હોય છે. ગર્વિત હોય છે તેમજ અત્યન્ત ચપળતાથી ભરેલી હોય છે. ‘સંનતપાસાળં’ એમના બંને પાર્શ્વભાગ શરીરના પ્રમાણ અનુસાર એનું પ્રમાણ પણ સંગત-ઉચિત હોય છે. ‘પીપરવટ્ટિયસુસંઠિયકડીળં’ એમના કમરનો ભાગ પુષ્ટ હોય છે, વર્તિત-ગોળ હોય છે અને સારા આકારવાળા હોય છે. ‘ઓલંબપલંબલક્ક્ષણ પમાળુજ્જ રમણિજ્જવાલ્લાંગાળં’ એમના પર જે ચામર લટકેલા હોય છે તે ચામર લાંબા લાંબા હોય છે તેમજ તેઓ જ્યાં લટકવાનું સ્થાન છે ત્યાં જ લટકેલા રહે છે. તથા લક્ષણોથી અને યથોચિત :પ્રમાણથી યુક્ત હોય છે આથી ઘણું જ રમણિય લાગે છે.

‘સમસુરવાલિધાણાં’ એમની ખરી એક બીજી સાથે સમાનપણું ધરાવે છે ‘સમલિહિય-સિંગતિક્વગ સંગમાણં’ એમના શિંગડા પરસ્પર સમાન હોવાથી એવાં જણાય છે જાણે તેઓ એમાં જ ઉગી નીકળ્યા ન હોય ! તથા આ શીંગડાઓને જે અથ્ર લાગ છે તે ઘણો જ અણિવાળો છે અને જે પ્રમાણમાં શીંગડાં હોવા જોઈએ તેસૂક્ષ્મમાણુવાળા છે. ‘તુણુસુહુસ સુજાય ણિદ્વલોમચ્છવિઘરાણં’ તનુસૂક્ષ્મ-અત્યન્ત સૂક્ષ્મસુબ્લત-જન્મદોષ રહિત-અને સ્નિગ્ધ એવા વાળથી તેઓ શોભાથી યુક્ત હોય છે. ‘ઉવચિય મંસલવિસાલ પડિપુણ્ણખંધ-પણસસુંદરાણં’ એમને સ્કન્ધ પ્રદેશ ઉપચિત-પુષ્ટ હોય છે, માંસલ-માંસથી ભરેલો હોય છે આથી તે વિશાળ હોય છે, ભારવહન કરવામાં સમર્થ હોય છે તથા-પરિપૂર્ણ-હીના-ધિક હોતો નથી. આવા સ્કન્ધપ્રદેશથી આ દેવરૂપ વૃષભ સુંદર હોય છે. ‘વેરુલિયમિસન્ત

કઢકલ્લ સુનિરિક્લ્લણાણં’ એમના લોચન વૈદ્યુર્યમણિમય હોય છે અને ભાસમાન કટાક્ષાથી યુક્ત હોય છે. ‘જુત્તપ્પમાણપહાણલક્લ્લણપસત્થરમણિજ્જગગ્ગરગલસોમિયાણં’ એમના ગળા યથોચિત પ્રમાણથી યુક્ત પ્રધાનલક્ષણોથી સંપન્ન, અતિશય રમણીય એવા ગગ્ગરક-આભરણરૂપ પરિધાન વિશેષથી સુશોભિત રહે છે, ‘ઘરઘરગસુસહલ્લકંઠપરિમંડિયાણં’ સુંદર શબ્દોથી સુશોભિત-શબ્દાયમાન એવા ઘરઘરક-કંઠાભરણ વિશેષ એમના કંઠોમાં સજેલાં રહે છે ‘નાનામણિ કળગરયણઘંટિયાવેવલ્લિગ સુકયમાલિયાણં’ એમના વક્ષસ્થળ પર જે ક્ષુદ્ર ઘંટડીઓની હારમાળા ત્રાંસી રીતે સ્થાપિત કરવામાં આવી છે તે અનેક પ્રકારના મણિઓ, સુવર્ણો તથા રત્નોથી નિર્મિત થયેલી છે. ‘વરઘંટા ગલય મલુજ્જલસિરિઘરાણં’ ક્ષુદ્ર ઘંટિ-કાઓની અપેક્ષા પણ વિશિષ્ટતર હોવાના કારણે સુંદર મોટા ઘંટની માળાઓથી એમના ગળાની શોભામાં વળી અધિક વિશિષ્ટતા આવી ગઈ છે-એવી વિશિષ્ટતાથી તેઓ

સંપન્ન છે, ‘પડમુપ્પલ સગલસુરમિમાલાવિમૂસિયાણં’ એમની શોભા અખંડિત અને અનુપમ ગંધશાલી કમળ અને ઉત્પલોની માળાઓથી અધિક શોભાયમાન થઈ રહી છે, ‘વહ્સુરાણં’ એમની ખરી એવી છે જાણે કે વજ્રની ખની હોય, ‘વિવિહલ્લિકુરાણં’ એમની ખરી ઉપર જે વિચખરી છે તે મણિકનક આદિવાળી હોવાથી અનેક પ્રકારની છે-‘ફાલિ-ચામયદંતાણં’ સ્ફટિકમય એમના દાંત છે. ‘તવણિજ્જજીહાણં’ તપ્પસુવર્ણની એમની જીભ છે, ‘તવણિજ્જજાલુયાણં’ તપનીય સુવર્ણના એમના તાળવાં છે. ‘તવણિજ્જજોત્તગ સુયોજિયાણં’ તપનીય સુવર્ણના તારના બનેલા જોતરાથી આ બધાં જ સુયોજિત છે. ‘પીડ્ડમાણં, મગોગમાણં, મણોરમાણં, અમિયગર્હણં, અમિયલ્લવીરિયપુરિસકારપરક્કમાણં’ ઇચ્છાનુસાર એમનું ગમન થાય છે, મનુષ્યોને એમના ગમનથી ઘણો હર્ષ થાય છે, મનની જેવી તીવ્રગતિ હોય છે તેવી તીવ્રગતિ એમની હોય છે, તેઓ મનનું હરણ કરનારા છે તેમની

ગતિ અમિત છે એમના બળ, વીર્ય પુરૂષકાર અને પરાક્રમ અમિત છે તેઓ 'મહયાગ-
જ્ઞિય ગંભીરરવેણ મળહરેણ' તેઓ મધુર, મનોહર ભેરભેરની ગર્જનાના ગંભીર શબ્દથી
'અંબરં દિસાઓ ચ પુરેંતા સોમયંતા વસહરૂચધારીણં દેવાણં ચત્તારિ દેવસાહસીઓ' આકાશને
અને પૂર્વાદિક દિશાઓને ભરી દે છે અને તેમની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. આ રીતે
આ વૃષભરૂપધારી ચાર હબર દેવોના સમ્બન્ધનું આ કથન છે. આ ચાર હબર વૃષભ
રૂપધારી દેવ 'પચ્ચલ્થિમિલ્લં વાહાં પરિવહંતિત્તિ' ચન્દ્રવિમાનની પશ્ચિમવાહાને ખેંચે છે.

હવે સૂત્રકાર ચન્દ્રવિમાનની ચતુર્થવાહાના વાહક દેવોના સંબંધમાં કથન કરે છે—
'ચંદ્રવિમાણસ્સ ગં ઉત્તરેણં' ચન્દ્રવિમાનની ઉત્તરદિશામાં જે હયરૂપધારી દેવ—ચાર હબર
દેવ—ઉત્તરવાહાને ખેંચે છે તેમના વિષયમાં સૂત્રકાર આ વિશેષણોનું કથન કરે છે—આ બધાં
હયરૂપધારી દેવ 'સેયાણં' શ્વેતવર્ણવાળા હોય છે, 'સુમગાણં' ઘણા જ સુંદર હોય છે, 'સુપ્પમાણં'

વિલક્ષણ તેજ વિશિષ્ટ હોય છે, 'તરમલ્લિહાયણાણં' તેઓ તર-વેગ અથવા બળધારક
વર્ષવાળા હોય છે—અર્થાત્—યૌવનશાળી હોય છે, 'હરિમેલ મહલ મલ્લિકચ્છાણં' હરિમેલ-
વનસ્પતિ વિશેષના મુકુલ-ખીલેલ કુદૂમલ કળિયો તેમજ મલ્લિકાના જેવી એમની આંખો છે.
'ચંચુચિય લલિયપુલિયચલચલચંચલગર્દેણં' એમની ગતિક્રિયા ચંચુરિત છે, વાયુ જેવી અત્યન્ત
અપળતા ભરેલી છે અથવા કુટલિત છે, પોપટની ચાંચના જેવી વક્રતાવાળી છે અને
લલિત-વિલાસયુક્ત છે, પુલકિત—આથી આનન્દ ઉપભવનારી છે અથવા—'ચંચુચિય'
ની સંસ્કૃત છાયા 'ચંચિતમ્' એવી પણ હોઈ શકે છે. આ પક્ષમાં એમની ગતિ
પોપટની ચાંચ જેવી વાંકી એટલા માટે હતી કે તેમના પગને ઊંચા કરવામાં આવે છે
અને પછી નીચે રાખવામાં આવે છે આથી આવી સ્થિતિમાં પગોનું વાંકા હોવું
સ્વાભવિક છે અને આથી જ તે ગતિક્રિયાને પણ આછી વક્રતાયુક્ત કરી દેવામાં આવી
છે. 'ચલ' શબ્દનો અર્થ અત્રે વાયુ છે અને વાયુની ગતિ અતિશય અપળતાયુક્ત હોય
છે આ રીતે એમની પણ ગતિ અતિશય અપળતાભરેલી છે. 'લંઘનવગ્ગણધાવણ ધોરણ-
તિવજ્જહ્ણ સિખ્લિયગહ્ણં' એ બધાં ગતિ આદિને લાંઘવામાં, વલ્ગન—કૂદવામાં, ધાવન-
દોડવામાં ધોરણ—ગતિની ચતુરાઈમાં, ત્રિપદીમાં—ભૂમિ પર ત્રણ પગ રાખવામાં જે એમની
ચાલ છે તે જયિની છે—ગમનાન્તરને જિતવાવાળી છે, આનાથી એવું જ્ઞાન થાય છે કે
આ પ્રકારની ચાલ તેઓએ અગાઉથી જ શીખી લીધી છે. 'લલંતલામગલલાયવર-
મૂસણાણં' દોલાયમાન અને સુરમ્ય આભૂષણ એમણે પોતપોતાના ગળામાં ધારણ કરી
રાખ્યાં છે. 'સંનયપાસાણં' અને પાર્શ્વભાગ એમની નીચેની ખાલુએ પ્રમાણસર નમેલાં
છે. 'સંગતપાસાણં' આ કારણે જ તેઓ સંગત તેમજ 'સુજાયપાસાણં' સુખત—જન્મખેડથી
રહિત છે. 'પાવરવટ્ટિય સુસંઠિયકડીણં' એમનો કટિભાગ પીવર—પુષ્ટ અને ગોળ છે તથા
સુંદર આકારવાળો છે. 'ઓલંબ પલંબલક્ષણપમાણ જુત્ત રમણિજ્જવાલપુચ્છાણં' એમની
વાળ પ્રધાન પૂંછડીઓના અર્થાત્ ચામરોના વાળ અવલમ્બ પોતપોતાના સ્થાને ઘણી
સારી રીતે ઉગેલા છે, મોટાં મોટાં છે, લક્ષણયુક્ત છે અને પ્રમાણપેત છે. 'તણુસુહુમ
સુજાય ણિદ્ધ લોમચ્છવિહરાણં' એમના શરીર પર જે રૂંવાડા છે તે તનુસૂક્ષ્મ—ઘણાં જ

પાતળાં છે, સુખત-દોષ વિવર્જિત છે. અને સુ'વાળા છે, આના રૂંવાડાની છબીને તેઓએ ધારણ કરેલી છે. 'મિત્રવિસય સુદુમલક્ષણપસત્થવિચ્છિન્નકેસરપાલ્હિરાણં' મૃદુ, વિશદ, સૂક્ષ્મ, લક્ષણોથી પ્રશસ્ત અને વિસ્તીર્ણુ એવી કેશરવાલી-ગર્દનની આલ-ને તેઓએ ધારણ કરેલી છે અર્થાત્ એમની ગર્દનની ઉપર જે વાળ છે તે મૃદુ-ચિકણું છે, વિશદ-ઉજ્જવળ સાફસુથરા છે અથવા પરસ્પરમાં અસંવલિત છે કારણ કે એક રોમકૂપમાં એક-એક જ વાળ છે તથા તે પાતળા છે-નડા નથી અને વાળના લક્ષણોથી યુક્ત છે. 'લલંત થાસ-ગલ્લાડવરમૂસણાં' એમના લલાટ-લાલ પર જે દર્પણના આકારના આભૂષણ પહેરાવવામાં આવ્યા છે તે સુખદ્દ હોવાના કારણે ઘણી જ મોટી શોભાવાળા છે, 'મુહ મંહગઓ ચુલ્ગચામરથાસગપરિમંહિયકડીણં' મુખમંડક-મુખાભરણુ-અવચૂલક લાંબા-લાંબા ગુચ્છા આમર, સ્થાસક દર્પણાકારવાળા આભરણુ વિશેષ એ બધાં તેમની ઉપર યથાર્થાને રાખેલા છે અને એમને કટિપ્રદેશ વળી અન્ય પ્રકારના આભરણોથી સુશોભિત બની રહે છે.

'તવણિજ્જતુરાણં' એમની ખરી સોના જેવી છે, 'તવણિજ્જજીહાણં' જીભ પણ એમની સુવર્ણુ જેવી છે, 'તવણિજ્જતાલુયાણં' તાળવું પણ એમનું તપાવેલા સુવર્ણુ જેવું ચમકીલું છે, 'તવણિજ્જજોત્તગમુયોજિયાણં' તપાવેલા સુવર્ણુના ચમકદાર તારોથી ગૂંથેલ રાશની સાથે એ બધાં સુનિયોજિત છે. 'કામગમાણં' ઇચ્છાનુસાર તેઓ બધાં ગમન કરે છે. 'વીઙ્ગમાણં' ચિત્તના ઉલ્લાસને અનુરૂપ જ તેમની આલ છે, 'મનોગમાણં' મનને ગમે એવા તેઓ ઘણા સોહામણા છે. 'અમિયગઈણં' અપરંપાર એમની ગતિ છે. 'અમિય બલવીરિય પુરિસકારપરક્કમાણં' અપરંપાર એવું એમનું બળ વીર્ય અને પુરૂષકાર પરાક્રમ છે, 'મહયા હયહેસિયકિલકિલાહયરવેણં' આ બધાં જ હય (ઘોડા) રૂપધારી દેવગણુ ઘણે દૂર-દૂર પર્યાંત વ્યાપ્ત થનારા એવા પોતાના હણુહણાટના શબ્દથી કે જે આનંદદાયક છે, 'મળોહરેણં' ચિત્તમાં આહ્લાદ ઉપભવનાર છે. 'અંબરં દિસાઓ ય પુરેંતા' અમ્બરતલને અને દિશાઓને વાચાલિત કરે છે અને 'સોમયંતા' તેમને સુશોભિત કરે છે. આ જાતના

વિશેષણોવાળા અને આ પ્રકારની સ્થિતિવાળા આ 'હયરૂવધારીણં દેવાણં ચત્તારિ દેવસાહ-સ્સીઓ' હય (ઘોડા) રૂપધારી ચાર હબ્બર દેવ 'ઉત્તરિલ્લં વાહં પરિવહંતિ' ચન્દ્રવિમાનની ઉત્તરદિગવસ્થિત વાહાને ખેંચે છે. અહીં આગત આ બે સંગ્રહણી ગાથાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે- 'સોલસ દેવસહસ્સા હવંતિ ચંદેસુ ચેવ સૂરેસુ' ચન્દ્રમા અને સૂર્યના વિમાનોના વાહક સોળ-સોળ હબ્બર દેવ છે, 'અટ્ટેવ સહસ્સાઈં એકકેક્કમિ ગહવિમાણે' એક એક ગ્રહમાં આઠ હબ્બર જ દેવવાહક છે. 'ચત્તારિ ય સહસ્સાઈં ણક્વત્તંમિ ય હવંતિ ઇક્કિક્કે' એક એક નક્ષત્રમાં ચાર ચાર હબ્બર દેવવાહક છે. 'દો ચેવ સહસ્સાઈં તારારૂવેક્કમેક્કમિ' એક એક તારારૂપમાં બે જ હબ્બર દેવવાહક છે, 'એવં સૂરવિમાણં જાવ તારારૂવવિમાણાણં' જે પ્રકારે ચન્દ્રવિમાનના પરિવાહક સિંહાદિ દેવ પૂર્વોક્ત રૂપથી વર્ણિત કરવામાં આવ્યા છે તેવી જ રીતે સૂર્યવિમાનના પણ પરિવાહક સિંહાદિદેવ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે એવું

જાણવું જોઈએ. આવી જ રીતે યાવત્પદ ગૃહીત ગ્રહવિમાનોના અને નક્ષત્ર વિમાનોના પણ વિમાનવાહકદેવ વર્ણન કરવા યોગ્ય છે એમ સમજવું. ‘ળવરં ઇસ દેવ સંઘાયત્તિ’ આ સૂત્રનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—સમસ્ત જ્યોતિષક દેવોના વિમાનવાહક દેવોના સમ્બન્ધનું સૂત્ર સમાન જ છે. એમની સંખ્યાનો ભેદ પૂર્વકથિત ગાથાદ્વયથી જ જ્ઞાતવ્ય છે જેમકે—સોળ હજાર ચન્દ્રવિમાનમાં વાહક દેવ છે તેો એટલાં જ હજાર દેવ સૂર્યવિમાનમાં વાહક છે, ગ્રહવિમાનમાં એક એકમાં આઠ આઠ હજાર દેવ છે, નક્ષત્રવિમાનમાં ચાર હજાર દેવ છે, તારારૂપવિમાનમાં એક એકમાં બે હજાર બે હજાર પરિવાહક દેવ છે. આ પ્રકારે આ નવમ દ્વાર સમાપ્ત થાય છે આ કથનનો ભાવ અહીં એવો છે—ચન્દ્રવિમાનમાં ચાર હજાર સિંહરૂપ ધારી પરિવાહક દેવ છે, ચાર હજાર વૃષભરૂપધારી દેવ છે અને ચાર હજાર જ હય (ઘોડા) રૂપધારી પરિવાહક દેવ છે, આવી જ રીતે સૂર્યવિમાનમાં પણ છે, ગ્રહવિમાનમાં બે હજાર સિંહરૂપધારી, બે હજાર ગજરૂપધારી, બે હજાર વૃષભરૂપધારી અને બે હજાર અશ્વરૂપધારી પરિવાહક દેવ છે, નક્ષત્રવિમાનમાં એક હજાર સિંહરૂપધારી, એક હજાર ગજરૂપધારી એક હજાર વૃષભરૂપધારી અને એક હજાર અશ્વરૂપધારી દેવ છે તથા તારાવિમાનોમાં પાંચસો સિંહરૂપધારી, પાંચસો ગજરૂપધારી, પાંચસો વૃષભરૂપધારી અને પાંચસો અશ્વરૂપધારી દેવ છે.

નવમું દ્વાર સમાપ્ત

ગ્રહાદિ કે શીઘ્રગત્યાદિ કા નિરૂપણ

દશમાદ્વારની વક્તવ્યતા

‘एएसि णं भंते ! चंदिमसूरियगहणकखत्ततारारूवाणं’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા ગૌતમરવામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે—‘एएसिणं भंते ! चंदिमसूरियगहणकखत्ततारारूवाणं’ હે ભદ્રન્ત ! આ ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારારૂપ જ્યોતિષકની વચમાં ‘कयरे सव्व सिग्घगई’ કોણ ચન્દ્રાદિક કોનાથી સર્વ જ્યોતિષક દેવોની અપેક્ષા શીઘ્રગતિવાળા છે ? આ પ્રશ્ન સર્વાભ્યન્તરમંડળની અપેક્ષાથી જાણવો જોઈએ, ‘कयरे सव्व सिग्घतराए चेव’ તથા કોણ સર્વ શીઘ્રગતિ તરફ છે ? આ પ્રશ્ન સર્વબાહ્યમંડળની અપેક્ષા જાણવો જોઈએ. કારણ કે અભ્યંતરમંડળની અપેક્ષા સર્વબાહ્યમંડળની ગતિને

પ્રકર્ષ સુપ્રસિદ્ધ છે. આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! ચંદેહિતો સૂરા સવ્વસિઘ્વગઈ’ હે ગૌતમ ! ચન્દ્રમાએની અપેક્ષા સૂર્યોની સર્વશીઘ્રગતિ છે ‘સૂરેહિતો ગહા સિઘ્વગઈ’ સૂર્યોની અપેક્ષા ગ્રહોની શીઘ્રગતિ છે. ‘ગહેહિતો ણક્ષત્તા સિઘ્વગઈ’ ગ્રહોની અપેક્ષા નક્ષત્રોની શીઘ્રગતિ છે. તથા ‘ણક્ષત્તેહિતો તારારૂવા સિઘ્વગઈ’ અભિજિત્ આદિ નક્ષત્રોની અપેક્ષા તારારૂપોની શીઘ્રગતિ છે કારણ કે મુહૂર્તગતિની વિચારણામાં આગળ આગળ ભ્યોતિષ્કેનો ગતિ પ્રકર્ષ આગળ પ્રસિદ્ધ છે જેથી ‘સવ્વપ્પગઈ ચંદા’ સર્વથી અલ્પગતિ ચન્દ્રમાએની છે અને ‘સવ્વસિઘ્વગઈ તારારૂવત્તિ’ સર્વની અપેક્ષા શીઘ્રગતિવાળા તારારૂપ છે.

દશમદ્વાર સમાપ્ત

એકાદશદ્વાર વક્તવ્યતા

‘ણ્ણસિઘ્વં મંતે ! ચંદિમ સૂરિયગહ્ણક્ષત્તતારારૂવાણં’ હે ભદન્ત ! આ ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહણ નક્ષત્ર અને તારારૂપોમાંથી ‘કયરે સવ્વમહિઙ્ગહિયા કયરે સવ્વપ્પઙ્ગહિયા’ કોણ સર્વ-મહદ્ધિક્ક-બધાની અપેક્ષા અધિક ઋદ્ધિવાળ છે ? અને કોણ સર્વની અપેક્ષા અલ્પઋદ્ધિવાળ છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! તારારૂવેહિતો ણક્ષત્તા મહિઙ્ગહિયા’ હે ગૌતમ ! તારારૂપોની અપેક્ષા નક્ષત્ર મહત્તી ઋદ્ધિવાળા છે, ‘ણક્ષત્તેહિતો ગહા મહઙ્ગહિયા’ નક્ષત્રોની અપેક્ષા ગ્રહ-ભૌમાદિક (મંગલ) ગ્રહ-મહત્તી ઋદ્ધિવાળા છે. ‘ગહેહિતો સૂરિયા મહિઙ્ગહિયા’ ગ્રહોની અપેક્ષા સૂર્ય મહાઋદ્ધિવાળા છે. ‘સૂરોહિતો ચંદા મહિઙ્ગહિયા’ અને સૂર્યોની અપેક્ષા ચન્દ્ર મહાઋદ્ધિવાળા છે. આવીરીતે ‘સવ્વપ્પઙ્ગહિયા તારારૂવા સવ્વમહિઙ્ગહિયા ચંદા’ સૌથી એછી ઋદ્ધિવાળા તારારૂપ છે અને સહૂથી અધિક ઋદ્ધિવાળા ચન્દ્ર છે. તાત્પર્ય એજ છે કે ગતિવિચારણામાં જે જેમની શીઘ્રગતિવાળા કહેવામાં આવ્યા છે તેઓ તેની અપેક્ષા ઋદ્ધિવિચારણામાં ઉલ્કમથી મહદ્ધિક્ક કહેવામાં આવ્યા છે એ પ્રમાણે બાણુવું જોઈએ.

એકાદશદ્વાર સમાપ્ત

દ્વાદશદ્વાર વક્તવ્યતા

‘જંબુદીવે ણં મંતે ! દીવે તારાણ ય તારાણ ય’ હે ભદન્ત ! જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં એક તારાથી બીજા તારા ‘કેવડ્યાણ અવાહાણ અંતરે પન્નત્તે’ તું કેટલું અન્તર અબાધાથી કહેવામાં આવ્યું છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! દુવિહે વાવાહ્ણ ય નિવ્વાઘાહ્ણ ય’ હે ગૌતમ ! અન્તર વ્યાધાતિક અને નિર્વાધાતિકતા ભેદથી બે પ્રકારનું કહેવામાં આવેલ છે. જે અન્તરમાં-વચમાં પર્વતાદિકોતું પડી જવાનું થાય છે તે વ્યાધાતિક અન્તર અને જે અન્તર આ વ્યાધાતથી રહિત હોય છે—અર્થાત્ સ્વાભાવિક હોય છે તે નિર્વાધાતિક અન્તર છે ‘નિવ્વા-ઘાહ્ણ જહ્ણણેણં પંચ ઘણુસયાઈં ઉક્કોસેણં દો ગાહ્ણયાઈં’ આમાં જે વ્યાધાત વગરનું અન્તર છે તે ઓછામાં ઓછું પાંચસો ધનુબ્યનું છે અને વધુમાં વધુ બે ગચ્ચૂતનું છે. આ જગત્સ્વભાવથી જ થયેલું બાણુવું જોઈએ. ‘વાઘાહ્ણ જહ્ણણેણં દોણિણ છાવટ્ટે જોયણસણ’ વ્યાધાતિક જે અન્તર છે તે ૨૬૬ બસો છાંસકં યોજનનું છે આ જઘન્યની અપેક્ષા અન્તર કહેવામાં આવ્યું છે અને નિષધકૂટની અપેક્ષા લઈને કહેવામાં આવ્યું છે આનું તાત્પર્ય

એવું છે કે નિષધપર્વત સ્વભાવતઃ ચારસો યોજન ઊંચો છે અને તેની ઉપર પાંચસો યોજન ઊંચાઈએ કૂટ છે, આ કૂટ મૂળમાં પાંચસો યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા છે વચમાં ૩૭૫ યોજનની અને ઉપરના ભાગમાં ૨૫૦ યોજનની લંબાઈ પહોળાઈવાળા છે. એમના ઉપરના ભાગ સંબંધી સમશ્રેણી પ્રદેશમા તથા જગત્સ્વભાવના અનુસાર આઠ આઠ યોજનથી દૂર પર તારાવિમાન ચાલે છે આથી જ્ઞાનની અપેક્ષા વ્યાધાતિક અન્તર ૨૬૬ યોજનનું છે ‘અક્રોસેણં વારસજોયણસહસ્સાઈં દોણિણ ચ બાયાલે જોયણસણ’ અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર ૧૨,૨૪૨ ખાર હજાર ખસો એંતાલીશ યોજનનું છે. આ અન્તર મેરૂપવર્તની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યું છે, ‘તારારૂવસસ તારારૂવસસ અવાહાણ અંતરે પન્નત્તે’ આ એક તારારૂપથી ખીજ તારારૂપનું અખાધાથી અન્તર કહેવામાં આવ્યું છે. ॥૩૦॥

૧૨ સું દ્વાર સમાપ્ત

ચન્દ્ર કે અગ્રમહિષી કે નામાદિ કા નિરૂપણ

તેરમાદ્વારના સમ્બન્ધમાં વક્તવ્યતા—

‘ચંદસ્સ ણં મંતે ! જોહ્સિંદસ્સ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે—‘ચંદસ્સ ણં મંતે ! જોહ્સિંદસ્સ જોહ્સરણ્ણા’ હે ભદ્રન્ત ! જ્યોતિષક ચન્દ્ર જ્યોતિષકરાજ ચન્દ્રદેવની ‘કઈ અગમહિસીઓ પન્નત્તાઓ’ કેટલી અગ્રમહિષિઓ—પટ્ટરાણીઓ કહેવામાં આવી છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! ચત્તારિ અગમહિસીઓ’ હે ગૌતમ ! જ્યોતિષકેન્દ્ર જ્યોતિષકરાજ ચન્દ્રદેવની અગ્રમહિષ્યાઓ ચાર કહેલી છે. ‘તં જહા’ તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—‘ચંદ્રપ્પમા, દોસિણામા, અચ્ચિમાલી, પમંકરા’ ચન્દ્રપ્રભા—એની શારીરિક કાન્તિ ચન્દ્રની પ્રમા જેવી છે અને તે દેવરાજ ચન્દ્રની પ્રથમા અગ્રમહિષી છે, ખીજી અગ્રમહિષી જ્યોત્સનાભા છે, ત્રીજી અગ્રમહિષીનું નામ અચ્ચિમાલી છે અને ચોથી પટ્ટરાણીનું નામ પ્રભંકરા છે. ‘તઓણં ઇગમેગાણ દેવીણ ચત્તારિ ૨ દેવી સહસ્સાણિ પરિવારો પન્નત્તાઓ’ એક-એક પટ્ટદેવીનેા પરિવાર ચાર ચાર હજાર દેવિઓનેા છે. ‘પહૂણં તાઓ ઇગમેગા દેવી અમ્મં દેવીસહસ્સં વિરુવ્વિત્તણ’ હે ભદ્રન્ત ! શું એક-એક પટ્ટદેવીમાં એવી વિકુર્વણા કરવાની શક્તિ છે કે તેએ પરિચારણાના વિચારણામાં જ્યોતિષકરાજ ચન્દ્રની ઇચ્છાને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના જેવી રૂપવાળી અન્ય એક હજાર દેવીઓને ઉત્પન્ન કરી શકે? હા, ગૌતમ ! તે ચારે પટ્ટદેવીઓમાં એવી શક્તિ છે કે પોતાની વિકુર્વણા શક્તિથી પોતાના જેવા રૂપવાળી એક હજાર દેવીઓની, પરિચારણાના સમયે જ્યોતિષકરાજ ચન્દ્રની ઇચ્છાને પ્રાપ્ત

કરીને વિકુર્વણા કરી શકે. ‘एवामेव सपुञ्जावरेणं सोलस देवीसहस्रा’ આ રીતે ચાર-ચાર હબર દેવીઓની એક-એક પટ્ટરાણી અગ્રમહિષી-સ્વામિની હોય છે આ કારણે ચારે પટ્ટ-રાણીઓની ૧૬ હબર દેવીઓ થઈ જાય છે અને આ બધું જ્યોતિષકરાજ ચન્દ્રના ‘सेत्तं तुडिण्’ અન્ત:પુરતુ’ પરિભાણ કહેવામાં આવ્યું છે.

૧૩ માદ્વાર સમાપ્ત

ચૌદમાંદ્વારની વક્તવ્યતા

‘पभू णं भंते चंदे जोइसिंदे जोइसराया चंदवडेंसए विमाणे’ હે ભદન્ત ! જ્યોતિષકેન્દ્ર, જ્યોતિષકરાજ ચન્દ્ર પોતાના ચન્દ્રાવતંસક ‘विमानमां ‘चंदाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए’ ચન્દ્ર નામની રાજધાનીમાં સુધર્માસલામાં ‘तुडिणसद्धि’ અન્ત:પુરની સાથે ‘महया ह्यणवृ-नीय वाइय जाव’ ગીત નૃત્યમાં વાગી રહેલા વાણત્રેનો ધ્વનિપૂર્વક દિવ્યભોગોને ભોગવી શકે છે ? વિષય સેવન કરી શકે છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-‘गोयमा ! णो इणट्टे समट्टे’ હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી અર્થાત્ ચન્દ્ર પોતાના અન્ત:પુરની સાથે સુધર્માસલામાં દિવ્ય ભોગયોગ્ય ભોગોને ભોગવી શકતા નથી. ‘से केणट्टेणं भंते !’ હે ભદન્ત ! આવું આપ કયા કારણથી કહો છો ? જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘गोयमा ! चंदस्सणं जोइसिंदस्स चंदाए० सभाए सुहम्माए माणवए चेइयखंभे वइरामएसु गोलवट्टसमुगएसु बहईओ जिणसकहाओ०’ હે ગૌતમ ! જ્યોતિષકેન્દ્ર જ્યોતિષકરાજ ચન્દ્રની ચન્દ્રા રાજધાનીમાં સુધર્માસલામાં માણવક નામનો એક ચૈત્યસ્તંભ છે. તેની ઉપર વજ્રમય ગોળવૃત્ત સમુદ્ગકોમાં જિનેન્દ્ર દેવના હાડકાઓ રાખેલા છે. ‘त्ताओणं चंदस्स अण्णेसिं च बहूणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ ज’व पञ्जुवासणिज्जाओ’ તે હાડકાં ચન્દ્ર અને અન્ય દેવદેવીઓ દ્વારા અર્ચનીય યાવત્ પથુ’પાસનીય છે. ‘से तेणट्टेणं गोयमा ! णो पभुत्ति’ આ કારણે હે ગૌતમ ! મેં એવું કહ્યું છે કે જ્યોતિષકેન્દ્ર જ્યોતિષકરાજ ચન્દ્ર સુધર્માસલામાં અન્ત:પુરની સાથે દિવ્ય ભોગભોગોને ભોગવી શકવા સમર્થ નથી. ‘केवलं पडिबाररिद्धीए’ હા, તે આ રૂપથી આ મારો પરિકર છે, આ તેની સમ્પત્તી છે, આ બધાં મારા પરિકર છે હું એમનો સ્વામી છું એ પ્રકારે ત્યાં પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ કરી શકે છે. ‘णो चेवणं मेहुणवत्तियं’ પરન્તુ તે ત્યાં મૈથુન સેવન કરી શકતો નથી, જોકે આ ઉપાંગમાં સૂર્યાદિકોની અગ્રમહિષિઓનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું નથી તો પણ જીવાલિગમ આદિ ઉપાંગમાં સૂર્યાદિકોની અગ્રમહિષિઓનું કથનરૂપ પ્રદર્શન થયું છે આથી આહીં સૂર્યાગ્રમહિષિઓનું પ્રદર્શન પણ ઉપયુક્ત છે જે આ પ્રમાણે છે-‘सूरस्स जोइसरण्णो कइ अगमहिंसीओ पण्णत्ताओ’ હે ભગવન્ ! જ્યોતિષક-રાજ સૂર્યની કેટલી પટ્ટરાણીયો કહેવામાં આવેલ છે ? ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે કે ‘गोयमा !

ચત્તારિ અગ્ગમહિસીઓ પળ્ણત્તાઓ' હે ગૌતમ ! સૂર્યની ચાર અગ્રમહિષિઓ કહેવામાં આવી છે. 'તં જહા' તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—'સૂરપ્પમા, આયવામા, અચ્ચિમાલી પમંકરા' સૂર્યપ્રભા (૧) આત્માભા (૨) અચિંમાલી (૩) અને પ્રભંકરા. 'એવં અવસેસં જહા ચંદસ્સ ણવરં સૂરવહેંસણ વિમાણે સૂરંસિ સીહાસણંસિ' આ સમ્બન્ધમાં બાકીનું બધું કથન ચન્દ્ર પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જ જાણવું. આ પ્રકરણમાં તે પ્રકરણની અપેક્ષા કેવળ એટલો જ તફાવત છે કે અહીં સૂર્યાવતંસક વિમાન છે તેમાં જે સિંહાસન છે તેનું નામ સૂર્યસિંહાસન છે. ગ્રહાદિકોની અગ્રમહિષિઓનું કથન આ પ્રમાણે— વિજયા, વેજયંતિ, જયંતિ, અપરાજિયા, સવ્વેસિં ગહાઈણં ઇયાઓ અગ્ગમહિસીઓ' કહેવામાં આવી છે. સમસ્ત ગ્રહાદિકોની વિન્ય વૈન્યન્તિ, જ્યન્તી અને અપરાજિતા એ નામની ચાર પટ્ટરાણીઓ છે. આ હકીકતને સૂત્રકાર પછીના સૂત્રો દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં થકાં કહે છે— 'છાવત્તરસ્સ વિ ગહસયસ્સ ઇયા અગ્ગમહિસીઓ વત્તવ્વાઓ' ૧૭૬ ગ્રહોની—જંબુદ્વીપવર્તી

ચન્દ્રદ્રવ્યના પરિવાર ભૂત ૧૭૬—ગ્રહોની વિન્યાદિક ૪ અગ્રમહિષિઓ જે કહેવામાં આવી છે તે ૧૭૬ ગ્રહ આ મુજબ છે—'ઈંગાલ' અંગારક એ પ્રથમ ગ્રહનું નામ છે. 'વિયાલ' વિકાલક એ દ્વિતીયગ્રહ છે. 'લોહિયંકે' લોહિતાંક એ તૃતીયગ્રહ છે. 'સણિચ્છરે ચેવ' શનૈશ્વર (શનિચર) એ ચતુર્થગ્રહ છે. 'આહુણિ' આધુનિક એ પાંચમો ગ્રહ છે. 'પાહુણિ' પ્રાધુનિક એ છઠો ગ્રહ છે. 'કળગસમાત્તનામાય પંચેવ' સુવર્ણ સમાન નામવાળા—કણુ ૭—કણુક —૮—કણુકણુક ૯, કણુવિતાનક ૧૦ અને કણુસંતાનક એ પાંચ ગ્રહ છે આ રીતે ઉપરના ૬ ગ્રહ અને ૫ મળીને ૧૧ ગ્રહોના નામ પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. 'સોમે ૧૨, સહિ ૧૩, આસણે ૧૪, કજ્જોવ ૧૫ કચ્ચુર ૧૬' સોમ આ ખારમો ગ્રહ છે, સહિત એ તેરમો ગ્રહ છે, આશ્વાસન એ ચૌદમો ગ્રહ છે, કાર્યોપગ એ પંદરમો ગ્રહ છે, કર્પુરક એ સોળમો ગ્રહ છે. 'અચકર' અજકરક એ સત્તરમો ગ્રહ છે, દુંદુભ' દુંદુભક એ અઠારમો

ગ્રહ છે, 'સંઘ સમાન નામે વિ તિણ્ણેવ' શંખ એ ઓગણીસમો ગ્રહ છે, શંખનામ એ વીસમો ગ્રહ છે, શંખવણ્ણિ એ એકવીસમો ગ્રહ છે. 'એવં માણિયવ્વં જાવ માવકેડસ્સ અગ્ગમહિસીઓ ત્તિ' ભાવકેતુની અગ્રમહિષી સુધી આ પ્રમાણે જ કહેવાનું થાલુ રાખવું તથા ચ 'તિણ્ણેવ કંસનામા, ણીલે રુવ્વિય હયંતિ ચત્તારિ, માસતિલ પુપ્ફવળ્ણે દગદગવળ્ણે ય કાયવંધે ય ઇંદગ્ગિ ધૂમકેડ હારપિંગલ ૯ વુહે ય સુક્કે ય વહસ્સરુહુ અગ્ગી માણવગે કામફાસે ય ૪, ધુર ૫ મુહે વિયહે વિસંધિ કપ્પે તહા પયલ્લે ય જહિયાલ ૯ ય અરુણે અગ્ગિલકાલે મહાકાલે ॥૫॥ સોલ્થિય સોલ્થિય વદ્ધમાણગ તહા પલંબે ય ણિચ્ચાલો ૯ ણિચ્ચુજ્જો ૯ સયપત્તે ચેવ ઓમાસે ॥૬॥ સેયંકર લેમંકર પમંકરે ય ણાયવ્વા । અર ૯ વિર ૯ ય તહા અસોગ તહ વીતસોગે ય ॥૭॥ વિમલ તિત્થવિવલ્થે વિસાલ તહ સાલ સુવ્વ ૯ ચેવ । અનિયટ્ટી ઇગજહી ય હોઈ વિજહી ય બોદ્ધવ્વે ॥૮॥ કરિ કરિ ય રાય અગ્ગલ બોદ્ધવ્વે પુપ્ફ માવકેડય । અટ્ટાસીઈ ગહા ચલુ

णायव्वा आणुपुव्वीए' ॥१॥ એમની ંયાખ્યા આ પ્રમાણે છે-૨૨, ૨૩ અને ૨૪ માં ગ્રહ કંસ શબ્દોપલક્ષિત છે. જેમ કે ૨૨ ખાવીસ મો ગ્રહકંસ અને ૨૩ તેવીસમો ગ્રહ કંસનામ ચોવીસમોગ્રહ અને ૨૪ મો કંસવર્ણીલ ૨૫મો ગ્રહ નીલ, ૨૬મો ગ્રહ નીલાવલાસ ૨૭ મો ગ્રહ રૂપી, ૨૮ મો રૂપ્યાવલાસ, ૨૯ મો ગ્રહ ભસ્મ, ૩૦ મો ગ્રહ ભસ્મરાશિ, ૩૧ મો ગ્રહ તલ, ૩૨ મો ગ્રહ તલ પુષ્પવર્ણુ, ૩૩ મો ગ્રહ દક, ૩૪ મો દકવર્ણુ, ૩૫ મો કાય, ૩૬ મો બન્ધવ, ૩૭ મો ઇન્દ્રાગ્નિ, ૩૮ મો ધૂમકેતુ, ૩૯ મો હરિ, ૪૦ મો પિંગલક, ૪૧ મો બુધ, ૪૨ મો શુક્ર, ૪૩ મો બૃહસ્પતિ, ૪૪ મો રાહુ ૪૫ મો અગસ્તિ, ૪૬ મો માણુવક ૪૭ મો કામસ્પર્શી, ૪૮ મો ધુરક, ૪૯ મો પ્રમુખ, ૫૦ મો વિકટ, ૫૧ મો વિસન્ધિક્કલ્પ, ૫૨ મો પ્રકલ્પ, ૫૩ મો જબલ, ૫૪ મો અરૂણ, ૫૫ મો અગ્નિ, ૫૬ મો કાલ, ૫૭ મો મહાકાલ ૫૮ મો સ્વસ્તિક, ૫૯ મો સૌવસ્તિક, ૬૦ મો વર્ધ્માનક, ૬૧ મો પ્રલમ્બ, ૬૨ મો નિત્યાલોક, ૬૩ મો નિત્યોદ્યોત, ૬૪ મો સ્વયંપ્રભ, ૬૫ મો અવલાસ, ૬૬ મો શ્રેયસ્કર, ૬૭ મો ક્ષેમંકર, ૬૮ મો આભંકર, ૬૯ મો પ્રભંકર, ૭૦ મો અરણ, ૭૧ મો વિરણ, ૭૨ મો અશોક, ૭૩ મો વીતશોક, ૭૪ મો વિમળ, ૭૫ મો વિતત, ૭૬ મો વિવશ, ૭૭ મો વિશાલ, ૭૮ મો શાલ, ૭૯ મો સુવત, ૮૦ મો અનિવૃત્તિ, ૮૧ મો એકજટી, ૮૨ મો વિજટી, ૮૩ મો કર, ૮૪ મો કરિક, ૮૫ મો રાણ, ૮૬ મો અર્ગલ, ૮૭ મો પુષ્પકેતુ અને ૮૮ મો ભાવકેતુ આ રીતે ૮૮ ગ્રહોના નામ છે.

નક્ષત્રોના નામ આ પ્રમાણે છે

‘વમ્હા વિણ્હુ ય વસુવરુણા અયવુદ્ધવી પૂસ આસ જમે ।
અગ્નિપયાવહ્ સોમે રુદે અદિતી વહસ્સઈ સપ્તે ॥૧॥
પિત્રમગ અઙ્ગમસવિયા તદ્વા વાઙ્ તહેવ ઈંદમ્ગી ।
મિત્તે ઈંદે નિરુઈ આઙ્ વિસ્સા ય વોદ્ધવ્વે ॥૨॥

બ્રહ્મા-અભિજિત ૧, વિષ્ણુ-શ્રવણ ૨, વસુ-ધનિષ્ઠા ૩, વરૂણ-શતભિષક ૪, અન્-પૂર્વાભાદ્રપદા ૫, વૃદ્ધિ-ઉત્તરાભાદ્રપદા ૬, પુષા-રેવતી ૭, અશ્વ-અશ્વિની ૮, યમો-ભરણી ૯, અગ્નિ-કૃત્તિકા ૧૦, પ્રભાપતિ-રોહિણી ૧૧, સોમ-મૃગશિર ૧૨, રૂદ્ર-આર્દ્રા ૧૩, અદિતિ-પુનર્વસુ ૧૪, બૃહસ્પતિ-પુષ્પ ૧૫, સર્પ-અશ્લેષા ૧૬, ચિત્તા-મઘા ૧૭, ભગ-પૂર્વાશ્લેષુની ૧૮, અર્ચમા-ઉત્તરશ્લેષુની ૧૯, સવિતા-હસ્ત ૨૦, ત્વષ્ટા-ચિત્રા ૨૧, વાયુ-સ્વાતી ૨૨, ઇન્દ્રાગ્ની-વિશાખા ૨૩, ચિત્ર-અનુરાધા ૨૪ ઇન્દ્ર-બ્યેષ્ઠા ૨૫, નિશ્કતિ-મૂલ ૨૬, આપ-પૂર્વાષાઠા ૨૭ અને વિશ્વ-ઉત્તરષાઠા ૨૮, આ નક્ષત્રોના નામ તેમના અધિપતિ દેવતાઓ અનુસાર અને ગાથાઓમાં કહેવામાં આવ્યા છે —

૧૪ મુંદાર સમાપ્ત

૧૫ મુંદાર કથન

‘ચંદ્ર વિમાણેણં મંતે ! દેવાણં કેવલ્યં કાલં ઠિઈં પન્નત્તા’ હે ભદ્રન્ત ! ચંદ્રવિમાનમાં

દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—
 ‘ગોયમા! જહણ્ણેણં ચઝભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસયસહસ્સમઞ્ઞહિયં’ હે
 ગૌતમ! ચન્દ્રવિમાનમાં દેવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક પલ્લોપમના ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે
 અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક લાખ વર્ષ અધિક એક પલ્લોપમની છે. ‘ચદ્વિમાણેણં દેવીણં
 જહણ્ણેણં ચઝભાગપલિઓવમં’ ચન્દ્રવિમાનમાં દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્યથી એક પલ્લોપમના
 ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે. અહીંયા પ્રશ્નરૂપ આલાપ પ્રકાર એવો છે—હે ભદ્રન્ત! ચન્દ્રવિમાનમાં
 રહેનારી દેવીઓની સ્થિતિ કેટલા કાળ સુધીની છે? ત્યારે હે ગૌતમ! ચન્દ્રવિમાનમાં
 રહેનારી દેવીઓની જઘન્ય સ્થિતિ તે એક પલ્લોપમના ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે અને
 ‘ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં પળ્ણાસાપ વાસસહસ્સેહિં અઞ્ઞહિયં’ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૫૦ હજાર

વર્ષ અધિક અર્ધપલ્લોપમની છે એવું સર્વત્ર પ્રશ્નવાક્ય કરીને ઉત્તરવાક્યને ગોઠવી લેવું
 જોઈએ. ચન્દ્રવિમાનમાં ચન્દ્રદેવ, સામાનિક દેવ અને આત્મરક્ષક આદિ દેવ રહે છે આથી
 ચન્દ્ર સામાનિક દેવોની અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જાણવું જોઈએ કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
 સંલવિત છે જ્યારે જઘન્ય આયુષ્ય આત્મરક્ષક દેવોની અપેક્ષાથી છે. આવી જ જાતનું કથન
 સૂર્યવિમાનાદિ સૂત્રોમાં પણ જાણવું જોઈએ હવે સૂર્યવિમાનમાં રહેનારા દેવોની સ્થિતિના
 કાળને જાણવા માટે સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે—‘સૂરવિમાણે દેવાણં જહણ્ણેણં ચઝભાગપલિઓવમં,
 ઉક્કોસેણં પલિઓવમં વાસસહસ્સમઞ્ઞહિયં’ સૂર્યવિમાનમાં રહેનારા દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ
 એક પલ્લોપમના ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક હજાર વર્ષ અધિક એક
 પલ્લોપમની છે. ‘સૂરવિમાણે દેવીણં જહણ્ણેણં ચઝભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં અદ્ધપલિઓવમં
 પંચહિં વાસસહિં અઞ્ઞહિયં’ સૂર્યવિમાનમાં વસનારી દેવોની સ્થિતિ એક પલ્લોપમના
 ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પાંચસો વર્ષ અધિક અર્ધપલ્લોપમની છે.

અહવિમાન સૂત્ર કથન

‘ગહવિમાણે દેવાણં જહણ્ણેણં ચઝભાગ પલિઓવમં’ હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ
 પ્રમાણુ પૂછ્યું—હે ભદ્રન્ત! અહવિમાનમાં રહેનારા દેવોની સ્થિતિ કેટલી છે? ત્યારે પ્રભુએ
 ગૌતમસ્વામીને આ પ્રમાણુ કહ્યું—હે ગૌતમ! અહવિમાનમાં રહેનારા દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ
 તે એક પલ્લોપમના ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે અને ‘ઉક્કોસેણં પલિઓવમં’ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ
 પૂર્ણ એક પલ્લોપમની છે. ‘ળક્ખત્તવિમાણે દેવાણં જહણ્ણેણં ચઝભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં
 અદ્ધપલિઓવમં’ નક્ષત્રવિમાનમાં રહેનારા દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ તે એક પલ્લોપમના
 ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અર્ધપલ્લોપમ પ્રમાણુ છે. ‘ળક્ખત્તવિમાણે
 દેવીણં જહણ્ણેણં ચઝભાગપલિઓવમં ઉક્કોસેણં સાહિયં ચઝભાગપલિઓવમં’ નક્ષત્રવિમાનમાં
 રહેનારી દેવીઓની જઘન્યસ્થિતિ એક પલ્લોપમના ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટ-
 સ્થિતિ એક પલ્લોપમનો કાંઈક વધારે ચતુર્થલાગ પ્રમાણુ છે. ‘તારાવિમાણે દેવાણં જહ-

ળેણે અદ્ભુતભાગ પલ્લિઓવમં તારા વિમાનમાં રહેનારા દેવોની જઘન્યસ્થિતિ એક પલ્થોપમના આઠમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને 'ઉક્કોસેણં ચઢભાગપલ્લિઓવમં' ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એક પલ્થોપમના અતુર્થભાગ પ્રમાણ છે. 'તારાવિમાણે દેવીણં જહ્ણણેણં અદ્ભુતભાગપલ્લિઓવમં ઉક્કોસેણં સાહરેણં અદ્ભુતભાગપલ્લિઓવમં' તારાવિમાનમાં રહેનારી દેવીઓની જઘન્યસ્થિતિ એક પલ્થના આઠમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ એક પલ્થના કંઈક અધિક આઠમાં ભાગ પ્રમાણ છે. ॥૩૧॥

પંદરમુંદ્વાર સમાપ્ત

ચન્દ્રસૂર્યાદિ કે અલ્પબહુત્વ કા નિરૂપણ

સોળમાદ્વારના સમ્બન્ધમાં વક્તવ્યતા

‘एसि णं भंते ! चंदिमसूरिय गहणक्खत्तताराख्वाणं’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ-હવે ગૌતમસ્વામીએ આ સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને આપું પૂછ્યું છે-‘एसि णं भंते ! चंदिमसूरिय गहणक्खत्तताराख्वाणं’ હે ભદન્ત ! આ ચન્દ્ર સૂર્ય અહનક્ષત્ર અને તારારૂપોની વચ્ચે ‘कयरे कयरेहिं तो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा’ કેાણુ કેાની અપેક્ષાએ અલ્પ છે ? કેાણુ કેાની અપેક્ષાએ અધિક છે અને કેાણુ કેાની અપેક્ષાએ તુલ્ય છે ? અને કેાણુ કેાની અપેક્ષાએ વિશેષાધિક છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-‘गौयमा ! चंदिम सूरिया दुवे तुल्ला सव्वत्थोवा’ હે ગૌતમ ! ચન્દ્ર અને સૂર્ય એ બંને

પરસ્પરમાં સમાન છે કારણ કે પ્રતિદ્વીપમાં અને પ્રતિસમુદ્રમાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય સરખી સંખ્યાવાળા હોય છે તથા શેષ ગ્રહાદિકોથી આ બધાં ચન્દ્ર અને સૂર્ય સ્તોક-ઓછાં હોય છે ‘णक्खत्ता संखेज्जगुणा’ નક્ષત્રોની અપેક્ષાગ્રહ સંખ્યાતગણા વધારે હોય છે-કેમકે ચન્દ્ર અને સૂર્યના કરતાં નક્ષત્ર ૨૮ ગણા છે. ‘गहा संखिज्जगुणा’ નક્ષત્રોના કરતાં ગ્રહસંખ્યાતગણા વધારે છે. ‘ताराख्वा संखेज्जगुणा’ ગ્રહોની અપેક્ષા તારારૂપ સંખ્યાતગણાં અધિક છે કારણ કે તારાઓને ઘણું અધિક કોટાકોટી ગુણિત કહેવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારે આ અલ્પબહુત્વ દ્વારની વક્તવ્યતા સમાપ્ત થવાથી બે સંગ્રહણી ગાથાઓ પૂર્ણરૂપથી વ્યાખ્યાત થઈ જાય છે. ‘जंबुद्वीवेणं भंते ! द्वीवे जहणणपए वा उक्कोसपए वा केवइया तित्थयरा सव्वमोणं पणत्ता’ આ સૂત્ર દ્વારા ગૌતમસ્વામીએ જમ્બૂદ્વીપમાં જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી તીર્થકરાદિક કેટલા હોય છે. અર્થાત કેટલા રહે છે ? એ હકીકતની પૃષ્ઠા કરી છે આની પહેલાં તેઓએ આમ પૂછ્યું છે-હે ભદન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના

દ્રીપમાં સૌથી ઓછા અને સૌથી અધિક સર્વામૃતરૂપથી કેટલાં તીર્થંકર હોય છે ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! જહણ્ણવણ્ણ ચત્તારિ’ હે ગૌતમ ! જઘન્ય પદમાં ચાર તીર્થંકર હોય છે અને તે આ પ્રમાણે હોય છે. જમ્બુદ્વીપના પૂર્વવિદેહ ક્ષેત્રમાં શીતા મહાનદીના બે લાગ કરીએ તો દક્ષિણ ઉત્તર ભાગોમાં એક-એક તીર્થંકરના સદ્ભાવથી બે તીર્થંકર થાય છે તથા અપરવિદેહમાં પણ શીતાદા મહાનદીના દક્ષિણ-ઉત્તર ભાગ દ્વયમાં તેજ પ્રમાણે બે તીર્થંકર થાય છે-આ રીતે જઘન્ય પદમાં ચાર તીર્થંકર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રમાં એકાન્ત સુષમાકાળમાં તીર્થંકર હોતાં નથી. ‘ઉક્કોસવણ્ણ ચોત્તીસં તિત્થયરા’ તથા ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૩૪ તીર્થંકર હોય છે એવું ‘સવ્વગોણ્ણ પન્નત્તા’ સર્વસંકલનાથી કહેવામાં આવ્યું છે, આ ૩૪ તીર્થંકર આ પ્રમાણે હોય છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં દરેક વિજયમાં ૧-૧ તીર્થંકર હોવાની અપેક્ષા ૩૨ તીર્થંકર હોય છે અને ભરતક્ષેત્ર તેમજ ઐરવતક્ષેત્રમાં ૧-૧ તીર્થંકરના સદ્ભાવથી ૨-૨ તીર્થંકર

હોય છે. આ પ્રમાણે ૩૪ તીર્થંકરો થવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ કથન વિચરમાન તીર્થંકરોની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યાનું જાણવું. જન્મની અપેક્ષાથી કહેવામાં આવ્યું છે. તેમ જાણવાનું નથી કારણ કે જન્મની અપેક્ષાથી ૩૪ તીર્થંકર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી- કારણ કે એ પ્રમાણે થવું અશક્ય છે. ‘જંબુદીવેણ્ણં મંતે ! દીવે કેવહયા જહણ્ણવણ્ણવા ઉક્કોસવણ્ણ વા ચક્કવટ્ટી સવ્વગોણ્ણં પન્નત્તા’ હે ભદ્રન્ત ! આ જમ્બુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં જઘન્ય રૂપથી કેટલા ચક્રવર્તી રહે છે અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી કેટલાં ચક્રવર્તી રહે છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! જહણ્ણવણ્ણ ચત્તારિ’ હે ગૌતમ ! ઓછામાં ઓછા ચાર રહે છે જમ્બુદ્વીપના પૂર્વવિદેહક્ષેત્રમાં શીતા મહાનદીના દક્ષિણ ઉત્તર ભાગ દ્વયમાં ૧-૧ ચક્રવર્તીનો સદ્ભાવ રહે છે તથા શીતાદા મહાનદીના દક્ષિણ ઉત્તર ભાગદ્વયમાં ૧-૧ ચક્રવર્તીનો સદ્ભાવ રહે છે-આ રીતે જમ્બુદ્વીપમાં ઓછામાં ઓછા ૪ ચક્રવર્તી હોવાનું કહેવામાં

આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૩૦ ચક્રવર્તી રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેઓ આ પ્રમાણે છે-૩૨ વિજયોમાં વાસુદેવ સ્વાભાવિક અન્યતર ૪ વિજયોને છોડીને ૨૮ વિજયોના ૨૮ ચક્રવર્તી અને ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રના ૨ ચક્રવર્તી એ રીતે મળીને ૩૦ ચક્રવર્તી રહેતાં હોવાનું કહેલ છે. જ્યારે મહાવિદેહમાં ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૨૮ ચક્રવર્તી જોવામાં આવે છે ત્યારે નિયમથી ચાર અર્ધચક્રિઓના સદ્ભાવથી તેમના દ્વારા નિરૂદ્ધ ક્ષેત્રોમાં ચક્રવર્તી રહેતાં નથી કારણ કે ચક્રવર્તી અને અર્ધચક્રવર્તી એ બંનેને સહાનવસ્થાન લક્ષણ વિરોધ છે, જ્યાં ચક્રી હોય છે ત્યાં અર્ધચક્રી હોતા નથી અને જ્યાં અર્ધચક્રી હોય છે ત્યાં ચક્રી હોતાં નથી. ‘બલ્લદેવા તત્તિયા ચેવ જત્તિયા ચક્કવટ્ટી’ જેટલાં ચક્રવર્તી હોય છે તેટલાં જ બળદેવ હોય છે અર્થાત્ જઘન્યપદમાં ચાર બળદેવ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૩૦ બળદેવ હોય છે. ‘વાસુદેવા તત્તિયા ચેવ’ વાસુદેવ પણ આ પ્રકારે જ હોય છે, કારણ કે આ વાસુદેવ બળદેવના સહચારી હોય છે.

આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૩૦ ચક્રવર્તી રહે છે ત્યારે નિયમથી જઘન્ય પદમાં બળદેવ અને વાસુદેવ ચાર રહે છે. અને જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં બલદેવ અને વાસુદેવ ૩૦ રહે છે ત્યારે જઘન્ય પદમાં નિયમથી ચાર ચક્રવર્તી રહે છે આ બંને આપસમાં મળીને એક સ્થળે રહેતાં નથી કારણ કે એમનું સહાનવસ્થાન વિરોધી છે એથી એકના આશ્રિત થયેલા ક્ષેત્રમાં એક-ખીજ રહેતાં નથી આથી ત્યાં એકખીજનો અભાવ રહે છે આ ચક્રવર્તી આદિ નિધિપતિ હોય છે આથી નિધિસંખ્યા પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે-આના સંદર્ભમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આવું જ પૂછ્યું છે-‘જંબૂદીવે ણં મંતે ! કેવડ્યા ણિહિ રયણા સવ્વગ્ગેણં પણ્ણત્તા’ હે ભદ્રન્ત ! જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં નિધાન કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે? આ નવ નિધાન ગંગા આદિ નદિઓના મુખમાં વિદ્યમાન રહે છે, જ્યારે ચક્રવર્તી છ ખંડોનો વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો ફરે છે ત્યારે તે અષ્ટમની તપસ્યા કરે છે ત્યારબાદ તે તેમને પોતાને આધીન કરે છે. આ નવનિધાન કુલ કેટલા હોય છે? એજ વાત ગૌતમસ્વામીએ પૂછી છે આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! તિણ્ણિ છલુત્તરા ણિહિરયણસયા સવ્વગ્ગેણં પણ્ણત્તા’ હે ગૌતમ ! જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં કુલ નિધાનોની સંખ્યા ૩૦૬ હોય છે, આ એવી રીતે હોય છે કે નિધાન નવ હોય છે તેને ૩૪ થી ગુણીએ તો ૩૦૬ થઈ જાય છે. ‘જંબૂદીવે ણં મંતે ! દીવે કેવડ્યા ણિહિરયણસયા પરિભોગતાણ હવ્વમાગચ્છંતિ’ હવે ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-હે ભદ્રન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં આ નિધાનોમાંથી કેટલાં નિધાન તેમના ચક્રવર્તી આદિના પરિભોગમાં કામ આવે છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! જહણ્ણપણ છત્તીસં ઉક્કોસપણ દોણ્ણિ સત્તરા ણિહિરયણસયા પરિભોગતાણ હવ્વમાગચ્છંતિ’ હે ગૌતમ ! આ નિધાનોમાંથી ઓછામાં ઓછા ૩૬ નિધાન અને વધુમાં વધુ ૨૭૦ નિધાન ચક્રવર્તી આદિકોના કામમાં આવે છે ૩૬ નિધાન કામ આવે છે એવું જ કહેવામાં આવ્યું છે તે ૬ નિધાનોના ચક્રવર્તીની જઘન્ય પદમાં વર્તમાન ૪ સંખ્યાથી ગુણવામાં આવી છે. ત્યારે ૩૬ થયા છે તથા ૨૭૦ની સંખ્યા ૬ ને ૩૦ થી ગુણવાથી આવે છે. ચક્રવર્તી આધીન ૧૪ રત્ન હોય છે તેમાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય રત્ન કેટલાં હોય છે-એ હકીકતને પ્રભુ પ્રકટ કરે છે-આમાં ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે-‘જંબુદીવેણં મંતે ! દીવે કેવડ્યા પંચિન્દિયરયણસયા સવ્વગ્ગેણ પણ્ણત્તા’ હે ભદ્રન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં બધાં પંચેન્દ્રિય રત્ન કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે-‘ગોયમા ! દો દસુત્તરા પંચિન્દિય રયણસયા સવ્વગ્ગેણં પન્નત્તા’ હે ગૌતમ ! સમસ્ત પંચેન્દ્રિય રત્ન ૨૧૦ કહેવામાં આવ્યા છે કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ પદભાવી ૩૦ ચક્રવર્તીઓમાંથી પ્રત્યેક ચક્રવર્તીના ૭-૭ પંચેન્દ્રિય સેનાપતિ આદિ રત્ન હોય છે આથી ૭x૩૦ કરવાથી ગુણાકાર ૨૧૦ સમસ્ત પંચેન્દ્રિય ચેતન રત્નોની સંખ્યા આવી

જશે. સાત પંચેન્દ્રિયરત્ન આ પ્રમાણે છે-સેનાપતિ (૧) ગાથાપતિ (૨) વર્દ્ધકી (૩) પુરોહિત (૪) પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય રત્ન છે ગજ તથા અશ્વ એ બે પંચેન્દ્રિય પશુરત્ન છે તથા વિદ્યાધર કન્યા જેનું નામ સુભદ્રા હોય છે એક પંચેન્દ્રિય સ્ત્રીરત્ન છે આ રીતે આ સાત પંચેન્દ્રિય રત્ન કહેલાં છે. આ બધાં ચક્રવર્તીઓને હોય છે. અહીં એવી શંકા થઈ શકે કે નિધિઓની સર્વાંશપૃષ્ઠામાં ૩૪ થી ગુણવાનું તેા ઠીક છે પરન્તુ પંચેન્દ્રિય રત્નોની સર્વાંશપૃષ્ઠામાં ૩૦ ગુણવાનું કઈ રીતે વાજ્ઞી ગણી શકાય ? આનું સમાધાન એવું છે કે જે ૪ વાસુદેવ વિજય છે તેમનામાં તે સમયે તેમનો અનુપલંભ રહ્યા કરે છે પરંતુ જે નિધિયો છે તે તેા નિયતભાવથી સર્વદા તેમનામાં ઉપલબ્ધ હોય છે. આથી રત્ન સર્વાંશ-સૂત્રમાં અને રત્ન પરિભોગ સૂત્રમાં સંખ્યાકૃત કોઈ વિશેષતા નથી. 'જંબુદ્વીવેણં મંતે ! દીવે જહ-પ્ણપ્ણ ઉક્કોસપ્ણ વા કેવહ્ણ્યા પંચિન્દિયરયણસયા પરિભોગત્તાપ્ણ હ્વમાગચ્છંતિ' ગૌતમસ્વામીએ

આ સૂત્ર દ્વારા પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે કે હે ભદ્રન્ત ! આ જમ્બુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં જઘન્ય પદમાં અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં કેટલા સો પંચેન્દ્રિય રત્ન પ્રયોજનના ઉત્પન્ન થવા બાદ કામમાં લાવવામાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! જહ્ણપ્ણપ્ણ અદ્વાવીસં, ઉક્કોસપ્ણ દોણિણ દસુત્તરા પંચિન્દિયરયણસયા પરિભોગત્તાપ્ણ હ્વમાગચ્છંતિ' હે ગૌતમ ! જઘન્ય પદમાં ૨૮ પંચેન્દ્રિય રત્ન પ્રયોજન ઉત્પન્ન થયેથી કામમાં લાવવામાં આવે છે કારણ કે જઘન્ય પદમાં એક સમયમાં ચાર જ ચક્રવર્તીઓના સદ્ભાવ હોવાનું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે આથી ૭ ને ૪ થી ગુણવાથી ૨૮ થાય છે તથા ઉત્કૃષ્ટ પદમાં ૨૧૦ પંચેન્દ્રિય રત્નપ્રયોજનના ઉત્પન્ન થવાથી કામમાં લાવી શકાય છે. 'જંબુદ્વીવેણં મંતે ! દીવે કેવહ્ણ્યા એગેન્દિય રયણસયા સવ્વગેણં પ્ણપ્ણત્તા' હે ભદ્રન્ત ! આ જમ્બુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ચક્રવર્તીઓના ચક્રાદિક એકેન્દ્રિય રત્ન સર્વાંશથી-સર્વ સંખ્યાથી-કેટલા સો કહે-

વામાં આવ્યા છે? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! દો દસુત્તરા એગેન્દિયરયણસયા સવ્વગેણં પ્ણપ્ણત્તા' હે ગૌતમ ! સર્વસંખ્યાથી ચક્રવર્તીઓના એકેન્દ્રિય રત્ન ૨૧૦ કહેવામાં આવ્યા છે, 'જંબુદ્વીવેણં મંતે ! દીવે કેવહ્ણ્યા એગેન્દિય રયણસયા પરિભોગત્તાપ્ણ હ્વમાગચ્છંતિ' હે ભદ્રન્ત ! આ જમ્બુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ચક્રવર્તીઓ દ્વારા ૨૧૦ એકેન્દ્રિય રત્નમાંથી કેટલાં એકેન્દ્રિય રત્ન પ્રયોજન ઉત્પન્ન થવાથી તેમના કામમાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે- 'ગોયમા ! જહ્ણપ્ણપ્ણ અદ્વાવીસં ઉક્કોસપ્ણ દોણિણ દસુત્તરા એગેન્દિયરયણસયા પરિભોગત્તાપ્ણ હ્વમાગચ્છંતિ' હે ગૌતમ ! જઘન્ય પદમાં વર્તમાન ચક્રવર્તીઓ દ્વારા ૨૮ એકેન્દ્રિય રત્ન પ્રયોજન ઉપસ્થિત થવાથી કામમાં લાવવામાં આવે છે અને ઉત્કૃષ્ટ પદમાં વર્તમાન ચક્રવર્તીઓ દ્વારા પ્રયોજન ઉપસ્થિત કરવાથી ૨૧૦ એકેન્દ્રિય રત્ન કામમાં લાવવામાં આવે છે અથવા આ બધાં પૂર્વોક્ત રત્ન ઉપલોગતા ચક્રવર્તીની પાંસે સ્વયં આવી જાય છે એવું સમજવું જોઈએ. ॥૩૨॥

‘જંબુદીવેણં મંતે ! દીવે કેવદ્વયં આયામવિક્લંભેણ’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—પ્રસ્તુત સૂત્ર દ્વારા શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુશ્રીને આવું પૂછ્યું છે—‘જંબુદીવેણં મંતે ! દીવે’ હે ભદ્રન્ત ! જંબુદ્વીપ નામનો આ દ્વીપ ‘કેવદ્વયં આયામવિક્લંભેણ’ આયામ તથા વિષ્કમ્ભની અપેક્ષાએ કેટલો છે—અર્થાત્ આ જમ્બુદ્વીપ નામનો દ્વીપ કેટલાં આયામવાળો અને કેટલા વિષ્કમ્ભવાળો છે ? ‘કેવદ્વયં પરિક્લેવેણં’ તથા એની પરિધિનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ‘કેવદ્વયં ઉવ્વેહેણં’ ઉદ્દેધનું પ્રમાણ કેટલું છે ? ‘કેવદ્વયં ઉદ્ધં ઉચ્ચતેણં’ એની ઊંચાઈનું

પ્રમાણ કેટલું છે ? અને ‘કેવદ્વયં સવ્વમ્મેણં પન્નત્તે’ આયામાદિ બધાનું પ્રમાણ મળીને એનું પૂર્ણપ્રમાણ કેટલું હોય છે ? જો કે આયામ—લાંબાઈ વિષ્કમ્ભ—પહોળાઈ અને પરિક્લેપ—પરિધિ આ બધાનું પ્રમાણ અગાઉ કહી દેવામાં આવ્યું છે આથી પુનઃ આ સમ્બન્ધમાં પ્રશ્ન કરવો ઉચિત નથી પરંતુ આમ છતાં પણ ઉદ્દેધાદિક્ષેત્ર ધર્મસંબંધી પ્રશ્નકરણના પ્રસ્તાવને લઈને વિસ્મરણશીલ શિષ્યને માટે આ પ્રશ્નોના જવાબ યાદ કરાવવાના નિમિત્તે પુનઃ પ્રશ્ન કરાવીને તેનો જવાબ સમજાવવો એ પરમોપકારી શુરૂજનોની દૃષ્ટિમાં એ ઉપાદેય જ છે એટલે જ અહીં શ્રી ગૌતમસ્વામીએ આવો પ્રશ્ન કર્યો છે—આના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—‘ગોયમા ! જંબુદીવેણં દીવે એણં જોયણસયસહસ્સં આયામવિક્લંભેણં’ હે ગૌતમ ! જમ્બુદ્વીપ નામનો જે આ દ્વીપ છે તેના આયામ તથા વિષ્કમ્ભ એક લાખ યોજનનું છે તથા ‘તિણ્ણિજોયણસયસહસ્સાઈં સોલસ ય સહસ્સાઈં દોણ્ણિ ય સત્તાવીસે જોયણસપ તિણ્ણિ

ય કોસે અટ્ટાવીસં તેરસ અંગુલાઈં અઢંગુલં કિંચિવિસેસાહિયં પરિક્લેવેણં પન્નત્તે’ એનો પરિક્લેપ ૩ ત્રણ લાખ ૧૬ હજાર બસો ૨૭ યોજન ૩ કોશ ૨૮૦૦ ધનુષ ૧૩૧૧ આંગળથી કંઈ વિશેષાધિક છે તથા—‘એણં જોયણસહસ્સં ઉવ્વેહેણં’ એનો ઉદ્દેધ—જમીનની અંદર રહેવું તે—એક હજાર યોજનનું છે—અર્થાત્ તે જમીનની અંદર એક હજાર યોજન સુધી ઊંડે ગયેલો છે ‘જવણવઈં જોયણસહસ્સાઈં સાદ્દરેગાઈં ઉદ્ધં ઉચ્ચતેણં’ એથી ઊંચાઈ કંઈક અધિક ૬૬ હજાર યોજનની છે. ‘સાદ્દરેગાઈં જોયણસયસહસ્સં સવ્વમ્મેણં પન્નત્તે’ આ રીતે એનું સર્વાંશપ્રમાણ એક લાખ યોજનથી કંઈક અધિક છે, જોકે ઊંડાઈનો વ્યવહાર—ઉદ્દેધનો વ્યવહાર—સરિત્ સમુદ્ર આદિમાં જોવા મળે છે તથા ઉચ્ચત્વ (ઊંચાઈ)નો વ્યવહાર પર્વ-તાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે તો પછી અહીં દ્વીપમાં ઊણ્ણત્વ તથા ઉચ્ચત્વનું જે પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે તે અયોગ્ય જેવું પ્રતીત થાય છે પરંતુ આમ છતાં પણ સમતલ ભૂતળથી લઈને રત્નપ્રભાની નીચે એક હજાર યોજન સુધી જઈએ તો અધોગ્રામ સલિલાવતિ વિન્યાદિકોમાં જમ્બુદ્વીપનો વ્યવહાર થતો જોવામાં આવે છે આ કારણે ઊંડાઈનો વ્યવહાર

આ દ્વીપમાં પણ વિરૂદ્ધ પડતો નથી એવી જ રીતે જમ્બૂદ્વીપ સમુત્પન્ન તીર્થંકરોનો અલિષેક જમ્બૂદ્વીપગત મેરૂના પણકવનમાં અવસ્થિત અલિષેક શિલાની ઉપર થાય છે આથી જમ્બૂદ્વીપ વ્યપદેશપૂર્વક અલિષેક હોવાના કારણે એવામાં ઉચ્ચત્વનો વ્યવહાર પણ આગમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અવિરૂદ્ધ જ છે.

‘જંબુદ્વીવેગં મંતે ! દીવે કિં સાસણ અસાસણ’ હે ભદ્રન્ત ! જમ્બૂદ્વીપ નામનો જે આ દ્વીપ છે તે શું શાશ્વત છે ? અથવા તો અશાશ્વત છે ? સર્વકાલભાવી છે અથવા સર્વકાલભાવી નથી ? આના ઉત્તરમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—‘ગોયમા ! સિય સાસણ સિય અસાસણ’ હે ગૌતમ ! જમ્બૂદ્વીપ કથંચિત્ શાશ્વત છે અને કથંચિત્ અશાશ્વત છે અર્થાત્ જમ્બૂદ્વીપ કોઈ અપેક્ષા નિત્ય છે ન્યારે કોઈ અપેક્ષા અનિત્ય છે. હે ભદ્રન્ત ! શાશ્વત અને અશાશ્વત એ બંને ધર્મ એક અધિકરણમાં પરસ્પર વિરોધી હોવાના કારણે કઈ રીતે રહી શકે છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં પ્રભુશ્રી કહે છે—‘ગોયમા દ્વવદ્વ્યાણ સાસણ’ હે ગૌતમ એક અધિ કરવામાં આ બંને ધર્મોનું રહેવું કોઈ અપેક્ષાથી બની જાય છે અને આ અપેક્ષા દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનયને મુખ્ય ગૌણ કરીને બની જાય છે. આજ વાત સૂત્રકારે ‘દ્વવદ્વ્યાણ સાસણ’ એ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરેલ છે જમ્બૂદ્વીપને જે શાશ્વત કહેવામાં આવ્યો છે તે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષા લઈને કહેવામાં આવ્યો છે કારણ કે દ્રવ્યાર્થિકનય પર્યાયને ગૌણ કરીને માત્ર દ્રવ્યને જ વિષય બનાવે છે અને પ્રત્યેક પદાર્થ દ્રવ્યની અપેક્ષા નિત્ય હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. દ્રવ્યને સ્વભાવ પોતાના પર્યાયોમાં અન્વયી હોય છે આથી અન્વયી હોવાથી દ્રવ્યનું હમેશાં અવસ્થાન બનેલું રહે છે, ‘વણ્ણપજ્જવેહિં ગંધપજ્જવેહિં રસપજ્જવેહિં ફાસપજ્જવેહિં અસાસણ’ જમ્બૂદ્વીપ વર્ણુ-પર્યાયોની અપેક્ષા, ગંધપર્યાયોની અપેક્ષા, રસપર્યાયોની અપેક્ષા અને સ્પર્શ પર્યાયોની અપેક્ષા અશાશ્વત-સદાકાલ-ભાવી નથી-કારણ કે દ્રવ્યાશ્રિત રૂપાદિ પર્યાયોમાં પ્રતિક્ષણે પરિણમન થતું જ રહે છે, ‘સે તેણદ્દેણં ગોયમા ! एवं वुच्चइ सिय सासण सिय अससासण’

આ કારણે જ શ્રી ભગવાન કહે છે કે હે ગૌતમ ! મેં એવું કહ્યું છે કે વર્ણાદિ પર્યાયોમાં પ્રતિક્ષણ અપૂર્વ અપૂર્વ પરિણામરૂપથી પરિણમન થતું રહે છે આથી કેટલાંક કાળ સુધી તે તે રૂપમાં સ્થાયી રહે છે પાછળથી અન્ય રૂપમાં પરિણમિત થઈ જાય છે એથી તેને અસ્થાયી કહેવામાં આવેલ છે હવે જો કોઈ કદાચ એવી આશંકા અહીંયા કરે કે શાશ્વત અશાશ્વતરૂપવાળા ઘટાદિક પદાર્થ જે રીતે સર્વથા વિનશ્ચર સ્વભાવવાળા એવામાં આવે છે તો એવી જ રીતે જમ્બૂદ્વીપ પણ સર્વથા વિનશ્ચર સ્વભાવવાળો થઈ જશે. આ શંકાની નિવૃત્તિ અર્થે સૂત્રકાર કહે છે—‘જંબુદ્વીવેગં મંતે ! દીવે કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ’ ન્યારે ગૌતમસ્વામીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે આ જમ્બૂદ્વીપ કાળથી અપેક્ષા કેટલા કાળ સુધી રહે છે આના સમાધાન નિમિત્ત પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે ‘જ કયાવિ ણાસી’ હે ગૌતમ ! આ જમ્બૂદ્વીપ પૂર્વકાળમા ક્યારે પણ હતો નહીં એવી કોઈ વાત નથી પરન્તુ તે

પૂર્વકાળે પણ હયાત હતો. જેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થ પોતાની ઉત્પત્તિના પહેલા, અદૃશ્ય હોવાના કારણે હતો નહીં એવું માનવામાં આવે છે એવો આ જમ્બૂદ્વીપ નથી પરંતુ જેવો તે આ સમયે ઉપલબ્ધ થાય છે એજ પ્રમાણે તે આ અગાઉ પણ ઉપલબ્ધ થયેલો છે, ‘જ કયાવિ જલ્વિ’ આ કોઈ જ કાળે હતો નહીં એવું નથી પરંતુ તે હમેશાં વિદ્યમાન રહે છે. કારણ કે તે અનાદિ છે આથી તેના ઉત્પાદાદિનો અયોગ છે અને આ કારણે જ તે સર્વદા વિદ્યમાન સ્વભાવવાળો જ કહેવામાં આવ્યો છે, ‘જ કયાવિ જ ભવિસ્સદ્’ ભવિષ્યકાળે પણ તે કોઈ પણ સમયે રહેશે નહીં એવી હકીકત પણ નથી કારણ કે સર્વદા જ આ એવો જ રહેશે. આ પ્રકારથી વ્યતિરેક મુખ દ્વારા સદાકાળમાં આ જમ્બૂદ્વીપના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર અન્વય મુખ દ્વારા સદાકાળ એના અસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરવા માટે ‘મુવિંચ ભવઈ ચ ભવિસ્સદ્ ચ’ કહે છે કે આ જમ્બૂદ્વીપ નામનો આ દ્વીપ ઉત્પત્તિના અભાવના કારણે ભૂતકાળમાં પણ અસ્તિત્વ વિશીષ્ટ હતો વર્તમાનકાળમાં પણ આ હજી પણ છે અને અનાગતકાળમાં એ રહેશે કારણ કે કોઈ પણ કાળે એનો વિનાશ થતો નથી આથી તે ‘ધ્રુવે’ ફૂટની જેમ ધ્રુવ-સ્થિર છે અને ધ્રુવ હોવાના કારણે એ ‘ગિચ્ચ’ નિયત છે-સર્વદા અવસ્થાયી છે-કદાચિત્ પણ તે અનિયત નથી. સાસર્જ શાશ્વત છે. ‘અઠ્ઠવર્ણ’ અવ્યય છે. વિનાશથી રહિત છે. આથી ‘અઠ્ઠવર્ણ’ અવસ્થિત છે. એકરૂપથી વિદ્યમાન છે. ‘ગિચ્ચે’ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી એમાં ઉત્પાદાદિ ધર્મોનો વિરહ છે આવા ધ્રુવાદિ વિશેષણવાળો આ ‘જંબુદ્વીવે દીવે પન્નતે’ જમ્બૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ કહેવામાં આવ્યો છે. હવે ગૌતમસ્વામી પુનઃ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછે છે-‘જંબુદ્વીવેણં મંતે ! દીવે પુઢવી પરિણામે’ હે લલ્લન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામનો જે દ્વીપ કહ્યો છે તે શું પૃથ્વિના પરિણામરૂપ છે-પૃથ્વિના પિણ્ડમય છે-પૃથ્વિના વિકારરૂપ છે? અથવા ‘આઝ પરિણામે’ જળના પરિણામરૂપ છે? જળના પિણ્ડમય છે-જળના વિકારરૂપ છે? ‘જીવ પરિણામે’ અથવા જીવના પરિણામરૂપ છે? જીવમય છે? ‘પાગ્ગલપરિણામે’ અથવા પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે? પુદ્ગલના પિણ્ડરૂપ છે? જમ્બૂદ્વીપને તૈજસનું પરિણામ માનવામાં આવે તો એકાન્ત સુષમાદિકાળમાં તૈજસના અનુત્પન્ન હોવાથી તથા એકાન્ત દુષ્પમાદિમાં તેમાં વિનશ્ચરશીલતા હોવાથી તેમાં કદાચિત્કતાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે આજ પ્રમાણે વાયુનું પરિણામ જમ્બૂદ્વીપને માનવાથી તેમાં ચલનત્વધર્મનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે આથી આ બંનેના જમ્બૂદ્વીપમાં પરિણામ હોવાના સન્દેહની સ્વતઃ અવિષયતા હોવાના કારણે અહીં પ્રશ્ન-સૂત્રમાં તેમનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો નથી, હવે ગૌતમસ્વામીએ જે પ્રકારના આ પ્રશ્નો ઉપરિચિત કર્યા છે તેના ઉત્તરમાં પ્રભુ તેમને કહે છે-‘ગોયમા ! પુઢવીપરિણામે વિ આઝપરિણામે વિ, જીવપરિણામે વિ’ હે ગૌતમ ! આ જમ્બૂદ્વીપ પર્વતાદિકોથી યુક્ત હોવાના કારણે પૃથ્વિના પરિણામરૂપ પણ છે તથા-નદી, સરોવર આદિવાળો હોવાથી પાણીના પરિણામરૂપ પણ છે. ‘જીવપરિણામે વિ’ અને મુખવનાદિકોમાં વનસ્પતિ આદિવાળો હોવાથી તે જમ્બૂદ્વીપ જીવપરિણામરૂપ પણ છે. જોકે જૈન સિદ્ધાંતમાં પૃથ્વિ, અપૂકાયના પરિણામત્વના ગ્રહણથી જ જીવપરિણામતા જમ્બૂદ્વીપમાં સાબિત થઈ જાય છે તેમ છતાં

પણ લોકમાં પૃથિવ અને જળમાં જીવત્વનો વ્યવહાર થતો નથી એ કારણથી જીવપરિણા-
મને સ્વતંત્ર રૂપથી અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. વનસ્પતિ આદિકોમાં જીવત્વ
વ્યવહાર તો સ્વસમયમાં-જેન મતમાં અને પરસમય-અન્યતીર્થિક મતમાં પણ સંમત
છે. ‘વોગ્ગલપરિણામો વિ’ આ જમ્બૂદ્વીપ એમાં પ્રત્યક્ષથી મૂર્તાત્વની સિદ્ધિ હોવાના કારણે
પુદ્ગલના પરિણામરૂપ પણ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જમ્બૂદ્વીપ સ્કન્ધરૂપ પદાર્થ
છે અને જે પદાર્થ હોય છે તે અવયવોના સમુદાયરૂપ જ હોય છે કારણ કે અવયવ
સમુદાયીમાં અવયવ સમુદાય રૂપતા પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે. અવયવ વગર અવયવ
સમુદાયરૂપી અવયવી હોઈ શકે નહીં આથી અવયવ સમુદાયરૂપ હોવાનાં કારણે આ
જમ્બૂદ્વીપ એક અવયવી પદાર્થ છે.

‘જંત્રુદીવેણં મંતે ! સઠ્વે પાળા, સઠ્વે જીવા, સઠ્વે મૂયા, સઠ્વે સત્તા પુદ્વિકાઈયતાણ
તેઝકાઈયતાણ’ હે ભદન્ત ! આ જમ્બૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સમસ્ત પ્રાણુ-એઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય,

ચૌરિ-દ્રીય જીવ, સમસ્ત જીવ-પંચેન્દ્રિયજીવ, સમસ્ત ભૂત-વૃક્ષ, અને સમસ્ત સત્વ-
પૃથિવ, પાણી, અગ્નિ અને વાયુકાયિક આ બધાં પૃથિવકાયિકરૂપથી, તેજસ્કાયિકરૂપથી
‘આઝકાઈયતાણ’ અપૂકાયિકરૂપથી ‘તેઝકાઈયતાણ’ તેજસ્કાયિકરૂપથી ‘બાઝકાઈયતાણ’ વાયુ-
કાયિકરૂપથી અને ‘વણસસઙ્કાઈયતાણ’ વનસ્પતિકાયિકરૂપથી ‘ઝવવળ્ણપુઠ્વા’ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ
ચૂક્યાં છે શું ? આ પ્રશ્ન સાંવ્યાવહારિક જીવ રાશિ વિષયક જ છે કારણ કે અનાદિ
નિગોદથી નિર્ગત જીવ જ પ્રાણુજીવ આદિરૂપ વિશેષ પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં પ્રભુ કહે છે-‘હંતા, ગોયમા ! અસઈં અદુવા અણંતખુત્તો’ હા, ગૌતમ ! એવું જ છે.
આ સમસ્ત પ્રાણાદિક પૂર્વે પૃથિવકાયિકરૂપે અને વનસ્પતિકાયિકરૂપે, અપૂકાયિકરૂપે,
તેજસ્કાયિકરૂપે, વાયુકાયિકરૂપે અને વનસ્પતિકાયિકરૂપે કેટલીએવાર અથવા અનન્તવાર
ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યાં છે કારણ કે સંસાર અને કર્મ અનાદિ છે આ બધાં જીવ જે આ
રૂપે પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે તો કાળક્રમથી જ પૂર્વે ઉત્પન્ન
થઈ ચૂક્યા કહેવામાં આવ્યા છે યુગપત્ ઉત્પન્ન થયા હોવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી કારણ કે

સકળજીવોનું એક કાળમાં જો જમ્બૂદ્વીપમાં પૃથિવ્યાદિરૂપથી ઉત્પાદ માનવામાં આવે તો
સકળ દેવ નારક આદિકાના ભેદનો અભાવ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે પરન્તુ આવું તો
છે જ નહીં કારણ કે જગતનો સ્વભાવ જ એવો છે. ॥૩૩॥

જમ્બુદ્વીપ ઇસ પ્રકાર કે નામકહને કે કારણ કા નિરૂપણ

‘સે કેળટ્ટેણં મંતે ! एवं वुच्चइ जंबुदीवे दीवे’ ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા ગૌતમસ્વામીએ પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું છે—‘સે કેળટ્ટેણં મંતે ! एवं वुच्चइ जंबुदीवे दीवे’ હે ભદ્રન્ત ! આપ એવું શા કારણે કહેા છો કે આ જંબુ-દ્વીપ નામનો દ્વીપ છે ? અર્થાત્ આ પર્વત વિશેષત્તુ નામ જંબુદ્વીપ એવું કયા કારણે કહેવામાં આવ્યું છે ? આના જવાબમાં પ્રભુ કહે છે—‘ગોયમા ! जंबुदीवेणं दीवे तत्थ २ देसे, तहिं २ बहवे जंबुरुक्खा’ હે ગૌતમ ! આ જમ્બુદ્વીપ નામના દ્વીપમાં તે તે દેશમાં તે તે પ્રદેશમાં અનેક જમ્બુવૃક્ષ આ નામના વનરૂપિત વિશેષ, ‘जम्बूवृक्षाणां’ અનેક જમ્બુવૃક્ષોની પાસે પાસે રહેલા સમૂહરૂપ વન તથા ‘जंबूवणसंडा’ વિભત્તીય વૃક્ષસમૂહથી સંમિલિત જમ્બુવૃક્ષોના છે, એક ભત્તીવાળા વૃક્ષોનો સમુદાય જ્યાં હોય છે તેનું નામ વન છે અને વિભત્તીય વૃક્ષોથી સંમિલિત સમુદાય જ્યાં હોય છે તેનું નામ વનપક્ક છે, આ બધાં જમ્બુવૃક્ષ ‘णिच्चं कुसुमिया’ સર્વદા પુષ્પોથી લદાયેલાં રહે છે કારણ કે અહીંયા જમ્બુ-વૃક્ષોની જ વિશેષતા કહેવામાં આવી છે—બીજાં વૃક્ષોની નહીં તેમની તો ગૌણતા જ ભણવી અન્યથા બે બીજાં વૃક્ષોના સદ્ભાવને લઈને આ દ્વીપમાં જમ્બુદ્વીપતા પદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત માનવામાં આવે તો આ કથન અસંગત જ સાબિત થશે. ‘जाव विडिम मंजरि-वडेसगधरा सिरीए अईव २ उवसोमेमाण चिट्ठंति’ અહીં યાવત્પદથી ‘णिच्चं माइया, णिच्चं लवइया, णिच्चं थवइया, जाव णिच्चं कुसुमिया माइय लवइय थवइय गुलइय गोच्छइय मलि-यजुवलिय विणविय सुविमत्त’ એ પાઠનો સંગ્રહ થયો છે. આ સઘળાં પૂર્વોક્ત પદોનું વ્યાખ્યાન અમે પ્રથમ વનખણડના વર્ણનમાં કરી ગયા છીએ આથી તેમાંથી જ આ બધું બોધ લેવા ભલામણ છે. આ વર્ણકથી વિશિષ્ટ જમ્બુવૃક્ષ શોભાથી અથવા વનલક્ષ્મીથી અત્યન્ત શોભિત થતાં રહે છે. અત્રે જે સર્વદા કુસુમિતવાદિક વિશેષણ જમ્બુવૃક્ષોના વર્ણનમાં આપવામાં આવ્યા છે. તેઓ ઉત્તરકુરૂ ક્ષેત્રગત જંબુવૃક્ષની અપેક્ષાથી સમજવું કેમકે ઈતર ક્ષેત્રગત જંબુવૃક્ષ અષાઢમાસમાં જ પુષ્પકળાદિવાળા હોય છે આથી નિત્ય આદિ વિશેષણોમાં પ્રત્યક્ષ બાધાનો પ્રસંગ આવી જશે. આ રીતે જમ્બુવૃક્ષોની અધિકતા-વાળો હોવાના કારણે આ દ્વીપતુ નામ જમ્બુદ્વીપ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે અથવા—‘जंबूए सुदंसणाए अणाटिए णामं देवे महिइटीए जाव पलिओवमट्टिइए परिवसइ, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ जंबुदीवे दीवे इति’ સુદર્શના નામના જમ્બુવૃક્ષ ઉપર અનાઢય નામનો મહદ્દિક યાવત્ એક પદ્યોપમની સ્થિતિવાળો દેવ રહે છે—યાવત્ પદથી—‘महाद्युतिको’ महायश महाबलो’ એના ઇત્યાદિ વિશેષણોનું ગ્રહણ થયું છે. અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિ જેની પાસે હોય છે તેનું નામ મહદ્દિક છે, આભરણવત્ત્રાદિકૃત દ્યુતિ-શોભાથી જે યુક્ત હોય છે તે મહાદ્યુતિક છે, જેનો યશ અતિશયિત હોય છે તે મહા-યશ છે, આ અનાઢય નામનો દેવ પણ આવો જ છે આથી તેને ‘महाद्युतिक’ આદિ વિશેષણોથી અભિહિત કરવામાં આવ્યો છે, તેનું શારીરિક પરાક્રમ તથા પુરૂષકાર-પૌરૂષત્વ-ઘણી ઉચ્ચ કક્ષાનું હોય છે એટલે એને મહાબલ કહ્યો છે આ કારણે આ અનાઢય દેવના આશ્રયભૂત હોવાથી હે ગૌતમ ! આ દ્વીપતુ નામ જમ્બુદ્વીપ એવું પડ્યું

છે. ‘અદુત્તરં ચ ણં ગોયમા ! જંબૂદ્વીવસ્સ સાસણ ગામધેજ્જે પળ્લણ્ણે’ અથવા હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપનું ‘જંબૂદ્વીપ’ એવું નામ શાશ્વત છે, ‘જળ્ણ કયાહ્ણ ગાસી ણ કયાહ્ણ ણત્થિ ણ કયાહ્ણ ણ ભવિસ્સહ્ણ જાવ ણિચ્છેત્તિ’ આ એવું નામ પહેલા ન હતું એવું નથી, પહેલાં પણ એવું નામ આ જ હતું, આજે પણ તેવું એજ નામ છે અને ભવિષ્યમાં આજ નામ રહેશે, કારણ કે આ દ્વીપ ‘ધ્રુવ છે, નિયત છે, અવસ્થિત છે, અવ્યય છે તેમજ નિત્ય છે.

‘તણ્ણં સે સમણે ભગવં મહાવીરે મિહિલ્લાણ ણયરીણ માણિભદ્દે ચેહ્ણ’ હવે પ્રસ્તુત તીર્થદ્વાદશાંગી રચયિતા સુધર્માસ્વામી પોતાનામાં મહત્વનું અભિમાન ત્યાગવાની ઇચ્છાવાળા ખનેલાં પ્રકૃત પ્રકરણનો નામોદ્દેષપૂર્વક ઉપસંહાર કરે છે-આ જંબૂદ્વીપ શાશ્વત અને અશાશ્વત ધર્મોપેત હોવાથી સત્પદાર્થરૂપ છે જ્ઞાનીજન સત્પદાર્થનો અપલાપ કરતાં નથી કારણ કે યથાવસ્થિત પદાર્થના સ્વરૂપના નિરૂપક હોય છે. આથી શ્રમણપરિત્યક્ત ખાત્ર

આલ્યન્તર પરિગ્રહવાળા-સકળ પદાર્થવ્યોધક કેવળજ્ઞાન સહિત લગવાન મહાવીરે સંસારમાં પરિભ્રમણના કારણભૂત રાગદ્વેષાદિક વિભાવ ભાવોનો નાશ કરવાના સાધનભૂત હોવાથી સાર્થક નામવાળી મિથિલાનગરીમાં જ્યાં મણિભદ્ર નામનું વ્યન્તરાયતન હતું ત્યાં ‘બહૂણં સમણાણં, બહૂણં સમણીણં, બહૂણં સાવયાણં, બહૂણં સાવિયાણં, બહૂણં દેવાણં, બહૂણં દેવીણં મજ્જગણ’ અનેક શ્રમણજનોની, અનેક શ્રમણિઓની, અનેક શ્રાવકોની અનેક શ્રાવિકાઓની અનેક દેવોની તથા અનેક દેવિઓની વચમાં બેસીને ‘એવમાહ્ણવહ્ણ, એવં માસહ્ણ, એવં પળ્ણ-વેહ્ણ એવં પરુવેહ્ણ’ આ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી કહેલ છે-સામાન્ય રૂપથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, વિશેષ રૂપથી પ્રતિપાદન કર્યું છે, ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે સારી પેઠે સમબળ્યું છે અને હેતુ દૃષ્ટાંત આદિ દ્વારા પોતાના કથનનું સમર્થન કર્યું છે, ‘જંબૂદ્વીવપળ્ણત્તી ગામત્તિ અજ્જો’ જંબૂસ્વામીને ઉદ્દેશીને કરેલું સુધર્માસ્વામીનું સંબોધન વાક્ય છે કે આ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાસિ

નામનું શાસ્ત્ર છે અને આ છટ્ટું ઉપાંગ છે, અથવા-આર્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે-જેઓ સર્વ પાપોથી મુક્ત થઈ જાય છે આથી-સર્વસાવધના વર્જક હોવાના કારણે સાવધં નિરર્થકં તુચ્છાર્થકં ચ ન બ્રૂયાત્ સાવધ, નિરર્થક, અને તુચ્છાર્થક વચન બોલવું ન જોઈએ, આ વચન પ્રામાણ્યથી મહાવીરસ્વામીના વચનમાં પ્રમાણતાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તેઓશ્રીએ ‘અજ્ઞયણે અદ્દં ચ હેહંવ પસિણં ચ કારણં ચ વાગરણં ચ મુજ્જોર ઉવદંસેહ્ણ ત્તિ વેમિ’ આ પ્રકૃત જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાસિ નામના સ્વતંત્ર અધ્યયનમાં, શસ્ત્રપરિજ્ઞાદિની જેમ શ્રુત-સ્કન્ધ આદિના અન્તર્ગત અધ્યયનમાં નહીં, અર્થને-પ્રતિપાદ્ય વિષયને-હેતુને, હેતુનિમિત્તને, પ્રશ્નને, વ્યાકરણને-પદાર્થપ્રતિપાદનને, વારંવાર વિસ્મરણશીલ શ્રોતાના અનુગ્રહ માટે પુનઃ પુનઃ પ્રકાશન દ્વારા અથવા પ્રતિવસ્તુના નામાર્થ પ્રકાશન દ્વારા બતાવ્યું છે, ‘એતાવતા ગુરુપારતન્દ્ય’ કહેવામાં આવ્યું છે, જંબૂદ્વીપ આદિ પદોનો જે અન્વર્થ છે

તે અર્થ છે અને તે આ રીતે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે—‘સે કેળટ્ટેણં મંતે ! એવં વુચ્ચઇ, જંબુદીવેં દીવે ? ગોયમા ! જંબુદીવેણં દીવે તત્થ ૨ દેસે તહિં ૨ વહવે જંબુરુક્ખા, જંબૂવણા, જંબૂવણસંઢા ણિચ્ચં કુમુમિયા જાવ પિઢ્ઢિમ મંજરી વહેંસગવરા સિરીય અર્હવ ૨ ઉવસોભેમાણા ચિટ્ટંતિ, જંબૂય ય સુદંસણાણ અણાઢિય ણામં દેવે મહઙ્ગહિય જાવ પલિઓવમટ્ટિય પરિવસઇ, સે તેણટ્ટેણં ગોયમા ! એવં વુચ્ચઇ જંબુદીવે’ આ પાઠનો અર્થ અન્યત્ર લખાઈ ગયેલ છે. આવી રીતે જંબુદીપાઠિક પદોનો અન્યર્થ પ્રતિપાઠકરૂપ અર્થ આની અંદર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. નિમિત્ત-હેતુ-આ પણ આ ઉપાંગમાં બતાવવામાં આવ્યું છે જેમકે—‘પહૂણં મંતે ! ચંદે જોહસિંદે જોહસરાયા ચંદવહેંસણ વિમાણે ચંદાણ રાયહાણીણ સમાણ સુહમ્માણ તુહિણેણં સઢ્ઢિં મહયાહય ણટ્ટ ગીયવાહય જાવ દિઠ્ઠવાહિં મોગમોગાહિં મુંજમાણે વિહરિત્તેણં ગોયમા ! ણો ઇણટ્ટે સમટ્ટે’ આ પાઠનો અર્થ પણ અગાઉ લખવામાં આવી ગયેલ છે તથા અહીં પ્રતિપાઠ અર્થના હેતુનું પ્રદર્શન કરાવનાર આ સૂત્ર પાઠ છે—‘સે કેળટ્ટેણં જાવ વિહત્તિણ ગોયમા ! ચંદસ્સ જોહસિંદસ્સ જોહસરણ્ણો ચંદવહેંસણ વિમાણે ચંદાણ રાયહાણીણ સમાણ સુહમ્માણ માણવણ ચેદ્ધયક્ખંભે વડ્ડરામણસુ ગોલવટ્ટસમ્મુગ્ગણસુ બહુહિઓ જિણસકહાઓ સંનિક્ખિત્તાઓ ચિટ્ટંતિ તાઓણં ચંદસ્સ અન્નેસિં’ બહૂણં દેવાણ ય દેવીણ ય અચ્ચનીયાઓ જાવ પહ્ણુપાસણિજ્જાઓ સે તેણટ્ટેણં ગોયમા ! ણો પમૂ’ તથા—શિષ્ય દ્વારા પૂછાયેલા અર્થનો પ્રતિપાઠનરૂપ પ્રશ્ન પણ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે—જેમકે લોકમાં પણ કહેવામાં આવે છે કે આપણે પ્રશ્ન સારી રીતે કર્યા છે આ પ્રશ્ન પાઠ આ પ્રકારે છે—‘કહિણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે ? કે મહાલણં મંતે ! જંબુદીવે દોવે ? કિં સંઠિણં મંતે ! જંબુદીવે દીવે ? કિમાયારભાવપહોયારેણં મંતે ! જંબુદીવે પન્નત્તે ? ગોયમા ! અયાંણં જંબુદીવે સવ્વદીવસમુહારં સવ્વઢ્ઢંતરણ સવ્વસુહાણ વટ્ટે તેલાપૂય સંઠાણસંઠિણ પુક્ખરકણિયાસંઠાણસંઠિણ વટ્ટે પરિપુણચંદસંઠાણસંઠિણ ણમં જોયણસયસહસ્સં આયામવિક્ખંભેણં તિણિણ જોયણસયસહસ્સાહિં સોલસ ય સહસ્સાહિં દોણિણ ય સત્તાવીસે જોયણસણ તિણિણ ય કોસે અટ્ટાવીસં ય ધણુસયં તેરસઅંગુલાહિં અહ્ઢંગુલં ચ કિંચિ વિસેસા-હિયં પરિવસેવેણં પન્નત્તે’ આ પાઠનો અર્થ પણપાછળ લખાઈ ગયો છે તથા કારણ—અપવાદ—વિશેષવચન—પણ અહીં કહેવામાં આવ્યો છે—તે આ મુજબ છે—આ વિશેષવચન ‘નવરં’ પદથી ગર્ભિત થયેલ છે ‘કહિણં મંતે ! જંબુદીવેણં દીવે ણવયં ણામં વાસે પણ્ણતે ? ગોયમા ! સિહરિસ્સ ઉત્તરેણં લવણસમુહસ્સ દક્કિલ્લણેણં પુરત્થિમલવણસમુહસ્સ પચ્ચત્થિમેણં પચ્ચત્થિમલવણ-સમુહસ્સ પુરત્થિમેણં ણત્થયં જંબુદીવે દીવે ણવયં ણામં વાસે પણ્ણત્તે ણાણુ બહુલે, કંટક બહુલે એવં જચ્ચેવ વત્તવયા મરહસ્સ સચ્ચેવ સવ્વા નિરવસેસા ણેયઠ્ઠવા સઓવવણા સણિક્ખમણા,

સપરિણિવ્વાણા' આ અતિદેશથી 'નવરં ઇરાવત્રો, ચક્રવટ્ટી દેવે ઇરાવણ સે તેજતેટું ઇરવણવાસે' ઇતિ અપૃષ્ટોત્તરરૂપ વ્યાકરણ પણ અહીં આ પ્રમાણે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે—જે આ મુજબ છે—'જયાણં મંતે ! સૂરિણ સવ્વઘ્મંતરં મહલં ઉવસંકમિત્તા ચારં ચરહ તયાણં ઇગમેગેણ મુહુત્તેણં કેવહં ખેતં ગચ્છહ ? ગોયમા ! પંચ પંચ જોયણસહસ્સાહં દોણિણ ય ઇગાવણે જોયણસણ ઇગૂણવીસં ચ સટ્ટિમાણ જોયણસ્સ ઇગમેગેણં મુહુત્તેણં ગચ્છહ' આ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરતી વેળાએ શિષ્યે—'તયાણં હહગયસ્સ મણૂસસ્સ સીયાલીસાણ જોયણસસ્સેહિં દોહિં ય તેવટ્ટે હિં જોયણસણહિં ઇગવીસાણ જોયણસ્સ સટ્ટિમાગેહિં સૂરિણ ચક્રવુલ્લાસં હવ્વમાગચ્છહ' આ રૂપે સૂર્યની ચક્ષુની સાથે પથપ્રાપ્તતા પૂછી નથી તો પણ પરોપકારમાં પરાયણ એવા ભગવાન તીર્થકરે આને સ્વયં જ ઉદ્ભાવિત્ કરીને કહ્યું છે—'તિલ્લેમિ' આ પ્રકારથી પ્રતિપાદિત કરીને હવે સુધર્મસ્વામી જમ્બૂસ્વામીને કહે છે—કે જે હું ગુરૂ સમ્પ્રદાયથી આગત આ જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપિત નામક અધ્યયન દ્વારા કહું છું તે મેં મારી બુદ્ધિથી ઉત્પ્રેક્ષિત કરેલ નથી 'અવદર્શયત્તિ' અહીંયા જે વર્તમાનકાળનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે તો ત્રિકાળભાવી તીર્થકરોમાં આ જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપિત નામક ઉપાંગ વિષયક અર્થનું પ્રણેતૃત્વ છે એ વાતને દર્શાવવા કાળે કરવામાં આવ્યું છે. અહીં પ્રસ્તુત સૂત્રની સમપિતમાં 'શ્રીમદ્' વર્ધમાનસ્વામીનું નામ પ્રદર્શન ચરમ-મંગળરૂપ છે. ॥૩૪॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મદિવાકર પૂજ્ય શ્રી ધાસીલાલ ત્રિવિરચિતજમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપિત સૂત્રની પ્રકાશિકા વ્યાખ્યાનો સાતમો વલ્લસ્કાર સમાપ્ત ॥૭॥
જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપિત-ઉપાંગ સમાપ્ત

卐